

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**XVI. YÜZYILDA SAMSUN-AYINTAB HATTI BOYUNCA
YERLEŞME, NÜFUS VE EKONOMİK YAPI**

Doktora Tezi

Alpaslan Demir

Ankara-2007

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**XVI. YÜZYILDA SAMSUN-AYINTAB HATTI BOYUNCA
YERLEŞME, NÜFUS VE EKONOMİK YAPI**

Doktora Tezi

Alpaslan Demir

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu

Ankara-2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

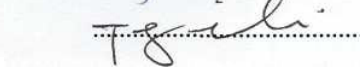
XVI. YÜZYILDA SAMSUN-AYINTAB HATTI BOYUNCA
YERLEŞME, NÜFUS VE EKONOMİK YAPI

Doktora Tezi

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

<u>Adı ve Soyadı</u>	<u>İmzası</u>
Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu	
Prof. Dr. Hüseyin Fıran	
Prof. Dr. Rıza Sami Arık	
Prof. Dr. Ferihsin M. Emecen	
Doç. Dr. Tufan Gündüz	

Tez Sınavı Tarihi ..09.04.2007

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(09/04/2007)

Alpaslan DEMİR

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin, idari, sosyal ve ekonomik yapısı ile ilgili verileri kapsamı bakımından tahrir defterleri mevcut arşiv kaynakları içerisinde ayrı bir öneme sahiptir. İlk defa, Ömer Lütfi Barkan tarafından kullanılan bu defterler, aradan geçen zaman zarfında pek çok tarihçi tarafından kullanılmıştır. Bu bağlamda, yapılmış olan sancak / kaza / nahiye çalışmalarıyla Anadolu ve Balkanların pek çok bölgesi incelenmiştir. Yapılan bu çalışmaların ortaya koyduğu bilgi birikiminin değeri göz ardı edilmemesine karşın, tahrir defterlerinde uzmanlaşmış hocalarımızın ifade ettiği üzere, artık tek bir sancak, kaza ya da nahiyeden ziyade, belirlenecek birden fazla bölgenin mukayeseli çalışmaları yapılmalıdır.

Bu amaçla başladığımız çalışma, yedi kaza ve bir nahiyeden oluşan, geniş bir alanı kapsamaktadır. Tahrir defterleri kullanılarak, bu kadar geniş bir alanda yaptığımız mukayeseli çalışmanın ilk olma özelliği nedeniyle, bazı eksiklerinin olabileceğini belirtmek isteriz. Biz bu çalışmada, büyük bir kısırdöngüyü aştığımız iddiasında değiliz. Ancak, bundan sonra yapılacak bu tür çalışmalarda, çalışmamızın en azından bir model olabileceği kanısındayız. Şayet bu alandaki çalışmalara bir katkı yapabilirsek bundan mutluluk duyarız.

Tahrir defterleri kullanılarak yapılan çalışmalarda eksik olan disiplinler arası çalışmayı da dikkate alarak, çalışmamız sırasında, coğrafyacı hocalardan mümkün mertebe yararlanmaya çalıştık. Bu bağlamda, tahrir bilgilerini değerlendirirken, gerekli gördüğümüz yerlerde coğrafyacı hocalarımızın görüşlerini de dikkate aldık.

Bu çalışma sırasında, destek gördüğüm hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkür etmek isterim. Bu bağlamda, tez danışmanım sayın Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu hocama teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca, bu çalışmanın yazımı esnasında, zaman ayırarak görüşleri ile bana yol gösteren ve tezin şekillenmesine katkıları olan Doç. Dr. Osman Gümüşçü, Yrd. Doç.

Dr. Salih Şahin, Prof. Dr. Üçler Bulduk, Doç. Dr. Tufan Gündüz, Dr. Remzi Kuzuoğlu, Yrd. Doç. Dr. Emine Erdoğan'a minnettarım.

Doç. Dr. Altan Çetin, Yrd. Doç. Dr. Gürkan Gökçek, Arş. Gör. Alper Alp ve eşim Dilber Demir'e çalışmam sırasında verdikleri destek ve yardımlar için teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	I-II
İçindekiler	III
Kısaltmalar Cetveli	IV
GİRİŞ	1
1- Amaç-Kapsam-Metod	1
2- Araştırma Sahasının Yeri	7
3- Araştırma Alanının Başlıca Coğrafi Özellikleri	10
4- Araştırma Alanının Beşeri Coğrafya Özellikleri	17
5- Alanın Tarihçesi	21
6- Alanın İdari Bölünüşü	39
7- Arşiv Kaynağı Olarak Tahrir Defterleri	47
1- YERLEŞMELER	59
1.1- XVI. Yüzyılda Yerleşme Merkezlerinin Tespit Edilmesi	63
1.2- Şehirler	69
1.3- Köyler	102
1.4- Mezralar	120
2- NÜFUS	135
2.1- Nüfusun Gelişimi	141
2.2- Nüfusun Dağılışı	171
2.2.1- Nefer Gruplarına Göre Şehirlerin Mahalleleri	173
2.2.2- Nefer Gruplarına Göre Kırsal Bölgeler	179
2.2.3- Nüfusun Dini Özellikleri	184
2.2.3.1- İhtida Hareketleri	190
2.3- Nüfus Hareketleri	198
2.4- Nüfus-Toprak İlişkisi	248
SONUÇ	274
KAYNAKÇA	278
ÖZET	289
ABSTRACT	291

KISALTMALAR CETVELİ

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

a.g.t.: Adı geçen tez

Bkz.: Bakınız

BOA TD: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tahrir
Defteri

C.: Cilt

H.: Hicri

İÜİFTD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

KKA TD: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi Tahrir
Defteri

M.: Miladi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

OTAM: Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi

s.: Sayfa

S.: Sayı

TTK: Türk Tarih Kurumu

Vrk.: Varak

Yay.: Yayınları

GİRİŞ¹

1- Amaç-Kapsam-Metod

Tahrir defterleri, Osmanlı Devleti'nin özellikle 15-16. yüzyıl sosyal ve ekonomik durumunu ortaya koymak için önemli arşiv kaynaklarıdır. Ömer Lütfi Barkan'ın, tahrir defterlerini ilim alemine sunması sonrası, tahrirler üzerine pek çok detaylı çalışmalar yapılmış ve bu anlamda, gerek Anadolu gerekse Anadolu sınırları dışında kalan Osmanlı topraklarının büyük bir kısmı, tahrir defterleri kullanılarak sancak, kaza veya nahiye bazında incelenmiştir. Tahrir defterleri kullanılarak yapılan araştırmalar, sadece belli bir şehir ya da sancak temel alınarak yapılmış ve adı geçen kaza/sancağın 15.-16. yüzyıldaki durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hattı zatında, yapılan bu çalışmalar, defterlerin mantığının anlaşılması yanında, nasıl ve nelerin çalışılması gerektiği konusunda önemli bir bilgi birikimi ortaya koymuştur. Fakat, bu çalışmalardan amaçlanan, yapılmış olan çalışmaların birleştirilerek Osmanlı Devletinin sosyal ve iktisadi durumunun ortaya konmasıydı. Yapılan çalışmalar kullanılarak oluşturulan birkaç makale dışında, bunda başarıya ulaşıldığını söylemek güçtür.

Tahrir çalışmalardaki bir diğer sorun ise, birkaç hoca tarafından geliştirilen metodolojinin kullanılması nedeniyle çalışmaların standartlaşması ve ileri gitmemesidir. Bu bağlamda, özellikle yüksek lisans ya da doktora çalışmaları, metot ve işlenen konular açısından birbirleri ile benzerlik arz etmektedir. Bu durum ise, tahrir defterlerindeki verilerin tam anlamıyla kullanılması önünde bir engeldir. Hattı zatında bu, bilgisayarın günümüz kadar yaygın olmadığı önceki dönemler için yadsınacak bir durum değildir. Nitekim, bilgisayar kullanılmadan tahrir verilerinden istenen düzeyde bir kazanım sağlamak pek de mümkün görülmemektedir. Bilgisayarın günümüz kadar yaygın olmadığı dönemde, tahrir verilerinin kategorilenmesi kağıtlar üzerinde yapılması hasebiyle, ancak belirli veriler kapsam içine alınmaktaydı. Bu bağlamda, örnek verilmesi gerekirse, Tokat kazasının son tahririnde mevcut bilgilerin tarafımızdan Excel tablosu üzerinde yaklaşık 400 sütuna işlendiği göz önüne alınırsa, söylemek istediğimiz daha iyi anlaşılabilir.

¹ Bu çalışma, 05/2004-10 numaralı Bilimsel Araştırma Projesi kapsamında, Gazi Üniversitesi tarafından desteklenmiştir.

Bilgisayarın yaygınlaşması sonrası yapılan çalışmalarda ise, daha önceki çalışmalardaki yöntem ve veri çeşitleri esas alındığı için, metot ve işlenen konular açısından bir değişiklik olmamıştır. Tahrir çalışmalarında göz ardı edilen veriler aslında önemli bilgilerdir. Bu bağlamda, şimdiye kadar yapılan çalışmalarda kullanılmayan “göç verileri” güzel bir örnektir. Kapsam dışı bırakılan verilere verebileceğimiz bir diğer örnek ise, isimlerin üzerinde kaydedilmiş olan “beca-yı pedereş ma’a biradereş”, “beca-yı ammuş”, “ma’a biradereş ve şüreka” vs kayıtlarıdır. Yapılan çalışmalarda bu tür kayıtlara dikkat çekilmişse de, tablolaştırılmaması nedeniyle, ne oranda ne anlam ifade ettiği konusu açıklığa kavuşturulmamıştır. Bunun benzeri pek çok tahrir verisi işlenememiştir.

Kaza ya da sancak bazında yapılan çalışmaların değeri göz ardı edilmemesine karşın, artık tahrir çalışmalarının daha geniş bölgeler üzerinde karşılaştırılmalı yapılması gerekliliği, tahrir konusunda uzman pek çok araştırmacı tarafından dile getirilmektedir. Bu bağlamda Linda T. Darling’in, “Barkan’dan beri hiçbir araştırmacı onun yaptığı gibi bir çalışma ekibi kuramamıştır. O yüzden defterlere ilişkin araştırmalar bireysel çabaların ürünü olup yavaş ve zahmetli bir biçimde ilerlemiş ve genellikle belli bir topluluk ya da bölgenin sicilinden ya da kısa sicil serisinden elde edilen bilgilerle sınırlı kalmıştır. Daha geniş ve teorik bakış açısına sahip araştırmacılar, bu tür çalışmaları sıkıcı ve yararsız bulmakta ve bu yaklaşımı benimseyenleri, bu sicilleri, bunları kayda geçiren insanların ilgi alanlarını veya bu bilgileri değerlendirme imkanlarını görmezlikten gelerek yüzeysel olarak ele aldıkları için eleştirmektedirler. Bunlar kuşkusuz haklı eleştirilerdir, ama defterlere ilişkin çalışmaların terk edilmesini gerektirmemektedir. Aksine, bu durum, bu alana daha fazla yoğunlaşılması, daha geniş zamanlı olarak daha fazla sayıdaki defter türlerini kapsamak üzere **daha geniş bir alanın inceleme konusu yapılması** ve bunların muhtevasını anlamamızı sağlayacak donanım araçlarımıza yeni unsurlar ekleyeceği için bir gerekçe oluşturmaktadır” ve ayrıca “Belli bir mekana ilişkin detaylı çalışmaların ötesinde, **imparatorluk içindeki daha geniş bölgelere ilişkin karşılaştırmalı çalışmalar**, incelenmeyi beklemektedir. Anadolu ve Arap bölgeleri ile birlikte Balkanlar, büyük nehirlerle birlikte deniz sahilleri, ovalarla birlikte dağlar. Bugüne dek, tek tek kayıtlara ilişkin yapılan çalışmaların, Osmanlı iktisadi ve toplumsal koşullarını ve bunların zaman içindeki değişimlerini de içeren daha genel bir çerçeve içine yerleştirilmesi

gerekmektedir”² görüşleri dikkate değerdir. Ordu kazası üzerine çalışan Bahaeddin Yediyıldız da yaptığı çalışmada, “Bu araştırma, bahse konu keşif hareketinin gerçekleştirilmesi için, Tahrir Defterleri’nin son derece ehemmiyetli ve zengin bilgiler ihtiva ettiğini bir kere daha ortaya koymuştur. Ancak, ortaya çıkan bir husus daha vardır ki, o da, bilhassa toplumu bir kül olarak ele alıp tahlil etmek isteyen bu türlü araştırmalarda münferit çalışmalarla, bugün Türkiye’nin ihtiyacı bulunduğu ölçüde bilgi üretmenin ve mükemmele ulaşmanın çok güç olduğu hususudur. Bu sebeple geniş imkanlarla donatılmış araştırma enstitüleri kurularak, toplumumuzu, içtimaî ve iktisadî açıdan tanıma yolunda, **disiplinler-arası yeni araştırma metotları geliştirilmesi**, belli prensiplerin tespiti ve gerekli kavramlaştırma faaliyetleri tamamlandıktan sonra, bilhassa **bilgisayarlardan istifade edilmesi zarureti** kendini hissettirmektedir. Bilgi üreten fabrikalar diyebileceğimiz bu tip enstitüler kurulduktan sonra, yine de, birdenbire, Türkiye’nin bütün bölgeleri aynı anda tetkike tabi tutulamayacağına göre, başlangıç olarak her şeyden evvel, **on-on beş pilot bölge seçilebilir** ve bu bölgelerde sondajlar yapılarak toplum kronolojik ve analitik tahlillere tabi tutulabilir.”³ sonucuna varmıştır. Bahaeddin Yediyıldız’ın üzerinde durduğu disiplinler arası çalışma, tahrir çalışmalarındaki önemli eksikliklerdendir. Bu bağlamda, Sosyolog Erdal Aksoy’un “Yörük ve Türkmenlerin Sosyo-Kültürel Yapısı (Kırıkkale Karakeçili Aşireti Örneği)”⁴ ya da bizim çalışmamıza konu olarak daha yakın olan coğrafyacı Osman Gümüşçü’nün “XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus”⁵ adlı doktora tezleri, metot ve verilerin değerlendirilmesi bakımlarından dikkat çekmekte ve disiplinler arası çalışmanın ne kadar gerekli olduğuna örnek teşkil etmektedir. Bu nedenle, yaptığımız bu çalışmada iki coğrafyacidan, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı öğretim üyesi Doç. Dr. Osman Gümüşçü ve Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Salih Şahin, yardım alınmış, bu bağlamda adı geçen hocaların gerek haritaların oluşturulması, gerekse verilerin coğrafi açıdan ne anlam ifade ettiği konusundaki yardımları göz ardı edilemez.

² Linda T. Darling, “Mali Belgeler ve Osmanlı tarihi: Yeni Bin Yıl İçin Bazı Hedefler”, **Osmanlı**, s. 136.

³ Bahaeddin Yediyıldız, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1985, s. 147.

⁴ Erdal Aksoy, **Yörük ve Türkmenlerin Sosyo-Kültürel Yapısı (Kırıkkale Karakeçili Aşireti Örneği)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

⁵ Bu doktora tezi yayınlanmıştır, Osman Gümüşçü, , **XVI. Yüzyılda Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus**, TTK Yay., Ankara 2001.

Aslında, bazı konularda yapılmış mukayeseli çalışmalar mevcut olmasına karşın sayıları yetersizdir. Bu anlamda, Cook tarafından 1972’de yayınlanan,⁶ Aydın ve Hamid sancakları ile Tokat kazası verilerine göre yaptığı mukayeseli çalışma dikkate değerdir. Altı farklı bölgenin (Ordu, Birecik/Viranşehir, Behisni/Erence, Kırşehir/Konar, Teke/Elmalı-Kaş, İzmir/İzmir-Çeşme) yer adları verilerini kullanarak, Bahaeddin Yediyıldız tarafından yapılan araştırma,⁷ mukayeseli çalışmalara bir diğer örnektir. Yapılmış sancak/kaza çalışmalarını kullanarak Osmanlı Klasik Döneminde Tarım,⁸ Mehmet Öz tarafından kaleme alınmıştır. Faroqhi ise, 50 şehir merkezine ait vergileri tasnifleyerek şehirlerin genel karakterlerini ortaya koymuştur.⁹ Özer Ergenç ise, 1580-1596 yılları arasındaki Ankara ve Konya’yı incelemiştir.¹⁰

Netice itibarıyla, yaptığımız bu çalışmada amaç, seçilen kazalardaki verilerin birbirleriyle kıyaslanarak değerlendirilip, yerleşme, nüfus ve iktisadi hayat açısından sonuçlara varmaktır. Her çalışmada olduğu gibi, bu çalışmada da zaman, mekan ve konu anlamında bir sınır olmalıdır. Dolayısıyla, bu çalışmada mekan anlamında sınırimız Çarşamba ovasından Nizip ilçesine kadar inen bir hattır. Bu çalışmada bahse konu olan hatta, 16. yüzyıl idari bölünüşü esas olmak üzere, yedi kaza (Arım, Niksar, Tokat, Sivas, Divriği, Darende, Besni) ve bir nahiye (Nehrülceviz) bulunmaktadır. Öncelikle belirtilmesi gereken konu, neden bu kaza/nahiyelerin seçildiğidir. Görüldüğü üzere, adı geçen yerleşmeler, Karadeniz’den Suriye sınırına kadar olan bir hatta kuzeyden güneye doğru inmektedir. Aslında, bu çalışmada farklı bölgelerden farklı kazalar da seçilebilirdi. Fakat, biz birbirleri ile sınır ya da yakın olan kazaları seçmeyi yeğledik. Bunun için de, sınırlı bir bölge içerisindeki kazalardan ziyade, geniş bir alana tekabül eden kuzeyden güneye doğru inen bir hattı tercih ettik. Bu hattın en önemli özelliği ise, kısa mesafelerde dahi fiziki ve beşeri özellikler bakımından çeşitlilik arz etmesidir. Bu bağlamda, araştırma için belirlenen

⁶ M.A. Cook, **Population Pressure In Rural Anatolia 1450-1600**, London Oxford University Pres, Newyork Toronto 1972.

⁷ Bahaeddin Yediyıldız, “Türkiye’de Yer Adı Verme Usulleri ve Yer Adı Değişikliklerinin Tarihi Gelişimi”, **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 1984, s. 25-41.

⁸ Mehmet Öz, “Osmanlı Klasik Döneminde Tarım”, **Osmanlı**, Editör Güler Eren, III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 66-73.

⁹ Suraiya Faroqhi, “Taxation and Urban Activities in Sixteenth-Century Anatolia”, **International Journal of Turkish Studies**, I/1, Whiter 1979-1980, s. 19-53.

¹⁰ Özer Ergenç, **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara 1995.

alan dahilinde, kuzeyden itibaren hem fiziki özellikler hem de beşeri özellikler bakımından çeşitlilik ve zenginlik vardır. Kuzeyden Karadeniz ile başlayan alanı, deniz kıyısında delta, deltanın güneyinde dağlık kütle ve arkasından büyük bir vadi (Kelkit vadisi) takip eder. Sivas ve çevresinde, büyük akarsularla parçalanmış platoluk arazi ve ayrıca bazı tepe ve dağlar mevcuttur. Daha güneyde de yine dağlar ve arasında akarsular tarafından oluşturulmuş derin vadiler ile nihayet Suriye sınırına yakın kesimde platoluk arazi yer alır. Zaman olarak sınırimız ise, tahrir defterlerinin tanzim edildiği tarihlere bağlı olarak, 16. yüzyıldır. Bu çalışmada, son sınırlamamız ise konu üzerinde olmuştur. Çalışmamızın belirli bir süre ile kısıtlanması hasebiyle, bu çalışmada nüfus, yerleşme ve iktisadi hayat ele alınmıştır. Nüfus bölümünde “Nüfusun Gelişimi”, “Nüfusun Dağılışı”, “Nüfus Hareketleri” ve “Nüfus-Toprak İlişkisi” olmak üzere dört konu üzerinde durulmuştur. Yerleşme bölümünde, yerleşmenin üç temel ögesi olan “Şehirler”, “Köyler” ve “Mezralar” ele alınmıştır.

Bu çalışma, şimdiye kadar yapılan kaza/sancak çalışmalarından farklı bir bakış açısı ile yapılmıştır. Bunda hiç şüphesiz en önemli etken, çalışma sahasının genişliği ve kullanılan tahrir defteri sayısının fazlalığıdır. Bu çalışmada, Osman Gümüşçü’nün Larende Kazası araştırmasında uyguladığı metod esas alınmasına karşın, çok sayıda kazanın çalışılması hasebiyle, Osman Gümüşçü’den farklı olarak “mukayese” üzerinde durulmuştur. Yerleşme ve nüfus bölümlerinde, doğal ortam ile karşılıklı etkileşim ortaya konmaya çalışılmış ve bunların kazalara yansımaları incelenmiş, bunu yaparken de **“dağılışı, nedensellik ve kıyaslama”** ilkeleri uygulanmıştır.

Samsun-Antep hattı içerisinde kalan ve 16. yüzyıl idari sınırlarına göre Arım, Niksar, Tokat, Sivas, Divriği, Darende, Besni kazaları ile Nehrülceviz nahiyesini kapsayan bu çalışmada dağılışı, nedensellik, kıyaslama ilkeleri belgelerin izin verdiği ölçüde uygulanmış ve başlıca şu aşamalardan geçmiştir: 1- Bibliyografya çalışması, 2- Arşiv çalışması, 3- Sentez ve değerlendirme. Aslında, bu aşamalar içerisinde olması gereken Osman Gümüşçü’nün uyguladığı “arazi çalışması”, çalışma sahasının genişliği, günümüz idari taksimatına göre yaklaşık otuz ilçe, sebebiyle yapılamamıştır.

Yaptığımız ön inceleme ile öncelikle farklı kazaların kıyaslanması amacını taşıyan konu seçilmiş, akabinde ise çalışılacak alan belirlenmiştir. Bunun için ise, sınırlı bir bölge içerisindeki kazalardan ziyade, geniş bir alana tekabül eden kuzeyden güneye doğru inen bir hattı tercih ettik. Bu hattın en önemli özelliği ise, yukarıda da ifade edildiği üzere kısa mesafelerde fiziki ve beşeri özellikler bakımından çeşitlilik arz etmesidir. Hattımıza ait fiziki haritanın çizilmesi akabinde lokalizasyonu yapılarak, 16. yüzyıldaki yerleşme durumu ortaya çıkarılmıştır. Alanın 16. yüzyıldaki idari bölünüşü üzerinde durulmuş ve yüzyıl içerisinde her hangi bir idari değişiklik olup olmadığına bakılmıştır. Bu bağlamda, Darende ve Divriği kazalarında, köy bazında, gerçekleşen idari değişiklik ortaya konmuş ve bu idari değişiklik yaptığımız değerlendirmelerde göz önüne bulundurulmuştur. Coğrafyanın yerleşme, nüfus ve iktisadi hayatı etkilemesi nedeniyle, hattımızın coğrafi özellikleri, bölgelere ait haritaların okunması ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Yerleşme kısmında, yerleşmenin üç temel ögesi olan şehirler, köyler ve mezralar ayrı ayrı ele alınarak, kazalar arasındaki farklılıklara göre değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmeler sırasında nüfus ve iktisadi hayat verileri de dikkate alınmıştır.

Nüfus bölümünde, öncelikle nüfus artışı üzerinde durularak yıllık nüfus artış hızları hesaplanmış ve bulunan bu rakamların ne anlam ifade ettiği, hem araştırma sahamızdaki genel durum hem de daha önce yapılmış çalışmalar dikkate alınarak irdelenmiş, buna bağlı olarak da bazı çıkarımlar yapılmıştır. Nüfus dağılışı bölümü ile amaçlanan ise, nüfusun yerleşmeleri hangi boyutta nasıl etkilediği konusudur. Bu bağlamda, araştırma sahamıza ait şehir ve kırsal nüfusu verileri kıyaslanmış, ayrıca yerleşmelerdeki nüfusun yüzyıl içerisindeki değişimleri ele alınmıştır. Nüfus bölümünde işlenen bir diğer konu ise göçler olmuştur. Daha önce yapılan çalışmalarda yeterince konu edilmeyen göç verileri bilgisayar ortamına aktarılmış, göçlerin yerleşme, nüfus ve iktisadi hayat üzerindeki tesirleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Şehir ve kırsal bölgelere yapılan göçler dikkate alınarak iki göç haritası hazırlanmıştır. Nüfus bölümünde işlenen son konu ise nüfus-toprak ilişkisi olup artan nüfus baskısının toprağa olan etkisi irdelenmeye çalışılmıştır.

2- Araştırma Sahasının Yeri

İnceleme yaptığımız alan, kaba bir taslakla 36^0 - 39^0 boylam ile 36^0 - 42^0 enlem arasında yer almakta olup, Karadeniz'den Suriye sınırı yakınına kadar kuzeyden güneye doğru inen bir hattır. 16. yüzyıl idari sınırlarına göre, Niksar, Tokat, Sivas, Divriği kazaları birbirine sınır iken, Arım, Darende, Besni ve Nehrülceviz kaza/naahiyeleri incelediğimiz kazalarla sınır oluşturmamaktadır.

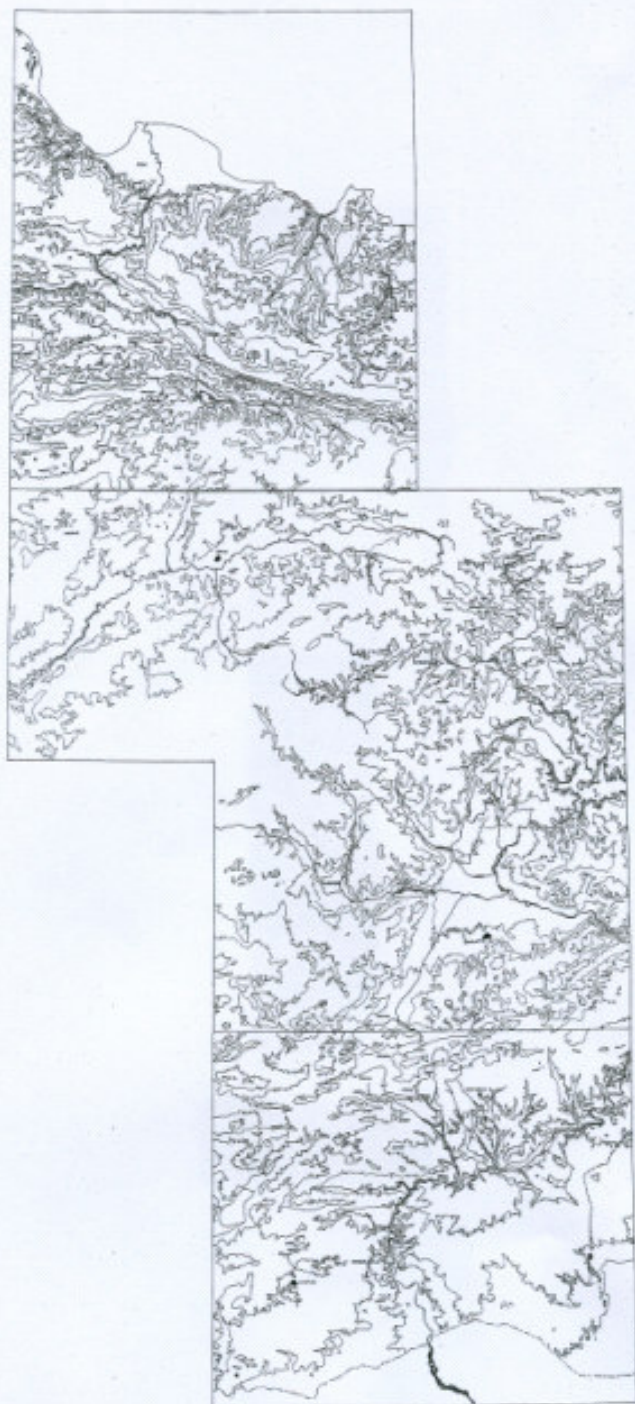
İncelediğimiz kazaların Türkiye haritası üzerinde 16. Yüzyıldaki idari sınırları.

Araştırma konumuza dahil olan kazalardan Arım, günümüz mülki idari taksimatına göre Samsun sınırları içerisinde kalmaktadır. 16. yüzyıl idari sınırları çizildiğinde Arım kazası, bugün Samsun'a bağlı Çarşamba, Ayvacık, Asarcık ve Tekkeköy ilçeleri topraklarının tamamı ya da bir kısmı üzerinde bulunmaktadır. 16. yüzyıl Niksar kazası sınırları ise, genel itibari ile bugünkü Tokat ili içinde kalmakla birlikte, kuzey yönünde çok az bir kısmı Ordu ili sınırları içerisinde. Ordu'nun Akkuş ilçesine bağlı Çayıralan beldesinin bir kısmı ile Tokat'a bağlı Niksar, Tokat merkez, Başçiftlik, Reşadiye ilçelerinin sınırlarını kapsayan bölge Niksar'ın sınırlarını oluşturmaktaydı. Tokat kazası ise, bugünkü Tokat ve Sivas il sınırları içerisinde bulunuyordu. Tokat'a bağlı Turhal, Pazar, Tokat merkez, Almus, Reşadiye ve Sivas'a bağlı Doğanşar, Yıldızeli ilçeleri Tokat kazasını oluşturmaktadır. 16. yüzyılda Sivas kazasının kapladığı alan, bugünkü Sivas ili içerisinde olup Sivas merkez, Yıldızeli, Ulaş, Kangal, Hafik ve Zara ilçeleri sınırlarına ait topraklar üzerinde bulunuyordu. Divriği kazası sınırlarının büyük bir çoğunluğu bugünkü Sivas ili

içerisinde olmasına karşın, doğu yönünde bir miktar arazisi Elazığ ve Erzincan'a girmektedir. Divriği kazası sınırları, Sivas'a bağlı Divriği merkez ilçesini ve Kangal ilçesinin bir kısmını kapsamaktaydı. Darende kazası ise, Sivas ve Malatya illeri arasında yer almakta olup, Sivas ilinden Gürün, Malatya ilinden ise Darende ve Kuluncak ilçelerini kapsıyordu. 16. yüzyıl Besni sınırları, günümüz Maraş, Malatya, Adıyaman ve Antep il sınırlarına girmekte, Doğanşehir, Çelikhan, Gölbaşı, Behisni, Adıyaman Merkez ve Tut'un tamamı ya da bir kısmını içermekteydi. Nehrülcevaş'ın 16. yüzyıl sınırları ise, Antep il sınırları dahilinde olup, bugünkü Nizip ilçesi sınırları içerisinde dir.

Özetlemek gerekirse, inceleme alanımıza ait topraklar günümüz mülki idari sınırlarına göre Samsun, Tokat, Ordu, Sivas, Erzincan, Elazığ, Malatya, Maraş, Adıyaman ve Antep olmak üzere on ili kapsamaktadır. Bir başka ifade ile, ilçe bazında, Çarşamba, Ayvacık, Asarcık, Tekkeköy, Niksar, Tokat Merkez, Başçiftlik, Reşadiye, Akkuş, Turhal, Pazar, Almus, Doğanşar, Yıldızeli, Sivas Merkez, Ulaş, Kangal, Hafik, Zara, Divriği, Gürün, Darende, Kuluncak, Doğanşehir, Çelikhan, Gölbaşı, Behisni, Adıyaman Merkez, Tut ve Nizip olmak üzere araştırma sahamız otuz ilçenin topraklarına yayılmaktadır.

Bölge bazında ise, Arım, Niksar ve Tokat, Karadeniz bölgesinin Orta Karadeniz bölümü; Sivas, İç Anadolu Bölgesinin Yukarı Kızılırmak bölümü; Divriği ve Darende, Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Fırat bölümü; Besni ve Nehrülcevaş ise Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Orta Fırat bölümü sınırları içerisinde kalmaktadır.

3- Araştırma Alanının Başlıca Coğrafi Özellikleri

Türkiye'nin bulunduğu alan genel olarak, Alp orojenik kuşağı içinde yer alır. Türkiye'nin jeolojik oluşumunu, çevresindeki kıta ve dağ oluşumlarıyla birlikte ele almak gerekir. Genel olarak Türkiye arazisi, I. Jeolojik zamandan itibaren su üstüne çıkmaya başlamıştır. Kuzeyinde ve güneyinde yer alan ana kıta çekirdeklerinin hareketlerine bağılı olarak, Türkiye arazisi de şekillenmiştir. Kuzeyden ve güneyden büyük kara kütlelerinin ülkemizin bulunduğu alanı sıkıştırması ve daha önce sular altında bulunan arazilerin yükselerek su üstüne çıkması ile, ülkemiz yeryüzü şekillerinin öncelikle ana hatları ortaya çıkmış, daha sonra dış kuvvetlerin şekillendirmesiyle bugünkü halini almıştır.

Türkiye arazisi asıl olarak, 3. jeolojik zamandan itibaren bugünkü görünümüne benzer (günümüzden yaklaşık 200 milyon yıl önce) bir hal almaya başlamıştır. Avrupa kıtasının ortalarında başlayıp, Türkiye'nin de bulunduğu alanı içine alacak şekilde Asya kıtasındaki Himalayalar'a kadar uzanan dağ oluşum sistemindeki kıvrılma ve diğer hareketler ülkemiz arazisini şekillendirmiştir. Bu hareketler ve dış kuvvetlerin (akarsu, rüzgar, buzul ve dalgalar ile donma ve çözülme olayları) etkileriyle, Türkiye'nin yeryüzü şekilleri asıl görünümünü kazanmıştır. Bütün bu şartlar altında, oluşumu jeolojik anlamda oldukça genç olması hasebiyle, genç yeryüzü şekillerinin bulunduğu ve kısa mesafede yeryüzü şekillerindeki değışiklikler dikkat çeker.

Türkiye arazisinin genel olarak, kuzey ve güneyde başlıca iki büyük dağ sırası ile bunlar arasındaki büyük akarsu vadileri en başta gelen şekil unsurudur. Batıda Ege denizi kıyısında kıyı çizgisine dik olarak uzanan dağlar ve bunlar arasındaki çukurluklar ile Orta Anadolu'da akarsular tarafından derince yarılmış düzlüklerden oluşan ülkemizin en başta gelen platoları dikkati çeker. Doğu Anadolu'da ise, çeşitli dönemlere ait volkanik püskürmelerle oluşan volkan dağları ile, genel olarak doğu batı uzanışlı dağ sıraları ve bunlar arasında yer alan tektonik kökenli ovalar yeryüzü şekillerinin ana karakterini belirler. Bu bölgede, yeryüzü şekillerinin uzanışına bağılı olarak doğu-batı uzanışlı büyük çukurluklara da rastlanır.

Ülkemizin genel olarak oluşumu ve görünümünü belirttikten sonra, araştırma alanımızın bu oluşum içindeki yerini açıklamak daha kolaydır. Araştırma alanı, Orta Anadolu ile Doğu Anadolu bölgeleri arasında yer alır. Bir bütün olarak ele alındığında, Karadeniz kıyısındaki Çarşamba deltasından başlayıp, Sivas-Divriği çevresinden Suriye sınırına kadar uzanır. Aslında, ülkemiz genelinde olduğu gibi, araştırma alanında da yeryüzü şekilleri bakımından kısa mesafelerde çok önemli değişiklikler görülmektedir.

Türkiye’de genel olarak 3 büyük iklim tipi görülür. Bunlar; Akdeniz iklimi, Karadeniz iklimi ve Karasal iklimdir. Araştırma alanı boyunca bu üç iklime ait özellikler de görülmektedir. Kuzeyde, Çarşamba deltası ve hemen gerisinde Karadeniz iklimi, biraz güneyinde Kelkit oluğunda yine Karadeniz ikliminin biraz değişmiş bir alt tipi, Sivas çevresi ve güneydeki Adıyaman çevresinde Karasal iklim özellikleri ile Gaziantep çevresinde Akdeniz iklimi özellikleri yaşanmaktadır. Karadeniz ve Akdeniz iklimleri insan yaşamı ve faaliyetleri üzerinde çok önemli olumsuz etkilere sahip değildir. Başka bir ifade ile, yağış ve sıcaklık koşulları ekonomik faaliyetleri fazlaca kısıtlamaz. Ancak, Sivas ve Malatya-Adıyaman çevresinde yağış eksikliği ve düşük sıcaklıklar bazı dönemlerde tarımsal faaliyetleri ve ulaşımı olumsuz yönde etkilemektedir.

Araştırma alanı, genel olarak 7 ayrı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerin başlıca fiziki özellikleri belirtildikten sonra, bu özelliklerin beşeri ve ekonomik faaliyetlere nasıl yansıdığını açıklamak daha kolay olacaktır.

Çarşamba deltası:

Denize dökülen büyük akarsuların ağız kısımlarında, yüzlerce km²lik delta alanları oluşmaktadır. Deltaların gelişmesinde ve şekillenmesinde en önemli unsur akarsular tarafından yığılan alüvyonlar ve deniz seviyesinde oluşan değişimlerdir. Araştırma alanımız içine giren Çarşamba deltası, sığ kıta sahanlığı üzerinde gelişme göstermiştir.¹¹ Yeşilırmak nehri ve kolları tarafından oluşturulan Çarşamba deltası yaklaşık 600 km² alan kaplamaktadır. Çarşamba deltasının bu kadar büyük bir alanı kaplamasının en büyük

¹¹ İbrahim Atalay, **Türkiye Jeomorfolojisine Giriş**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1987, s. 234-235.

nedeni, Türkiye’de bulunan ırmaklar içerisinde en fazla alüvyon taşıyan nehrin Yeşilırmak olmasıdır. Ayrıca, Apdal ırmağı ile Terme ve Miliç gibi dereler de bu durumda pay sahibidir.¹² Çarşamba deltası, kıyı boyunca 55 km uzunluğunda olup güney yönünde 35 km eninde ve genellikle 10-30 m. yüksekliğe sahip geniş bir düzlüktür.¹³

Kelkit Vadisi:

Araştırma alanının bu kesimi, Tokat ve çevresini içine almakta ve başlıca iki bölümden oluşmaktadır. Yeşilırmak geniş bir yatakta az eğimli ve bükümler çizerek ilerlemektedir. Yeşilırmak ile bu nehre bağımlı ya da bağımsız nehirler sık sık yatak değiştirmektedir. Bu durum, ziraat alanlarında zararlara sebep olması yanında yerleşmeyi de etkilemektedir.¹⁴ Kelkit oluğu, kuzeyden Canik dağları, güneyden ise Deveci dağları tarafından çevrelenmiştir. Canik dağları kabaca kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanmaktadır. Söz konusu dağların yükseklikleri kuzeybatı kesiminde 1400-1500 metreleri doğuda ise 1700 metreyi geçerek 1800 metrelere yaklaşmaktadır. Bu kesimde en yüksek nokta Niksar’ın doğusunda Kocaçalı Tepe’de 1808 metredir. Günümüzde kuzeydeki kısımda, Yeşilırmak’ın başlıca kolu olan Kelkit tarafından oluşturulmuş büyük bir vadi özelliğindeki bu alanın vadi tabanında batıdan doğuya doğru Taşova, Erbaa ve Niksar gibi büyük yerleşimler sıralanmaktadır.

Canik dağlarının güneye bakan yamaçları kuzey güney yönünde ve birbirine paralel olarak uzanan çok sayıdaki kol akarsular tarafından yarılmıştır. Burası, Kuzey Anadolu Fayı’nın devamı olan bir çukurluk olduğundan tektonik bir çukurluk olup, daha sonra akarsuların yerleşmesi ile yatak kazılarak derinleştirilmiştir. Araştırma alanının bu kesiminde vadi tabanı ile yamaçlar arasında eğim özellikleri bakımından belirgin tezatlar görülmektedir. Öyle ki, vadi tabanında % 3-5 olan eğim değerleri yamaçlarda yer yer % 40’ların üzerine çıkar. Genel olarak, dağların dorukları ile vadi tabanı arasında önemli bir

¹² Ersin Güngördü, **Türkiye’nin Coğrafyası**, Ankara 2006, s. 406-407.

¹³ Reşat İzbirak, **Türkiye 1**, MEB Yay., İstanbul 1972, s. 16.

¹⁴ Ersin Güngördü, a.g.e., s. 406. Yeşilırmak nehri, yaklaşık 100 yıl önce bugünkü denize döküldüğü alandan yaklaşık 4 km. güneybatısından Karadeniz’a dökülmekteydi. Bu durum bile Yeşilırmak ve diğer kollarının yataklarının nasıl bir değişkenlik arz ettiğini göstermeye yeterdir, bkz. Ali Özçağlar, “Çarşamba Ovası ve Yakın Çevresinde Araziden Faydalanma”, **Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 3, Ankara 1994, s. 96.

yükselti farkının bulunması, akarsu ve kolları tarafından vadi yamaçlarının fazlaca kazılıp parçalanmasına neden olmuştur.

Vadinin Reşadiye-Niksar arasındaki kısmında, akarsu oldukça dar ve derin bir özelliktedir. Vadinin hem kuzey hem de güney yamaçlarında eğim değerleri fazladır. Ancak, kuzey yamaçlarda eğim değerleri daha düşük olduğu için, vadi yamaçları arasında az çok bir asimetriden söz edilebilir. Vadi yamaçlarının birden yükselmesi ve fazla eğimli yamaçlar oluşturmaları, yamaçlardan ana akarsuya birleşen akarsuların boylarının da kısa olmasına neden olmuştur. Ancak, diğer yandan kısa boylu olmalarına rağmen çok sayıda kol akarsu bu kesimde yer alır. Niksar-Erbaa çevresinde, vadi tabanı genişler ve akarsu daha geniş bir yatak içinde akar. Gerek önce sözü edilen kısımda gerekse bu kesimde iklim koşulları tarımsal hayatı olumlu etkilediği ve topraklar da tarım için elverişli olduğu için bağ bahçe tarımı insanların önemli bir ekonomik faaliyetidir. Diğer yandan hayvancılık ve bunlara bağlı küçük el sanatları da yörede gelişmiştir.

Sivas Çevresi:

Türkiye'nin iç kısımlarının yeryüzü şekillerinde genel olarak bir sadelik dikkati çeker. Özellikle araştırma alanının Sivas çevresi yüksek dağlardan ve engebeli arazilerden genel olarak yoksundur. Bu çevrede, 3. jeolojik zaman (oligo-miyosen) yaşlı jipsler geniş yer tutar ve yüksek araziler yoktur.

Ülkemiz toprakları içinden kaynaklanıp, yine ülkemiz topraklarını geçtikten sonra denize dökülen en büyük akarsu olan Kızılırmak'ın yukarı kesimindeki kolları bu araziye şekillendirmektedir. Bir yandan jipslerden oluşan arazinin yumuşak yapısı, diğer yandan akarsuların aşındırmasıyla bugünkü görünümünü almıştır.

Türkiye'de ortalama yükselti genel olarak batıdan doğuya doğru artmaktadır. Ege denizinden doğuya doğru gidildikçe özellikle, Sivas çevresinden itibaren artan yükselti Van gölü ve çevresinde en yüksek değerlere ulaşır. İşte, Sivas ve çevresi yükselti artışı bakımından önemli bir basamak oluşturur. Burası aynı zamanda Kuzey Anadolu dağları ile güneydeki Toroslar ve çevresindeki ova ve platoluk alanlardan da farklılık gösteren bir

geçiş alanı özelliğindedir. Araştırma alanının bu bölümünde, doğuda Tecer dağları, batıda Akdağ ve Karacadağ ile güneyde Yama dağı yer alır. Söz konusu alanın ortalama yükseltisi de 1500 metrelerin üzerindedir. Burada, Tecer dağları üzerindeki Gürlevik dağında yükselti 2688 metreyi bulur.

Yörede arazi, jipslerden oluştuğu için, bu kayaçların özelliklerine uygun olarak yamaç eğimleri genellikle fazla değildir. Çünkü, aşınmaya karşı dayanıksız olan bu kayaçlar, sular tarafından kolayca aşındırılabilirdiği için törpülenerek yuvarlandırılmıştır. Jipsli alanlarda, mesken yapımı için yapı taşı bulmada sıkıntı yaşanması yanında su bulma zorluğu ve tarım arazisi bulma sorunu da yer yer yaşanmaktadır. Çünkü, yukarıda da sözü edildiği gibi jipsler yumuşak olduğu için, ev malzemesi olarak çok fazla tercih edilemez ve jipsli arazilerden çıkan sular acımsı veya buruk olur. Bu nedenle, dağların çok yükseklerinden ve çok uzaklardan su getirmek gerekmektedir. Söz konusu alan, Kızılırmak ve kolları tarafından parçalanmıştır. Ancak, Kızılırmak vadi tabanından dağların doruklarına kadar olan nisbi yükselti fazla değildir. Engebelilik Kelkit oluğu kadar fazla olmaması yanında, eğim değerleri de Kelkit oluğuna göre daha düşüktür. Genel hatlarıyla, doğu batı yönünde akan Kızılırmak'a güneyden gelerek katılan Tecer ırmağı en büyük kollardan biridir. Sivas çevresinde genellikle karasal iklim özellikleri hakimdir. Bu nedenle yörede genellikle kışlar soğuk ve kar yağışlı, yazlar ise kurak ve sıcak geçer.

Divriği ve Çevresi:

Divriği, Fırat'ın kolu olan Karabel çayı ve Çaltı çayının birleşerek oluşturdukları bir vadi içinde kurulmuştur. Bu vadi, genel olarak Tecer dağları ile Yama Dağları arasında kabaca batı-doğu yönünde uzanır. Tecer dağları en yüksek yerinde 2688 metre, Yama dağı en yüksek yerinde 2735 metre yükseltiye sahiptir. Arazinin genel görünüşü, akarsular tarafından parçalanmış doğu-batı yönlü uzanışlı vadilerden oluşmaktadır. Yörenin en büyük yerleşimi olan Divriği, ülkenin doğusunu batısına bağlayan önemli bir geçiş noktasıdır. Dağların uzanışı, kuzey ile güney arasındaki ulaşımı güçleştirirken, doğu-batı yönündeki ulaşımı kolaylaştırmaktadır. Bu özellik, geçmiş dönemlerde de günümüzde de önemini korumuştur. Yeryüzü şekilleri bakımından kuzey ile güney, doğu ile batı arasında

geçiş özelliğinde olan yöre, jeolojik ve toprak özellikleri bakımından da çeşitliliğe sahiptir. Şüphesiz, yörenin en önemli özelliği, Divriği çevresindeki zengin demir madeni yataklarıdır. Türkiye’de birçok yerleşmenin kuruluş ve gelişmesinde ekonomik faaliyetlerin önemli bir etkisi vardır. Divriği ve çevresi, maden çıkarımının yerleşmelerin kuruluş ve gelişmesindeki etkilerini gösteren tipik bir örnektir. Yörede, karasal iklim özelliklerinin hakim olması ve çok verimli olmayan topraklar yerleşme düzenini etkilemiştir.

Darende ve çevresi:

Günümüzde, Kayseri-Malatya karayolu üzerinde bulunan Darende ilçesi, dar ve derin bir vadi içinde yer alır. Bu dar ve derin vadi, Tohma çayı tarafından oluşturulmuştur. Vadinin kuzeyinde, en yüksek yeri 2164 metre yüksekliğindeki Akçababçalı dağı, batısında ise en yüksek yeri 2283 metre yüksekliğinde olan Hezanlı dağı yer alır. Darende yerleşmesi, vadi tabanının doğuya ve kuzeye göre biraz daha genişlediği bir alanda kurulmuştur. Tohma çayına kuzeyden katılan küçük dereler kabaca kuzey-güney yönünde uzanarak Darende çevresinde bu çaya katılır. Tohma çayı, Darende’den yaklaşık 20-30 kilometre sonra dar ve derin bir vadiden geçerek Medik barajına ulaşır. Darende ve çevresinde kuzeyden katılan kol akarsular vadilerini biraz daha fazla aşındırdıkları için bu alandaki yamaç eğimleri güney kesime göre daha fazladır. Kuzey yamaçlar, vadiler ve sırtların ard arda sıralandığı yamaçlar görünümündedir. Söz konusu alanın etrafı dağlarla genel olarak çevrili olduğu için, korunaklı bir alan özelliğindedir. Karasal bir iklime sahip olmakla birlikte insan faaliyetleri üzerinde çok fazla olumsuz bir etkiye sahip değildir. Ancak, engebeli arazi ve iklim koşullarının karasal bir özellik göstermesi, yerleşme ve tarım başta olmak üzere insan faaliyetlerini bazen kısıtlayıcı bir rol üstlenmiştir.

Besni ve Çevresi:

Adıyaman’ın Gölbaşı ve Besni ilçeleri sınırları içinde bulunan bu alan, kuzeyden yükseklikleri 2000 metrenin üzerindeki dağlarla çevrilmiştir. Meydan Dağı, Çedirge Dağları kuzeydeki dağlık alanların başlıcalarını oluşturur. Özellikle, Çedirge Dağı kuzey-

batı güney-doğu yönünde uzanarak, Eşiköy Deresi olarak adlandırılan ve Göksu çayının bir kolu olan derenin vadisini duvar gibi çevrelemiştir. Güneyden ise, Guz Dağı olarak bilinen ve ortalama yükseltisi 1400-1600 metre arasında değişen dağlık kütle tarafından kuşatılmıştır. Gölbaşı-Besni arasındaki kabaca bir oluğu andıran bu alanın, kuzeye bakan yamaçlarında eğim değerleri güneye bakan yamaçlara oranla daha fazladır. Söz konusu alan, Güneydoğu Toroslar'ın Fırat nehrine doğru uzantıları olan ve daha sonra Göksu çayı aracılığıyla Fırat nehrine karışan akarsular tarafından parçalanmış sırtlar ve vadilerden oluşur. Günümüzde, Adıyaman'ın bir ilçesi olan Besni, Guz Dağı'nın doğuya doğru uzandığı alt eğim kırıklığında, Değirmen Çayı'nın kenarında kurulmuştur. Besni, Adıyaman'ı batıya bağlayan önemli bir yol güzergahı üzerindedir. Besni, yerleşim birimi biraz önce sözü edilen vadinin taban kısmının genişlediği bir alanda kurulmuştur. Bu durum, yerleşim biriminin kuruluş ve gelişmesinde doğal faktörler yanında, tarım yapma gibi ekonomik faaliyetlerin de etkili olduğunun göstergesidir. Besni ve Gölbaşı arasındaki alan, bulundukları alan itibariyle karasal iklim koşullarının hüküm sürdüğü bir yer olmakla birlikte, etrafının dağlarla çevrili olması korunaklı bir alan olduğunun göstergesidir. Besni ve çevresindeki topraklar tarım yapmak için elverişlidir.

Nizip ve Çevresi:

Gaziantep ile Fırat nehri arasındaki bu alan, genel olarak Fırat nehri ve kolları tarafından (Nizip çayı, Çanakçı deresi, Bozatlđ deresi) yarılmış tipik bir plato özelliğindedir. Akarsuların genel akışı batıdan doğuya doğrudur. Vadilerin genel uzanışına bağlı olarak, Akdeniz iklim özellikleri Fırat nehrine kadar sokulabilmektedir. Akdeniz iklim özellikleri, yöredeki tarımsal faaliyetleri olumlu yönde ve önemli ölçüde etkilemektedir. Bu çevrede, ortalama yükselti 700-800 metre kadardır. Nizip ve çevresi genel olarak, 3. jeolojik zamana ait dolgu malzemelerinden oluşmaktadır. Bu jeolojik birimler üzerinde verimli toprakların bulunması bölgenin yoğun tarımsal faaliyetler yapılmasına neden olmuştur.

4- Araştırma Alanının Beşeri Coğrafya Özellikleri

Araştırma sahamız içerisinde Karadeniz bölgesi'nin Orta Karadeniz bölümünde kalan Arım kazasının, günümüzde kapladığı alan kabaca Çarşamba ilçesi ve çevresidir. Bu alan, Çarşamba ovasının bulunduğu yerdir. Yukarıda da belirtildiği üzere, yerleşmelerde fiziki çevrenin etkisi çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu bölgede, Yeşilırmak ve kollarının taşması ile ovada bataklıklar oluştuğu sebepten, yerleşim alanı kurmak için genellikle yamaçlar tercih edilmiş¹⁵ ve bu bölgede yerleşmeler seyrek bir dağılışı göstermiştir.¹⁶ Karadeniz bölgesini doğu-batı yönünde genel olarak ikiye ayıran Kuzey Anadolu dağlarının etkisiyle, dağların kuzeyinde ve güneyinde iklim farklılığı oluşmaktadır. Dağların kuzeye bakan yamaçları diğer kesimlere göre çok fazla yağış almaktadır. Bu nedenle, Arım bölgesini de içine alan bu bölümlerde tarımsal ürünlerden mısır, pirinç, fındık, tütün ön plana çıkmaktadır.¹⁷

Kuzey Anadolu dağlarının güneyinde kalan Niksar ise, Yeşilırmağın en büyük kolu olan Kelkit çayı vadisi boyunca doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Yeşilırmak ve kollarının Kuzey Anadolu dağlarını yer yer parçalayarak derin vadiler oluşturması nedeniyle, Karadeniz'in nemli havasının iç kısımlara ulaşmasıyla Niksar'ın iklimi Karadeniz iklimi ile Karasal iklim arasındaki bir geçiş şeklindedir. Bu nedenle, Niksar tarıma elverişli bir iklim yapısına sahiptir.¹⁸ Niksar'ın fiziki yapısı batıdan doğuya doğru gidildikçe yükselir. Batıda 300-310 m. arasındaki yükseklik doğuya doğru gidildikçe 450-500 m.ye kadar çıkmaktadır.¹⁹ Köy yerleşmeleri ise dağınık ve az nüfuslu olup, köy yerleşmelerinin büyük

¹⁵ Ali Özçağlar, "Çarşamba Ovası ve ...", s. 98-99.

¹⁶ Ali Özçağlar, "Çarşamba Ovası ve ...", s. 99-100. Bu durumu Yeşilırmak nehrine bağlayan Ali Özçağlar şu açıklamayı yapmaktadır: "Söz konusu akarsuyun özellikle bu bölümde sık sık yatak değiştirmesi yerleşmeleri tehdit etmiştir. 1974 yılında meydana gelen taşkında Karamustafalı köyünden itibaren deltanın uç bölümü tamamen sular altında kalmıştır. Bu arada, 1940 yılından sonra bu sahada kurulmuş olan yerleşmeler (şimdiki Fener ve Hürriyet köyleri) selden büyük zarar görmüşlerdir. Bu bölümün güneyinde, Tekkeköy-Çarşamba karayolu civarında ulaşımın etkisiyle yerleşmeler (s. 100) biraz daha sıklaşmışlardır. Genelde bu sahanın mevcut drenaj sorunu çözülmediği için doğu bölüme göre yerleşim alanları daha seyrekler."

¹⁷ İbrahim Atalay-Kenan Mortan, **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, İnkılap Yay., Ankara 2003, s. 75.

¹⁸ Ömer İzcan-İ. Azmi Başlı-Ömer Fırıncı, **Coğrafya 2 Türkiye Bölgeler Coğrafyası**, Sürat Yay., İstanbul 1988, s. 58; **Tokat İl Yıllığı 1988**, Tokat Valiliği Yay., Tokat 1988, s. 111. Günümüz Niksar ilçesinin topraklarının % 96,6'sı tarıma elverişlidir, bkz. **Niksar Dün, Bugün, Yarın**, Niksar Belediyesi Yay., Niksar 1988, s. 13.

¹⁹ **Niksar Dün, Bugün, Yarın**, s. 10.

bir oranı Kelkit Çayı ve Niksar Ovası'nda yoğunlaşmaktadır.²⁰ Niksar'ın önde gelen tarım ürünleri buğday, arpa, pirinç, mısır olup meyve ve sebze üretimi yanında ihracata yönelik ceviz üretimi de yapılmaktadır.²¹

Araştırma sahamız içerisinde günümüz coğrafi bölünüşüne göre Karadeniz bölgesi içerisinde Orta Karadeniz bölümünde kalan son şehir ise Tokat'tır. Tokat'ın fiziki yapısı, Tokat İl Yıllığı'nda "Akdağ ve Çamlıbel dağlarının oluşturduğu vadiler arasında yüksekliği 188 metre ile 2870 metre arasında değişen bir konumdadır. Kelkit-Tozanlı-Çekerek sularının havzaları; bu havzalar arasındaki yükseklikler, akarsuların oluşturduğu alüvyonlu düzlükler ve kuzeyden-güneye doğru gittikçe yüksekliği artan sıra dağlar ilimizin önemli yer şekillerini oluşturur. Kelkit vadisinde ortalama yükseklik 300-350 metre, Tozanlı havzasında 500-550 metre ve Çekerek havzasında 900 metredir. Dağlar, ırmakların birbirlerinden uzaklaştırdıkları yerlerde geniş yaylalar, ırmakların birbirlerine yaklaştırdıkları yerlerde sıra dağlar şeklindedir. Bu nedenle önemli geçitler daha çok plato düzlüklerinin bulundukları yerlerdedir."²² olarak anlatılmaktadır. Karadeniz ile İç Anadolu arasında geçiş bölgesi olması hasebiyle, Tokat'ta değişik iklim tipleri görülür. Bu bağlamda, Kelkit vadisinde kışlar ılık, yazlar sıcak; Tozanlı vadisinde kışlar ılık, yazlar serin; Çekerek bölümünde sert kışlar, serin yazlar görülürken, Reşadiye'nin güney kısmında Akdeniz bölgesi iklimi benzeri bir iklim vardır.²³ Tokat'ta, denizden 190 m. ile 1100 m. arasında değişen yükseklikteki ovalara, Yeşilirmak ve kollarının etkisi altındaki havzalara sahip olmasından dolayı çok çeşitli ürün yetiştirilmektedir.²⁴ Bu ürünlerin başında buğday, şekerpancarı, tütün, ayçiçeği, arpa gelmektedir.²⁵

İç Anadolu bölgesinin Yukarı Kızılırmak bölümünde yer alan Sivas'ın fiziki yapısı genel olarak yüksek platolar, dağlar ve derin vadiler şeklinde olup, batıdan doğuya gidildikçe yükselti artmaktadır.²⁶ Sivas, genel itibarı ile İç Anadolu bölgesinin tipik iklim tipi olan karasal iklim (yazlar sıcak ve kurak, kışlar sert) etkisinde olsa da, kuzey doğu

²⁰ Niksar Dün, Bugün, Yarın, s. 70-71.

²¹ Tokat İl Yıllığı 1988, s. 113.

²² Tokat İl Yıllığı 1988, s. 50.

²³ <http://www.tokat.gov.tr/pages.asp?id=7>.

²⁴ <http://www.tokattarim.gov.tr/bkbu1.htm>.

²⁵ Ömer İzcan-İ. Azmi Başlı-Ömer Fırıncı, a.g.e., s. 61.

²⁶ İbrahim Yasak-Ahmet Kaleli, **Dünden Bugüne Sivas İli**, Seyran Yay., Sivas 1988, s. 29.

tarafı Karadeniz iklimi (yağışlı ve kışlar ılık) etkisi altındadır.²⁷ Sivas'ta istihali yapılan ürünlerin başında buğday, arpa, nohut, şekerpancarı gelmektedir.²⁸

Bölgesel bölünüş açısından Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde bulunan Darende, Fırat Havzası ile Kızılırmak Havzası arasında geçiş konumunda bulunan Tohma Havzası vadisi boyunca kurulmuş bir kaza olup, günümüzde Malatya ili sınırları içerisinde kalmaktadır. Tohma havzası ortalama 1200-1600 m. yükseltiye sahip olup, bu alanda geniş yaylalar, bazen ovalar veya derin vadiler bulunmaktadır. Kaza geneli ise 1000-2250 metre yükselti arasında değişen geniş bir yayla görünümü arz eder.²⁹ Darende ve çevresinde volkanik ve tortul tabakaların yığılması ile oluşmuş araziler göze çarpar. Bu bölgeyi çok az yağış aldığı için kurak bir alan olarak nitelendirmek mümkündür.³⁰ Yağışların az olması nedeniyle, Gürün'den çıkıp Fırat'a birleşen ve bu arada Darende merkezden geçen Tohma ırmağı bir anlamda bölgenin can damarıdır. Bölgede Tohma ırmağına karışan birkaç çay da (Gürpınar, Sakızlı, Balaban, Çaybaşı vs.) bulunmaktadır.³¹ Darende iklim olarak karasal bir özellik gösterir ve kışlar çok sert, yazlar sıcak geçer. Bitki örtüsü ise çok zayıftır.³² Darende ve çevresinin ekonomisi, tarım ve hayvancılık temellidir. İstihali yapılan başlıca ürünler, arpa, buğday, şeker pancarı, nohut ve patatestir. Arazisinin sulak olduğu alanlarda sebzeçilik de yapılmaktadır. Darende, meyve bahçeleri ile ünlü olup, dut, kayısı ve üzüm başlıca yetiştirilen meyvelerdir. Darende'de 1,5 milyon civarında kayısı ağacı bulunmaktadır. Hayvancılık da bölge için önem arz etmekte, sığır, koyun ve kıl keçisi besiciliği yapılmaktadır. Yer altı zenginliği açısından bölgede krom ve demir yatakları bulunmaktadır.³³

²⁷ Memduh Ahmet Mahiroğulları, **İlkçağlardan Günümüze Sivas İli**, Sivas 2003, s. 12.

²⁸ **Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sivas**, Sivas Valiliği Yay., Sivas 1998, s. 17.

²⁹ Osman Taşkın, **XIX. Yüzyılda Darende Kazası'nın Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı**, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2002, s. 27-28.

³⁰ İbrahim Atalay-Kenan Mortan, a.g.e., s. 419, 430. Doğu Anadolu'daki bazı merkezlerin ortalama yağış miktarına bakıldığında, Darende ve çevresinin bölgede en az yağış alan merkezlerden biri olduğu görülmektedir: Muş 842 mm, Hınıs 679 mm, Sarıkamış 587 mm, Ağrı 542 mm, Ardahan 513 mm, Elazığ 427 mm, Van 387 mm, Iğdır 254mm. Darende'nin de içinde bulunduğu Malatya'da ise ortalama yağış miktarı 386 mm'dir, bkz. İbrahim Atalay-Kenan Mortan, a.g.e., s. 433.

³¹ Osman Taşkın, a.g.t., s. 29-30.

³² Osman Taşkın, a.g.t., s. 30.

³³ <http://www.kenthaber.com/IcceDetay.aspx?Action=Print&ID=631>.

Günümüz mülki bölünüşüne göre, Adıyaman ilinin bir ilçesi durumunda olan Besni, Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Orta Fırat bölümünde yer almakta olup kuzeyden güneye doğru alçalan engebeli bir arazi üzerinde bulunmaktadır. İlçenin ortalama yükseltisi 1000 metrenin üzerinde ve kuzey kesiminin dağlık olması nedeniyle, ekonomik faaliyet olarak daha çok bağ ve bahçe işleri yapılmaktadır. Akarsular açısından zengin olan bölgenin en önemli akarsuları Göksü çayı ile Akdere, Değirmen çayı ve Keysun çayı'dır.³⁴ Besni'nin bulunduğu yerin coğrafi özelliği dolayısıyla, Akdeniz iklimiyle karasal iklimin geçiş bölgesinde yer alır. Bölgede, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz iklimlerinin karışımı tipik bir iklim hakimdir. Kışlar şiddetli soğuk, yazları ise kurak ve sıcaktır. Fakat, Atatürk Baraj Gölü alanının oluşmasından sonra iklimde bir yumuşama ve nem oranında bir artış olmuş, dolayısıyla, Besni'nin iklimi tipik bir Akdeniz iklimine dönüşmeye başlamıştır.³⁵ Bölgede yetiştirilen önde gelen ürünler, hububat ve baklagiller, tütün, pamuk, üzüm ve antep fıstığıdır.³⁶ Bölge, maden açısından zengin olup kırk beşi krom ve fosfor tuzu maden sahası olmak üzere altmış sekiz adet maden sahası vardır.³⁷

Nehrülceviz, bugünkü Nizip ilçesinin sınırları dahilinde olup, Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Orta Fırat bölümünde yer almaktadır. İlçenin doğu sınırı olan Fırat nehri aynı zamanda Gaziantep ile Şanlıurfa arasında da sınır teşkil etmektedir. Nizip, kuzeydeki Güneydoğu Torosları gibi bir kıvrımlı saha ile güneyinde bulunan Arabistan Masifi arasındaki geçiş bölgesinde yer almasından dolayı, kuzeyden güneye, batıdan doğuya doğru alçalan bir rölyefe sahiptir.³⁸ Nizip toprakları Gaziantep platosu dahilinde olup, bölge Akdeniz iklimi etkisi altındadır. Nizip ve çevresinde zeytin yetiştirildiği gibi, antep fıstığı, pamuk, susam, keten, üzüm ön plana çıkan ürünlerdir.³⁹

³⁴ Mustafa Sucu, **Adıyaman İli ve İlçeleri**, Adana 1985, s. 77-78; Turgut H. Zeyrek-Ali Nadir Zeyrek-Ayşegül Zeyrek, **Besni Parala-Octacuscum-Bahasna**, Besni Belediyesi Yay., İstanbul 2006, s. 42-43.

³⁵ <http://www.besni.bel.tr/index.php?pid=10>.

³⁶ <http://www.besni.gov.tr/>.

³⁷ Mustafa Sucu, a.g.e., s. 83.

³⁸ Kazım Yılmaz, **Nizip ve Sosyo Ekonomik Gelişme**, İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s. 2-3.

³⁹ İbrahim Atalay-Kenan Mortan, a.g.e., s. 405.

5- Alanın Tarihçesi

Arım:

Bugünkü Samsun'un Çarşamba ve Asarcık ilçelerine denk gelen Arım kazasını da içine alan bölgede Erken Tunç çağının (MÖ 3000-2500) Anadolu'daki önemli merkezlerinden İkiztepe bulunmaktadır.⁴⁰ Bu bölge, MÖ 1945-1730 yıllarında Eski Asur ticaret kolonileri devri olarak da bilinen ve Anadolu ile Asur arasında yaklaşık 250 yıl süren ticareti belgeleyen Kayseri yakınlarındaki Kültepe höyüğünde ortaya çıkartılan çivi yazılı belgelerde görülmektedir. Bu bölge, Hitit hakimiyetine girmeden önce, çivi yazılı belgelere göre Zalpa krallığı hakimiyeti altındadır. Bu devirde, Zalpa krallığında Asurlu tüccarlara ait wabartum adını verdikleri birde ticaret merkezi bulunmaktadır.⁴¹ Asurlu tüccarların kuzeyde en son ulaştıkları nokta Samsun ve civarını içine alan Zalpa Krallığı'dır. Bu bölgenin bilinen en eski kralı Zalpa Kralı Uhna'dır. Çivi yazılı belgelerden bu kralın o dönemde bugünkü Kayseri olan Neša şehrinde Tanrı Šiušummi'nin heykelini Zalpa'ya götürdüğü bilinmektedir.⁴²

Bu bölge, MÖ 1650 yıllarına gelindiğinde Anadolu'da siyasi birliği sağlayan Hititlerin hakimiyeti altına girmiştir. MÖ 1375 yılından itibaren bu bölgenin Hitit-Gaška mücadelesine sahne olduğu görülmektedir. Gaşkalar⁴³ belirli dönemlerde Hitit imparatorluğuna büyük problemler çıkarmışlar ve MÖ 1275'lerde Hitit imparatorluğunun

⁴⁰ Ekrem Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları**, Net Yay., 1995, s. 27.

⁴¹ Nashef, Kh.; **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IV**, Wiesbaden, 1991, s. 138-140.

⁴² Sedat Alp, **Hitit Çağında Anadolu**, Tubitak Yay., Ankara 2002, s. 53 vd.

⁴³ Gaşkalar'ın, kendilerine daha elverişli yaşam şartlarının olduğu Ordu, Samsun, Sinop ve Kastamonu sahalarında yerleştikleri sanılmaktadır. Bu bölgeye daha önce gelenlerle birleşerek Mert ırmağı ağzında bir kent kurmuşlardır. Gaşkaların Türk kökenli olduğu iddia edilmektedir. Gaşkalar, Hititlerin kuzey bölgelerinde yerleşmiş "dağlı kavimler" olarak da nitelendirilmektedir, bkz. Mustafa Özdemir, "Orta Karadeniz Bölgesinin Tarihi Coğrafyasına Başka Bir Bakış", **Orta Karadeniz Kültürü**, Ankara 2005, s. 35-36; M. Emin Yolalıcı, **XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK Yay., Ankara 1988, s. 9. Ekrem Memiş, Gaşkaların menşei konusunda belirsizliği belirtmesine karşın, Mireli Seyidov, buların İran'da yaşayan Kaşgay Türklerinin atası olduğunu iddia etmektedir, bkz. Bilgehan Atsız Gökdağ, "MÖ. 2000'li Yıllardan Günümüze Giresun'daki Türk Varlığı", **Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996 Bildiriler**, İstanbul 1997, s. 29.

eski başkenti Hattuşa'yı yağmalamışlardır. Bu durum, Hitit imparatorluğunun yıkılmasında bir etken olmuştur.⁴⁴

Daha sonraki dönemlerde, Samsun ve civarını da içine alan kıyı bölgelerinin coğrafi ehemmiyeti nedeniyle, bir çok kavmin istilasına uğramış ve önce MÖ I. Binin sonlarında Friglerin, MÖ 7. yüzyılın ilk çeyreğinde de Frigleri yıkan Kimmerlerin hakimiyetine girmiştir. Kimmerlerin Karadeniz sahillerindeki varlığı çeşitli arkeolojik kazılardan çıkan materyallerle kanıtlanmıştır.⁴⁵ Bazı Yunan kaynaklarında bugünkü Çarşamba ve Terme ovalarının bulunduğu bölgede Amazonların yaşadığı iddia edilmektedir.⁴⁶

Bu tarihlerden sonra Anadolu'da Yunan kolonilerinin varlığı görülmeye başlar. MÖ 6. yüzyıl ortalarında Miletli bu bölgeye yerleşmiş ve bu bölge klasik devirlere girmiştir.⁴⁷ MÖ 370 yıllarında bu bölge İran hakimiyeti (Pers) altına ve MÖ 315'e doğru merkezi Amasya'da olan Pont krallığı hudutları içerisine girmiştir. MÖ 71'de Romalı komutan Lucullus bu bölgeyi ele geçirmiş fakat, bölge Pontus-Roma mücadelesine sahne olmuştur. MÖ 47'de Samsun bölgesi Sezar tarafından kesin olarak Roma hakimiyetine sokulmuştur.⁴⁸

MS. 395 yılından itibaren Samsun (eski ismi Amisos) ve çevresinde Bizans hakimiyeti başlamaktadır. 705, 733, 863 ve 893 tarihlerinde Samsun Arapların eline geçmiştir. 1072 tarihiyle birlikte bölgeye önce Danişmendliler ve daha sonra Selçuklular

⁴⁴ Seton Llyod, **Türkiye'nin Tarihi**, Tübitak Yay., Ankara 1997, s. 38 vd.

⁴⁵ Mustafa Özdemir, a.g.m., s. 37. Kimmerlerle ilgi tez yapan Prof. Dr. Taner Tahran, Kimmerler'in Türk olduğunu savunmaktadır, bkz. Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.m., s. 29.

⁴⁶ **Samsun İl Yıllığı**, Samsun Valiliği 2000, s. 65. Amazonların Kimmer kadın savaşçıları olduğu iddia edilmektedir, bkz. Mustafa Özdemir, a.g.m., s. 37. Pers kaynaklarında ise Akshaena olarak geçen savaşçı kadınlar bu gün Çarşamba ve Terme ovalarına denk gelen Termadon denilen bölgede yaşadığı iddia edilmektedir, bkz. M. Emin Yolalıcı, a.g.e., s. 9. Bir diğer iddia ise, Amazonların Kimmer kadın savaşçıları olduğu yönündedir, bkz. Mustafa Özdemir, a.g.m., s. 37. P. Minas Bıjškıyan ise Amazonlar için, "Amazonlar cesur ve muharib kadınlardı ve eski tarihçilerin dediklerine göre, Terme yakınında bağımsız bir devlet kurarak Farş'a kadar Karadeniz sahiline hakim olmuşlardır. Bunlar İskit menşe'li olup Terme'ye sürülen İğın ve Skolopit adlı iki kralzâdeden ileri gelmiş ve zamanla çoğalmışlardır.", bkz. P. Minas Bıjškıyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819**, (Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1969, s. 35.

⁴⁷ Besim Darkot, "Samsun", **İslam Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul 1993, s. 173.

⁴⁸ Besim Darkot, "Samsun", s. 173.

tarafından akınlar yapılmıştır. 1176 tarihinde Rükneddin Süleyman Şah, Samsun ve civarını fethederek Amisos'un yakınlarında bugünkü Samsun'u kurarlar.⁴⁹ Selçukluların zayıflaması akabinde Niksar, Terme ve Çarşamba bölgeleri Osmanlı fethine kadar Taceddinoğulları beyliği tasarrufuna geçer.⁵⁰ Taceddinoğulları Beyliği, beyliğe adını veren Taceddin'in (ö. 1387) babası Doğanşah Bey (ö. 1348-49) tarafından kurulmuş olup, Niksar ve Canit-i Göl (Terme ve Çarşamba bölgesi) yörelerini kapsamaktaydı. Yıldırım Beyazıt 1398 yılında Samsun bölgesini ele geçirir, fakat Timur'un 1402 yılında Osmanlıları yenmesi akabinde sarsılan Osmanlı otoritesi döneminde küçük beylikler tekrar ortaya çıkmıştır. Fetret devri sonrası, Amasya valisi Yörgüç Paşa tarafından 1427 tarihinde Samsun bölgesi kesin olarak Osmanlı topraklarına katılır.⁵¹

Niksar:

Niksar, kuzey Anadolu'da, Yeşil Irmağın en uzun kolu olan Kelkit suyu vadisinin kuzeyinde yer alan günümüzde Tokat'a bağlı bir kazadır. Eski çağlarda Lykos denilen Kelkit ırmağının vadisinin genişlediği ve Phanorea adı verilen verimli ovaya açılan yerde bulunmaktadır.⁵² Niksar, Kelkit ırmağı ile Canik dağlarının birleştiği ve Karadeniz sahilleri ile Orta Anadolu bozkırlarının kavşak noktasında, Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan yol üzerinde bulunmasından dolayı tarih boyunca siyasi, sosyal ve iktisadi açıdan stratejik ve önemli bir bölge olmuştur.⁵³

Niksar, topraklarının verimli, ikliminin elverişli olması nedeniyle yerleşme için ideal bir bölgedir. Bu bölge, MÖ. 1650 yıllarında Hitit egemenliği altındadır. Hitit kaynaklarına göre MÖ 1375 yılından itibaren Niksar'ı da içine alan bölgede Gaşkaların varlığı görülmektedir.⁵⁴ MÖ. 4. yüzyıl sonlarına doğru bölge Pers hakimiyetine girmiş ve yaklaşık yüz yıl bölgede Pers varlığı devam etmiştir. MÖ. 301'de Pers imparatorluğunun

⁴⁹ Bahaeddin Yediyıldız, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", **I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (13-17 Ekim 1986) Bildirileri**, 1988 Samsun, s. 297.

⁵⁰ M. Emin Yolalıcı, a.g.e., s. 12.

⁵¹ Mehmet Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, TTK Yay., Ankara 1999, s. 22-24; M. Çetin Varlık, "Taceddin Oğulları Beyliği", ", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 10, Çağ Yay., İstanbul 1989, s. 85-90.

⁵² Besim Darkot, "Niksar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 9, MEB Yay., 1988 İstanbul, s. 273.

⁵³ <http://tr.wikipedia.org/wiki/Niksar>.

⁵⁴ Seton Llyod, a.g.e., s. 38 vd.

çöküşü ile Niksar, başkenti Amasya olan Pontus krallığı hakimiyeti altına girmiş ve Caberia adını almıştır. Bu dönemde, Caberia, verimli toprakları nedeniyle cazibe merkezi haline gelmiş, özellikle Mithridatesler döneminde sayfiye alanları, tapınaklar, saraylar inşa edilmiş⁵⁵ ve kendilerine başkent yapılmıştır.⁵⁶

MÖ. 71 yılında Lucullus önderliğindeki Roma ordusu, Pontus kralı Mithridates'in sığındığı Caberia üzerine yürümüş, Mithridates'in kaçması üzerine Lucullus Caberia'yı (Niksar'ı) ve kralın bu bölgedeki bütün kentlerini ele geçirmiştir.⁵⁷ Roma imparatoru Augustos, eskiden Pontus krallığına ait toprakların bir kısmını Polemon adındaki kişiye yanaşma krallık statüsü ile vermiştir. Polemon, Miladi takvimin ilk yıllarında öldükten sonra, krallığı karısı Pythodoris yönetmeyi sürdürmüş ve bu dönemde krallığın başkenti olan Caberia'nın (Niksar'ın) adını İmparator Augustos onuruna Sebaste olarak değiştirmiştir.⁵⁸ Augustos'tan sonra başa geçen Tiberus döneminde (MS. 14-37) ise kentin adı Neo-caesarea olmuştur. Günümüzde kullanılan Niksar adı bu kelimedenden türemiştir.⁵⁹

Niksar'da doğmuş olan Thaumaturgos Gregorios, Niksar'ın ilk piskoposu olmuş ve bu bölgede hristiyanlığı yayarak hristiyanları örgütlemiştir.⁶⁰ İmparator I. Constantinus'un İznik'te toplanan hristiyan konsüller toplantısına başkanlık etmesi ile hristiyanlar üzerindeki baskı kalkmış⁶¹ ve hristiyanlar Niksar'da büyük bir toplantı düzenlemişlerdir.⁶² MS. 395 yılında Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesiyle Niksar,

⁵⁵ <http://www.tokat.gov.tr/pages.asp?id=14>.

⁵⁶ Kamil Şahin, **Danışmendliler Döneminde Niksar (1071-1178)**, Niksar 1999, s. 26.

⁵⁷ Bilge Umar, **İlkçağda Türkiye Halkı**, İnkılap Yay., Ankara 1999, s. 491-492.

⁵⁸ Seton Llyod, a.g.e., s. 237. Strabon, "Pompeius tarafından bir kent haline getirilen ve Diospolis olarak adlandırılan Kabeira'ya gelince, Pythodoris sonradan burayı bayındırlaştırarak, ismini Sebaste olarak değiştirmiştir ve şimdi kenti kralî ikâmetgâh olarak kullanmaktadır." Demektedir, bkz. Strabon, **Coğrafya Anadolu (Kitap: XII, XIII, XIV)**, (Çeviren Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 1987, s. 33. Ayrıca bkz. Charles Texier, **Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, (Çev. Ali Suat / Latin Harflerine aktaran Kâzım Yaşar Kopraman, Sadeleştiren Musa Yıldız), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yay., C. 3, Ankara 2002, s. 153.

⁵⁹ Pars Tuğlacı, **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul 1985, s. 258.

⁶⁰ Bilge Umar, **İlkçağda Türkiye Halkı**, s. 621.

⁶¹ Bilge Umar, **İlkçağda Türkiye Halkı**, s. 632-633.

⁶² Besim Darkot, "Niksar", s. 273.

Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğunun bir şehri durumuna geldi ve 1067 yılında Türkler tarafından fethedilene kadar dini ve kültürel bir merkez olma konumunu korudu.⁶³

1067-1068 yıllarında Türkler Niksar civarlarında görülmeye başlar fakat, asıl olarak Danişment Gazi'nin 1074 tarihinde Niksar'ı fethetmesiyle bölge Türklerin eline geçer. Danişmendliler bu bölgeye, 1175 yılında Selçuklular tarafından fethedilinceye kadar hakim olmuşlardır. Danişmendliler tarafından Sivas, Niksar, Tokat, Amasya ve Çorum yörelerinde yapılan faaliyetler sonucu bu bölgeler, erken sayılabilecek bir tarihte Türkleşmiştir.⁶⁴ Niksar, Türkiye Selçuklularının eyalet merkezlerinden biri olup, aynı zamanda Selçuklu döneminin en ünlü merkezlerinden biri konumundadır. Selçukluların son dönemlerinde İlhanlı etkisi arttığında, Niksar daha da canlanmıştır. Hattı zatında, eskiden beri Karadeniz'e inen en kısa yollardan biri üzerinde olması yanında, ticaretin arttığı bu dönemde Niksar önemli ölçüde zenginleşmiştir.⁶⁵ Selçukluların son dönemlerinde ülke topraklarının idaresi İlhanlılar eline geçmiş ve Niksar bölgesi İlhanlılar'a tabi Eretna Beyliği (1335-1381) tarafından idare edilmeye başlanmıştır.⁶⁶ Eretna Beyliği gücünün azalması üzerine 1370'lerde Niksar bölgesinde Taceddinoğulları Beyliği hakimiyeti başlar. Fakat, bölgede hakimiyetini genişletmeye çalışan Kadı Burhaneddin ile Taceddinoğulları arasındaki mücadele, Kadı Burhaneddin'in galibiyeti ile son bulur. Kadı Burhaneddin, Niksar ve ona bağlı yerleri kendisine tabi olmak şartıyla Taceddin Bey'in oğlu Mahmud Çelebi'ye bırakır.⁶⁷ Kadı Burhaneddin'in Akkoyunlu aşireti reisi Kara Yölük Osman tarafından öldürülmesi (1398) akabinde, Sivas Kara Yölük Osman tarafından kuşatılmıştır. Bunun üzerine, Sivas ileri gelenleri Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid'den yardım istemişler ve bu yardıma istinaden Bayezid, oğlu Süleyman Çelebi'yi önemli miktarda kuvvetle yardıma göndermiştir. Bayezid'in, Sivas'ı kendi mülkü

⁶³ Kamil Şahin, a.g.e., s. 27.

⁶⁴ Abdülkerim Özeydin, "Danişmendliler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 8, Çağ Yay., İstanbul 1988, s. 121-140; Hasan Akar-M. Necati Güneş, **Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler**, Niksar Kaymakamlığı-Niksar Belediyesi Yay., 2002, s. 4-6.

⁶⁵ Tuncer Baykara, **Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, IQ Yay., İstanbul 2004, s. 254-256.

⁶⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Eretna. 'Alâ Al-Din Eretna", **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yay., C. 4, İstanbul 1993, s. 309-310; M. Çetin Varlık, "Eretna Beyliği", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 8, Çağ Yay., İstanbul 1988, s. 570-586.

⁶⁷ M. Çetin Varlık, "Taceddin Oğulları Beyliği", s. 85-90.

ilan etmesi (1399) ile Sivas dışında, içinde Niksar'ın da bulunduğu Tokat, Kayseri ve Aksaray bölgeleri Osmanlı topraklarına katılmış oldu.⁶⁸

Tokat:

Tokat, orta Karadeniz bölgesinin iç kısmında yer alan bir şehirdir. Tokat ve çevresi MÖ. 1650 yıllarında Hitit imparatorluğu hakimiyeti altındadır. Hititlerin dinsel merkezi Anziliya (bugünkü Zile), Hititlerin önemli askeri üssü Tapigga (bugünkü Maşat), Gaziura ve Tahazimuna (bugünkü Dazmana) bu çevrenin önemli Hitit şehirlerinden bazılarıdır.⁶⁹ Hititler döneminde Samsun'a giden büyük kervan yolları Comana'dan geçmekteydi.⁷⁰ Hitit İmparatorluğunun MÖ. 1200'lü yıllarda yıkılmasından sonra bu bölge Frig hakimiyeti altına girmiştir.⁷¹ Firiglerin Karadeniz'den gelen Kimmer akınlarıyla yıkılmasından sonran M.Ö. 6. yy'da Tokat, önce Med, sonra da Pers egemenliği altına girmiştir. Tokat'ın ekonomik ve stratejik önemi nedeniyle Persler, başkentleri Persopolis'ten Ege'de Lidya Krallığının başkenti Şart merkezine kadar uzanan Kral Yolu'nu Tokat'tan geçirdiler.⁷²

Persler ve Büyük İskender dönemlerinde Tokat ve çevresi, Romalıların bu bölgeyi ele geçirmesine kadar geçen zaman zarfında, Ermeniler ve Kapadokyalılar arasında el değiştirmiştir. VI. Mitridat (MÖ I. asır) Pontus devletinin sınırlarını Kızılırmak, Kapadokya ve Paflagonya topraklarına kadar genişletince, Tokat ve çevresi Pontus Devleti sınırları içinde kalmıştır. MÖ I. asırda Romalı general Lucellus ve Pompeus tarafından Pontus Devletinin bölgedeki hakimiyeti zayıflatılmış ve Tokat bölgesi Romalıların hakimiyetine girmiştir. Romalılar, Pontus topraklarını Galatya, Polemenyo ve Kapadokya olmak üzere üç idari bölgeye ayırmış ve Tokat Polemenyo sınırları içinde kalmıştır.⁷³

Tokat bölgesi, önceleri Pontus Galatikos, Pontus Polemmomiakos ve Armenia Secunda adları ile anılmaktaydı. Bu bölgedeki en eski yerleşme, Tokat'ın 9 km. kuzey-

⁶⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. 1, TTK Yay., Ankara 1982, s. 299.

⁶⁹ Sedat Alp, a.g.e., s. 49.

⁷⁰ Ahmet Şimşirgil, **Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 11-12.

⁷¹ Seton Llyod, a.g.e., s. 60.

⁷² <http://www.angelfire.com/rnb/tokatmuftuluk/genelbilgi.htm>.

⁷³ Ahmet Şimşirgil, a.g.t., s. 12.

doğusunda günümüzde Gümenek olarak adlandırılan antik Comana şehridir.⁷⁴ Strabon zamanında (doğum tarihi MÖ 64/63) Comana, kalabalık bir ticaret⁷⁵, Persler ve Pontuslular döneminde ise ayrıca çok ünlü dini bir merkez durumundaydı. Anaitis mezhebinin kutsal ateş tapınağı da bu şehirde bulunuyordu. Bu bölgede Hristiyanlığı kabul edenlere Anaitis mezhebine bağlı din adamlarının baskılar yapması nedeniyle, kaçan bir grup hristiyan, şimdiki Tokat kalesinin bulunduğu sarp kayalıklara sığınmışlar ve bugünkü Tokat'ın ilk yerleşimcileri olmuşlardır.⁷⁶ Ramsay, eski Bizans şehirlerinden Dazimon'un, bugünkü Tokat olduğunu ileri sürmesine karşın, Paul Wittek, Dazimon adlı yerin Tokat ile ilişkilendirilmesine karşı çıkmakta ve Dazimon adlı yerin Turhal'a kuzeydoğu istikametine on kilometre uzaklıkta bulunan Dazmana ile alakalı olduğunu söylemektedir.⁷⁷ Nitekim, tahrir defterlerinde Turhal'a bağlı Dazmana köyünün bulunması bu görüşü desteklemektedir.⁷⁸ Paul Wittek, Ramsay'ın tarihi metinlerde geçen "Dokeia" adlı yer ismini bugünkü Tosya'ya bağlamasına da itiraz ederek, metinlerde geçen "Dokeia" adlı yerin bugünkü Tokat olduğunu ileri sürmektedir.⁷⁹

Bizans- İran mücadeleleri esnasında istilalara maruz kalan Tokat'a, Bizans kralı Heraklius zamanında Müslüman akınları başlamış ve Tokat birçok kez Müslümanlar tarafından kuşatılmış veya ele geçirilmiştir. Nitekim, MS 712 yılında Tokat, Arap kumandanı Amir Maslama tarafından zapt edilmiş ve MS 732'lerde Muaviye b. Hişam,

⁷⁴ M. Tayyib Gökbilgin, "Tokat", **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yay., C. 12/ 1, İstanbul 1993, s. 401.

⁷⁵ Charles Texier, a.g.e., s. 162.

⁷⁶ Ali Özçağlar, "Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler", **Coğrafya Araştırmaları**, S. 3, Şubat 1991, s.69. "Strabon'un naklettiğine göre, Yeşilırmagın suladığı Dazimonitis (Kazova) İlk Çağda önemli bir yerleşim ve tarım alanı durumundaydı. Bu özelliği günümüzde de var olan Kazova'nın eski zamandan beri yerleşim sahası olduğunu civarındaki eski köy adları ve höyükler kanıtlamaktadır. ("Kazova'ya çok yakın olan Turhal'ın kuzeydoğusundaki Dazmana (Akçatarla) ve doğusundaki Dazya (Gümüştöpe) köyleri ile İlk Çağdaki isimleri tarihi kaynaklara geçmiş olan Dazimonitis (Kazova) ve Dazimon (Tokat) arasındaki fonotik benzerlik açıkça görülmektedir. Uzun süre İlk Çağdaki adlarıyla anılan bu köylere Turhal'ın güneybatısındaki Vazanya (Ayrancılar) köyünü de ekleyebiliriz. Özellikle Dazya (Dazia) köyü, ilk çağda Komana (Comana)'dan kaçan hristiyan halkın ilk yerleşim alanlarından olmuştur.", Ali Özçağlar, "Kazova ve Yakın ...", s. 64.

⁷⁷ Paul Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi I (1969)**, 1970 Ankara, s. 232.

⁷⁸ Ahmet Şimşirgil, a.g.t., s. 11.

⁷⁹ Paul Wittek, a.g.m., s. 230-232. Paul Wittek makalesinde, kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde beş madde ile bu iddiasını desteklemektedir, bkz. s. 233-236. Sargon Erdem de Wittek'in görüşlerine katılmakta ve bu bağlamda "Dokeia'nın "çanak memleket", Tokat'ın da "etrafı tepelerle çevrili çukur yer" anlamına gelmesi, Paul Wittek'in tespit ettiği Dokeia/Tokat eşitliğini kesinlikle doğrulamış olmaktadır" demektedir, bkz. Sargon Erdem, "Tokat Kelimesi Üzerine Düşünceler", **Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)**, Ankara 1987, s. 16.

Kayseri ve Darende ile birlikte Tokat üzerine yürümüş, MS 740 yılında ise Amir Suleyman b. Hişam Tokat'ı tekrar zaptetmiştir. Emeviler'den sonra Abbasi kumandanları da Tokat üzerine seferler yapmış, Bizans kaynaklarının belirttiği üzere Bizans ordusu MS. 860'ta Abbasiler tarafından Tokat civarında ağır bir yenilgiye uğramıştır.⁸⁰

Tokat bölgesinin Türkler tarafından ele geçirilmesi Danişmendliler tarafından gerçekleştirilmiş ve Tokat, Danişmendliler döneminde bu beyliğin sınırları içerisinde yer almıştır. Danişmend Gazi tarafından fethedilen Tokat, bir kültür merkezi haline getirilmiştir.⁸¹ Anadolu'yu birleştirme amacı taşıyan Selçuklu sultanı II. Kılıçarslan'ın, 1175 yazında, Sivas, Niksar, Tokat ve diğer Danişmendli bölgelerini fethetmesi ile Tokat bölgesi Selçuklu topraklarına katılır.⁸² II. Kılıçarslan, yaşlandığı vakit eski Türk feodal devlet ananesine göre ülkeyi onbir oğlu arasında taksim eder ve bu taksim sırasında da Tokat bölgesi Rükneddin Süleyman Şahı'nın payına düşer.⁸³

XIII. Yüzyıl ortalarından itibaren Anadolu Selçuklu Devleti'ni tahakkümleri altına alan İlhanlılar döneminde Tokat ve Erzincan emirliği Muiniddin Süleyman Bey'e verilmiştir. Tokat, XIV. asrın ortalarından itibaren doğrudan İlhanlılara tabi oldu ve Amasya, Canik, Çorum, Karahisar-ı Şarki, Kayseriyye, Yozgat bölgeleriyle Anadolu eyaletini teşkil etti. İlhanlılar dönemi akabinde Tokat, Eretna Bey'in hakimiyeti altına girer.⁸⁴ Eretna Beyliği idaresini ele geçirerek, kendi adını taşıyan devleti kuran Burhaneddin Ahmed döneminde Tokat bu devletin sınırları içerisinde yer alır.⁸⁵ Kadı Burhaneddin'in Akkoyunlu aşireti reisi Kara Yölük Osman tarafından öldürülmesi (1398) akabinde, Sivas Kara Yölük Osman tarafından kuşatılmıştır. Bunun üzerine Sivas ileri gelenleri Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid'den yardım istemişler ve bu yardıma istinaden Bayezid, oğlu Süleyman Çelebi'yi önemli miktarda kuvvetle yardıma

⁸⁰ M. Tayyib Gökbilgin, "Tokat", s. 402.

⁸¹ Mehmet Beşirli, **Orta Karadeniz Kentler Tarihi I Tokat**, Gazi Osman Paşa Üniveristesi Yay., Tokat 2005, s. 9. Tokat bölgesinin ilk önce, Alp Arslan'ın ümerasından Emir Artuk tarafından fethedildiğine dair görüşler de bulunmaktadır, bkz. Tayip Gökbilgin, "Tokat", s. 402.

⁸² Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s. 255.

⁸³ Osman Turan, a.g.e., s. 216-217.

⁸⁴ M. Tayyib Gökbilgin, "Tokat", s. 403.

⁸⁵ Kemal Göde, "XIV. Yüzyılda Tokat/Eratnalılar Hakimiyetinde Tokat", **Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)**, Ankara 1987, s. 21-22.

göndermiştir. Bayezid'in, Sivas'ı kendi mülkü ilan etmesi (1399) ile Tokat ile birlikte Sivas, Kayseri ve Aksaray bölgeleri Osmanlı topraklarına katılmış oldu.⁸⁶

Sivas:

Adrien Dupre ve W.J. Hamilton, Sivas'ın ilk adının Cabyra (Kabira) olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁸⁷ Nitekim, Romalılardan önce bugünkü Sivas'ın bulunduğu yerde Kabira adında bir kale olduğu ve bu kale etrafında şehrin teşekkül ettiği söylenmektedir.⁸⁸ Fakat, son dönemlerde yapılan araştırmalar, Kabira'nın Niksar civarında olduğunu göstermiş ve Sivas'ın ilk adının Cabyra (Kabira) olduğu görüşü geçerliliğini yitirmiştir.⁸⁹ Besim Darkot, Sivas'ın eski adları olarak ileri sürülen Talaura, Megalopolis⁹⁰ ve Karan gibi isimlerin doğru görünmediğini iddia etmektedir.⁹¹ Besim Darkot, Diospolis'in Sivas ile alakalı olmadığını söylemesine karşın,⁹² Memduh Ahmet Mahiroğulları, Vital Cuinet'i kaynak göstererek, Roma İmparatoru Pompeus Pontusluları yenerek bölgeyi ele geçirdiğinde Lunus ve Mon Pharnak adlı iki ünlü mabede izafeten şehrin ismini "Tanrı şehri" manasına gelen Diopolis olarak değiştirildiğini söylemektedir.⁹³ Bu karışıklık, Sivas'ın ilk adının Kabira olduğu görüşüne dayanılması ve Kabira adının tarihi süreçte Diopolis ve Sebasteia olarak değişmesi ile bu isimlerin de Sivas'a atfedilmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim, Besim Darkot, Sivas'a atfedilen Sebasteia adının⁹⁴ Sivas'ı değil Niksar'ı ifade etmesini daha mümkün gördüğünü söylemektedir.⁹⁵

Sivas şehrinin ilk yerleşmesi ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlardan biri şimdiki şehrin 8 km. doğusunda bulunan Kavraz köyü, bir diğeri ise şehrin batısında

⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 299.

⁸⁷ Memduh Ahmet Mahiroğulları, a.g.e., s. 6.

⁸⁸ Hasan Tahsin, **Sivas Vilâyeti Sıhî ve İctimaî Coğrafyası**, Hilal Matbaası, İstanbul 1932, s. 34.

⁸⁹ İbrahim Yasak-Ahmet Kaleli, a.g.e., s. 11.

⁹⁰ Fakat W. M. Ramsay, şehrin Megalopolis ismini taşıdığını, ilk imparatorluk zamanında Sebasteia adını aldığını ve şehrin duvarlarını Justinian'ın yeniden onarttığını aktarmaktadır, bkz. W. M. Ramsay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, MEB Yay., İstanbul 1960, s. 361.

⁹¹ Besim Darkot, "Sivas", **İslam Ansiklopedisi**, C. 10, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 570.

⁹² Besim Darkot, "Sivas", s. 570.

⁹³ Memduh Ahmet Mahiroğulları, a.g.e., s. 6.

⁹⁴ Ahmet Rifat, **Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafya**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1300, s. 112; Hasan Tahsin, a.g.e., s. 34; Nazmi Sevgen, **Anadolu Kaleleri**, Ankara 1959, s. 307.

⁹⁵ Besim Darkot, "Sivas", s. 570.

Kızılırmak'ın kenarında Hanyazısı mevkiidir. Bu görüşe göre, Kızılırmak nehrinin zamanla taşması nedeniyle şehir bugünkü kalenin bulunduğu yerde tekrar teşekkül etmiştir.⁹⁶ Besim Darkot ise bu görüşlerin aksine olarak A. Gabriel ile aynı görüşü paylaşarak, şimdiki şehrin olduğu yerin bir eski çağ şehrinin kurulmak ve gelişmek için aradığı şartlara sahip olmasına binaen, şehrin kuruluş yerinin bugünkü mevkisi olduğunu söylemektedir.⁹⁷

Sivas bölgesinde yapılan araştırmalar neticesinde, Kalkolitik çağdan daha erken dönemlere tarihlenebilecek merkezlere rastlanmamıştır. Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağında ise ilk yerleşmelerin nüveleri görülmektedir. Orta Tunç Çağında ise bazı yerleşmelerin büyüyerek merkezi bir idari yapı kazandıkları görülmektedir.⁹⁸ Asur ticaret kolonileri çağı olarak adlandırılan MÖ 1950-1750 yılları arasındaki dönemde Sivas bölgesinin önemli yerleşim merkezlerine sahip olduğu bilinmektedir. Eski Asurca çivi yazılı belgelerde geçen Turhumit, Şamuha, Hatipitra ve Takuşa şehirleri bu merkezlerden bazılarıdır.⁹⁹ Bölgede yapılan yüzey araştırmaları neticesinde, bu döneme ait 48 mevkide yerleşim tespit edilmiştir.¹⁰⁰ MÖ 1650'lerde bölge Anadolu'da siyasi birliği sağlayan Hitit İmparatorluğu'nun hakimiyeti altına girmiştir. Kuşaklı (Başören)¹⁰¹ ve Kayalıpınar'da¹⁰² ortaya çıkartılan arkeolojik eserler bölgedeki Hitit hakimiyetinin belirtileridir. Bölge, Hititlerin yıkılması akabinde Frigler'in, daha sonra da MÖ 7. yüzyılda Kimmer ve İskitlerin yaşadığı alan olmuştur. Kısa süren Med hakimiyeti sonrası Sivas ve çevresi MÖ 550'de Pers hakimiyeti altına girmiştir.¹⁰³ Büyük İskender, bölgedeki Pers hakimiyetine MÖ 334 ve 332 yıllarında yaptığı seferlerle son vermiştir. Sivas ve çevresi İskender'in kumandanlarından Sabistes'in emrine verilmiş fakat, halk ayaklanması ile Pers yöneticisi I. Ariarates Kapadokya krallığını kurmuştur. Böylece Sivas, Kapadokya krallığı sınırları

⁹⁶ İbrahim Yasak-Ahmet Kaleli, a.g.e., s. 13.

⁹⁷ Besim Darkot, "Sivas", s. 570.

⁹⁸ A. Tuba Ökse, "Sivas'da Hitit Çağı Öncesi Yerleşim Sistemlerinde Devamlılık ve Değişim", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 22, S. 1, Ankara 2005, s. 70-71.

⁹⁹ Remzi Kuzuoğlu, **Eski Asurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 78, 133-134, 143-144, 159-161.

¹⁰⁰ A. Tuba Ökse, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Sivas", **Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu (15-17 Mayıs 2003) Bildirileri**, Sivas 2003, s. 123-131.

¹⁰¹ http://www.sivastr.net/altinyayla/koyler/basoren/altboren_hab.htm.

¹⁰² <http://www.kesfetmekicinbak.com/arkeoloji/01900/>.

¹⁰³ Memduh Ahmet Mahiroğulları, a.g.e., s. 15.

içerisinde kalmıştır.¹⁰⁴ MÖ. I. yüzyılın başlarında Sivas bir süreliğine Pontus krallığı hakimiyetine girmiş ve MÖ 66'da Roma imparatoru Pompeus'un Pontus kralı VI. Mithridate'yi yenmesi ile bölgede Roma hakimiyeti başlamıştır. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrıldığı MS 395 yılından sonra Sivas ve bölgesi Bizans topraklarına dahil olmuştur.¹⁰⁵ İslam akınları neticesinde Sivas ve civarı MS. 656/7 yılında kısa bir süreliğine Emevilerin eline geçti. Emeviler dönemi sonrası bölge kısa devreler halinde mahalli prenslikler ve Bizans tasarrufunda olmuştur.¹⁰⁶ 1060 yılında Selçuklular kısa süreliğine şehri ele geçirmiştir.¹⁰⁷

Malazgirt savaşı akabinde, Sultan Alparslan'ın taksimi ile Sivas bölgesi Danişmend Gazi ve Kutalmışoğlu Süleyman Şah'a verildi.¹⁰⁸ Danişmend Gazi Sivas'a geldiğinde, Malazgirt seferi sırasında Bizans imparatorunun Sivas'ı tahrip etmiş olması nedeniyle, harap bir şekilde buldu. Danişmend Gazi, Sivas'ı her hangi bir zorlukla karşılaşmadan ele geçirip üs yaparak Danişmendli hanedanının kurmuştur (1071). Sivas bölgesi, Sultan II. Kılıçarslan'ın Danişmendli topraklarını 1175 yazında ele geçirmesiyle Selçuklu hakimiyeti altına girer.¹⁰⁹ 1243 yılında Köseadağ yenilgisiyle ortaya çıkan Moğol istilasının neticesinde Selçuklu şehirleri olumsuz olarak etkilenmiştir. Fakat, İlhanlılar döneminde Sivas'ın hala önemini koruduğunu görmekteyiz.¹¹⁰ İlhanlılar dönemi sonrası Sivas, Eretna Beyliği'nin eline geçer ve beyliğin ilk merkezi olur. Daha sonra beyliğin başkenti Kayseri olmuşsa da, Sivas Eretna Beyliği'nin önemli şehirlerinden biri olma hüviyetini devam ettirmiştir.¹¹¹ Eretna Beyliği idaresini ele geçirerek, kendi adını taşıyan devleti kuran Burhaneddin Ahmed döneminde Sivas bu devletin sınırları içerisinde yer alır.¹¹² Kadı Burhaneddin'in Akkoyunlu aşireti reisi Kara Yölük Osman tarafından öldürülmesi (1398) akabinde, Sivas,

¹⁰⁴ İbrahim Yasak-Ahmet Kaleli, a.g.e., s. 13.

¹⁰⁵ Memduh Ahmet Mahiroğulları, a.g.e., s. 15-16.

¹⁰⁶ Besim Darkot, "Sivas", s. 570.

¹⁰⁷ Hasan Tahsin, a.g.e., s. 36.

¹⁰⁸ İbrahim Yasak-Ahmet Kaleli, a.g.e., s. 15.

¹⁰⁹ Muharrem Kesik, "Danişmendliler Zamanında Sivas (1071-1175)", **Selçuklular Zamanında Sivas Sempozyumu Bildirileri (29 Eylül-1 Ekim 2005)**, Sivas 2006, s. 110-119.

¹¹⁰ İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkilerinde Sivas", **Selçuklular Zamanında Sivas Sempozyumu Bildirileri (29 Eylül-1 Ekim 2005)**, Sivas 2006, s. 74-75.

¹¹¹ İlyas Gökhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Memluk Devleti'nin Anadolu Politikası ve Eretna Beyle Olan İlişkileri", **Selçuklular Zamanında Sivas Sempozyumu Bildirileri (29 Eylül-1 Ekim 2005)**, Sivas 2006, s. 87.

¹¹² Kemal Göde, a.g.m., s. 21-22.

Kara Yölük Osman tarafından kuşatılmıştır. Bunun üzerine Sivas ileri gelenleri Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid'den yardım istemişler ve bu yardıma istinaden Bayezid, oğlu Süleyman Çelebi'yi önemli miktarda kuvvetle yardıma göndermiştir. Bayezid'ın, Sivas'ı kendi mülkü ilan etmesi (1399) ile Sivas ve çevresi Osmanlı topraklarına katılmış oldu.¹¹³

Divriği:

Divriği adı, Eski Yunan kaynaklarında Apblike, Bizans kaynaklarında Tephrike, Arap kaynaklarında Abrik / Ebrik, İbni Bibi'nin Selçukname'sinde Difrigi, Osmanlı kaynaklarında ise Divrik / Divriği şeklinde geçmektedir.¹¹⁴

Divriği, MÖ II. Binin ilk çeyreğine tarihlendirilen Eski Asurca çivi yazılı belgelerde geçen ve sonraki Hitit döneminde Hititlere başkentlik yapan Kuşşara ile de bir tutulmaktadır.¹¹⁵ Charles Texier, Divriği'nin, beş kilometre genişliğinde bir vadide olduğunu ve Romalı Pompee'nin Mithridate'yi yenerek burada Nicopolis şehrini kurduğunu söylemesine¹¹⁶ karşın, Besim Darkot, bu bilginin geçersiz olduğunu ve Nicopolis şehrinin daha kuzeyde günümüzdeki Su-şehri civarında olduğunu söylemektedir.¹¹⁷ Divriği'nin ise, eski Bizans şehri Tephrike ile aynı yer olduğu kabul edilmektedir.¹¹⁸

Divriği, MÖ 550'de Pers hakimiyeti altına girmiş, MÖ. 334'de kısa bir süreliğine Makedon işgaline uğramış, MÖ. 330'da ise Kapadokya krallığına dahil olmuştur. Kapadokya krallığının Roma imparatorluğuna geçmesi ile Roma imparatorluğunun bir parçası olmuş ve imparatorluğun ikiye ayrıldığı MS. 395 tarihinden sonra Bizans toprağı haline gelmiştir. VII. Yüzyılda Bizans ve Sasaniler arasında mücadele sahası haline gelmiş

¹¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 299.

¹¹⁴ Abdulkadir Balgalmış, "Divriği", **İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yay., C. 9, İstanbul 1994, s. 452.

¹¹⁵ Kh. Nashef, a.g.e., s. 75.

¹¹⁶ Charles Texier, a.g.e., s. 148.

¹¹⁷ Besim Darkot, "Divriği", **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yay., C. 3, İstanbul 1993, s. 596.

¹¹⁸ W. M. Ramsay, a.g.e., s. 58; Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1993, s. 778.

ve iki devlet arasında sınır karakolu görevi yapmıştır. Sasanilerin Bizanslılara yenilmesi akabinde İslam ordularının akınlarına maruz kalmıştır.¹¹⁹

Malazgirt savaşı sonrası, Mengüçük Ahmed Gazi'nin Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarki Karahisar'ı fethederek, bu bölgelerde 1227 yılına kadar hüküm süren Mengüçükler Beyliği'ni kurduğunu görmekteyiz. Mengüçük Ahmed'den sonra beyliğin başına geçen Mengüçükoğlu İshak'ın 1142 yılında ölmesi ile beylik, Kemah-Erzincan Mengüçükleri ve Divriği Mengüçükleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 1277 yılında İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın Divriği surlarını tahrip etmesi sonrası Divriği Mengüçükleri tarihe karışır ve İlhanlılar akabinde bölge Eretnalıların hakimiyeti altına girer.¹²⁰ Kadı Burhaneddin ile Amasya Emiri Hacı Şadgeldi Paşa arasındaki mücadele sırasında Divriği, 1391 tarihinde Memlukler tarafından zaptedildi. 1398 tarihinde Yıldırım Bayezid tarafından ele geçirilen Divriği, yaklaşan Timur tehlikesi nedeniyle 1401'de tekrar Memlûklere verilir. Yavuz Sultan Selim'in 1516 yılındaki Mercidabık Zaferi sonrası Divriği kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır.¹²¹

Darende:

Eski Asur belgelerinde Timelkia,¹²² Hitit belgelerinde Tapalka¹²³ olarak geçen şehrin Darende'ye izafe edilmesine karşın, Emin Bilgiç, Timelkia'nın Sivas-Malatya hattının kuzeyinde olabileceğini söylemektedir.¹²⁴ Remzi Kuzuoğlu ise, Eski Asurca belgelere dayanarak Timelkia'yı bugünkü Birecik ile Urfa merkezleri arasında olabileceğini belirtmektedir.¹²⁵ Dolayısıyla, Timelkia'nın Darende olabileceği fikri doğru gözükmemektedir. Darende'ye izafe edilen bir diğer isim ise Turhumit'tir. Emin Bilgiç, belgelerde bakır çıkarıldığı ifade edilen Turhumit'in, günümüzde Darende bölgesinde bakır yatakları olmasını ve isim bakımından benzerliğini de dikkate alarak Darende olabileceğini

¹¹⁹ Abdülkadir Balgalmış, a.g.m., s. 452. Ayrıca bkz. Besim Darkot, "Divriği", s. 597.

¹²⁰ Abdülkerim Özeydin, "Mengüçükler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 8, Çağ Yay., İstanbul 1988, s. 141-154.

¹²¹ Abdülkadir Balgalmış, a.g.m., s. 452. Ayrıca bkz. Besim Darkot, "Divriği", s. 597.

¹²² <http://www.guruntarihi.com/tarihi.htm>; http://tr.wikipedia.org/wiki/Darende,_Malatya.

¹²³ G.F.del Monte –J. Tischler, **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI**, 1978, s. 106-107.

¹²⁴ Emin Bilgiç, "Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler", **Belleten**, S. 39, Ankara 1946, s. 398.

¹²⁵ Remzi Kuzuoğlu, a.g.t., s. 152-153.

belirtmektedir.¹²⁶ Fakat, son dönemde yapılan araştırmalar neticesinde Turhumit, günümüz Kırıkkale ilinin doğusunda Kızılırmak kavisinin içinde aranmaktadır.¹²⁷ W. M. Ramsay, Darende'nin ismini Ladana (Dalanda) olarak vermektedir.¹²⁸ Darende'ye izafe edilen diğer isimler ise Tıryandafil, Tıranda, Derende'dir. Tıryandafil ismine benzer olarak, Osmanlı vakayinamelerinde Bizans hanedan mensuplarından birinin adı Terendefil şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, Bizans devrinde, Darende'nin Taranda, Taranta ve Tarandon olarak zikredildiği bilinmektedir. Darende, İslami dönem kaynaklarında ise Turanda, Darende, Tarende ve Derende olarak zikredilmektedir. 19. yüzyıla kadar Osmanlı kaynaklarında ise Derende şeklinde görülen isim 19. yüzyıldan sonra Darende olarak kullanılmıştır.¹²⁹

Bu bölgede, MÖ. II. Binin ilk çeyreğinde Asurların Anadolu'da kurdukları, Karum ve Wabartum adı verilen ticari merkezlerin varlığı bilinmektedir. MÖ. 1650'lerde Hititlerin Anadolu'daki siyasi birliği sağlamasından sonra bu merkezler, Hitit hakimiyeti altına girmiştir. Darende (Taranda), MÖ. 2350 yılından beri işleyen ve Hititler döneminde de mevcudiyetini koruyan Hattuşaş (Boğazköy)'dan Uşu (Urfa)'ya giden yol güzergahında yer alan bir şehirdir.¹³⁰ Darende ve çevresi, MÖ. 1500'lerden sonra yaklaşık yüz yıl Hurri-Mitanni idaresine girmiş, MÖ. 1300'lerde I. Şuppiluliuma tarafından bölge tekrar Hititlere bağlanmıştır. Hititlerin yıkılması akabinde MÖ. 8. yüzyıla kadar bölgede Hitit asıllı beyliklerin hakimiyeti devam etmiştir. Geç Hitit Beylikleri döneminde Darende ve çevresi, Malatya merkezli Melitene krallığı hakimiyetindedir. MÖ. 1114'te Asur kralı I. Tiglat-Plazer, Melitene krallığını işgal etmiş, şehirlerini yakıp yıkmış ve bölgede kalmayıp Asur'a geri dönmüştür. Bir süre sonra bölge Kargamış krallığı sınırlarına dahil olmuştur. MÖ. 853'ten sonra Asur kralı III. Salmanassar döneminde Darende ve çevresine tekrar sefer düzenlenmiş ve vergiye bağlamıştır.¹³¹ MÖ. VIII. Yüzyıl sonlarına kadar bölgede Urartu

¹²⁶ Emin Bilgiç, a.g.m., s. 409.

¹²⁷ Remzi Kuzuoğlu, a.g.t., s. 159-161.

¹²⁸ W. M. Ramsay, a.g.e., s. 73; Ayrıca bkz. Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, s. 198.

¹²⁹ Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Yaşar Baş, **Darende Tarihi**, İstanbul 2002, s. 45-46.

¹³⁰ Gökür Göğebakan, **XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)**, Malatya Belediyesi Yay., Malatya 2002, s. 7; Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Yaşar Baş, a.g.e., s. 50-51.

¹³¹ Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Yaşar Baş, a.g.e., s. 52.

hakimiyeti görülmektedir.¹³² Bu tarihlerden itibaren bölgeye Kimmer akınları başlamıştır. MÖ. 714'te Urartu kralı II. Argiştı, Kimmer akınlarını önlemeye çalışmış fakat başarılı olamamıştır. Daha sonra bu bölgede Kimmerleri izleyerek Urartu sınırlarına yaklaşan İskitlerin varlığı görülmektedir. MÖ. 685'te Urartu kralı II. Rusa, İskitlerle bir antlaşma yapmış olsa da iyi ilişkiler uzun sürmemiş, İskitler Urartu şehirlerini tahrip etmişlerdir.¹³³ Bölgede, MÖ. 612 yılında Med, MÖ. 550 yılında ise Pers hakimiyeti görülmektedir. Darende ve çevresi Pers idari birimlerinden Kapadokya Satraplığı sınırlarına dahil edilmiştir. MÖ. 323 yılına kadar süren Pers egemenliği Büyük İskender tarafından sona erdirilmiş ve bu bölge MÖ. 66 yılında Romalıların hakimiyetine geçene kadar Pers Kapadokya ve Ermeni Krallıkları hakimiyetinde kalmıştır. Roma imparatorluğu MS. 395'te ikiye ayrıldığında Darende ve çevresi Bizans sınırları içerisinde kalmıştır.¹³⁴

Darende bölgesi, coğrafi önemi nedeniyle, VII. yüzyıldan itibaren Bizans-İslam mücadelesine sahne olur. Bu mücadele Emevi-Bizans, daha sonra ise Abbasi-Bizans mücadelesine dönüşür. İslam devletleri tarafından tam anlamıyla bir fetih gerçekleştirilemeyen bu mücadeleler yaklaşık üç yüz yıl sürer. Selçukluların bu bölgelere ilk akını 1047 yılında gerçekleşti. Malazgirt savaşına kadar geçen sürede pek çok akınlar gerçekleştirilmiştir. Malazgirt zaferi sonrası Darende bölgesi, Danişmendlilerin eline geçer. Danişmendli topraklarını ele geçiren Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan, saltanatının sonlarına doğru ülkeyi on bir oğlu arasında paylaştırır. Bu paylaşım neticesinde Darende şehri, Elbistan çevresini alan Muğiseddin'in payına düşmüş olmalıdır. Selçukluların zayıflaması akabinde Darende çevresi İlhanlılar'ın (1256-1336) hakimiyetine girmiştir. İlhanlı Devleti'nin dağılması ile Darende ve çevresi Memlukler, Akkoyunlular, Safeviler, Ramazanoğulları, Karamanoğulları, Eretnaogulları ve Zulkadiroğulları arasında mücadeleye sahne olmuş ve sık sık el değiştirmiştir. Darende ve çevresi, Mısır'a tabi Zulkadir Beyleri'nin elinde iken, 1516 yılında Mısır üzerine sefere çıkan Yavuz Sultan Selim zamanında, Mercidabık zaferinden önce sefer güzergahı üzerinde bulunan ve

¹³² M. Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler", **Anadolu Araştırmaları**, VIII (1980)'den Ayrı Basım, s. 69 vd.

¹³³ İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", **Belleten**, C. 61, S. 231, Ankara 1997, s. 273-280.

¹³⁴ Osman Taşkın, a.g.t., s. 19-20.

içlerinde Darende'nin de bulunduğu Malatya, Divriği, Behisni, Ayıntab kaleleri Osmanlı idaresine dahil edilmiştir.¹³⁵

Besni:

Besni kazasının ismi, Kommogene Krallığı dönemine Bahsna, Suryanice'de Bethesna, Arap kaynaklarında Behesna, Fars kaynaklarında ise Behiştî olarak geçmektedir. Selçuklu ve Osmanlı döneminde kazanın isimleri Behesne, Behisni, Bisni olarak kullanılmış olup, XIX. Yüzyıl sonlarında Bihisni ve daha sonra Besni şekline dönüşmüştür.¹³⁶

MÖ. 3000'li yıllardan itibaren bu bölge, Mezopotamya kavimlerinin siyasi etkisi altında kalmıştır. Bu bölgenin yazılı kaynaklarda geçen en eski ve önemli yerleşim merkezi bugünkü Samsat'la (Besni'nin güneydoğusu) bir tutulan Hahhum şehridir. Hahhum adına, ilk olarak Lagaş kralı Gudea'dan (MÖ. 2144-2124) kalan belgelerde rastlanmaktadır. MÖ. II. Binin ilk çeyreğine tarihlendirilen Eski Asurca çivi yazılı belgelerde Karum olarak görülen ve krallıkla idare edilen bir şehir devleti olarak karşımıza çıkan Hahhum, bu dönemde kalay ve kumaş üretim merkezi durumundaydı. Bu şehrin Hitit dönemindeki ismi ise Hahaş'dır.¹³⁷ MÖ 9. yüzyıldan itibaren bölgede Asur baskısı artmış ve Hititleri tehdit eden bir unsur olmuştur. Bu bölge Asur kaynaklarında Kummuh olarak zikredilmekte ve Geç Hitit hakimiyeti altında olduğu bilinmektedir. MÖ. 8. yüzyılda Asur hakimiyetinin zayıflamasından sonra Urartu kralı II. Sarduri (MÖ 764-735) batıya seferler düzenlemiş ve Kummuh kralı Kuştaspi'yi yenilgiye uğratarak vergiye bağlamıştır. II. Sarduri'nin hakimiyeti altında bulunan Parala şehrinin günümüz Besni sınırları içinde olduğu belirtilmektedir. MÖ. 708'lerde bu bölge artık Asur eyaletlerinden biri olmuştur.¹³⁸ Besni, MÖ. 550'lerden itibaren sırasıyla Perslerin, İskender'in ve Romalıların hakimiyeti altına

¹³⁵ Bkz. Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Yaşar Baş, a.g.e., s. 67-103.

¹³⁶ Mehmet Taştemir, "Besni", **İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, 540-541; Mustafa Sucu, a.g.e., s. 86.

¹³⁷ Remzi Kuzuoğlu, a.g.t., s. 62-66.

¹³⁸ Turgut H. Zeyrek-Ali Nadir Zeyrek-Ayşegül Zeyrek, a.g.e., s. 51-52.

girmiştir. Roma İmparatorluğu'nun MS 395'te ikiye ayrılmasıyla Besni, Bizans İmparatorluğu toprağı olmuştur.¹³⁹

Bölgenin ilk defa Müslümanlar tarafından fethi Hz. Ömer döneminde olmasına rağmen, bu bölgede Bizans-İslam mücadelesi yaklaşık üç asır sürmüştür. 1071 Malazgirt zaferine müteakip, 1085 yılında Besni ve çevresi Selçukluların hakimiyeti altına girmiştir. Selçuklu-Artuklu-Eyyübi mücadelesine sahne olan bölge, 1230 yılında yine Selçuklu topraklarına dahil olmuştur. 1243 yılında Selçukluların Moğollara yenilmesi ile, 1250 yıllarına doğru Besni ve çevresi İlhanlıların, 1277 yılında ise Memluklerin eline geçmiştir. Fakat, bu bölgede Memlukler, Türkmen beyleri ve Ermeniler arasında mücadele devam etmiştir. 1472 yılında Dulkadiroğullarının eline geçen Besni bölgesi, XVI. Yüzyılın ilk yarısına kadar bu beyliğin hakimiyetinde kalır. Dulkadiroğulları beyi Alaüddevle'nin, Osmanlı yanında Çaldıran seferine katılmayarak, Şah İsmail'le ittifaka girmesi üzerine Yavuz Sultan Selim tarafından 1515 yılında öldürölür. Alaüddevle'nin yerine beyliğin başına getirilen Ali Bey'in de öldürölmesi ile Dulkadirli toprakları Osmanlı ülkesine katılır.¹⁴⁰

Nehrölcevez:

Osmanlı döneminde, Nehrü'l-cevez olarak adlandırılan bölge, günümüzde Gaziantep'e bağılı Nizip ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Yapılan araştırmalar neticesinde Nizip ve çevresinde, Paleolitik Çağ, Cıralı Taş Devri ve Kalmolitik Devir'e ait yerleşme izleri bulunmuştur.¹⁴¹ Nizip çayı kenarında bulunan Turlu höyüğünde yapılan kazılar neticesinde Mezopotamya kökenli Tel Halaf kültürüne ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır.¹⁴² Nizip ilçesini de içine alan Antep bölgesi, MÖ II. Binin başlarında Asurlu tüccarların kurdukları ticari merkezlere sahipti. Bu bağlamda, Eski Asurca metinlerde geçen Burudum, Haka, Haşşum, Urşu ve Zalpa bu bölgeye lokalize edilen önemli ticari

¹³⁹ Mehmet Taştımir, "Besni", a.g.m., 541; Turgut H. Zeyrek-Ali Nadir Zeyrek-Ayşegöl Zeyrek, a.g.e., s. 52-56.

¹⁴⁰ Bkz. Mehmet Taştımir, a.g.e., s. 2-5.

¹⁴¹ <http://www.nizip.gov.tr/ht/link/tarih/tarih.asp>.

¹⁴² Kazım Yılmaz, a.g.t., s. 9.

merkezlerden bazılarıydı.¹⁴³ Nizip bölgesi, MÖ. 1650'lerde Hitit, MÖ 717'de Asur, MÖ 612'den sonra sırasıyla Med, Büyük İskender, Roma ve Bizans hakimiyeti altında kalmıştır.¹⁴⁴ Geç Hitit krallıklarından birine ev sahipliği yapmış olan Kargamış ve Büyük İskenderin komutanlarından Seleukos imparatorluğunun kurucusu Seleukos I. Nikator (M.Ö 312-281) tarafından kurulan ve Kommagene Krallığının dört önemli kentinden birisi olan Zeugma bu bölgenin en önemli arkeolojik yerleşmeleridir.¹⁴⁵

636 yılında gerçekleşen Yermük savaşı ile Bizans ordusu yenilgiye uğramış ve bu tarih sonrası bölge İslam topraklarına dahil edilmiştir. Fakat, bu bölge Bizanslılarla Araplar arasında mücadele sahası olmaya devam etmiştir.¹⁴⁶ Abbasiler devrinde Nizip bölgesi o kadar gelişmiştir ki, bu dönemde Antep dahi Nizip'e bağlıdır.¹⁴⁷ 11. yüzyılın ortalarından itibaren bölgede Türkler görülmeye başlamış ve Memlük hakimiyetine kadar Selçuklular, Fatimiler ve Eyyübiler bu bölgeye belirli dönemlerde hakim olmuşlardır. 1258 yılında Moğol kumandanı Baycu Noyan Antep bölgesini ele geçirir. Memluklular, 1260 yılında Ayn-ı Calut'ta Moğolları yenerek Antep bölgesini Memluk topraklarına katarlar.¹⁴⁸ Dulkadirli Türkmenleri, İlhanlı beylerinin bölgeden geri çekilmesinden yararlanarak (14. yüzyılın yarısı) birliğe isim ve hanedan ailesine adını veren güçlü bir bey tarafından bir araya getirilmişlerdi. Böylelikle, Antep bölgesi Dulkadiroğulları ile Memluk arasında mücadele sahasına dönüşür. Antep ve bölgesi 1516 yılında Osmanlıların eline geçmiştir.¹⁴⁹

¹⁴³ Remzi Kuzuoğlu, a.g.t., s. 42-44, 69, 77, 167-168, 177-179.

¹⁴⁴ Kazım Yılmaz, a.g.t., s. 10.

¹⁴⁵ <http://www.arkeo.org/icerik.asp?menu=zeugma&konu=tarihi>.

¹⁴⁶ Hüseyin Özdeğer, **Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası**, C. 1, İ.Ü. Rektörlük Yay., İstanbul 1988, s. 2-3.

¹⁴⁷ <http://nizip.meb.gov.tr/niziptarihi/tarihi.asp>.

¹⁴⁸ Hüseyin Özdeğer, a.g.e., s. 3-5.

¹⁴⁹ Barbara Kellner-Heinkele, "Memlûk Döneminde Bilâd Eş-Şam ve Türkmenler", (Çeviren: Alpaslan Demir), **60. Yılında Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprman'a** Armağan, Ankara 2003, s. 284-288.

6- Alanın İdari Bölünüşü

Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatına göre, köylerin (karye) birleşmesinden nahiyeler, nahiyelerin birleşmesinden kazalar, kazaların birleşmesinden sancaklar ve sancakların birleşmesinden eyaletler oluşmaktaydı.¹⁵⁰ Bu bağlamda, çalışma sahamızın Osmanlı taşra teşkilatı içerisindeki yerlerine bakmak uygun olacaktır.

Arım kazası 16. yüzyılda, Eyalet-i Rum¹⁵¹ içerisinde (vilayet-i Rum-ı kadim) yer alan Canik Sancağı'na bağlı bir kaza konumundadır. Arım kazası, 1520 tarihinde¹⁵² nahiye ve bölük¹⁵³ esasına göre yazılmışken,¹⁵⁴ 1575-6 tarihinde¹⁵⁵ bundan vazgeçilerek bir bütün halinde yazılmıştır. Her iki tahrirde de Arım kazasının bir nefsi, yani mahalleleri bulunmamaktadır.¹⁵⁶ Hattı zatında, Osmanlı Taşra teşkilatına göre kaza, ticari ve kültürel üstünlüğü ile çevresinin merkezi olmuş bir kasaba veya şehir ile söz konusu bu yerleşme yerini çevreleyen köylerin teşkil ettiği idari bir birliği ifade etmesinden¹⁵⁷ dolayı her bir kazanın mahallelere sahip “nefs”lerinin bulunması söz konusu değildir.¹⁵⁸ Bu açıdan, Arım

¹⁵⁰ Tayyip Gökbilgin, **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar**, İstanbul 1982, s. 7-8; Yusuf Halaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, Ankara 1998, s. 83; Turan Gökçe, “XIV. Yüzyıl Sonları ve XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İdari Taksimatında Görülen Kaza Sayısındaki Artışa Dair Bazı Tespitler”, **Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan Tarih Yazıları**, (Derleyen: Prof. Dr. M. Akif Erdoğan), IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2006, s. 238-239.

¹⁵¹ Geniş bilgi için bkz. M. Tayyip Gökbilgin, “15-16. Asırlarda Eyalet-i Rum”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 6, Ankara, 1965, s. 51-56.

¹⁵² Bkz. BOA TD 54, s. 328-424.

¹⁵³ Mehmet Öz, bölük terimi için şu yorumu yapmaktadır: “Mâmafih, şu anda açıklığa kavuşturmamız gereken mesele bir idari birim olarak bölük tabiridir. Öyle görünüyor ki, bu kelime bir kabileye mensup bir grup insanı olduğu kadar, Oğuz kabileleri tarafından iskan edilen belli sayıda köyler topluluğunu da ifade ediyordu. Bu yörelerin Türkleşmesinin Türkmenler tarafından başlatıldığı ve buralardaki yer adlarının, belli yerlerin konar-göçerlerle bağlantısını açıkça gösterdiği dikkate alınırsa, bölük veya divan gibi terimlerin bu geleneğin bir kalıntısı olması ihtimali inandırıcı gözüküyor. Bu meyanda bölük ile nahiye (bağlı nahiye) arasında idari/coğrafi yönden hiçbir anlamlı fark bulunmadığını her ikisinin de belli sayıda köyden müteşkil idari/coğrafi bölümler olduğunu söylemek gereki”, Mehmet Öz, a.g.e., s. 29-30.

¹⁵⁴ BOA TD 54: Nahiye-i Arım-ı Kireçlü, Bölük-i Celima, Bölük-i Nahiye-i Ayvacık, Bölük-i Arım-ı Yaraşlı, Bölük-i Hahsa-i Mirliva, Nahiye-i Menağrı, Bölük-i Hisarcık.

¹⁵⁵ Bkz. KKA TD 33, vrk. 129 b-212 b.

¹⁵⁶ Osmanlı Devleti'nde bazı kazaların nefse sahip olmadığı biliniyor. Buna Çorum sancağına bağlı Katar kazası örnek olarak verilebilir, bkz. Üçler Bulduk, “Çorum Sancağının Osmanlı İdari Teşkilatındaki Yeri-I”, **OTAM**, S. 3, Ankara 1992, s. 162.

¹⁵⁷ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi (1453-1599)**, II, Ankara 2000, s. 60.

¹⁵⁸ Tokat'a bağlı Artukabad kazasının, Karahisar-ı Şarki'ye bağlı Koylu-hisar kazasının, Canik'e bağlı Terme kazasının vs. nefis olarak tabir edebileceğimiz mahallelerden oluşan bir şehri bulunmamaktadır.

kazası mahallelerden oluşan her hangi bir şehir merkezine (nefs'e) sahip değilse de, bir cami ile pazara sahip olan Nefs-i Ordu karyesi kaza merkezidir.¹⁵⁹

16. yüzyılda Niksar, Rum eyaletine (vilayet-i Rum-ı kadim) bağlı Sonisa-Niksar sancağı'nın (livâ) bir kazası konumundadır.¹⁶⁰ Niksar kazası, 16. yüzyılın ilk defterinde nefis,¹⁶¹ nahiye-i Niksar¹⁶² ve nahiye-i Avlun'dan¹⁶³ müteşekkil olmasına karşın, son defterde Niksar kazası, nefis¹⁶⁴ ve nahiye-i Niksar'dan¹⁶⁵ teşkil olunmuştur. Bu son defterde, daha önce Avlun nahiyesine bağlı gözüken köy ve mezralar Niksar nahiyesi içerisinde kaydedilmişlerdir. Son defterde Avlun ile ilgili tek bilgi, İftere köyünün Avlun'a bağlı olduğunu belirtmesidir.¹⁶⁶

Tokat, 16. yüzyılda Rum eyaletine (vilayet-i Rum-ı kadim) tabi olan Sivas-Tokat sancağının (liva) bir kazası konumundadır. 15. yüzyılın ilk yarısından itibaren Tokat, Rum Beylerbeyliğinin merkezi durumundadır. Sancak esasına göre düzenlenmiş olan 1513 tarihli Anadolu Eyaleti içerisindeki kaza kadılarını gösteren bir defterde (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter no: 929) Rum eyaleti merkezinin Amasya olarak görülmesinden hareketle, Kanuni devrine kadar Rum eyalet merkezinin Tokat-Amasya arasında değiştiği söylenebilir. 1520 civarında Rum eyaletinin merkezi artık Sivas olmuştur.¹⁶⁷ 16. yüzyılda Tokat kazasının idari yapısında bir değişiklik olmamış ve 16. yüzyılda mevcut üç tahrirde de Tokat kazası, şehir merkezi¹⁶⁸ ile Cincife,¹⁶⁹ Venk,¹⁷⁰ Komanat,¹⁷¹ Kafirni,¹⁷² Kilmigad,¹⁷³ Tozanlu,¹⁷⁴ Yıldız¹⁷⁵ ve Kazabad¹⁷⁶ nahiyelerinden müteşekkil olmuştur.

¹⁵⁹ BOA TD. 54, s. 396; KKA TD 33, vrk. 186 b-187 a. Ayrıca bkz. Mehmet Öz, a.g.e., s. 32-33.

¹⁶⁰ Bkz. **387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1997, s. XIII.

¹⁶¹ BOA TD 54, s. 96-101.

¹⁶² BOA TD 54, s. 101-144.

¹⁶³ BOA TD 54, s. 145-150.

¹⁶⁴ KKA TD 10, vrk. 7 b-13 a.

¹⁶⁵ KKA TD 10, 13 b-65 b.

¹⁶⁶ “Karye-i İftere tâbi’-i Avlun”, bkz. KKA TD 10, vrk. 60 a-60 b.

¹⁶⁷ Ahmet Şimşirgil, a.g.t., s. 36-42. 1520 tahrirlerinin icmalı niteliğinde olan 387 nolu defterde Sivas kazası “paşa sancağı” olarak kayıtlıdır, bkz. **387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)**, s. 495. Ahmet Şimşirgil, bu değişiklikte Tokat bölgesindeki sosyal ve iktisadi dengesizlikler ile özellikle şii isyanlarının etkisi olduğunu söylemektedir.

¹⁶⁸ BOA TD 79, s. 1-26; BOA TD 287, s. 1-17, 54-71; KKA TD 14, vrk. 139 b-155 a.

¹⁶⁹ BOA TD 79, s. 28-34; BOA TD 287, s. 83-93; KKA TD 14, vrk. 164 a-169 b.

Eyalet-i Rum (vilayet-i Rum-ı kadim) içerisinde yer alan ve Sivas-Tokat livasının bir kazası konumunda olan Sivas, 1520'lerden itibaren aynı zamanda bir paşa sancağıdır.¹⁷⁷ 16. yüzyıl, Osmanlı idari yapısının klasik bir hal aldığı dönemdir.¹⁷⁸ Bu durumu inceleme yaptığımız kazalarda görmemize karşın, Sivas bu konuda problem arz etmektedir. Bu bağlamda, 16. yüzyılda tutulmuş üç tahriri bulunan Sivas kazasının idari bölünüş yapısının düzenli olduğu söylenemez. Klasik tahrir sisteminde her nahiye kendi başlığı altında yazılırken, Sivas kazasının tahrirlerinde böyle bir şey söz konusu değildir. Bütün tahrirlerde Sivas kazasının şehir merkezi¹⁷⁹ kaydedilmiştir. Yüzyılın ilk tahririnde Sivas kazası yerleşmeleri nahiye ayrımı gözetmeksizin toplu yazılmıştır. Bu bağlamda, Sivas nahiyesi yerleşmeleri 523-640 sayfaları arasında kayıtlıdır. Havik ve Hargün nahiyelerinin yerleşmeleri ise Sivas nahiyesi yerleşmeleri ile birlikte 614-640 sayfaları arasında dağınık bir şekilde bulunmaktadır.¹⁸⁰ Yüzyılın ortasına ait defterde yine nahiye başlığı altında ayrı bir yazım söz konusu değildir. Bu defterde, şehir merkezi¹⁸¹ ile Sivas ve Havik-Koçhisar¹⁸² nahiyeleri¹⁸³ mevcuttur. Her ne kadar bu defterde Hargün nahiyesi ile ilgili bir bilgi yoksa da, yüzyılın başı ve sonuna ait defterlerde Hargün nahiyesi mevcuttur. Yüzyılın başında Hargün nahiyesine bağlı gözüken bazı yerleşmelerin yüzyılın ortasında

¹⁷⁰ BOA TD 79, s. 35-49; BOA TD 287, s. 95-115; KKA TD 14, vrk. 171 a-182 b.

¹⁷¹ BOA TD 79, s. 50-60; BOA TD 287, s. 72-83, 93-95; KKA TD 14, vrk. 155 b-163 b, 169 b-170 a.

¹⁷² BOA TD 79, s. 61-92; BOA TD 287, s. 140-183; KKA TD 14, vrk. 202 a-224 b.

¹⁷³ BOA TD 79, s. 93-104; BOA TD 287, s. 209-241; KKA TD 14, vrk. 234 b-255 b.

¹⁷⁴ BOA TD 79, s. 105-117; BOA TD 287, s. 116-139; KKA TD 14, vrk. 183 b-200 b.

¹⁷⁵ BOA TD 79, s. 118-128; BOA TD 287, s. 183-208; KKA TD 14, vrk. 224 b-233 b.

¹⁷⁶ BOA TD 79, s. 129-189; BOA TD 287, s. 243-323; KKA TD 14, vrk. 256 a-297 b.

¹⁷⁷ Ahmet Şimşirgil, a.g.t., s. 36-42. 1520 tahrirlerinin icmalı niteliğinde olan 387 nolu defterde Sivas kazası “paşa sancağı” olarak kayıtlıdır, bkz. **387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)**, s. 495.

¹⁷⁸ 14. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başları arasındaki Osmanlı idari yapısını irdeleyen Turan Gökçe, 16. asırda klasikleşen idari yapının bu asrın sonunda değişmeğe başladığını ve yaşanan krizlere bir çözüm olarak nahiyelerin kazalara dönüşmesiyle 16. asrın sonlarından başlayıp 17. yüzyılın ortalarına kadar geçen süreçte kaza sayısında artışlar olduğunu ortaya koymuştur, bkz. Turan Gökçe, a.g.m., s. 264-265.

¹⁷⁹ BOA TD 79, s. 507-520; BOA TD 287, s. 325-351; KKA TD 14, vrk. 14 b-30 b.

¹⁸⁰ Yerleşmelerin akabinde düşülen “tabi’-i Sivas”, “tabi’-i Havik” ya da “tabi’-i Hargün” gibi kayıtlardan ayırım yapılabilmektedir.

¹⁸¹ BOA TD 287, s. 325-351.

¹⁸² BOA TD 287’de bazı yerleşmelerin yanında “tabi-i Havik” bazılarının yanında ise “tabi’-i Koçhisar” kayıtları bulunmaktadır. İlk başta bunlar ayrı nahiye olabilirler mi diye düşündük ama, Hafik adının, ilçe olması akabinde, ilçedeki kale kalıntılarının adına izafeten 1873 yılında “Koçhisar” olarak değiştirildiği bilinmektedir. Fakat daha sonraları, Türkiye’de Koçhisar adıyla başka ilçelerin de bulunması nedeniyle 1926 yılından itibaren tekrar “Hafik” ismi kullanılmaya başlanmıştır, bkz. <http://www.sivas.gov.tr/turizm/yazi.php?yad=101&kat=78>.

¹⁸³ Sivas ve Havik-Koçhisar nahiyeleri kayıtları dağınık bir şekilde yazılmıştır, bkz. BOA TD 287, s. 354-423, 428-447, 36-37, 18-34, 35 a, 424-427, 38-53, 35 b.

Sivas'a tabi olarak kaydedildikleri görülmektedir. Fakat, yüzyılın başı ve sonuna ait tahrirlerde Hargün nahiyesine bağlı gözüken 6 köy kaydının yüzyılın ortasına ait defterde bulunmamasından hareketle, Hargün nahiyesi kayıtlarının bu defterin kayıp sayfalarında olması muhtemel gözükmemektedir. Araştırma sahamızda üç-beş yerleşmenin yüzyıl içerisinde idari birim olarak çeşitli nedenlerden dolayı farklı nahiyelere bağlanması olağan görülse de, Sivas kazasında 90'dan fazla yerleşme yüzyıl içerisinde farklı nahiyelere bağlı olarak yazılmıştır. Bu durum, araştırma yaptığımız sahada 16. yüzyılda oturmuş olan idari bölünüşün farklı bir tezahürüdür. Klasik tahrir yazımının aksine, Sivas kazası yerleşmelerinin nahiye başlıkları altında yazılmamasının nedeni belki de, net ve oturmuş bir idari bölünüşün olmamasından kaynaklanmaktadır.

Yavuz Sultan Selim döneminde, 24 Ağustos 1516 tarihinde ikinci defa Osmanlı topraklarına katılan Divriği,¹⁸⁴ Eyalet-i Rum'a (vilayet-i Rum-ı hadis) bağlanarak Divriği-Darende Sancağı'nın bir kazası olmuştur.¹⁸⁵ Divriği, 16. yüzyıl boyunca mevcut üç tahrirde göre şehir merkezi¹⁸⁶ ile Anzağır,¹⁸⁷ Hamo,¹⁸⁸ Sivar,¹⁸⁹ Ziniski,¹⁹⁰ Durdul,¹⁹¹ Dumluca,¹⁹² Kesme¹⁹³ ve Hekme¹⁹⁴ nahiyelerinden müteşekkildir. Yerleşme devamlılığına bakıldığında, 16. yüzyılın son tahririnde, 6 mezranın bağlı olduğu idari nahiye değişmiştir. Bu bağlamda, 16. yüzyılın ilk iki tahririnde Ziniski nahiyesine bağlı olan Basıncık-ı Ulya,

¹⁸⁴ Ersin Gülsoy, **16. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası (1519-1548)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991, s. 14.

¹⁸⁵ Bkz. **387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)**, s. XIV. Divriği, Eyalet-i Rum'dan önce kısa bir süreliğine "Vilayet-i Arab"a bağlanmıştır. Bu konuda Darende Tarihi isimli kitapta şu bilgiler bulunmaktadır: "Divriği, bir Osmanlı sancağı haline Mercidabık Seferi sonrası yani 1516 tarihinden sonra gelmiştir. Yavuz'un Mısır seferinden sonra, Memluklular'a ait topraklar üzerinde teşkil edilen ve "Vilayet-i Arab" adı ile bilinen bir Beylerbeylik kurulduğu sırada Darende kasabası, Divriği sancağına bağlı bir kaza merkezi olarak adı geçen eyalete bağlandı. 1517 ve 1521'de bu bağlılığın devam ettiği görülmektedir. Divriği ve Darende'nin bu eyalete bağlılığı kısa sürmüştür. 929/1522 tarihli bir livâ defterine göre Darende ve Divriği kazaları bir livâ halinde Rum Eyaletine bağlıydı. 1527 tarihli defterde de Darende kazası "Livâ-ı Divriği ve Darende" livası adı ile birlikte kaydedilmiştir.", bkz. Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Yaşar Baş, a.g.e., s. 109-110. Divriği'nin, 1530 tarihli BOA TD 408'de Malatya Sancağı'na bağlı olduğu görülmektedir, bkz. Gökür Gögebakan, a.g.e., s. 50. Fakat, bu tarihten sonraki tahrirlerde Divriği-Darende müstakil sancaktır.

¹⁸⁶ BOA TD 408, s. 678-691; BOA TD 252, s. 2-16; KKA TD 153, vrk 6 b-14 a.

¹⁸⁷ BOA TD 408, s. 691-704; BOA TD 252, s. 53-67; KKA TD 153, vrk 28 a-35 a.

¹⁸⁸ BOA TD 408, s. 706-712; BOA TD 252, s. 108-114; KKA TD 153, vrk 53 a-56 a.

¹⁸⁹ BOA TD 408, s. 713-726; BOA TD 252, s. 69-82; KKA TD 153, vrk 35 b-44 a.

¹⁹⁰ BOA TD 408, s. 727-742; BOA TD 252, s. 90-107; KKA TD 153, vrk 45 a-52 b.

¹⁹¹ BOA TD 408, s. 743-747; BOA TD 252, s. 83-89; KKA TD 153, vrk 44 b-45 a.

¹⁹² BOA TD 408, s. 748-755; BOA TD 252, s. 17-29; KKA TD 153, vrk 14 b-15 b.

¹⁹³ BOA TD 408, s. 756-769; BOA TD 252, s. 115-130; KKA TD 153, vrk 56 b-65 a.

¹⁹⁴ BOA TD 408, s. 770-790; BOA TD 252, s. 30-52; KKA TD 153, vrk 16 a-27 b.

Basıncık-ı Süfla ve Murçin (Murca) mezraları Dumluca nahiyesine, Dumluca nahiyesine bağlı Bilar ve Tovice mezraları Hekme nahiyesine, Anzağır nahiyesine bağlı Ebulhasan mezrası ise Hekme nahiyesine bağlanmıştır. 16. yüzyılın son tahririnde, Divriği nahiyeleeri arasında gerçekleşen bu yerleşme değışiklikler dışında, Durdul¹⁹⁵ ve Dumluca¹⁹⁶ nahiyeleerinin bazı yerleşmelerinin de Yeni-il kazasına bağlandığı görölmektedir.¹⁹⁷

16. yüzyılda Eyalet-i Rum'a (vilayet-i Rum-ı hadis) bağlı Divriği-Darende Sancağı'nın bir kazası konumunda olan Darende,¹⁹⁸ idari olarak şehir merkezi¹⁹⁹ ile Ovacık,²⁰⁰ Gürün²⁰¹ ve Ayvalı²⁰² nahiyeleerinden oluşmaktaydı. Yerleşme devamlılığı kontrol edildiğinde kaza içi yerleşme değışimin sadece bir adet olduğı görölmektedir. Bu bağlamda, yüzyılın başında Gürün nahiyesine bağlı olarak kaydedilen Söğüd Viranı mezrası, 1548 tarihinden itibaren Ayvalı nahiyesine bağlanmıştır. Bunun dışında, 1583 tarihli Yeni-il defterinde Darende kazasının bazı köylerinin Yeni-il'e ilhak edildiğı

¹⁹⁵ Yeni-il kazasına bağlanan bu köyler, Ağın, Bezeğı, Melik, Sülöklü, Ağca Kaya, Baş Viranı, Dillü Köy, Sıra Söğüd, Şimali ve Musa Bey'dir.

¹⁹⁶ Yeni-il kazasına bağlanan bu köyler, Avşarcık, Elma Çevliğı, Güneş, Höbek, Arg, Bilar, Darı Özü-yi Süfla, Dedelü, İl Düzen, Kavak-ı Şemseddin, Kilisecik, Koz Viran, Kürdler, Kürek, Şükür Viranı, Yağrncı ve Yalnız Ağaç'tır.

¹⁹⁷ Yeni-il kazası ve Yeni-il Türkmenlerini çalışmış olan İlhan Şahin, idari değışiklik için "Önceleri, bugün bir kaza merkezi olan Kangal ve çevresindeki köyleri içine alan Yeni-il, daha sonraları yine bugün bir kaza merkezi olan Gürün köyü ve çevresindeki köyler ile Divriği'nin batı taraflarındaki köyleri de içine almaktaydı." bilgilerini vermektedir, bkz. İlhan Şahin, "XVI. Yüzyılda Halep ve Yeni-il Türkmenleri", **Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri**, Yör-Türk Vakfı Yay., Tarsus 2000, s. 233. İlhan Şahin'in "Divriği'nin batı taraflarındaki köyler" olarak nitelendirdiğı bölge sadece Durdul ve Dumluca nahiyeleeridir. Bu idari değışikliğın 1569 tarihinden önce olduğı anlaşılmaktadır. Nitekim, 1548 tarihli BOA TD 252'de Durdul nahiyesinin 29, Dumluca nahiyesinin 54 yerleşmesi (köy/mezra) kayıtlı iken 1569 tarihli KKA TD 153'de Durdul nahiyesinde 9, Dumluca nahiyesinde 18 yerleşme kayıtlıdır. İki tahrir arasında eksik olan yerleşmeler Yeni-il kazasına dahil edilmiş olmalıdır.

¹⁹⁸ Bkz. **387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)**, s. XIV. Darende, Eyalet-i Rum'dan önce kısa bir süreliğine "Vilayet-i Arab"a bağlanmıştır. Bu konuda Darende Tarihi isimli kitapta şu bilgiler bulunmaktadır: "Divriği, bir Osmanlı sancağı haline Mercidabık Seferi sonrası yani 1516 tarihinden sonra gelmiştir. Yavuz'un Mısır seferinden sonra, Memlûklular'a ait topraklar üzerinde teşkil edilen ve "Vilayet-i Arab" adı ile bilinen bir Beylerbeylik kurulduğı sırada Darende kasabası, Divriği sancağına bağlı bir kaza merkezi olarak adı geçen eyalete bağlandı. 1517 ve 1521'de bu bağlılığın devam ettiğı görölmektedir. Divriği ve Darende'nin bu eyalete bağlılığı kısa sürmüştür. 929/1522 tarihli bir livâ defterine göre Darende ve Divriği kazaları bir livâ halinde Rum Eyâletine bağlıydı. 1527 tarihli defterde de Darende kazası "Livâ-ı Divriği ve Darende" livası adı ile birlikte kaydedilmiştir.", bkz. Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Yaşar Baş, a.g.e., s. 109-110. Darende'nin, 1530 tarihli BOA TD 408'de Malatya Sancağı'na bağlı olduğı görölmektedir, bkz. Göknur Göğebakan, a.g.e., s. 50. Fakat, bu tarihten sonraki tahrirlerde Divriği-Darende müstakil sancaktır.

¹⁹⁹ BOA TD 408, s. 796-806; BOA TD 252, s. 132-141; KKA TD 153, vrk 66 b-71 a.

²⁰⁰ BOA TD 408, s. 807-830; BOA TD 252, s. 142-165; KKA TD 153, vrk 71 b-83 a.

²⁰¹ BOA TD 408, s. 831-844; BOA TD 252, s. 189-203; KKA TD 153, vrk 95 a-98 a.

²⁰² BOA TD 408, s. 845-871; BOA TD 252, s. 166-188; KKA TD 153, vrk 72 a-92 b.

kaydedilmiştir.²⁰³ Bu ilhakın, 1569 tarihinden önce olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Darende kazasının Gürün nahiyesinde 1548 tarihli defterde mevcut 14 köyün ancak 6'sı 1569 tarihli son defterde kayıtlıdır. Yeni-il kazasına ilhak edilen yerleşmeler sadece Gürün nahiyesinden yapılmamıştır. Ayvalı nahiyesinde 16. yüzyılın ilk iki defterinde mevcut Çimen, Sarucalar-ı Ulya ve Sarucalar-ı Süfla köylerinin yüzyılın son defterinde bulunmamasından ve bu köylerin Gürün nahiyesi yakınlarında olmasından hareketle adı geçen yerleşmelerin de Yeni-il kazasına ilhak edilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu köylere tabi olarak kaydedilen Balgalağu, Gün Hisarı (der nezd-i Sarucalar-ı Ulya), Güdi Viranı, Hacı Taş, Kileliğin, Kerpüç, Koyunlu Koca (der nezd-i karye-i Çimen) vs. mezralarının da son defterde bulunmamasından dolayı bir kısım mezraların da Yeni-il kazasına ilhakı söz konusudur.

16. yüzyılda tutulmuş beş tahriri bulunan Besni kazasının, ilk iki tahriri genel değerlendirmenin dışında tutulmuştur. Fethin akabinde 5 yıl ara ile yapılmış olan iki tahririn, düzeni tam yansıtamayacağı düşüncesi ve Divriği-Darende için esas aldığımız 408 numaralı defterin Besni kazasını da içermesi nedeniyle genel değerlendirmede ilk defter olarak Td 408 esas alınmıştır. Fethin akabinde düzenlenmiş olan 1519 tarihli Td 71'e göre Besni "vilayet"²⁰⁴ olarak nitelendirilmekte ve Gerger, Kahta, Hısnımansur Besni kazasının nahiyeleri olarak kayıtlıdır. Defterde, Besni kazasının bağlı olduğu eyalet yazılmamışsa da, 1517 tarihinde Besni kazasını da kapsayan "Vilayet-i Arab"ın teşkil edildiği bilgisinde²⁰⁵ hareketle 1519 tarihinde Arab Eyaleti'ne bağlı olduğunu söyleyebiliriz. 1519 tarihli Td 71'de Besni kazasının²⁰⁶ şehir merkezi²⁰⁷ ile Besni-Keysun,²⁰⁸ Gölbaşı,²⁰⁹ Erence,²¹⁰ Ergenek,²¹¹ Subadra²¹² nahiyeleri mevcuttur. 1524 tarihli Td 123'de Besni kazasının

²⁰³ Bkz. Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Yaşar Baş, a.g.e., s. 115; Ayrıca bkz. İlhan Şahin, a.g.m., s. 233.

²⁰⁴ "Kanunname-i vilayet-i Besni", BOA TD 71, s. 1.

²⁰⁵ "1517 tarihinde Halep, Hama, Ayıntab, Trablus, Malatya, Humus, Tarsus, Divriği, Birecik, Darende, Kahta, Gerger, Rum-kale, Behisni, Sis ve Şam'ı içine alan Vilayet-i Arab teşekkül etmiştir", bkz. Gökür Gögebakan, a.g.e., s. 47.

²⁰⁶ Gerger, Kahta ve Hısnımansur kapsam dışı bırakılmıştır.

²⁰⁷ BOA TD 71, s. 173-180.

²⁰⁸ Besni ve Keysun'a bağlı yerleşmeler karışık yazılmıştır. BOA TD 71, s. 180-194.

²⁰⁹ BOA TD 71, s. 195-206.

²¹⁰ BOA TD 71, s. 207-221.

²¹¹ BOA TD 71, s. 223-224.

²¹² BOA TD 71, s. 225-228.

Kahta-Gerger sancağına bağlı olduğu görülmekte²¹³ ve Besni kazasını şehir merkezi²¹⁴ ile Besni,²¹⁵ Keysun,²¹⁶ Gölbaşı,²¹⁷ Erence,²¹⁸ Ergenek²¹⁹ ve Subadra²²⁰ nahiyeleri teşkil etmektedir. Besni kazası, 1530, 1547 ve 1560 tarihlerinde Malatya Sancağı'na bağlı olup²²¹ şehir merkezi²²² ile Erence,²²³ Besni,²²⁴ Gölbaşı,²²⁵ Ergenek,²²⁶ Subadra²²⁷ ve Keysun²²⁸ nahiyelerinden müteşekkildir.

Memluk Sultanlığı topraklarının Osmanlı'ya katılması akabinde yapılan H. 926/M. 1519 tarihli Birecik tahririnde, Ayıntab livasına tabi Nehrülceviz nahiyesinin bir kısım köyleri de kayıtlıdır.²²⁹ Bu defter, Nehrülceviz nahiyesinin tamamını kapsamaması nedeniyle kapsam dışı bırakılmıştır. Nehrülceviz nahiyesinin 1543²³⁰ ve 1574²³¹ tarihli defterleri kullanılmıştır. Bu tarihlerde Ayıntab kazasının bir nahiyesi konumunda olan Nehrülceviz, Zulkadiriyye eyaletinin Ayıntab sancağına bağlıdır.²³²

²¹³ “Nahiye-i Besni der liva-i Kahta ve Gerger”, bkz. BOA TD 123, s. 65.

²¹⁴ BOA TD 123, s. 65-73.

²¹⁵ BOA TD 123, s. 74-77; 339-343.

²¹⁶ BOA TD 123, s. 79-90; 345-366.

²¹⁷ BOA TD 123, s. 92-103; 368-378.

²¹⁸ BOA TD 123, s. 105-113; 379-398.

²¹⁹ BOA TD 123, s. 400-403.

²²⁰ BOA TD 123, s. 114-115; 405-416.

²²¹ “Kaza-i Behisni tâbi’-i livâ-i Malatya”, BOA TD 408, s. 1, BOA TD 997, s. 380; KKA TD 142, vrk. 263 b.

²²² BOA TD 408, s. 566-572; BOA TD 997, s. 380-386; KKA TD 142, vrk. 263 b-266 a.

²²³ BOA TD 408, s. 573-595; BOA TD 997, s. 421-443; KKA TD 142, vrk. 280 b-290 a.

²²⁴ BOA TD 408, s. 597-605; BOA TD 997, s. 386-393; KKA TD 142, vrk. 266 b-269 b.

²²⁵ BOA TD 408, s. 607-622; BOA TD 997, s. 444-457; KKA TD 142, vrk. 290 b-296 b.

²²⁶ BOA TD 408, s. 625-627; KKA TD 142, vrk. 302 b-303 b. BOA TD 997 numaralı defterin eksik olması nedeniyle Ergenek nahiyesi kayıtları bulunmamaktadır.

²²⁷ BOA TD 408, s. 629-639; BOA TD 997, s. 458-462; KKA TD 142, vrk. 297 a-302 a.

²²⁸ BOA TD 408, s. 642-668; BOA TD 997, s. 395-420; KKA TD 142, vrk. 270 b-280 a.

²²⁹ Hüseyin Özdeğer, a.g.e., s. 15.

²³⁰ BOA TD 373, s. 282-313. Bu defter yayınlanmıştır, bkz. **373 Numaralı Ayıntab Livası Mufasssal Tahrir Defteri (950/1543)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2000.

²³¹ KKA TD 161, vrk. 96 a-107 a.

²³² **373 Numaralı Ayıntab Livası Mufasssal Tahrir Defteri (950/1543)**, s. 2.

Araştırma sahamız dahilindeki kazaların 16. yüzyıldaki idari bölünüşü.

	1. Seri Defterler	2. Seri Defterler	3. Seri Defterler
	Td 54; Td 79; Td 408	Td 287; Td 252; Td 997; Td 373	Td 33; Td 10; Td 14; Td 153; Td 142; Td 161
Kaza-i Arım	Nahiye-i Arım-ı Kireçlü Bölük-i Celima Bölük-i Nahiye-i Ayvacık Bölük-i Arım-ı Yaraşlu Bölük-i Hahsa-i Mirliva Nahiye-i Menağrı Bölük-i Hisarcık	X	Arım
Kaza-i Niksar	Nefs Nahiye-i Niksar Nahiye-i Avlun	X	Nefs Nahiye-i Niksar
Kaza-i Tokat	Nefs Nahiye-i Cincife Nahiye-i Venk Nahiye-i Komanat Nahiye-i Kafırni Nahiye-i Kilmigad Nahiye-i Tozanlu Nahiye-i Yıldız Nahiye-i Kazabad	Nefs Nahiye-i Cincife Nahiye-i Venk Nahiye-i Komanat Nahiye-i Kafırni Nahiye-i Kilmigad Nahiye-i Tozanlu Nahiye-i Yıldız Nahiye-i Kazabad	Nefs Nahiye-i Cincife Nahiye-i Venk Nahiye-i Komanat Nahiye-i Kafırni Nahiye-i Kilmigad Nahiye-i Tozanlu Nahiye-i Yıldız Nahiye-i Kazabad
Kaza-i Sivas	Nefs Nahiye-i Sivas Nahiye-i Havik Nahiye-i Hargün	Nefs Nahiye-i Sivas Nahiye-i Havik-Koçhisar (Nahiye-i Hargün) ²³³	Nefs Nahiye-i Sivas Nahiye-i Havik-Koçhisar Nahiye-i Hargün
Kaza-i Divriği	Nefs Nahiye-i Anzağır Nahiye-i Hamo Nahiye-i Sivr Nahiye-i Ziniski Nahiye-i Durdul Nahiye-i Dumluca Nahiye-i Kesme Nahiye-i Hekme	Nefs Nahiye-i Anzağır Nahiye-i Hamo Nahiye-i Sivr Nahiye-i Ziniski Nahiye-i Durdul Nahiye-i Dumluca Nahiye-i Kesme Nahiye-i Hekme	Nefs Nahiye-i Anzağır Nahiye-i Hamo Nahiye-i Sivr Nahiye-i Ziniski Nahiye-i Durdul Nahiye-i Dumluca Nahiye-i Kesme Nahiye-i Hekme
Kaza-i Darende	Nefs Nahiye-i Ovacık Nahiye-i Gürun Nahiye-i Ayvalu	Nefs Nahiye-i Ovacık Nahiye-i Gürun Nahiye-i Ayvalu	Nefs Nahiye-i Ovacık Nahiye-i Gürun Nahiye-i Ayvalu
Kaza-i Besni	Nefs Nahiye-i Erence Nahiye-i Besni Nahiye-i Gölbaşı Nahiye-i Ergenek Nahiye-i Subadra Nahiye-i Keysun	Nefs Nahiye-i Erence Nahiye-i Besni Nahiye-i Gölbaşı (Nahiye-i Ergenek) ²³⁴ Nahiye-i Subadra Nahiye-i Keysun	Nefs Nahiye-i Erence Nahiye-i Besni Nahiye-i Gölbaşı Nahiye-i Ergenek Nahiye-i Subadra Nahiye-i Keysun
Nahiye-i Nehrülceviz	Nahiye-i Nehrülceviz	Nahiye-i Nehrülceviz	Nahiye-i Nehrülceviz

²³³ BOA TD 287'nin eksik sayfaları bulunmaktadır. Yüzyılın başı ve sonunda Hargün nahiyesine bağlı olan 6 köyün yüzyılın orta defterinde kayıtlarının olmamasından hareketle, Hargün nahiyesi kayıtlarının bu eksik sayfalarda olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

²³⁴ BOA TD 997'nin eksik olması nedeniyle Ergenek nahiyesi bulunmamaktadır.

7- Arşiv Kaynağı Olarak Tahrir Defterleri

Araştırma sahamızın 16. yüzyıldaki durumuna ait üç seri mufassal tahrir defteri bulunmaktadır. Bu çalışmada sıklıkla yüzyılın başı/ortası/sonuna ait defter, ilk/orta/son tahrir, birinci/ikinci/üçüncü defter gibi ifadeler kullanılmıştır. Yüzyılın başına ait, ilk tahrir, birinci defter ifadeleri Td 54 (Arım, Niksar), Td 79 (Sivas, Tokat) ve Td 408 (Divriği, Darende, Besni) tahrirlerini nitelendirmektedir. Yüzyılın ortasına ait, orta tahrir, ikinci defter ifadelerinden Td 287 (Sivas, Tokat), Td 252 (Divriği, Darende), Td 997 (Besni) ve Td 373 (Nehrülceviz) anlaşılmalıdır. Yüzyılın sonuna ait, son tahrir, üçüncü defter ifadelerinden ise Td 33 (Arım), Td 10 (Niksar), Td 14 (Sivas, Tokat), Td 153 (Divriği, Darende), Td 142 (Besni) ve Td 161 (Nehrülceviz) defterleri kastedilmektedir. Besni kazasına ait 1519 tarihli Td 71 ve 1524 tarihli Td 123 gerekli görülen değerlendirmelerde kullanılmasına karşın, kazalar arası yapılan genel kıyaslamaların dışında tutulmuştur. Bunun nedeni ise, diğer kazalarda 16. yüzyıl için genel olarak üç seri defter kullanmamızdır. Hattı zatında, Besni kazasının beş yıl arayla yapılmış ilk iki tahririnin bazı eksiklikler taşıyabileceği, bir başka ifadeyle kaza verilerinin tam olarak yansıtılmamış olduğu düşüncesi de bunda etkili olmuştur.²³⁵ Nitekim, ilk tahrir olan Td 71’de toplam yerleşme sayısı 241, ikinci tahrir Td 123’de toplam yerleşme sayısı 349’dur. Bu bağlamda, kazalar arası yapılan genel kıyaslamalarda, Besni kazasının ilk defteri olarak, Divriği ve Darende kazalarını da kapsayan Td 408’in kullanılması daha uygun görülmüştür.

1. Seri Defterler

BOA TD 54 (Arım, Niksar) M. 1520

BOA TD 79 (Tokat, Sivas) M. 1520

BOA TD 408 (Divriği, Darende, Besni) M. 1530

2. Seri Defterler

BOA TD 287 (Sivas, Tokat) M. 1554

BOA TD 252 (Divriği, Darende) M. 1548

²³⁵ Benzer bir örnek olması hasebiyle, Mehmet Ali Ünal, Güneydoğu Anadolu’nun Yavuz Sultan Selim tarafından fethi sonrası yapılan 1518 tarihli Diyarbekir Vilayeti tahriri pek güvenilir olmadığı için, Osmanlı idaresinin Kanuni tahta geçtikten sonra 1522-23 tarihlerinde bitirilen yeni bir tahrir daha yaptırdığını ifade etmektedir, bkz. Mehmet Ali Ünal, “Tahrir Defterlerindeki Bilgilerin Güvenilirliği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 1995, s. 248.

BOA TD 997 (Besni) M. 1547

BOA TD 373 (Nehrülcevaz) M. 1543

3. Seri Defterler

KKA TD 33 (Arım) M. 1575-6

KKA TD 10 (Niksar) M. 1574

KKA TD 14 (Sivas, Tokat) M. 1574

KKA TD 153 (Divriği, Darende) 1569

KKA TD 142 (Besni) M. 1560

KKA TD 161 (Nehrülcevaz) M. 1574

BOA TD 54:

54 nolu defter katalogda Amasya livasına ait olduğu kayıtlıdır. Buna karşın defter, Sonisa, Niksar, Felis, Karakuş, Satılmış, Ünye, Tirme, Arım kazaları ve Samsun şehir merkezi ile Samsun'a bağlı 17 köye ait bilgiler bulunmaktadır. Defterin baş ve son kısımları eksiktir. Defterin tarihi katalogda Yavuz devrine ait (H. 920 / M. 1514-15) olduğu belirtilmesine karşın, İslamoğlu-İnan H. 935/M.1528²³⁶ olarak tarihlendirmiştir. Mehmet Öz, defterde mevcut en erken tarihli derkenar kaydının H. 929/M. 1523 tarihli olmasından hareketle, defterin 1520 civarında veya hemen öncesinde Mehmed bin İbrahim tarafından hazırlanan Rum Vilâyeti genel tahriri sırasında yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir.²³⁷ Defter sayfalarının sıralanmasında ve numaralandırılmasında bir karışıklık olmuştur. Sayfaların numaralandırması sırasında 233'ten sonra 264'e geçilmesine bağlı olarak defter 444 sayfa yerine 414 sayfadan oluşmalıdır. Bizim bu defterle ilgili verdiğimiz sayfa numaraları, yapılan ilk numaralandırmaya göredir. Ciltlenme sırasında karışmış olan

²³⁶ Huricihan İslamoğlu-İnan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, İletişim Yay., İstanbul 1991, s. 89.

²³⁷ Mehmet Öz, a.g.e., s. 12. Mehmed bin İbrahim tarafından hazırlanan bir diğer defter Sivas, Tokat, Zile, Turhal, Kırşehir, Artukabad kazalarını ihtiva eden, 1520 tarihli, 79 numaralı mufassal defterdir, bkz. BOA TD 79, s. 1 a.

sayfaların doğru sıralanması ise şu şekildedir: 171-232; 169-170; 153-168; 151-152; 283-302; 233; 264-282; 323-342; 303-322; 343-444.²³⁸

54 numaralı bu defterde, araştırma sahamız içinde yer alan Niksar (s. 96-150) ve Arım (s. 328-342; 303-322; 343-424) kazaları ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Arım kazası, nahiye ve bölük esasına göre yazılmıştır.²³⁹ Arım kazası yerleşmeleri ayrıca hisse ve gruplarına (müsellemiyeye, hassa-i pirinçciyan, sayyadat-ı hassa vs.) göre ayrı ayrı yazılmıştır.²⁴⁰ Niksar kazasının köy ve mezraları ise hisselerine göre yazılmamış²⁴¹ fakat köy/mezrada mevcut gruplar (müsellem vs.) ayrı başlıklar halinde verilmiştir.²⁴²

KKK TD 33:

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde bulunan defter, H. 984/M. 1575-76 tarihini taşımakta ve 338 varaktan oluşmaktadır. Her kazanın başında bir indeks mevcuttur. Kanunnamesi bulunmayan defter, Samsun, Kavak, Ünye, Arım, Bafra ve Terme kazaları bilgilerini ihtiva etmektedir. Yerleşmeler, mevcut hisse ve gruplarına (sayyadat, muaf, müsellemiyeye vs.) göre ayrı ayrı yazılmıştır.²⁴³ 33 numaralı bu defterde, yazılan yerleşmenin şayet malikane hissesi bulunuyorsa kime ait olduğu belirtilmiş, fakat, sadece divani hisseye ait bilgiler verilmiştir. Sadece asiyab resminde malikane ve divani hissenin payları ayrı olarak yazılmıştır. Bu defter, Td 54'ün aksine bölük esasına göre

²³⁸ Mehmet Öz, bu düzeltme işlemini nasıl yaptığını, “Tabiatıyla birbirini takib eden bazı sayfaların arasında mantıkî bir bağlantı görülmemiş olması bizi bunun sebebini aramaya sevketti. 1455, 1485 ve 1520 tarihlerinde bir nahiye/kazaya bağlı köylerin, bir iki istisna dışında, hemen hemen aynı sırayla yazılmış olması işimizi kolaylaştırmıştır. Ayrıca TT54'deki toplam nüfus ve hasıl miktarları, ona dayanılarak hazırlanan TT 387 ile karşılaştırılmıştı” cümleleriyle açıklamaktadır, bkz. Mehmet Öz, a.g.e., s. 13, dipnot 44.

²³⁹ Nahiye-i Arım-ı Kireçlü, Bölük-i Celima, Bölük-i Nahiye-i Ayvacık, Bölük-i Arım-ı Yaraşlı, Bölük-i Hahsa-i Mirliva, Nahiye-i Menağrı, Bölük-i Hisarcık.

²⁴⁰ Örneğin, Aklar Kavağı köyünün 2 hissesi ile el-müsellemiyeye ve sayyadat-ı hassa grupları ayrı başlıklar halinde yazılmıştır, bkz. s. 410-411.

²⁴¹ Niksar kazası hisse esasına göre yazılmamasına karşın, bir istisna olarak sadece Meğdün köyü 2 hisse olarak yazılmıştır, bkz. s. 141-142.

²⁴² Örneğin, Karataş mezrası yazıldıktan sonra mezrada mevcut 3 el-müsellemiyeye grubu ayrı başlıklar halinde yazılmıştır, bkz. BOA TD 54, s. 142-143; Gelyeme köyü akabinde el-müsellemiyeye için ayrı bir başlık açılmıştır, bkz. BOA TD 54, s. 116.

²⁴³ Örneğin Komanid-i Diğer köyünün 5 hissesi ile el-muaf, sayyadat-ı hassa ve el-müsellemiyeye grupları ayrı ayrı başlıklar halinde yazılmıştır, bkz. KKA TD 33, vrk. 180 b-181 b.

yazılmamıştır. Bu defterde, çalışma yaptığımız kazalardan, Arım (vrk. 129 b-212 b) ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

KKA TD 10:

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde bulunan ve kanunnamesi mevcut olmayan defter, H. 982/M. 1574 tarihli olup,²⁴⁴ toplam 211 varaktır. Baş kısmında, kazalara ait bir indeks bulunan defter, Niksar (vrk. 7 b-65 b), Budaközü, Sorkun kazaları bilgilerini ihtiva eder.

Defterin indeksinde, her kayıt için verilen numaralardan 210'a kadar bir problem yoktur. Buna karşın, 210-220 arası problem teşkil eder. Bu bağlamda, 209. kayıt 64 a'da, Kilise Alanı bunun hemen ardından 64 b'de, 212. kayıt Çimen, 213. kayıt Yeşil, 214. kayıt Sazak geliyor. 65 a'da 215. kayıt Gözü, 218. kayıt Meşhed Alanı, 219. kayıt Arduç Harmanı, 220. kayıt Tazu Deresi. Dolayısıyla, indeksde var olan 210. kayıt Mezra'a-i Köprü Ağzı Hasıl 400, 211. kayıt Mezra'a-i Kızıl Tarla tabi-i m. Hasıl 300, 216. kayıt Mezra'a-i Giren Maresi tabi-i m. Hasıl (boş), 217. kayıt Mezra'a-i Elkisi tabi-i m. Hasıl (boş) kayıtları defterin içerisinde bulunmamaktadır.

BOA TD 79:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan defterin, girişindeki mukaddimeden defterin tanzim tarihi ve tahrir emini öğrenilebilmektedir. Buna göre, H. 926²⁴⁵ (M. 1520) tarihini taşıyan defter, Yavuz Sultan Selim²⁴⁶ döneminde Muhammed bin İbrahim²⁴⁷

²⁴⁴ Defterde tarihle ilgili bir kayıt bulunmamasına karşın, KKA TD 14, KKA TD 12 ve KKA TD 10 aynı zamanda tahrir edilmişlerdir. Katologda, KKA TD 14 birinci cilt, KKA TD 12 ikinci cilt, KKA TD 10 ise üçüncü cilt olarak kayıtlıdır. KKA TD 14'ün 1574 tarihli olmasından hareketle, KKA TD 10'un da aynı tarihli olacağı düşünülmüştür.

²⁴⁵ "... suret-i tahrîr ve takrîr yafte fî şuhûr sene site ve işrîn ve tisa'mie", bkz. BOA TD 79, s. 1 a.

²⁴⁶ "... bi-tevfîki's-subhân halifet-i resulillah el-gazi fî sebilillah es-sultân bin es-sultân es-sultân bin Selim Han bin Bayezid Han bin Muhammed Han halledallahû mülkehû", bkz. BOA TD 79, s. 1 a.

²⁴⁷ "... bi-kalem ve marifet bende-i kemter ve zerre-i ahkar Muhammed bin İbrahim", bkz. BOA TD 79, s. 1 a. KKA TD 14 nolu defterde Atai Bey ve Dizdarzade defterlerine atıflar bulunmaktadır (bkz. KKA TD 14, vrk. 65 b, 125 a, 176 a, 249 a). Atai Bey'in 1554 tahririni yaptığı bilinmektedir. Mehmet Öz, Dizdarzade'nin isimden ziyade lakap olduğunu belirterek, Mehmed bin İbrahim'in aslında Dizdarzade Mehmed bin İbrahim olabileceğini ileri sürmektedir, bkz. Mehmet Öz, a.g.e., s. 15.

tarafından tahrir edilmiştir. Defterin tamamı 640 sayfa olup, defterin ilk sayfasında hangi kazaların mevcut olduğunu gösterir bir fihrist bulunmaktadır. Defter, Tokat (s. 1 a-189), Zile, Turhal, Kırşehir, Yörükân-ı Büzürk, Artukabad ve Sivas (s. 507-640) kazalarının bilgilerini içermektedir.

BOA TD 287:

Defterle ilgili genel bilgilere geçmeden önce, bu defterle ilgili bazı sorunlara değinmek gerekmektedir. Defter çok yıpranmış durumda olup, tamir görmüştür. Mukaddime ve Çanşgır mahallesinin bulunduğu 1. sayfadan sonra verilen 2 numaralı varak fihrist niteliği taşımaktadır. Bu fihriste göre defter, Sonisa, Turhal, Zile, Hüseyin Abad, Artuk Abad kazaları ve bu kazalara bağlı nahiyeler ile Etrakiye-i yörükân-ı Büzürk'ü ihtiva etmektedir. Sayfada sonradan yazılmış “Defter-i Atayı Bey” ve “Tarih-i defter fi sene 961” kayıtları bulunmaktadır. Bu sayfanın arkasında ise sadece kaza isimleri (Sonisa, Turhal, Zile, Hüseyin Abad, Artuk Abad) ile kaza-i Ulu Yörük yazıları bulunmaktadır. Bu varağın bu deftere ait olması mümkün görülmemektedir. Çünkü, defterin içinde bulunan kayıtların bu kazalarla alakası yoktur. Zaten 1 numaralı sayfadaki Kaza-i Tokat başlığı akabindeki mahalle kaydından sonra, bir sonraki sayfanın hangi kayıtla başladığını gösteren nota göre Mahalle-i Mescid-i Veled Ayas gelmesi gerekir. Bu kayıt ise 2 a numarası verilen sayfada bulunmaktadır. Sayfa 17'den sonra araya Sivas kayıtları (s. 18-53) girmiştir. 35 a'dan sonra gelen varağın ön tarafı numarasız olup arkası 35 b numarasını taşımaktadır. Bu sayfanın üst ve alt kısmı yırtılmış olduğundan dolayı üst ve altına kağıt eklenmiştir. Dolayısıyla, bu varak yarımardır. Defter sayfalarının üst tarafındaki yıpranmadan dolayı yapılan tamir 265. sayfadan itibaren göze çarpmakta ve daha sonraki sayfalarda bu yıpranma giderek yazılara doğru kaymaktadır. Fakat, bu durum 418. sayfaya kadar yazılar kısmında her hangi bir eksiklik oluşturmamaktadır. 418. sayfadan başka 423 ve 427. sayfalarda hasılın üstündeki kayıt yıpranmadan nedeniyle okunamadı. 436. sayfadan itibaren yıpranmadan dolayı tamirat sayfanın altında da başlamış, fakat, yazıların bulunduğu kısımda bir eksiklik oluşturmamıştır. Sayfa 212 ve

213 ü oluşturan varak ise Niksar'a ait kayıtlar taşıyıp, bu defterle alakası yoktur.²⁴⁸ Yukarıda da bahsedildiği üzere defterin ciltlenmesi esnasında bir karışıklık olduğu kesindir. Bu bağlamda öncelikle, 1. sayfadan sonra gelen varak ile, 212-213 numaralı sayfaları oluşturan varak bu deftere ait değildir. İkinci olarak, Sivas'a ait 18-53 numaralı sayfaları aradan çıkarttığımızda ve numaralandırma esnasında sehven 190'dan sonra 201 yazılmasını dikkate almadığımızda, Tokat kazasına ait olan bölümde bir eksiklik bulunmamaktadır. Son olarak, asıl karışıklık ve eksiklik Sivas kazasının kırsalına ait bölümde meydana gelmiştir. Tokat kısmının doğru sıralanışı şu şekilde olacaktır: 1, 2 a, 3-17, 54-190,²⁴⁹ 201-211, 214-324. Sivas kısmının doğru sıralanışı ise: 325-423, 428-447,²⁵⁰ 36-37, 18-34, 35 a,²⁵¹ 424-427, 38-53,²⁵² 35 b²⁵³ şeklinde olmalıdır.²⁵⁴

287 numaralı defter, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunmakta olup, numaralandırmaya göre 447 sayfadır.²⁵⁵ Her ne kadar, defterin başındaki fihristte Sonisa, Turhal, Zile, Hüseyinabad, Artukabad, Ulu Yörük kazalarına ait olduğu yazılsa da defter

²⁴⁸ Bu varaktaki verilere bakıldığında, 212. sayfanın ilk kaydı Şeyhlü demekle ma'ruf Dönekse köyüdür. Bu sayfadaki verilerle BOA TD 54'de bu karyenin (bkz. BOA TD 54, s. 106-107) verileri arasındaki tek benzerlik hasıl toplamlarının 6370 akça ile aynı olmasıdır. 212. sayfada bu köyün el-muaf grubu 2 nefer iken, BOA TD 54'de 10 nefer'dir. Fakat, hasılları 444 akça ile aynıdır. 213. sayfada Kömür ve Kemer karyesi bulunmaktadır. BOA TD 54'de bu yerleşme (bkz. BOA TD 54, s. 115) mezra olarak geçmektedir. 213. sayfada bu yerleşmede 14 nefer, 3 zemin ve 1 çiftlik varken, BOA TD 54'de 12 nefer, 1 zemin, 1 çiftlik kayıtlıdır. Hasıl toplamları ise her ikisinde de 2420 olarak kayıtlıdır.

²⁴⁹ Bu durum, sayfa karışıklığından dolayı değil, numaralandırma esnasında sehven 190'dan sonra 201'e geçilmesi ile alakalıdır. Ayrıca, bir sayfa karışıklığı olmamasına karşın, Komanat nahiyesi yerleşmelerinin akabinde bir başka sayfaya geçmeden 83. sayfada Cincife nahiyesi kayıtları başlamış ve 93. sayfaya kadar devam etmiştir. Bu kayıtların bitiminde tekrar 93-95 sayfalarında Komanat nahiyesi yerleşmeleri yazılmıştır. Benzer durum, KKA TD 14'de de olmuştur, bkz. KKA TD 14, vrk. 155 b-163 b; 164 a-169 b; 169 b-170 a.

²⁵⁰ Tahminimize göre 447 ile 36 numaralı sayfalar arasında 1 varak eksiktir.

²⁵¹ BOA TD 287-KKA TD 14 defterleri kıyaslandığında 35 a ile 424 numaralı sayfalar arasında kayıp sayfalar bulunmaktadır. KKA TD 14'te bu ara 9 varaktır.

²⁵² 53. sayfada bulunan Pirepürd köyünün verileri eksiktir. Dolayısıyla, 53. sayfadan sonrası da eksiktir. KKA TD 14'te bu bölüm 32 varaktır.

²⁵³ 35 b olarak numaralandırılan bu varağın üst ve altı yıpranmadan dolayı eksik olduğu için, bu varaktaki bilgilerin hangi yerleşmelere ait olduğu bilinmemektedir. Dolayısıyla bu varağı en sona yerleştirdim.

²⁵⁴ Defterin doğru sıralanışı ve eksik sayfalarla ilgili bilgileri BOA TD 287 ile KKA TD 14 defterlerinin mukayesesi ile yapabildik. BOA TD 287-KKA TD 14 nolu defterlerde köy ve mezzarların yazım sıralaması birkaç istisna dışında aynıdır. Bu sayede defter sayfalarının doğru sıralamasını yapabildiğimiz gibi, eksik sayfalarla ilgili bilgilere de ulaşabildik. Bu düzenlemeyle, yüzyılın başında ve sonunda mevcut olan yerleşmelerden hareketle eksik sayfalarda hangi yerleşmelerin olabileceğini tahmin edebildik.

²⁵⁵ Numaralandırmaya göre defter 447. sayfada bitmektedir. Fakat, 2, 2 a, 136, 136 a, 136 b, 35 a, 35 a (35 a'dan sonra gelen bu sayfa numarasızdır bu yüzden bu sayfayı tekrar 35 a diye nitelendirdim), 35b şeklinde numaralandırılanları, numaralandırmaya 190'dan sonra sehven 201 ile devam etmesini ve eksik sayfaları göz önünde bulundurursak bu defterin daha fazla sayfadan müteşekkil olması gerekir.

sadece Sivas ve Tokat kazalarının tahrir bilgilerini kapsamaktadır. Defterin başında mevcut mukaddimeden anlaşıldığı üzere defter, Kanuni Sultan Süleyman'ın emri²⁵⁶ ile tahrir emini Atai bin Celal ve katip Yar Ahmed bin İvaz tarafından²⁵⁷ H. 961²⁵⁸/M. 1554 tarihinde tamamlanmıştır.

BOA TD 408:

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 408 numarada kaydedilmiş olan defter, 871 sayfa olup, Malatya, Gerger, Divriği livaları bilgilerini ihtiva etmektedir. Malatya kazasını çalışmış olan Göknur Gögebakan, Malatya mahallelerinin üçte birinin kaydının bulunmadığından hareketle, defterin baş kısmından tahminen dört beş sayfanın eksik olduğunu ifade etmektedir.²⁵⁹ Bu nedenle, tahririn yapılış tarihi ve tahrir emini hakkında bilgi mevcut değildir. Fakat, 408 nolu bu defterin icmali durumundaki 163 numaralı defterde²⁶⁰ ve 408 numaralı defterdeki bilgilerden hareketle oluşturulduğu anlaşılan 156 numaralı evkaf defterinde²⁶¹ geçen bilgilerden hareketle, 408 numaralı mufassal defterin H. 937/M. 1530 tarihli olduğu düşünülebilir.

Yukarıda bahsedildiği üzere Göknur Gögebakan, defterin baştan dört beş sayfa eksik olduğunu ifade ettiği gibi, ayrıca “son kısımdan da eksik sayfaların olduğu Darende kazası nahiyelerinin yarım kalmış olmasından anlaşılmaktadır” cümlesiyle sonlarda da

²⁵⁶ “.... Hazret-i padişâh-ı azimü’ş-şan ve bahirü’l-burhan hidiv-i memâlik-penah ve cemşid-cah sahib-i kuran sultani’s-selâtin burhani’l-havakir zillullah-ı fi’l-arzeyn rafi’ rayeti’d-devle el-hakaniyye cami’-i ayati’l-haşmeti’l-osmaniyye kahraman-ı Rum ve Arab ve Acem nâşirü’l-eman ala tabakati’l-beraya ve kafeti’l-ümem hami-i hamail haremeyni’ş-şerifeyn bâsit-i bisâti’z-zerafeti fi mahalleyn el-muniğin ? müşid mebanî’i’l-hilafeti’l-âliyeti fi’l-meşarik ve’l-megârib ela ? ve hüve es-sultân bin es-sultân es-sultân Süleyman Şah Han bin Selim Şah Han halledallahu zilâl ala mefaridi’l-müslimin ila yevmi’-d-din li-ecri merrü ferman cihan matlah hakani ve emr-i lazîmi’l-etba’ gitisitani memalik-i mahmiyye-i padişahi ve ekalim-i mevkiyye-i şehinşahiden vilayet-i mahmiyye-i Rum hamaha allahu el-hay el-kayyum müceddeden yazılub defter olunmak hususuna ferman etmeğin”, bkz. BOA TD 287, s. 1.

²⁵⁷ “.... Atai bin Celal’in mübaşeret mesai encâmı ve katibi Yar Ahmed bin İvaz’ın müsaade ve mürafakat aklamı ile evliye-i memâlik-i Rum bi-inayeti’l-mülki’l-kayyum mihma-emken yazılub tahrir ve tedvin olundu”, bkz. BOA TD 287, s. 1. 1574 tarihli KKA TD 14’de “Atai Bey defteri” olarak zikrettiği bu deftere atflar bulunmaktadır, bkz. BOA TD 14, vrk. 65 b, 125 a, 249 a.

²⁵⁸ “... tahriren fi evâhir-i şehri’l-ahirü’r-rebi’ min şuhûr sene ihdâ ve sittin ve tisamie el-hicriyye en-nebeviyye”, bkz. BOA TD 287, s. 1.

²⁵⁹ Göknur Gögebakan, a.g.e., s. XXI.

²⁶⁰ Bkz. BOA TD 163, s. 1.

²⁶¹ “..... rebi’ü’l-ahir seba ve işrîn tisamie”, bkz. BOA TD 156, s. 2.

eksiklik olduğunu belirtmektedir.²⁶² Fakat, Darende kazasının yüzyıl boyunca mevcut 3 nahiyesinin (Gürün, Ovacık, Ayvalı) bu defterde mevcut olmasından ve defterin son sayfası olan 871’de sadece başta üç kaydın bulunup sayfanın geri kalanının boş olmasından hareketle böyle bir eksikliğin olduğu düşünülemez. Hattı zatında, yüzyıl içerisinde mevcut köy kayıtlarının devamlılığı dikkate alındığında böyle bir eksiklik de görülmemektedir.

Bu çalışmada 408 numaralı defterden, Besni (s. 566-668), Divriği (s. 676-790) ve Darende (796-871) kazasına ait bilgiler kullanılmıştır. Defterin, 676-677 numaralı sayfalarında Divriği kanunnamesi bulunmaktadır.

BOA TD 252:

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde mevcut 252 numaralı defter, Darende ve Divriği kazaları bilgilerini ihtiva etmektedir. Defterin başında, Divriği ve Darende kazalarının nahiyelerini gösteren bir fihrist olup,²⁶³ toplam 203 sayfadır. 2-130 sayfaları arası Divriği, 132-203 sayfaları arası ise Darende kazasına aittir. Zilhicce 954/M. 1548 tarihinde tamamlanmış olan defterin tahrir emini Arabistan Vilayeti defterdarı Muhammed bin Ramazan, katibi ise Murad adında bir kişidir.²⁶⁴

BOA TD 997:

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 997 numara ile kayıtlı defter 462 sayfa olup, baş kısmı önemli ölçüde eksiktir. Gökür Gögebakan, defterin başında mevcut olması gereken şehir merkezi ile Kasaba, Kıkık Hacılu, Cubas ve Muşar nahiyelerinin bulunmadığını, defterin Arguvan nahiyesi kayıtları ile başladığını ifade etmektedir.²⁶⁵ Defterin sadece baş kısmı değil, son kısmı da eksiktir. Bu bağlamda, defterde Subadra nahiyesi yarım kalmıştır. Yerleşmelerin yüzyıl içerisindeki devamlılığı göz önüne alındığında bu defterin Subadra nahiyesinde Subadra ve Sürgü köyleri ile 20’den fazla mezranın eksik olduğu söylenebilir.

²⁶² Gökür Gögebakan, a.g.e., s. XX.

²⁶³ BOA TD 252, s. 1.

²⁶⁴ “Hurrire izâfetü’l-ibâd kâtib Murad be-ma’rifet-i Muhammed bin Ramazan defterdâr-ı Vilâyet-i Arabistan temme’ d-defter fî işrîn şehir-i zilhicce min şuhûr sene erba’ ve hamsîn ve tisamie” (20 Zilhicce 954), bkz. BOA TD 252, s. 203.

²⁶⁵ Gökür Gögebakan, a.g.e., s. XXI.

Ayrıca, Ergenek nahiyesinin tamamı da defterin eksik olması nedeniyle bu defterde mevcut değildir.²⁶⁶ Defterin baş ve son kısımlarının eksik olması nedeniyle tahrir emini, katibi ve tanzim tarihi hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Fakat, bu defterin icmalı olan Td 257’de mevcut bir kayda göre 997 numaralı tahrir 1547 yılında yapılmıştır.²⁶⁷ Bu defter, çalışmamız esnasında Besni kazası (s. 380-462) için kullanılmıştır.

BOA TD 373:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde 373 numarada kayıtlı olan defterin, H. 950/M. 1543 tarihli olduğu, bu defterin icmalı olan Td 231’deki bilgilerden anlaşılmaktadır. 361 sayfa olan defterin kanunnamesi bulunmayıp, başı ve sonu tamdır. Defter, Ayıntab şehri ile Ayıntab, Tel-Başır ve Nehrülcevaz nahiyesinin bilgilerini ihtiva etmektedir. Bu defter, araştırma sahamız içerisinde kalan Nehrülcevaz nahiyesi (s. 282-313) bilgileri için kullanılmıştır.²⁶⁸

KKA TD 161:

Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi’nde 161 numara ile kayıtlı defter 107 varaktır. II. Selim döneminde tanzim edilen defter,²⁶⁹ Ayıntab kazası bilgilerine havidir. Mukaddimesinden anlaşıldığı üzere, defterin tahrir emini Mehmed bin Mahmud, katibi ise Mustafa el-Maraşî²⁷⁰ olup, tanzim tarihi H. 932/M. 1574’dür.²⁷¹ Bu çalışmada defter, Nehrülcevaz nahiyesi (vrk. 96 a-107 a) bilgileri için kullanılmıştır.

²⁶⁶ Ergenek nahiyesinde, yüzyılın başı ile sonu arasında yerleşme devamlılığına göre Ergenek köyü ile en az 12 mezranın olmadığını varsaydık. Bu bağlamda, yerleşmeler değerlendirilirken, yerleşmelerin devamlılığı esasına göre eksikleri tamamladık.

²⁶⁷ Bkz. Göknur Gögebakan, a.g.e., s. XXI.

²⁶⁸ BOA TD 373 numaralı defter Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanmıştır. Bu çalışmada adı geçen yayın kullanılmıştır, bkz. **373 Numaralı ‘Ayıntâb Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (950/1543) Dizin, Transkibe, Tıpkıbasım**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2000.

²⁶⁹ “.... sultan bin sultan Sultan Selim Han bin Sultan Süleyman bin Sultan Selim Han”, KKA TD 161, vrk. 1 b.

²⁷⁰ “..... vilâyet-i Ayıntab’ın dahi cümle a’şar ve ıkta’ı hesap olunmak pâk olunmağ için bir katib-i muhtar ihtiyar olunmak ferman-ı şerif olunmağın bu fakir-i hakir-i kesirü’t-taksir nam Mehmed bin Mahmud eş-şehir bi-Meramî emanete ve Mustafa el-Maraşî nam kulları kitabete ta’yin olunub”, bkz. KKA TD 161, vrk. 1 b.

KKK TD 142:

Tamamı 304 varak olup, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde 142 numara ile kayıtlı olan defterin bir fotokopisi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1137 numara ile kayıtlıdır. Malatya, Gerger, Kahta ve Besni (vrk. 263 b-303 b) kazaları bilgilerini ihtiva eden defterin tamamı, vergi mükelleflerinin isimleri hariç yayınlanmıştır.²⁷² Kanuni Sultan Süleyman döneminde,²⁷³ Murad²⁷⁴ isimli tahrir emini tarafından yapılmış olan tahrir H. 967/M. 1560²⁷⁵ tarihini taşımaktadır. Defterin mukaddime (vrk. 1 b-2 b) ve kanunnamesi (vrk. 3 b-5 b) mevcuttur.

BOA TD 123:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan defter, Besni, Gerger, Kahta ve Hısn-ı Mansur kazalarını kapsamakta olup, 502 sayfadır. Besni kazasının verileri, 65-115 ve 339-416 sayfaları arasında bulunmaktadır. Defterin, 417-448 sayfaları arası Kahta, Gerger ve Besni (s. 443-448) kazasında bulunan konar-göçer zümrelerin kayıtlarını, 449-502 sayfaları arası ise Hısn-ı Mansur kazası ve vakıflarını ihtiva etmektedir. Defterin düzenlenme tarihi H. 930 / M. 1524'dir.²⁷⁶ Kanunnamesi mevcut olmayan defterin baş tarafı eksiktir.²⁷⁷

BOA TD 71:

²⁷¹ “..... vilayet-i mezburenin vaki' olan a'şarın tahrir ve cümle zü'ema ve erbâb-ı tımarların tevcih ve takdir edüb getürüb asitane-i a'la ve bargah-ı mu'allaya hicret-i hazret-i seyyidi'l-enbiyanın sene isna ve semanin ve tisamiesinin cemaziyelahirisi evahirinde teslim olunub tetmin kılındı”, bkz. KKA TD 161, vrk. 1 b.

²⁷² Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, **Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)**, Gazi Üniversitesi Yay. No: 31, Ankara 1983.

²⁷³ “...es-sultan ibni's-sultan ibni's-sultan Süleyman Han ibn-i Selim Han İbn-i Bayezid Han”, KKA TD. 142, vrk. 2 a.

²⁷⁴ “.... İla abdi babihi ve memluki cenabihi el-fakiri'l-ahkar ve'l-hakiri'l-efkar Murad” (kapısının kölesi ve zatının kulu fakir, en hakir, hakir, en fakir Murad), KKA TD 142, vrk. 2 a.

²⁷⁵ “.... Lehu tarihun havi ma eşertu sene 967” (o, işaret ettiğim 967 senesi tarihine havidir), KKA TD. 142, vrk. 2 b; “Temmetü'd-defter bi-avnilahî'l-meliki'l-ekber fi evasıt-ı zilhicce eş-şerife sene 967”, KKA TD 142, vrk. 303 b.

²⁷⁶ Fî Ramazanü'l-mübârek sene 930, bkz. BOA TD 123, s. 153.

²⁷⁷ Mehmet Taştemir, **XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi**, TTK Yay., Ankara 1999, s. 7.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 71 numara ile kayıtlı olan defter 328 olup, Gerger (s. 5-92), Kahta (93-171), Besni (172-240) kazalarına ait bilgiler mevcuttur. Ayrıca, 241-273. sayfalar arasında Besni, Kahta ve Gerger kazalarında bulunan konar-göçerler kayıtlıdır. 275-328 sayfaları arası ise Hısnımansur kazası vakıf ve mülk kayıtları ile ilgilidir. Yavuz Sultan Selim dönemine²⁷⁸ ait olan defter H. 925/M. 1519 tarihini²⁷⁹ taşımaktadır. Defterin tahrir emini olarak Mehmet Taştemir Hızır ismini vermişse de,²⁸⁰ bu kişi defterin katibi olup tahrir emini Piri'dir.²⁸¹ 1 ve 2. sayfalarda Besni vilayetinin kanunnamesi bulunmaktadır.

KKK TD 153:

Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde 153 numara ile kayıtlı defter 98 varaktır. Başında kanunnamesi (vrk. 1 b-5 b) ve fihristi (vrk. 6 a) bulunan defter, Divriği (vrk. 6 b-65 b) ve Darende (66 b-98 a) kazası kayıtlarını içermektedir. Defterde tarih bulunmamasına karşın, III. Murad²⁸² (1566-1574) ve II. Selim'e²⁸³ (1574-1595) ait tuğralar bulunmaktadır. Ahmed Akgündüz, Said Öztürk ve Yaşar Baş tarafından hazırlanan Darende Tarihi isimli kitapta bu defter 1569 olarak tarihlendirilmiştir.²⁸⁴ Dolayısıyla, bu defter tarafımızdan 1569 tarihli olarak nitelendirilmiştir.

KKK TD 14:

Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde 14 numara ile kayıtlı defter 297 varaktır. Defter, Sivas (vrk. 14 b-133 b), Etrak-ı Sivas (vrk. 134 b-136 b) ve Tokat (vrk. 137 b-297 a) kazaları bilgilerini kapsamaktadır. Oldukça yıpranmış

²⁷⁸ "... el-mahsus bi-sunûf li-tayf avatıfı'l-mülk el-müheymen el-müste'an Sultan Selim Han bin Bayezid Han...", BOA TD 71, s. 5.

²⁷⁹ "... der sal 925 muharrer geşte ..." (925 yılında yazıldı), BOA TD 71, s. 5.

²⁸⁰ Bkz. Mehmet Taştemir, a.g.e., s. 7.

²⁸¹ "... bi-emanet ve kitabet kemtereyn bendegan ve kehtereyn çakeran **Piri el-emin** ve **Hızır el-katib**...", BOA TD. 71, s. 5.

²⁸² KKA TD 153, vrk. 1 a.

²⁸³ KKA TD 153, vrk. 6 a.

²⁸⁴ Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Yaşar Baş, **Darende Tarihi**, İstanbul 2002.

durumda olan defterin başında, mukaddime (vrk. 1 b-2 b) ve kanunname (vrk. 3 a-5 b) mevcuttur. Defter, H. 982/M. 1574 tarihli dir.²⁸⁵

²⁸⁵ “Cera zalik hurire fi evail-i şehri-ievvel sene isna semanin ve tisamie”, KKA TD 14, vrk. 2 b.

1. YERLEŞMELER

Sami Öngör, bir coğrafya terimi olarak yerleşmeyi “İnsanın, az çok ya da bütünüyle boş bir bölgeyi ele geçirerek işlemesi, canlandırıp şenletmesi” olarak açıklamaktadır.¹ Necdet Tunçdilek’in ifadeleriyle yerleşme, ekolojik ortam içerisinde insanın meydana getirdiği bir birim olup insanın sosyo-biyolojik yapısının göstergesidir.² Bu bağlamda yerleşme için Necdet Tunçdilek “Şu halde yerleşme: sosyo-biyolojik alanda belirli bir düzeye ulaşabilmiş insan topluluklarının vazgeçemeyecekleri bir gereksinimdir. Yerleşmelerin doğuşu, birden fazla sayıda aile bireylerinin bir araya gelmesi ve yerleşilecek yerin seçimi ile başlar. Yerleşme yerinin seçilmesindeki esas prensip, doğayı iyi tanımak ve doğadan gelecek karşı etkileri en aşağı indirmektir.”³ açıklamasını yapmaktadır. İnsanlar, yerleşim alanı seçiminde çeşitli kriterleri göz önünde bulundurmaktadır. Ali Özçağlar bu kriterleri, relief, su, toprak, iklim, bitki örtüsü ve ulaşım olarak sıralamaktadır.⁴ Ellen Semple, iklimin insan hayatını şekillendirmesine dair “İklimin etkileri sürekli ve insan faaliyetlerini kontrol etmede oldukça inatçıdır. Kurak bölgelerde tarım ve yerleşik hayat ancak sulama imkanları olduğunda mümkündür.” açıklamasını yapar.⁵

Netice itibarıyla yerleşme, en geniş anlamda insanların oturduğu ve faydalandığı alan, dar anlamda ise insanların içinde oturup diğer faaliyetlerde bulunduğu yer olarak tanımlanabilir.⁶

Genel olarak coğrafyanın özelde ise beşeri coğrafyanın bir dalı olan yerleşmeler, kır ve şehir yerleşmeleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Kır yerleşmeleri ise

¹ Sami Öngör, **Coğrafya Terimleri Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 1980, s. 108.

² Necdet Tunçdilek, **Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi**, İstanbul 1986, s. 2-3.

³ Necdet Tunçdilek, a.g.e., s. 3.

⁴ Ali Özçağlar, “Çarşamba Ovası ve Yakın Çevresinde Araziden Faydalanma”, **Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Ankara 1994, s. 98. Servet Karabağ-Salih Şahin, Türkiye’de yerleşmenin dağılışına etki eden faktörleri Fiziki Faktörler (iklim, su, yükselti, bitki örtüsü) ve Beşerî ve Ekonomik Faktörler (tarımsal faaliyetler, savunma, ulaşım, sanayi, madencilik, turizm) olmak üzere ikiye ayırmaktadır, bkz. Servet Karabağ-Salih Şahin, **Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası**, Ankara 2003, s. 80-85.

⁵ Ellen Semple, “Fizikî Çevrenin İnsana Etkileri”, (Çev. Yılmaz Arı), **20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi**, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 26.

⁶ Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus**, TTK Yay., Ankara 2001, s. 22.

geçici (mezra, yaylak, kışlak, kom vs.) ve sürekli (köy, kasaba vs.) yerleşmeler olarak tasnif edilmektedir. Kır yerleşmelerinin kasaba ya da şehirlerden en büyük farklarından birisi yerleşme alanı ile ekonomik faaliyet alanlarıdır. Kasaba ya da şehirlerde ekonomik faaliyetlerin yapıldığı toprak parçası az alan kaplarken yerleşme alanı geniş yer kaplıyor; kır yerleşmelerinde ise yerleşme alanı az yer kaplarken ekonomik faaliyete ayrılan toprak parçası çok alan kaplamaktadır.⁷

İnsanlar, hayat tarzlarına uygun yerleşmeler seçmektedir. Bu bağlamda Ali Tanoğlu'nun "İnsanlar ister devamlı, ister geçici, ister münferit ister toplu bir halde yerleşmiş bulunsunlar içecek, yiyecek ve diğer beşeri ihtiyaçlar zoruyla daima yerleştikleri ve ihtiyaçlarını tatmin eden mahalle veya hiç değilse onun çevresine az çok bağıdırlar ve vücuda getirdikleri mesken şekillerinde olduğu kadar yerleşme yerinin seçilmesinde ve yerleşmenin teşekkül etmesinde ve gelişmesinde bu mahallin ve onun çevresinin coğrafi şartlarının az çok tesiri altındadır. Her yerleşmeye, daima bunun kapladığı sahadan çok daha geniş bir saha kaplayan iktisadi faaliyet sahası tekabül eder ve iskan iktisadi faaliyet sahaları dahilinde noktalar veya küçük satırlar halinde görünür. İskan ve iktisadi faaliyet mahallerinin sebep ve mekan bakımından birbirine bağılılığı bir kaidedir. Gezici avcı basit kulübesini avının geçtiği yolun yakınında, göçebe çoban çadırını sürülerini otlattığı sahanın yanında, çiftçi evini ekip biçtiği ovanın kenarında yahut ortasında kurar. Bu takdirde iskan, iktisat ve hareket sahaları hemen hemen birbiri üzerine gelir."⁸ görüşleri dikkate değerdir. Toplumun yerleşik ya da göçer olmasında iktisadi faaliyet ve coğrafya önem arz eder. Şayet toprak verimli ise ziraat gelişme gösterir. Bu durum ise toplumun yerleşmesine neden olur.⁹

İnsanın bir birey olarak varlığını sürdürebilmesi için fiziki ortama ayak uydurması gerekmektedir. Bu ise insanın bilgi düzeyi, beceri ve yetenekleri kapsamında zaman içerisinde gelişir. İnsan, doğal ortamla karşılıklı etkileşimine

⁷ Mecdi Emiroğlu, "Coğrafi Bölgelere Göre Kırsal Yerleşmelerin Yüzölçümü, Parsel Sayısı ve Genişlikleri İle İlgili Bir Araştırma", **Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, S. 3-4, Ankara 1971, s. 112.

⁸ Ali Tanoğlu, "İskân Coğrafyası Esas Fikirler, Problemler ve Metod", **Türkiyat Mecmuası**, C. XI, 1954, s. 2-3.

⁹ Tuncer Baykara, "Türklerde ve Anadolu'da Şehir Hayatı", **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara 1987, s. 398.

bağlı olarak birbirinden farklı yerleşmeler, nüfus yoğunlukları, ulaşım ağları ve değişik ekonomik etkinlikler oluşturur. Bu etkileşim sonucunda insan topluluklarının oluşturdukları hayat tarzlarına ve yaşam koşullarına bakarak tarımcı, hayvancı, ormancı, sanayici gibi tasniflere ayırmak mümkündür.¹⁰

Yerleşme, bölgenin fiziki özellikleri ile doğrudan alakalıdır. Bölgenin, dağlık, ovalık, yayla, vadi boyu, yol güzergahı oluşuna, iklime ve bitki örtüsüne göre yerleşme düzeni değişmektedir.¹¹ Bu bağlamda, Malatya sancağında yerleşmelerin % 32'si köy, % 68'i mezralardan oluşmaktadır. Malatya'da ovaların az yer kaplaması, platolar ve dağlık alanların çok olması köy sayısının mezra sayısına göre az olmasına neden olmuştur. Platolar ve dağlık alan mezra sayısını artırmıştır. Maraş'ın ise % 47'si köy, % 53'ü mezradır ve Malatya için geçerli olan neden burası içinde geçerlidir. Harput sancağının % 79'u köy, % 21'i mezradır. Nitekim örneklerden de anlaşıldığı üzere, yerleşmelerin yoğunluğundaki bu farklar bölgelerin coğrafyası, iklimi, bitki örtüsü, toprakları, ulaşım koşullarıyla tamamen alakalıdır.¹² Bu bağlamda verilebilecek bir başka örnek ise Doğu Anadolu Bölgesi'dir. Bu bölgede hayvancılığa bağlı olarak kom ve mezra yerleşmeleri çok fazladır. Kışların sert geçmesi yerleşim dokusunu da etkilemiş ve kırsal kesimde evler volkanik taşlardan genellikle tek katlı olarak sırt sırta yapılmış, sokaklar ise dar bir şekilde birbirine bağlanmıştır.¹³

İbrahim Atalay, en az 8000 yıl öncesine varan ilk yerleşmelerden günümüze kadar geçen sürede Anadolu'da kırsal yerleşimin tarihsel gelişimini inceleyerek şu sonuçlara varmıştır: 1-Anadolu'da yerleşmeler, doğal kaynaklara dayalı olarak kurulmuş, geçim tarım ve hayvancılık esaslı olmuştur. 2- Geçim kaynağı hayvancılık olan konar-göçerler, dağlık kesimlere yerleşmiş ve kışlak-yaylak hayatı gereği yazın yüksek kesimlerde kışın ise alçak kesimlerde bulunmuşlardır. 3- Anadolu, hayat tarzı ve kültürü farklı çeşitli milletler tarafından yerleşim sahası olarak kullanıldığı için

¹⁰ Mesut Elibüyük, **Matematik Coğrafya Evren, Gezegenler, Dünya, Zaman**, Ekol Yay., Ankara 2000, s. 34-35.

¹¹ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, TTK Yay., Ankara 1999, s. 54.

¹² Mesut Elibüyük, "Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak: Mufassal Defterler", **Coğrafya Araştırmaları**, C. 2, S. 2, Şubat 1990, s. 20-21.

¹³ Ömer İzcan-İ. Azmi Başlı-Ömer Fırıncı, **Coğrafya 2 Türkiye Bölgeler Coğrafyası**, Sürat Yay., İstanbul 1988, s. 239.

farklı sistemler uygulanmıştır. 4- Osmanlı döneminde yerleşme, mülkiyet ve tarımsal faaliyetlerin düzenlenmesi konusunda önemli esaslar belirlenmiştir. 5- Devlet görevlilerinin fazla vergi almaları yanında çeşitli nedenlerle sosyal düzenin bozulması beraberinde yerleşmelerden nüfusun ayrılarak çok az nüfuslu yeni yerleşmelerin kurulmasına neden olmuştur.¹⁴

Türkiye’de, topografyanın dağlık olması nedeniyle daha çok “dağınık kırsal yerleşmeler” bulunmaktadır. Artan nüfusun gıda ihtiyacını karşılamak için, iktisadi faaliyet olarak büyük bir yoğunlukla tarım ve hayvancılık yapılan kırsal kesimlerde, uygun olmayan sahalarda tarım yapılmış, tarım alanı açmak ya da yakacak ihtiyacını karşılamak amaçlı olarak ormanlar aşırı ve düzensiz bir biçimde kullanılmış, otlaklar ve ormanlar artan hayvan sayısı nedeniyle ciddi bir biçimde zarara uğramıştır. Çeşitli sebeplerle Osmanlı devresinde sosyal düzenin bozulması, beraberinde reayanın yerleşim alanını terk ederek dağlık alanlarda yeni yerleşim yerleri açmasına neden olmuştur. Bu durum ise, Anadolu topografyasının dağlık olmasından dolayı, zaten dağınık olan kırsal yerleşmelerin daha da dağınık bir hale gelmesine neden olmuştur.¹⁵

Türkiye topraklarının ortalama yükseltisi 1130 metredir. Bu durum, Türkiye’deki iktisadi faaliyetleri ve yerleşmeyi etkilemektedir.¹⁶ Günümüz rakamları ile Türkiye’de kırsal yerleşme olarak, 35.014 adet köy ve 40.617 adet bağlısı olmak üzere toplam 75.631 yerleşim ünitesi bulunmakta ve bu alanlarda 14,1 milyon kişi yaşamaktadır. Genel itibariyle köylerin önemli bir kısmının yüksek, eğimli, engebeli sahalarda kurulmuş olmaları gelişmelerini engellemektedir.¹⁷

¹⁴ İbrahim Atalay, “Türkiye’de Kır Yerleşmelerinin Arazi Degredasyonu Üzerindeki Etkileri”, **Coğrafya Araştırmaları**, C. 1, S. 1, Şubat 1989, s. 92-95.

¹⁵ İbrahim Atalay, a.g.m., s. 91.

¹⁶ Türkiye topraklarının % 17,5’u 0 m-500 m; % 27’si 500 m-1000m; % 30’u 1000 m-1500 m; % 15,5’u 1500 m-2000 m; % 10’u ise 2000 m’den yüksektir. Bir kıyas yapabilme açısından, Avrupa topraklarının ortalama yükseltisinin 330 m olduğu bilgisi göz önüne alınabilir, bkz. Besim Darkot, **Türkiye İktisadi Coğrafyası**, İstanbul 1958, s. 6-8.

¹⁷ www.cedgm.gov.tr/cevreatlasi/yerlesimvenufus.pdf.

1.1. XVI. YÜZYILDA YERLEŞME MERKEZLERİNİN TESPİT EDİLMESİ

“Nerede” sorusuna cevap veren lokasyonun, coğrafyada özel bir önemi bulunup, bir mekanın incelenmesinde öncelikli olarak “yer”in bilinmesi gerekmektedir. Lokalizasyon sayesinde, mekansal dokunun anlaşılmasında çok önemli bir yeri olan “dağılışı” ortaya koyabilmekteyiz.¹⁸ Bilindiği üzere, coğrafyanın temel prensipleri “nedensellik”, “karşılaştırma” ve “dağılışı”tır.¹⁹ Dağılışı göstermenin yolu ise, “verinin bir zemine oturtulması”, bir başka ifade ile çalışılan sahadaki yerleşme merkezlerinin tespit edilerek bir harita üzerine yerleştirilmesidir. Yakın bir geçmişe ait dağılışı ortaya koymak nispeten daha kolay olmasına karşın, daha eski zamanlara gidildikçe dağılışı ortaya koymak zorlaşmaktadır.²⁰

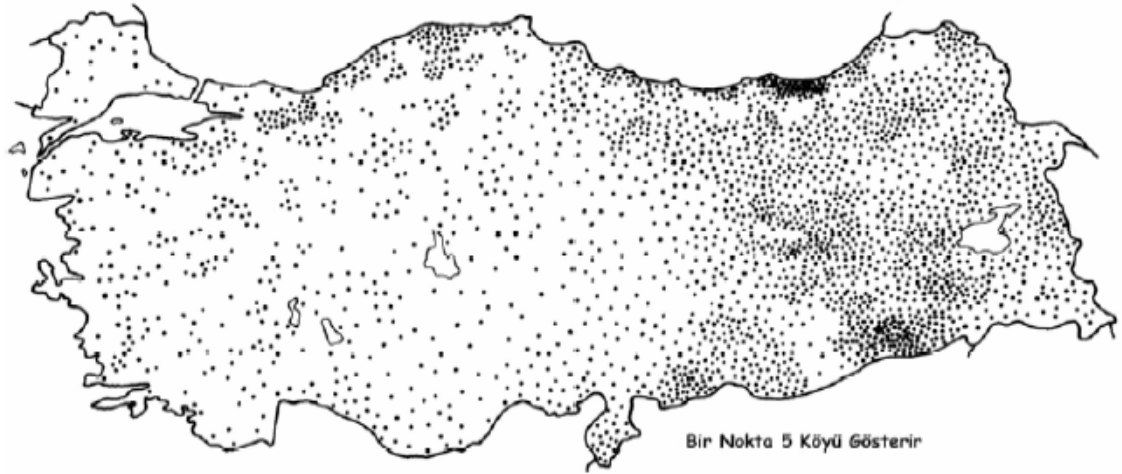
Bu nedenle, araştırma sahamızın 16. yüzyıldaki dağılışını ortaya koymak için yaptığımız lokalizasyon çalışmasında pek çok sıkıntı yaşanmıştır. Öncelikle, eskiye gidildikçe yerleşme merkezlerini bulmak daha da zorlaşmaktadır. Bunun pek çok sebebi bulunmaktadır. Aradan geçen zaman içerisinde yerleşme merkezinin ortadan kalkmış olması en büyük sebeptir. Şayet yerleşme ortadan kalkmadıysa, isminin değişmiş olması da muhtemeldir.²¹ Harun Tunçel tarafından hazırlanan haritaya bakıldığında, araştırma sahamızda ismi değiştirilen köylerin yoğun olduğu görülmektedir.

¹⁸ Osman Gümüşçü, **Tarihi Coğrafya**, Yeditepe Yay., İstanbul 2006, s. 308.

¹⁹ Mesut Elibüyük, a.g.e., s. 36-38.

²⁰ Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 47.

²¹ Yer isimlerinin değiştirilmesi konusunda bkz. Harun Tunçel, “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 10, S. 2, Elazığ 2000, s. 23-34.

Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köylerin Dağılışı (2000)²²

Lokalizasyon çalışmamız sırasında, Harita Genel Komutanlığı tarafından hazırlanan 1/200.000 ölçekli Samsun (1947), Ünye (1953), Reşadiye (1947), Sivas (1947), Gürün (1953), Elbistan (1948), Amasya (1952), Divriği (1952), Malatya (1953), Adıyaman (1953), Birecik (1948); 1/500.000 ölçekli Samsun (1975), Sivas (1975), Gaziantep (1975); 1/500.000 ölçekli Sivas (1946), Hatay (1946); Harita Genel Direktörlüğü tarafından hazırlanan 1/800.000 ölçekli Sivas (1936), Malatya (1936) paftaları kullanılmıştır. Lokalizasyon çalışmasında sıklıkla başvurduğumuz bir diğer kaynak “Türkiye Mülkî İdare Bölümleri” kitabıdır.²³ Bunların dışında çeşitli kitap, makale ve web sayfalarında geçen bilgiler çerçevesinde de lokalizasyon yapılmıştır.

Tahrir defteri çalışan tarihçilerin, çalıştıkları bölge ile ilgili olarak yaptıkları lokalizasyonda pek de başarılı oldukları söylenemez. Bu bağlamda Barkan İstanbul Haslar Kaza’sında % 38, Nejat Göyünç Mardin Sancağı’nda % 28, Feridun Emecen Manisa Kazası’nda % 42, Halime Doğru Eskişehir ve Sultanönü Sancağı’nda % 50 oranında lokalizasyon yapabilmişlerdir. Tahrir çalışanları içerisinde, lokalizasyonda en başarılı olanlar coğrafyacılarıdır. Bu açıdan Mesut Elibüyük çalışma sahasında % 72, Osman Gümüşçü Larende Kazası’nda % 85 oranında lokalizasyon

²² Harun Tunçel, a.g.m., s. 30.

²³ **Türkiye Mülkî İdare Bölümleri Belediyeler Köyler**, T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yay., Seri II, S. 5, 1 Ağustos 1977 durumu.

yapmışlardır.²⁴ Osman Gümüşcü'nün, Larende'de (Karaman) % 85 oranında lokalizasyon başarısına ulaşmasında 1/25.000'lik paftaları kullanması yanında, Karaman ili köylerinin tamamında uyguladığı anketler ile arazide yaptığı araştırmalar etkili olmuştur.²⁵ Çalışma alanımızın çok geniş olması hasebiyle 1/25.000'lik haritaları kullanamadığımız gibi arazi araştırması yapmamız da mümkün olmamıştır.

Haritalar üzerinde yerleşme isimlerini tespit ederken, günümüze kadar aynı isimle ulaşanlar için bir problem yoktur. İsimleri değişen yerleşmeler, mümkün olduğunca çeşitli kaynaklara bakarak tespit edilip lokalizasyonu yapılmıştır. Bazı yerleşmeler ise, kayboldukları halde isimlerini bıraktıklarını düşündüğümüz dağ, tepe, harabe, ırmak gibi mevkilerin yakınlarında olduğu varsayılarak lokalize edilmiştir.

Lokalizasyon yapılırken köyler ve nüfus barındıran mezralar esas alınmış, nüfus barındırmayan mezralar ise geçici yerleşmeler olduğundan hareketle günümüze kadar gelemeyecekleri düşünülmüş ve bunları lokalize etmek için çalışılmamıştır. Lokalizasyon oranları üç farklı tabloya yansıtılmıştır. Bunlardan ilki “genel lokalizasyon oranları”dır. Bu tabloda, her hangi bir tahrir defterinde 1 nefer dahi olsa nüfusu bulunan mezralar ile nüfusu bulunsun ya da bulunmasın köyler dikkate alınmıştır. İkinci tabloda, sadece 16. yüzyılın sonuna ait defterlerde nüfus barındıran yerleşmeler esas alınmıştır. Son defterlerin esas alınmasının nedeni ise, 16. yüzyılın sonuna kadar olan devrede zaten ortadan kalkan yerleşmelerin günümüzde mevcudiyetlerinin olamayacağı düşüncesidir. Son tabloda ise, yine son deftere göre sadece içinde nüfus barındıran köyler esas alınarak hazırlanmıştır. Bize göre en mantıklı ve en başarılı lokalizasyon bu tabloya göre yapılmıştır. Bu tabloyu hazırlarken ki düşüncemiz ise, 16. yüzyılın sonunda nüfus barındırabilecek durumdaki yerleşmelerin günümüze ulaşmasının daha kolay olabileceğidir.

²⁴ Osman Gümüşcü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 48-49.

²⁵ Osman Gümüşcü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 49. Lokalizasyonda coğrafyacıları başarılı bulmamız tamamen ortaya çıkan yüzdelere göredir. Bunu söylerken tarihçileri yerme gibi bir niyetimiz olamaz. Nitekim, yaptığımız lokalizasyon çalışması sonuçları da göstermektedir ki biz de coğrafyacılar kadar başarılı değiliz. Lokalizasyonda yüksek başarı oranı hiç şüphesiz bölgenin coğrafi ve tarihi geçmişiyle de doğrudan alakalıdır. Fakat, coğrafyacıların başarısı biraz da yukarıda da ifade edildiği üzere alan araştırması yapmaları yanında coğrafyacı olmaları hasebiyle harita bilgilerini iyi kullanmalarına bağlıdır.

Lokalizasyon Oranları (Genel)	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran
Her hangi bir defterde nüfusu olan mezralar ile köylerin tamamı	151	58	39%	143	64	45%	363	191	53%	431	130	30%	154	88	58%	59	34	58%	125	56	45%	25	18	72%

Lokalizasyon Oranları	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran
Sadece Son defterde nüfus barındıran köy ve mezralar	139	53	38%	133	59	46%	319	171	54%	327	115	35%	117	78	67%	48	25	52%	87	43	50%	25	18	72%

Lokalizasyon Oranları	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran	Aded	Lokalize	Oran
Sadece son defterde nüfus barındıran köyler	138	53	38%	106	57	54%	291	161	55%	314	114	36%	117	78	67%	46	24	52%	87	43	50%	25	18	72%

Lokalizasyon oranları.

Araştırma sahamızda köy yerleşmelerinin tespitinde, % 50'nin altına düşen iki kaza bulunmaktadır. Bunlardan ilki % 38 lokalizasyonu yapılan Arım ve % 36 lokalizasyonu yapılan Sivas'tır. Arım kazasında lokalizasyonun % 38 gibi düşük bir oranda kalmasının nedeni, bize göre bölgenin coğrafi yapısıdır. Arım kazasının bulunduğu alan Çarşamba ovasını da kapsamaktadır. Bu ovadan geçen Yeşilırmak ve kolları sık sık yatak değiştirerek yerleşmeleri tehdit etmiştir. Ali Özçağlar'ın belirttiğine göre, 1970'li yıllarda dahi pek çok yerleşme Yeşilırmak nehrinin ve kollarının taşkınları nedeniyle yer değiştirmek zorunda kalmıştır.²⁶ Buna göre, 400 yıl önce mevcut olan köylerin en azından bir kısmının Yeşilırmak nehrinin yerleşmeleri tehdit eden olumsuz etkisi nedeniyle kaybolmuş olması muhtemeldir.

²⁶ Ali Özçağlar, a.g.m., s. 99-100.

Lokalizasyon konusunda en başarısız olduğumuz kaza % 36 oranı ile Sivas'tır. Sivas kazası, 16-17. yüzyıllarda Kızılbaş olaylarından ve Celali isyanlarından en fazla etkilenen kazalardan birisidir. Bunlara bağlı olarak pek çok köyün boşaldığı bilinmektedir.

Nejat Göyünç, Hristiyan köylerinin nüfus olarak kalabalık olması nedeniyle mevcudiyetlerini günümüze kadar sürdürebildiklerini, Müslüman köylerinin ise genellikle az nüfuslu yerleşmeler olması hasebiyle günümüze kadar ulaşamamış olabileceğini ve buna bağlı olarak da haritada tespitinin zorlaştığını ifade etmektedir.²⁷ Araştırma sahamızda, 16. yüzyıl boyunca her hangi bir devrede vergi nüfusu 200'ün üzerinde olan 46 yerleşme bulunmaktadır. Bu yerleşmelerin 39'unun bir başka ifadeyle % 85'inin lokalizasyonu yapılmıştır. Lokalizasyonu yapılamayan 7 yerleşmenin 3'ü Arım, 2'ser tanesi ise Tokat ve Sivas kazasında bulunmaktadır. 46 yerleşmenin 22'si ya tamamen gayrimüslim ya da gayrimüslim yoğunluğunun daha fazla olduğu köylerdir ve bunlardan sadece 3'ünün lokalizasyonu yapılamamıştır.

²⁷ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, TTK Yay., Ankara 1991, s. 60.

1.2 ŞEHİRLER

Genel olarak coğrafyanın, özelde ise beşeri coğrafyanın bir dalı olan yerleşmeler, kır ve şehir yerleşmeleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Kır yerleşmeleri ise, geçici (mezra, yaylak, kışlak, kom vs.) ve sürekli (köy, kasaba, vs.) yerleşmeler olarak tasnif edilmektedir. Kır yerleşmelerinin şehirlerden en büyük farklarından birisi yerleşme alanı ile ekonomik faaliyet alanlarıdır. Şehirlerde ekonomik faaliyetlerin yapıldığı toprak parçası az alan kaplarken yerleşme alanı geniş yer kaplıyor; kır yerleşmelerinde ise yerleşme alanı az yer kaplarken ekonomik faaliyete ayrılan toprak parçası çok alan kaplamaktadır.²⁸

Bu çalışmada yerleşmeler, “sürekli” (şehir, köy) ve “geçici” (mezra) olmak üzere ikiye ayrılarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, yerleşmeler bölümünde şehirler, köyler ve mezralar incelenmiştir.

Bir bölgenin merkezi olarak tabir edebileceğimiz şehrin çeşitli tanımları mevcuttur.²⁹ Toynbee’nin tanımıyla şehir, temel besin ihtiyaçlarının oturdukları yerde karşılanmadığı bir iskan birimidir.³⁰ Max Weber’in şehir tanımı, “yerleşiklerin iş bölümüne tabi olarak tarım dışı mal ve hizmet ürettiği ve bunları yakın çevresi ya da daha geniş bir alan için pazarladığı yerleşme birimi” şeklindedir. Weber, şehrin belirleyici özelliklerini ise “a) Orada yaşayanların ayrıca güvenliklerini sağlayabilme olanağına sahip bulunmaları, b) Kendilerini yönetmek için kısmi otonomiye dayanan bazı kurumları geliştirmiş olmaları, mekanda tanıtıcı öğeleri olarak sur, pazar yeri, yönetim binaları ve genel toplanma yerleri olmaları” şeklinde zikreder.³¹

²⁸ Mecdi Emiroğlu, a.g.m., s. 112.

²⁹ Tanımı yapan kişinin ilgi alanına göre “şehir tanımı” değişmektedir. Coğrafyacılar, şehirlerin konumları ve insan-mekan nitelikleri açısından; tarihçiler, şehirlerin zaman içerisinde çoğalıp yayılması ve politik açıdan iz bırakması açısından; sosyologlar daha çok ideal şehir tipleri açısından, bazı kişiler ise yapısal özelliklerden ziyade insanlar için fonksiyonları açısından olaya bakmaktadır, bkz. Özer Ergenç, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, **Belleken**, C. LII, S. 203, Ağustos 1988, s. 668-669.

³⁰ Tuncer Baykara, a.g.m., s. 399.

³¹ Özer Ergenç, “Şehir Tarihi Araştırmaları”, s. 668.

Hilmi Karaboran şehri, “küçük bir sahada, büyük nüfus kitlelerinin birlikte bulunduğu, geçimini temin ettiği yerleşmeler” olarak tanımlamakta ve şehirlerin çevrelerinden soyutlanmış yerleşmeler olmadığını, aksine yakın çevreleri (hinterlandı) ile sıkı iktisadi ve kültürel ilişkileri bulunan insan topluluklarının konsantrasyon sahaları olduğunu ifade etmiş ve bu açıdan bir şehrin büyüklüğü ve önemi genellikle onun tesir sahasının, bilhassa iktisadi etki sahasının genişliği ve ehemmiyeti ile orantılı olduğunu söylemiştir.³² Bu bağlamda, şehrin sunduğu hizmetlerin etkilediği alanın büyüklüğü şehrin önemini artırmaktadır.³³ Faroqhi-Erder, bir şehrin mevcudiyetini sürdürebilmesini onu çevreleyen bölge ile diğer kasabalar arasındaki etkileşime bağlamaktadır. Bu açıdan şehir, başlı başına bir yerleşim yeri değil, çevresi ile birlikte düşünülmesi gereken bir yerleşmedir.³⁴ Bir yerleşmenin şehir olabilmesi için bazı asli unsurlarının bulunması gerekmektedir. Bunlar, toplum hayatının iş bölümüne dayanması, sanat-ticaret yapılması, eğitim ve kültür faaliyetlerinin bulunması, çevredeki merkezlere bağlantı yollarının olması ve nüfusun fazla olmasıdır.³⁵

³² H. Hilmi Karaboran, “Şehir Coğrafyası ve Şehirsel Fonksiyonlar”, **Fırat Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler**, C. 3, S. 1, Elazığ 1989, s. 81-82. Hatice Özçörekçi de benzer görüşler ile şehri “çevresinin merkezi” olarak tanımlamakta ve iki önemli özelliğinden bahsetmektedir. Bunlardan ilki, “şehrin vaziyeti: Şehir sınırları dahilinde kalan ve bulunduğu yere göre özellikler kazanan kuruluşu, yapı tarzları, büyümesi vesairesi ile alakalıdır.” İkincisi ise “şehrin vazifesi: Çevresinin hayatını tanzim etmek ve bu faaliyete merkez olmaktır ki, bu ikincisi bir şehrin bilhassa en önemli hususiyetidir.”, bkz. Hatice Özçörekçi, “Anadolu’da Küçük Şehir Araştırmaları”, **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 3, S. 1, Ankara 1944, s. 70. Doğan Kuban, şehrin ekonomik olarak etkisini şu şekilde açıklar: “Şehir bölgesel bir hinterlandın merkezi olarak iki tip ticari eylem merkezine sahip olmuştur: Sabit mamul eşya çarşısı; pazar yeri. Genel olarak birinciler zanaat ürünlerinin alışverişinin yapıldığı ve depolanma yapılan, hanlar, kapalı, açık çarşılarıdır. Diğeri ise yiyecek maddelerinin satıldığı pazar yerleridir. Bazı hallerde bu ikisi üst üste gelebilir. Fakat çoğu kere ayrıdır. Çarşının yeri, şehrin tarihi gelişmesi sonucunda tespit edilmiştir. Her zaman camiyle beraber olması gerekmez. Yiyecek pazarları, özellikle küçük şehirlerde camiler çevresinde kurulur. Bunun sebebi, herhalde şehre yiyecek satmağa gelen köylü ve göçebelerin, hiç olmazsa öğle namazını büyük bir camide kılmak isteği, aynı zamanda cami çevresinde toplanacak kalabalığın alışverişi artıracağı düşüncesi olmuş olmalıdır. Bu geçici pazar yerleri, büyük şehirlerde eylemlerinin çeşidine göre tahıl pazarı, hayvan pazarı gibi ayrı olabilir. Aynı şekilde çarşıların da, farklı zanaatlara göre bölümlere ayrıldığını, her sokağın bir özel kola tahsis edildiği görüyoruz.”, bkz. Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, **Vakıflar Dergisi**, VII (1953), s. 71.

³³ H. Hilmi Karaboran, a.g.m., s. 82.

³⁴ Suraiya Faroqhi-Leila T. Erder, “Anadolu Şehirsel Ağının Onaltıncı Yüzyıldaki Gelişimi”, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, (Çeviren Emine Sonnur Özcan), Doğu Batı Yay., Ankara 2006, s. 17.

³⁵ Deniz Karaman, “16. Yüzyılda Ayaş Kazası –İktisadi Tahlil Denemesi-”, **Belleten**, C. LXVI, S. 246, s. 421.

Osmanlı şehirlerinin de tesiri altında kaldığı İslam şehri, insan esaslı olup, katı kurallardan ziyade insanın zaman ve coğrafya şartlarına göre beliren ihtiyaçlarına göre çözüm üretilen yerleşmelerdir. İslam şehirleri, kapalı şehirler olmayıp yeniliğe açıktır ve bu nedenle de organik ya da canlı şehirlerdir.³⁶ İslam şehrinin hiç şüphesiz en önemli özelliğinden biri, toplumun etnik, dini ve iktisadi yapısındaki farklılığının bir sonucu olarak mahallelere bölünmüş olmasıdır.³⁷ Mahalleler ise, genellikle cami ya da mescit etrafında şekillenmekteydi. Bu konuda Ahmet Alkan maddeler halinde şöyle der: “1- Herhangi bir sahadaki halkı belirli zamanlarda bir araya toplayarak, onları tanıştırmak, dini ve dünyevi işlerini görmek, aynı zamanda merkezi otoritenin emir ve yasaklarını duyurmak için cami uygun bir mekan olmuştur. 2- Halkın yaşayış biçimini kontrol etmek suretiyle, dolaylı bir “üretim kontrolü”nü gerçekleştirmenin etkili bir aracı olmuştur. 3- Toplum içinde kaynaşmayı temin ederek, mahalleli fikri etrafında toplanarak, gerektiği zaman ‘toplumsal ortak kararlar’ı ortaya koyabilmeyi sağlayan mekan olarak cami ayrı önem kazanmıştır. Kısacası şehrin temel birimi mahalle, mahallenin idare merkezi de camidir. Dolayısı ile de, mahallenin idarecisi “imam”dır.”³⁸

Osmanlıda şehir, “cum’a kılunur ve bâzârı durur” yer olarak tanımlanmaktadır.³⁹ Buna karşın, şehrin idari ve nüfus açısından bazı özelliklerinin mevcut olması da gerekmektedir. Suraiya Faroqhi, bu durumu idarî açıdan bir yerleşmede sancakbeyi ya da en azından bir kadının bulunması, nüfusun büyük bir kısmının geçiminin önemli bir bölümünü tarım dışı faaliyetlerle kazandığının pazar ile ilgili vergilerle kanıtlanması gerekliliği ile ifade etmekte ve ayrıca, nüfus açısından bir yerleşmenin şehir olabilmesi için asgari 400 vergi neferinin bulunması gerekliliğini de belirtmektedir. Faroqhi, 400-1000 arası vergi neferi olan yerleşmeleri küçük şehir, 1000-3000 arası vergi neferi olan yerleşmeleri orta büyüklükte şehir,

³⁶ Mustafa Armağan, “Osmanlı Şehrine Kavramsal Bir Yaklaşım”, **Osmanlı**, C. 5, s. 542.

³⁷ Doğan Kuban, a.g.m., s. 54.

³⁸ Ahmet Alkan, “Fatih Dönemi Osmanlı Şehri”, **Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi**, S. 2, Konya 1988, s. 143-144.

³⁹ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, s. 57.

3000'den fazla vergi neferi bulunan şehirleri ise büyük şehir olarak tasniflemektedir.⁴⁰

Osmanlı şehirlerinin belirli bir fiziki yapısı da mevcuttur. Mustafa Armağan, Osmanlı şehrinin özelliklerini “Şehrin yekpare bir yapı olması yerine mescid, cami, mektep, tekke, kitaplık ve hamam etrafında odaklaşmış, kendi kendini yöneten idari birimler, mahalleler olarak teşkilatlanmış bulunması da insan ölçeğinde, insanın çevresinin bilincine ulaşabileceği ve bu çerçevenin her türlü sorumluluğuna katılabileceği uygun ölçünün teşhis edilmesi ve korunması” olarak açıklamaktadır.⁴¹ Osmanlı şehirlerinin bir diğer özelliği ise, ticaretin yapıldığı alan olan çarşıyla alakalıdır. Hilmi Karaboran bu özelliği şöyle tarif eder: “Osmanlı şehirlerinde alış-verişin yapıldığı çarşıda genellikle cami ve hamam yakınında bir de han bulunurdu. Busch-Zantner’e göre hanlar, kervanların, seyahat halinde bulunan tüccarların ve Pazar ziyaretçilerinin konaklama yerleridir. İki katlı olan hanların üst katında yatak odaları ve eşya konacak yerler bulunmaktadır. Alt katta ise, hayvanların barınacağı ahır mevcuttur. Alışılmış olarak hanlarda bir kahvehane ve bir de nalbant vardır. Hanların küçük olanları Pazar yakınında, büyük hanlar ise yerleşme merkezinin çevresinde yer alırdı.”⁴²

Sonuç olarak, tahrir defterlerinden anlaşıldığı üzere, Osmanlıda bir yerleşme merkezinin şehir olarak nitelendirilebilmesi için ‘nefs’ olarak kaydedilmesi, mahallelerinin bulunması,⁴³ idari, hukuki ve/veya askeri bir görevinin olması,⁴⁴ nüfusunun büyük bir kısmının geçimini tarım dışı faaliyetlerle sağlaması, bulunduğu

⁴⁰ Suraiya Faroqhi, **Osmanlıda Kentler ve Kentliler**, (Çeviren: Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1994, s. 12; Suraiya Faroqhi-Leila T. Erder, a.g.m., s. 13-14.

⁴¹ Mustafa Armağan, a.g.m., s. 542.

⁴² H. Hilmi Karaboran, a.g.m., s. 93.

⁴³ Nefs tabiri şehirler için kullanılmasına karşın tahrir kayıtlarında bazen köyler için de nefis tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Arım’da Ordu, Menagri, Hisarcık ve Çanak nefis olarak kaydedilmesine karşın, bunların diğer köylerden bir farkı bulunmamaktadır. Fakat, bazı köylerin nahiye merkezi durumunda olması hasebiyle nefis olarak kaydedilmesine karşın, bu durumun tahrir emini ile alakalı olması muhtemeldir. Çünkü, Tokat’a bağlı Yıldız, Cincife ve Venk örneklerinde olduğu gibi bir tahrir defterinde nefis olarak kaydedilen yerleşme diğer tahrir defterinde köy olarak görülebilmektedir. Hatta, Komanat nahiyesi örneğinde olduğu gibi “karye-i nefis-i Komanat” şeklinde de kayıtlara rastlamak da mümkündür. Bu bağlamda, defterlerden anlaşıldığı üzere ‘nefs’ tabiri, şehirlerin merkezi için kullanılabildiği gibi nahiye merkezlerini ifade etmek için de kullanılabilmektedir. Ayrıca, bazı köylerde de mahalleler bulunmaktadır. Fakat, bir yerleşmenin şehir olabilmesi için bunların sadece bir tanesinin bulunması yeterli değildir.

⁴⁴ Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 76.

çevrede ekonomik ve sosyal olarak belirli bir hinterlandının mevcudiyeti, toplumsal iş bölümünün ve en az 400 vergi neferinin bulunması özelliklerinin hepsine sahip olması gerekmektedir. Ayrıca, özellikle küçük şehir olarak tabir edebileceğimiz kategoriye giren şehirlerin, önemli bir tarihi geçmişi olmalı ya da coğrafi olarak önemli bir mevkide bulunmaları gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında 400 vergi neferi barındıran bir yerleşme şehir olarak kabul edilirken, nüfusunun 400+ vergi neferi olduğu yerleşmelerin neden köy olduğu anlaşılabilir.

Yapılan bu tanım çerçevesinde, inceleme yaptığımız 8 yerleşme merkezinden 6 tanesini şehir olarak nitelendirebiliriz. Nehrülcevaz'ın defterlerde nahiye olarak geçmesi hasebiyle bizim şehir tanımımız dışındadır. Fakat, Arım kaza⁴⁵ olarak nitelendirilmesine rağmen mahallerden oluşan her hangi bir şehir merkezine (nefs'e) sahip değildir.⁴⁶ Osmanlı taşra teşkilatı her birinin başında beylerbeyinin bulunduğu eyaletlere bağlı sancaklar temelinde oluşmuştur. Sancaklar ise, kaza adı verilen yönetim birimlerine ayrılmış ve kadı idaresinde bulunan kazalar bir grup köy ve köy-altı iskan yerinden oluşan ve bazen kadının temsilcisi durumundaki naib'in idaresi altına verilmiş nahiye denilen alt birimlerden meydana gelmiştir.⁴⁷ Osmanlı Taşra teşkilatına göre kaza, ticari ve kültürel üstünlüğü ile çevresinin merkezi olmuş bir kasaba veya şehir ile söz konusu bu yerleşme yerini çevreleyen köylerin teşkil ettiği idari bir birliği ifade etmektedir.⁴⁸ Dolayısıyla her bir kazanın mahallelere sahip "nefs"lerinin bulunması söz konusu değildir.⁴⁹ Bu açıdan Arım kazası, mahallelerden oluşan her hangi bir şehir merkezine (nefs'e) sahip değilse de, bir cami ile pazara sahip olan Nefs-i Ordu karyesi kaza merkezidir.⁵⁰

⁴⁵ BOA TD 387, s. 646.

⁴⁶ Osmanlıda bazı kazaların nefse sahip olmadığı bilinmektedir. Buna, Çorum sancağına bağlı Katar kazası örnek olarak verilebilir, bkz. Üçler Bulduk, "Çorum Sancağının Osmanlı İdari Teşkilatındaki Yeri-I", **OTAM**, S. 3, Ankara 1992, s. 162.

⁴⁷ Turan Gökçe, "XVI. Yüzyıl Sonları ve XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İdari Taksimatında Görülen Kaza Sayısındaki Artışa Dair Bazı Tespitler", **Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan Tarih Yazıları**, (Derleyen: M. Akif Erdoğan), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 238.

⁴⁸ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1453-1599)**, II, Ankara 2000, s. 60.

⁴⁹ Tokat'a bağlı Artukabad kazasının, Karahisar-ı Şarkî'ye bağlı Koylu-hisar kazasının, Canik'e bağlı Terme kazasının vs. nefis olarak tabir edebileceğimiz mahallelerden oluşan bir şehri bulunmamaktadır.

⁵⁰ BOA TD 54, s. 396; KKA TD 33, vrk. 186 b-187 a. Ayrıca bkz. Mehmet Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, TTK Yay., Ankara 1999, s. 32-33.

Mahalle'nin ıstılâhi anlamı konaklanan yer olup, şehrin bir semti manasında kullanılmaktadır.⁵¹ Osmanlı dönemindeki anlamıyla mahalle, genellikle aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimi⁵² olarak ya da “bir câmiin, zâviyenin veya imâretin çevresinde kurulan meskenlerden oluşan veya birlikte yaşama isteği duyan aynı meslek mensupları veya inanç ve gelenek sahiplerinin evlerinden oluşan bir ünite”⁵³ olarak tanımlanabilir. Mahalle, Osmanlı şehrini oluşturan önemli unsurlardan birisidir. Osmanlı şehir yapısında temel yerleşim birimi olan mahalleler, çoğunlukla bir dini yapı ya da pazar etrafında gelişmiştir. Osmanlıda mahalle, aynı zamanda sosyal bir görev ifa eder. Bu açıdan mahalleyi oluşturan nüfus unsuru birbirlerini tanımakta, davranışlarını kontrol etmekte ve belirli bir dayanışma göstermektedir.⁵⁴ Mahalleler, birbirinden bağımsız birer yerleşmeden ziyade birbirlerini tamamlayan ve şehri meydana getiren yerleşme birimleridir.⁵⁵

Anadolu'nun pek çok şehrinde mahalleler, cami ya da mescitlerin etrafında kurulmuş ve adlarını da bu dini kurumlardan almıştır.⁵⁶ Mahallelerin, bir mescit ya da cami etrafında teşekkül etmesi, Türk-İslam şehirleşme geleneğinin bir yansımasıdır.⁵⁷ 16. yüzyıl Osmanlı idari teşkilatının ilk kademesi mahalleler olup, şehirlerin idaresinde en küçük ve temel üniteyi mahalle idari teşkilatları yerine getirmektedir. Mahallenin idari merkezi dini bir yapı olan cami ya da mescit olup idarecisi ise imamdır.⁵⁸ Mahallenin cami ya da mescit etrafında şekillenmesi konusunda Ahmet Alkan maddeler halinde şöyle der: “1- Herhangi bir sahadaki halkı belirli zamanlarda bir araya toplayarak, onları tanıştırmak, dini ve dünyevi işlerini

⁵¹ J.H.Kramers, “Mahalle”, *İA*, MEB Yay., C. VII, İstanbul 1993, s. 144.

⁵² Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, II, Ankara 1981, s. 1270.

⁵³ Özer Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 50.

⁵⁴ Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 89-90.

⁵⁵ Özer Ergenç, “16. Yüzyıl Ankara'sı: Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri”, **Tarih İçinde Ankara**, (ODTU Eylül 1981 Seminer Bildirileri), Ankara 1984, s. 108.

⁵⁶ Üçler Bulduk, a.g.m., s. 136; Yılmaz Kurt, “1572 tarihli Adana Mufassal Tahrir Defteri'ne Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma”, **Belleten**, C. LIV, 1990, s. 181.

⁵⁷ Bahaeddin Yediyıldız, “1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri”, **I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (13-17 Ekim 1986) Bildirileri**, 1988 Samsun, s. 298. Zaviye adıyla anılan mahallelerin -ki bir şeyhin zaviyesi etrafında teşkil edilmiştir- çokluğu şehre nüfus çekmenin bir yolu olarak zaviyelerin kullanılmasıyla alakalıdır. Nitekim verilen vergi avantajları nedeniyle kısa sürede zaviyeler etrafında mahalleler oluşabilmekteydi, bkz. Doğan Kuban, a.g.m., s. 60.

⁵⁸ Hüseyin Özdeğer, **Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1988, s. 120.

görmek, aynı zamanda merkezi otoritenin emir ve yasaklarını duyurmak için cami uygun bir mekan olmuştur. 2- Halkın yaşayış biçimini kontrol etmek suretiyle, dolaylı bir “üretim kontrolü”nü gerçekleştirmenin etkili bir aracı olmuştur. 3- Toplum içinde kaynaşmayı temin ederek, mahalleli fikri etrafında toplanarak, gerektiği zaman “toplumsal ortak kararlar”ı ortaya koyabilmeyi sağlayan mekan olarak cami ayrı önem kazanmıştır. Kısacası şehrin temel birimi mahalle, mahallenin idare merkezi de camidir. Dolayısı ile de, mahallenin idarecisi “imam”dır.”⁵⁹ Zaten imam, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelene kadar mahallenin hem dini hem seküler başı olmuştur. Mahallenin merkezi veya hiç olmazsa toplanma yeri, yakınında imamın evi bulunan mescit oluyordu.⁶⁰

İslam şehrinin, dolayısıyla Osmanlı şehrinin hiç şüphesiz en önemli özelliğinden biri, toplumun etnik, dini ve iktisadi yapısındaki farklılığının bir sonucu olarak mahallelere bölünmüş olmasıdır.⁶¹

İnceleme alanımızda mevcut 6 şehir merkezindeki mahalle adetleri yüzyıl boyunca toplam olarak⁶² şu şekildedir: Niksar 18, Tokat 62, Sivas 42, Divriği 14, Darende 14, Besni 6 adet.

Osmanlıda mahalle adları, şehrin sosyal ve iktisadi yapısını yansıtması bakımından önem arz eder. Mahalleler, aşiretlerin, yeni gelenlerin geldikleri köy ve kasabaların, şeyhlerin ve mescitlerin adını taşıyabildikleri⁶³ gibi etnik ya da iktisadi durumlarına ait isimler de alabilmektedir. Yeni mahalleyi kuranların, mahalleye verdikleri ismin geldikleri yere ait olduğuna dair verilecek pek çok örnek mevcuttur: Ankara şehrinde Koçhisar, Erzurum ve Tiflisi; Bolu’da Karamani; Malatya şehrinde Çürmük (Çermük), Gürce Palanı, Baba Acem (Persian Father); Kayseri’de Gürce; Sultaniye (Karapınar) şehrinde Niğde, Larende ve Aksaray⁶⁴; Merzifon’da

⁵⁹ Ahmet Alkan, a.g.m., s. 143-144.

⁶⁰ Doğan Kuban, a.g.m., s. 66-67.

⁶¹ Doğan Kuban, a.g.m., s. 54.

⁶² 16. yüzyılda adı geçen, bir kere dahi olsa, mahalle adedir.

⁶³ Doğan Kuban, a.g.m., s. 63.

⁶⁴ Osman Gümüşçü, “Internal Migration in Sixteenth Century Anatolia”, **Journal of Historical Geography**, S. 30/2, 2004, s. 234.

Erzincan⁶⁵; Tokat'ta Engirilü (Ankaralı)⁶⁶, Bursa'da Sivasiler, Acemreis⁶⁷ isimli mahalleler bu duruma örnek teşkil eder.⁶⁸ Anadolu'nun pek çok şehrinde mahalle adları mescit, zaviye ya da cami adı taşıdığı için buna dair verilecek örnek çoktur. Meslek ya da iktisadi duruma dair ise Harput'ta Aşçı, Börekçi Pir Mehmed mahalleleri,⁶⁹ Mardin'de Zeytun mahallesi,⁷⁰ Ankara'da Baklacı, Bostancıyan (Bostancılar), Boyacıali, Börekçiler, Buryacılar (Hasırcılar), Debbağân, Hallâcmahmud, Helvacıyan (Helvacılar), Kattanîn (Pamukçular), Kazûrân (Çamaşırcı), Keyyâlin (Buğday ölçenler), Kirişçiyan (Kirişçiler), Koyunbazarı, Rüstemna'al (Nalbant Rüstem), Sabunî (Sabuncular), Yusufhabbâz (Ekmekçi Yusuf) mahalleri,⁷¹ Larende'de Bazar-ı Galle-i Köhne, Hatib, Kirişçi Baba mahalleleri⁷² örnek teşkil eder.

Mahalle adlarının şehrin sosyal, siyasi ve iktisadi yapısını yansıttığını düşünebiliriz. Şehrin iktisadi yapısını yansıtmaya örnek olarak, Ankara'da mahalle adlarında özellikle dokumacılıkla ilgili meslek gruplarının varlığı bu şehrin dokumacılıkta gelişmiş bir yapıya haiz olduğunu gösterebilir. Nitekim, Ankara şehrinde bulunmuş olan yabancı seyyahlar eserlerinde özellikle şehrin bu özelliği üzerinde durmuşlardır.⁷³ Sivrihisar nahiyesinde iskan edilen Tatlar, Araklu, Kayalu, Çubuk gibi cemaatlerin adlarının mahallelere yansması⁷⁴, ya da Mardin'de Yahudiyan mahallesinin varlığı,⁷⁵ Tarsus'ta Taife-i Gurbetân, Cema'at-i Sufiyan-ı

⁶⁵ BOA TD 387, s. 386.

⁶⁶ KKA TD 14, vrk. 142 b.

⁶⁷ Osman Çetin, **Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)**, TTK Yay., Ankara 1994, s. 23.

⁶⁸ Şehir ya da bölge isimli mahalle adlarının adı geçen yerden gelenler tarafından kurulduğuna dair en güzel örnek İstanbul'daki Aksaray mahallesidir: "... Padişahdan emr oldu 'Aksaray'dan ev sür İstanbul'a getir' deyu. İshak Paşa padişahın emrini yerine getirdi, şimdiki halde 'Aksaray ili mahallesi' kim vardır, İshak Paşa sürüb getirdiği halkdır.", bkz. Aşık Paşazade, **Aşık Paşazade Tarihi**, İstanbul 1332 (Hicri), s. 173.

⁶⁹ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı**, TTK Yay., Ankara 1989, s. 199.

⁷⁰ Nejat Göyünç, a.g.e., s. 100. Bu mahalle, zeytin yağı imalathanelerinin bulunduğu mahalledir.

⁷¹ Emine Erdoğan, **Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 50.

⁷² Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 91.

⁷³ Emine Erdoğan, a.g.t., s. 50.

⁷⁴ Halime Doğru, **XV. – XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi**, TTK Yay., Ankara 1997, s. 22.

⁷⁵ Nejat Göyünç, a.g.e., s. 101.

Halveti mahallelerinin bulunması,⁷⁶ Ankara’da Hacı Bayram mahallesinin mevcudiyeti⁷⁷ bu şehirlerin sosyal yapısı hakkında bir fikir vermektedir. Adana’da bulunan Ramazan Ağa, Baytemür gibi mahalleler⁷⁸ Ramazanoğulları dönemini yansıtan isimler olması hasebiyle şehrin siyasi yapısına dair ipucu veren örneklerdir.

Bazı kazalarda aynı adlı mahalleye iki kere rastlanmaktadır. Bu bağlamda Tokat’ta Bazarcık, Dıraz, İçme Su, Mihmad Hacib ve Sovuk Pınar mahalleleri hem müslim hem gayrimüslim mahalle adı olarak geçmektedir. Mihmad Hacib mahallesinin müslim kısmında mahalle adı “Mescid-i Mihmad Hacib” olarak kaydedilmiştir. Bazarcık mahallesi, ilk iki defterde müslim-gayrimüslim ayrı ayrı kaydedilmişken son defterde yine ayrı kaydedilmişler fakat gayrimüslim kısmına ayrıca 44 vergi neferi müslüman yazılmıştır. Benzer durum İçme Su mahallesi için de geçerlidir. İlk iki defterde müslim-gayrimüslim ayrı ayrı yerlerde kaydedilmiş, son defterde de ayrı kaydedilmiş fakat müslim nüfusun bulunduğu yere ayrıca gayrimüslim nüfus da yazılmıştır. Sovuk Pınar mahallesi ilk iki defterde sadece müslüman mahallesi iken son defterde ayrıca gayrimüslim mahallesi olarak da kaydedilmiştir. Benzer durum Sivas’da da görülmektedir. Sivas’ta Palas mahallesi hem gayrimüslim hem de müslüman mahalleleri arasında ismi yer almaktadır. Biz bunları ayrı mahallelerden ziyade tek bir mahalle olarak ele aldık. Feridun Emecen, bu tür durumdaki mahalleleri iki farklı mahalleden ziyade iki ayrı grubu statü ve mali açıdan birbirinden ayırmak için tahrir katibinin uyguladığı şahsi bir yöntem olarak değerlendirmektedir.⁷⁹

Araştırma alanımız içerisinde bulunan şehirlerin mahalle isimlerini değerlendirirken belirli bir tasnif yoluna gittik. Bu bağlamda mahalle isimlerini dini yapı (cami, mescit, zaviye, medrese) isimli, meslek isimli, şahıs isimli, doğa / tasvir isimli, etnik yapı isimli ve belirsiz isimler olmak üzere altı gruba ayırdık. Tokat (%45), Sivas (%51), Divriği (%36) ve Darende (%86) kazalarındaki mahalle

⁷⁶ Ali Sinan Bilgili, **Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 65.

⁷⁷ Şennur Şenel, **19. Yüzyıl Ortalarında Ankara Eyalet Merkezinin Sosyal ve İktisadi Durumu**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2002, s. 96.

⁷⁸ Mustafa Alkan, **Adana’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 268.

⁷⁹ Feridun M. Emecen, “Osmanlılar’da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler”, **Osmanlı**, C. 4, s. 93.

isimlerinin ekseriyeti dini yapı ile alakalı isimlerdendir. Dini yapı isimlerinde ise büyük bir ağırlıkla mescit isimleri tercih edilmiştir.⁸⁰ Tokat'ta 28 dini yapı adlı mahallenin 2 tanesi cami, 1 tanesi ise zaviye ismi almıştır. Sivas'ta bulunan 22 dini yapı isimli mahallenin 1 tanesi ismini camiden, 1 tanesi ise medreseden almıştır. Divriği'deki dini yapı isimli 5 mahalleden ve Darende'de ismini dini yapıdan alan 12 mahalleden sadece birer tanesi ismini camiden almıştır. Dolayısıyla, Osmanlı Anadolu'sunda mahalleler, özellikle isimlerini dini yapılar içerisinde mescitlerden almaktaydı. Bu durum, mahallenin genellikle bir mescit etrafında şekillenmesinden kaynaklanıyordu. Bu durumun aksi olarak karşımıza Niksar ve Besni çıkmaktadır. Niksar'da % 57 oranlaması ile 18 mahallenin 10 tanesi ismini şahıs adlarından almaktadır. Niksar'da dini yapıdan ismini alan mahalle sayısı % 10 oranlaması ile sadece ikidir (1 cami, 1 mescit). Bazı Anadolu şehirlerinde ismini cami ve mescitten almış mahalle oranlaması düşük olanlar şu şekildedir: Kırşehir'de % 12, Aksaray'da % 7, Ankara'da % 4, Konya'da % 2, Larende'de % 5⁸¹, Kütahya'da % 3,⁸² Lazkiye'de (Denizli) ise % 9'dur.⁸³ Osman Gümüşçü, Larende'de cami-mescit isimli mahalle oranlamasının düşük olmasını "Larende'de mescit adı taşıyan Mescid-i Şeyh Zeynel ağabeydin ve Mescid-i Muhib Fakih mahallelerinin sonradan kurulmaları (1584 tarihinde kurulmuşlardır) eğer tesadüf değilse, Karamanlılar'ın mahallelere isim verirken cami ve mescit adını tercih etmedikleri, buna karşın Osmanlı'ların bu yolu oldukça fazla kullandıkları ortaya çıkmaktadır. Diğer şehirler için de aynı gelişim takip edilirse durum daha iyi anlaşılacaktır." sözleri ile açıklamaktadır.⁸⁴

Araştırma alanımızda, cami ve mescit isimli mahallelerin bulunmadığı şehir merkezi olarak Besni'yi görmekteyiz. Besni'nin 6 mahallesi bulunmakta ve bunlardan bir tanesi Ermeniyan mahallesidir. Geri kalan beş adet mahallenin üç

⁸⁰ Mescitler isimlerini büyük bir çoğunlukla şahıs isimlerinden almıştır. Harput'ta 1518 tarihli defterde mahalle adları büyük çoğunlukla şahıs adlarını taşıırken 1523 ve 1566 tarihli defterlerde müslüman mahallelerinin hepsi bir mescid yada caminin adını taşımaktaydı, (bkz. Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı**, s. 198). Araştırma alanımızda bu durumda olan sadece bir mahalle bulunmaktadır. Tokat'ın ilk defterinde Keçeciler olarak geçen mahalle daha sonraki defterlerde Mescid-i Keçeciler olarak geçmektedir. Harput örneğinde olduğu gibi, araştırma alanımızdaki mescid isimli mahallelerin aslında daha önceden sadece şahıs isimli olup olmadıkları bilemiyoruz.

⁸¹ Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 92.

⁸² **438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri**, s. 15.

⁸³ Turan Gökçe, **XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lazkiye (Denizli) Kazası**, TTK Yay., Ankara 2000, s. 87-88.

⁸⁴ Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 92.

tanesi oba (Aşağı Oba, Kızılca Oba, Orta Oba) adını almaktadır. Bu isimleri, cemaatlerin iskan edilmesi sonucu almış olmaları muhtemeldir. Diğer iki isim ise Boz Mekan ve Meydan'dır.

Niksar'da Danişmendliler döneminin hatırası olarak Melik Danişmend mahallesi bulunduğu gibi, Divriği'de bulunan Kayıtbay mahallesi ise Memlük döneminin hatırasını yansıtmaktadır.

Mahallelerin yüzyıl boyunca⁸⁵ devamlılığı karşılaştırıldığında en istikrarsız şehirlerin Sivas ve Tokat olduğu göze çarpmaktadır. Niksar, Divriği, Darende ve Besni şehirlerinin ilk defterinde mevcut mahallelerin tamamının son deftere ulaştığı görülmektedir. Buna karşın, Tokat şehrinde 2 mahalle,⁸⁶ Sivas şehrinde ise 1 mahalle⁸⁷ yüzyılın sonuna ulaşamamıştır. Ortadan kalkan mahallelerin ortak hususiyeti ise az nüfus barındırmalarıdır. Genel olarak, çok istisnai durumlar (doğal afet, savaşlar vs) olmadığı müddetçe, mahalle devamlılığı Anadolu şehirlerinde yüksektir. İstisnai durumlarda ise, genellikle nüfusu az olan mahalleler ortadan kalkmaktadır.

Kaza İsmi	Niksar		Tokat		Sivas		Divriği		Darende		Besni	
Toplam Mahalle Adedi	18	Oran	62	Oran	42	Oran	14	Oran	14	Oran	6	Oran
Yıllık Nüfus Artış Hızı ‰	22		13		17		16		8		9	
Müslim-G.Müslim Ortak mahalle	0		4 4 9		1 1 1		0		0		0	
Ortadan Kalkan Mahalle	0		1 1		1 1		0		1		0	
Yeni Kurulan Mahalle	x 2		4 4		14 9		1		2 1		1	
Yüzyıl Boyunca Devam Eden Mahalle Sayısı	16	100%	52 (2 kayıp verdi)	96%	19 (1 kayıp verdi)	95%	13	100%	11	100%	5	100%

Şehirlerin yıllık nüfus artış hızları ve mahalle devamlılığı.

Niksar'da yeni kurulan mahalle sayısı 2 olup –orta defterin bulunmaması nedeniyle elde olan şu anki bilgilere göre- son defter döneminde kurulmuştur.

⁸⁵ Niksar'ın 16. yüzyıla ait ilk ve son defteri mevcuttur. Niksar dışında kalan Tokat, Sivas, Divriği, Darende ve Besni'nin ilk, orta ve son defteri mevcuttur.

⁸⁶ İlk iki defterde mevcut olan Yazıcık mahallesi son deftere ulaşamamıştır. Ayrıca, ilk defterde mahalle olarak görülen Kirpas daha sonraki iki defterde mezra olarak geçmektedir.

⁸⁷ İlk defterde mevcut Yenice Mescid adlı mahalle iki ve üçüncü defterlerde bulunmamaktadır.

Niksar'da mahalleler, müslim ve gayri müslim olarak ayrılmış ve iki ayrı dine mensup insanlar aynı mahalleyi paylaşmamaktadır.

Tokat'ta 1 mahalle son defterde yazılı değildir. Ayrıca, Kirpas adlı mahalle orta ve son defterde mezra olarak kaydedilmiştir. Orta defterde kurulan mahalle sayısı 4, son defterde kurulan mahalle sayısı ise yine 4'tür. Yüzyıl boyunca Tokat'ta müslüman ve gayrimüslimlerin beraber oturduğu mahalle sayısı 4 olup, bunlardan 3 tanesi gayrimüslim, 1 tanesi ise müslüman nüfus ağırlıklıdır. Fakat, yüzyılın sonlarına ait son defterde 5 müslüman mahallesine gayrimüslim nüfusun, 1 gayrimüslim mahallesine ise müslüman nüfusun yerleştiği görülmektedir. Orta defterde, Kaya mahallesinde gayrimüslim nüfusun içinde bulunan 3 kişi ise mühtedir. Son defterde bu mahallede kayıtlı bulunan 4 kişi ise bunlar olsa gerektir. Tokat'ta dikkat çekici bir husus da ilk defterde Çoğlu Dere mahallesinde 18 vergi neferi gayrimüslim bulunurken, orta ve son defterde bu mahallede müslümanların sakin olmasıdır. Bu mahallede bulunan gayrimüslimler başka bir yere göç etmiş ya da bilmediğimiz bir sebepten dolayı diğer mahallelere dağılmış olabilir.

Sivas'ta yüzyıl içerisinde ortadan kalkan sadece 2 mahalle mevcuttur. Bu mahallelerden biri orta defterde kurulmuş ve son deftere ulaşamamıştır. Diğeri ise, ilk defterde mevcut olup daha sonraki defterlerde yoktur. Orta defterde yeni kurulan mahalle sayısı 14 olup, son defterde bu sayı 9'dur. Sivas'ta sadece Palas mahallesinde müslümanlar ve gayrimüslimler beraber oturmaktadır. Sivas'ta orta defterde kurulmuş olan Mescid-i Şems mahallesi Kara Gedik mahallesine bağlıdır. Kara Gedik mahallesi ilk defterde 11 vergi neferine sahip iken, orta defterde kayıtlı vergi neferi 114 olmuştur. Bu ani artışın etkisiyle belki de Karagedik mahallesine bağlı Mescid-i Şems mahallesi kuruldu ve nüfus buraya kaydırıldı. Kara Gedik mahallesinin son defterde vergi nüfusu 114'den 32'ye düşmesine karşın, Kara Gedik'e bağlı Mescid-i Şems mahallesinin vergi nüfusu 29'dan 51'e yükselmiştir. Şah Kulu Mescidi mahallesi ise Palas mahallesine tâbi gözükmektedir. Fakat, orta defterde kurulan bu mahalle (17 vergi neferi) son deftere gelindiğinde (8 vergi neferi) yarıdan fazla nüfusunu kaybetmiştir.

Divriği'nin 13 mahallesi yüzyıl boyunca varlığını devam ettirmiş, sadece orta defterde yeni bir mahalle olarak Mescid-i Süfla kurulmuştur. Orta defterde kurulan Mescid-i Süfla mahallesinin nüfusu 84 vergi neferidir. Büyük bir ihtimalle, yeni kurulan Mescid-i Süfla mahallesine, vergi nüfusu 156'dan 102'ye düşen Cami'-i Kebir mahallesinden nüfus kaydırılmıştır. Divriği'de bir gayrimüslim mahallesi olup, müslüman ve gayrimüslimlerin beraber sakin olduğu mahalle bulunmamaktadır.

Darende'nin yüzyıl boyunca sabit kalan mahallesi 11 adettir. Yüzyılın ortasına ait defterde, 2 yeni mahallenin kurulmuş olduğunu görmekteyiz. Fakat, bunlardan Cami'-i Kebir mahallesi yüzyılın son defterinde bulunmamaktadır. Diğeri ise, son defterde Mescid-i Ali Fakih mahallesi ile birlikte yazılmıştır. Buna karşın, son defterde Hızırlık isimli yeni bir mahallenin kurulmuş olduğunu görmekteyiz. Darende'de gayrimüslim mahallesi olarak bir mahalle bulunmaktadır.

Besni'nin yüzyılın son tahririne kadarki mahalle sayısı 5'tir. 16. yüzyıla ait son tahrirde, bu mahallelere Boz Mekan mahallesinin eklenmesi ile sayı 6'ya yükselmiştir. Gayrimüslim mahallesi olarak sadece bir mahalle bulunmakta, müslüman ve gayrimüslimlerin beraber yaşadığı mahalle bulunmamaktadır.

Genel anlamda, şehir nüfusları yüzyıl boyunca artış göstermiş, nüfus artışına paralel olarak da şehirlerde fiziki anlamda bir gelişme söz konusu olmuştur. Şehir nüfuslarının artmasına bağlı olarak, hat boyu yüzyılın ortasında 21 yeni mahalle kurulması yanında, yüzyılın sonunda 17 yeni mahalle daha kurulmuştur. Kurulan yeni mahalleler bulunmasına karşın, orta defter serisinde toplam 2, son defter serisinde de 2 olmak üzere toplam 4 mahalle ortadan kalkmıştır. Bunun yanında, bazı mahallelerin diğer mahalleler ile birleştiğini de görmekteyiz. Bu duruma örnek olarak, Sivas'ta Hamur Kesen mahallesi ile birleşen Mescid-i Cedid-i Hacı Şah Ali mahallesi, Hoca İmam mahallesi ile birlikte yazılan Mescid-i Nebi mahallesi ve Kara Gedik mahallesi ile birlikte yazılan Abdülkerim Mescidi; Darende'de ise Mescid-i Ali Fakih ile birlikte kaydedilen Mescid-i Hacı Seydi mahalleleri zikredilebilir. Araştırma sahamız kapsamında, yüzyıl boyunca yeni kurulan toplam 38 mahallenin 35'i müslüman, 3'tanesi ise gayri müslim mahallesidir. Yeni kurulan mahalleler, hiç şüphesiz şehirlerin nüfus durumlarına bağlı olarak, Niksar'da 2, Divriği'de 1,

Darende’de 3 ve Besni’de 1 mahalle ile sınırlıdır. Yeni mahalleler kurularak şehrin fiziki anlamda genişlemesi, nüfus durumlarına bağlı olarak, 8 mahalle ile Tokat, 23 mahalle ile Sivas’ta daha çok yoğunlaşmıştır.

Mahalle nüfuslarında dikkat çeken bir konu da yıllık nüfus artış hızıdır. Mahallelerin, toplam olarak, ortalama yıllık nüfus artış hızları ile ferdi yıllık nüfus artış hızları karşılaştırıldığında düzenli bir sonuç çıkmamaktadır.

Niksar’da ortalama yıllık nüfus artış hızı ‰ 22 olmasına karşın, yüzyıl boyunca mevcut 16 mahallenin sadece ikisinde yıllık nüfus artış hızı ‰ 22’dir. ‰ 22’nin üzerinde dört mahalle bulunmakta ve maksimum nüfus artış hızı ‰ 36’ya kadar çıkmaktadır. Nüfus artış hızı ortalamanın altında olup ‰ 0’a kadar olan aralıkta dokuz mahalle olduğu gibi, ‰ -15 oranlaması ile bir mahalle de (Ali Şahin mahallesi) yüzyıl içerisinde nüfus kaybetmiştir.

Tokat’ta ortalama yıllık nüfus artış hızı ‰ 13’dür. Yüzyıl boyunca mevcut 52 mahalleden ortalamayı tutturmuş olan mahalle sayısı sadece 2’dir. 22 mahallenin nüfus artış hızı ‰ 13’ün üzerinde olup, maksimum artış hızı ‰ 49 ile Sovuk Pınar mahallesinde gerçekleşmiştir. Tokat’ta, ‰ 13 ortalamasının altından ‰ 0’a kadar olan aralıkta 23 mahalle bulunmaktadır. 5 mahallede ise, yüzyıl içerisinde nüfus kaybına uğradığı için ‰ -3 ile ‰ -9 arası nüfus artış hızı gerçekleşmiştir.

Sivas’ta 16. yüzyıl boyunca 18 mahalle mevcudiyetini korumuştur. Sivas merkezinin yıllık nüfus artış hızı ‰ 17 olup, dört mahalle bu oranın üzerinde, dokuz mahalle ise bu oranın altındadır. Ayrıca, beş mahalle yıllık ‰ -3 ile ‰ -20 arasında gerçekleşen nüfus artış hızına bağlı olarak nüfus kaybına uğramıştır.

Divriği’nin ortalama yıllık nüfus artış hızı ‰ 16’dır. Her üç tahrir döneminde mevcut olan 13 mahalleden, ortalamanın üzerinde sadece 3 mahalle olup, maksimum nüfus artışı bulunan mahalle sayısı bir ve yıllık nüfus artış hızı ‰ 22’dir. Yıllık nüfus artışı ortalamasının altında ise 10 mahalle bulunmaktadır. Büyük ihtimalle, sadece bir adet yeni mahallenin kurulmuş olması dolayısıyla, eksi yönlü bir nüfus artış hızı bulunmamaktadır.

Araştırma sahamız olan hatta, yıllık nüfus artış hızı ‰ 8 ile en düşük şehir merkezi Darende’dir. 16. yüzyıl boyunca mevcudiyetini korumuş 11 adet mahalle bulunmaktadır. Bunlardan nüfus artış hızı oranının üstünde üç mahalle bulunmakta ve maksimum oran ‰ 30 olarak gerçekleşmiştir. Ortalama yıllık nüfus artış hızının altından ‰ 0’a kadar olan aralıkta mevcut 5 mahalle yanında 3 mahallenin nüfus artış hızı eksi yönlü olmuştur. Bu üç mahalleden en fazla düşüş ise ‰ -17 oranı ile Mescid-i Minare (Mescid-i Sinan) mahallesinde gerçekleşmiştir. Darende’de, yeni kurulan mahalle sayısı ise üç olarak kayda geçmiştir.

Hattın, en düşük ikinci nüfus artış hızına sahip kazası ‰ 9 oranı ile Besni’dir. Üç defter serisinde de mevcut beş mahallenin, ikisinde ‰ 13 ve ‰ 15 nüfus artış oranı bulunurken, ‰ 3 ile bir mahallesi ortalamanın altında ve ‰ -2 ile ‰ -14 nüfus artış oranı ile de iki mahallesi ortalamanın eksi yönlü olarak altındadır. Besni’de kurulan yeni mahalle sayısı ise sadece birdir. Besni, aynı zamanda nüfussal açıdan hattın en küçük kazasıdır. Dolayısıyla, mahalleler az nüfuslu olduğu için, mahalleler arası ya da dış etkenli en küçük bir nüfus oynaması oranlamada etkin olmaktadır.

Görüldüğü üzere, kazalardaki yıllık nüfus artış hızı ‰ 22 ile ‰ 8 arasında değişmektedir. Yıllık nüfus artış hızına karşın, mahalleler tek tek ele alındığında nüfus artış hızı oranlamasında net bir tablonun ortaya konamadığı görülmektedir. Gerek kurulan yeni mahallere gerekse göçün etkisine bağlı olarak, mahallelerdeki yıllık nüfus artış hızı ortalamanın çok fazla üzerine çıkabildiği gibi, çok fazla altına da inebilmektedir.

Şehir Merkezleri	Niksar		Tokat		Sivas		Divriği		Darende		Besni	
Tahrir Defterleri	1	3	1	3	1	3	1	3	1	3	1	3
Vergi Neferi	355	1128	1885	3863	1327	3376	788	1461	605	817	398	520
Mahalle Adedi	16	18	58	65	20	41	13	14	11	14	5	6
Ortalama Nefer	22	63	33	60	66	82	61	105	55	59	80	87

İlk ve son deftere göre mahalle başına düşen ortalama vergi neferi.

Nüfus artışına bağlı olarak, araştırma sahamızda mahalle sayılarında artış olmuştur. Fakat, araştırma sahamızdaki toplam mahalle sayısının yüzyıl içerisinde artış göstermesinde, 21 yeni mahalle kurulan Sivas ve 7 yeni mahalle kurulan Tokat etkili olmuştur. Diğer şehir merkezlerimizde, yeni kurulan mahalle sayısı sınırlı

kalmıştır. Artan mahalle sayısına karşın, mahalle başına düşen ortalama nefer sayısı Darende ve Besni dışında fazlaca artmıştır. Yüzyıl başında, mahallelerde ortalama 22-80 aralığında vergi neferi bulunurken, yüzyılın sonunda bu sayı 55-105 aralığına yükselmiştir. Dolayısıyla, yüzyıl başında seyrek dokulu evlerden oluşan mahallelerin zaman içerisinde sık dokulu bir karakter kazanmış olması muhtemeldir.⁸⁸

Hattın verileri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, yüzyılın başında bir mahalleye düşen vergi neferi 45 iken, bu rakam yüzyılın ortasında 64, sonunda ise 74'tür. Müslüman vergi neferi nüfusunun, müslümanlarca sakin olan mahalle sayısına bölünmesinden elde edilen nüfus yoğunluğu mahalle başına yüzyılın başında 30, ortasında 43, sonunda ise 52'dir. Görüldüğü üzere, müslüman yerleşme yoğunluğu hattın genel yerleşme nüfus yoğunluğunun çok altındadır. Mahallelerdeki gayrimüslim nüfus yoğunluğu ise, yüzyılın başında 119, ortasında 167, sonunda 147 vergi neferi olarak hesaplanmaktadır.

Araştırma sahamıza ait şehirlerin 16. yüzyıldaki mahalleleri, vergi neferleri ve yıllık nüfus artış hızları.

Niksar	54	10	54			10			Nüfus Artışı
İdari Brm. Adı	İda.Bir.Çeşidi	İda.Bir.Çeşidi	Top. Nefer	Müs. Nefer	Geb.Nefer	Top. Nefer	Müs. Nefer	Geb.Nefer	
									% 22
Ali Fakih nam-ı diğer Kazancı	Mah	Mah	22	22	0	156	156	0	36
Hacı Yahya	Mah	Mah	9	9	0	62	62	0	34
Ahi Pehlivan	Mah	Mah	14	14	0	67	67	0	28
Melik Danişmend	Mah	Mah	11	11	0	50	50	0	26
Mescid-i Sinan Bey	Mah	Mah	28	28	0	96	96	0	22
Semaven Ermeniyan	Mah	Mah	45	0	45	152	0	152	22
Hatib	Mah	Mah	29	29	0	79	79	0	18
Bazarlı	Mah	Mah	18	18	0	49	49	0	17
Mübarek Şah	Mah	Mah	10	10	0	28	28	0	17
Hacı Seydi	Mah	Mah	27	27	0	65	65	0	15
Kopuzcu	Mah	Mah	30	30	0	66	66	0	14
Yusuf Şah	Mah	Mah	17	17	0	35	35	0	12
Kutbeddin	Mah	Mah	19	19	0	35	35	0	10
Maverdi Nasraniyan (Nasraniyan-ı Rumiyan)	Mah	Mah	35	0	35	62	0	62	10
Elli Baş	Mah	Mah	9	9	0	10	10	0	0
Ahi Şahin	Mah	Mah	32	32	0	14	14	0	-15
Zaviye-i Kalenderhane	o	Mah	0	0	0	77	77	0	
Kızıl Ahmed	o	Mah	0	0	0	25	25	0	

⁸⁸ Benzer durum Larende şehrinde de yaşanmıştır. Bkz. Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 169.

Tokat	79	287	14	79			287			14			Nüfus Artışı
İdari Brm. Adı	İda.Bir.Çeşidi	İda.Bir.Çeşidi	İda.Bir.Çeşidi	Top. Neferen	Müs.Nefer	Geb. Nefer	Top. Neferen	Müs.Nefer	Geb. Nefer	Top. Neferen	Müs.Nefer	Geb. Nefer	% 13
Sovuk Pınar	Mah	Mah	Mah	12	12	0	54	54	0	169	159	10	49
Mescid-i Tahiroğlu	Mah	Mah	Mah	4	4	0	27	25	2	29	29	0	33
Kızılca	Mah	Mah	Mah	19	19	0	83	83	0	111	111	0	32
Menicelü Ahzad (Menicesu Ahzad / Menicelü)	Mah	Mah	Mah	12	12	0	53	53	0	64	64	0	30
Taşcı Mahmud	Mah	Mah	Mah	10	10	0	23	23	0	47	47	0	27
Cemaleddin (Kemaleddin)	Mah	Mah	Mah	22	22	0	91	91	0	94	94	0	26
Çaşıgır	Mah	Mah	Mah	3	3	0	10	10	0	16	10	6	26
Kanlı Pazarı	Mah	Mah	Mah	9	9	0	30	30	0	41	41	0	26
Hoca İbrahim	Mah	Mah	Mah	4	4	0	13	13	0	18	18	0	24
İplik Pazarı	Mah	o	Mah	5	5	0	0	0	0	22	22	0	24
Has Ömer (Hacı Ömer) (Has Ömer Mescidi)	Mah	Mah	Mah	20	20	0	56	56	0	66	66	0	21
Saru Günlük	Mah	Mah	Mah	22	22	0	46	46	0	73	73	0	21
Çoğlu Dere (Çavlı Dere)	Mah	Mah	Mah	18	0	18	46	46	0	55	55	0	20
Mescid-i Keçeciler (Keçeciler)	Mah	Mah	Mah	21	21	0	33	33	0	63	63	0	20
Çadlı Depe (Çavlı Dere)	Mah	Mah	Mah	25	25	0	67	67	0	72	72	0	19
Hoca Rüstem	Mah	Mah	Mah	39	39	0	62	62	0	108	108	0	19
Mescid-i İsa Fakı Oğlu	Mah	Mah	Mah	22	22	0	37	37	0	61	61	0	18
Yaş Meydan	Mah	Mah	Mah	37	37	0	87	87	0	102	102	0	18
Mescid-i Engürlü	Mah	Mah	Mah	7	7	0	20	20	0	20	20	0	17
Aceb Şar (Aceb Şir)	Mah	Mah	Mah	18	18	0	32	32	0	44	44	0	15
Mescid-i Sultan Hamamı	Mah	Mah	Mah	8	8	0	7	7	0	20	20	0	15
Zaim	Mah	Mah	Mah	9	9	0	18	18	0	22	22	0	14
Mescid-i Bektaş	Mah	Mah	Mah	17	17	0	18	18	0	36	29	7	13
Sofular	Mah	Mah	Mah	35	35	0	31	31	0	75	75	0	13
Kabe Mescidi nam-ı diğer Taş Nerdiban	Mah	Mah	Mah	39	39	0	62	62	0	75	75	0	12
Mescid-i Monlazade (Mescid-i Mevlanazade)	Mah	Mah	Mah	5	5	0	6	6	0	11	11	0	11
Sarmaşık	Mah	Mah	Mah	23	23	0	43	43	0	43	43	0	11
Mihmad Hacı (Mihmad Hacıb)	Mah	Mah	Mah	138	37	101	218	69	149	236	87	149	10
Bazarcık	Mah	Mah	Mah	338	28	310	608	37	571	567	98	469	9
İçme Su	Mah	Mah	Mah	208	69	138	328	129	199	339	138	201	9
Aşçı Oğlu	Mah	Mah	Mah	34	34	0	50	50	0	52	52	0	7
Dıraz	Mah	Mah	Mah	31	20	11	39	26	13	48	26	22	7
Cami-i Kebir-i Sultan Murad Han	Mah	Mah	Mah	59	59	0	71	71	0	85	85	0	6
Kal'a Pınarı	Mah	Mah	Mah	9	9	0	15	15	0	14	14	0	6
Seyyid Necmeddin	Mah	Mah	Mah	15	15	0	50	50	0	23	23	0	6
Sabunhane	Mah	Mah	Mah	18	18	0	30	30	0	25	25	0	5
Barbend (Terbiye)	Mah	Mah	Mah	119	0	119	130	0	130	159	0	159	5
Mescid-i Hoca Cüneyd	Mah	Mah	Mah	26	26	0	40	40	0	34	34	0	4
Alaca Mescid	Mah	Mah	Mah	21	21	0	24	24	0	26	26	0	3
Cilfek (Melik)	Mah	Mah	Mah	28	28	0	47	47	0	34	32	2	3
Kaya (Kır)	Mah	Mah	Mah	118	0	118	119	3	116	138	4	134	3
Mescid-i Tatar Ali Hacı	Mah	Mah	Mah	17	17	0	25	25	0	21	21	0	3
Mescid-i Veled-i Ayas (Veled-i İlyas / Veled-i Gaybi)	Mah	Mah	Mah	16	16	0	15	15	0	19	19	0	2
Eski Debbaghane	Mah	Mah	Mah	34	34	0	15	15	0	37	37	0	1
Taş Nerdiban	Mah	Mah	Mah	23	0	23	27	1	26	25	0	25	1
Mescid-i Bazarlı Bey (Mescid-i Tatarlunun)	Mah	Mah	Mah	2	2	0	2	2	0	2	2	0	0
Mescid-i Tahl Pazarı	Mah	Mah	Mah	33	33	0	26	26	0	34	32	2	0
Mescid-i Hacı İvaz Danişmend	Mah	Mah	Mah	20	20	0	20	20	0	18	18	0	-3
Siyah Puş	Mah	Mah	Mah	23	23	0	27	27	0	17	17	0	-6
Mescid-i Hacı İvaz Paşa	Mah	Mah	Mah	31	31	0	18	18	0	21	21	0	-8
Mescid-i Üskürelü	Mah	Mah	Mah	10	10	0	11	11	0	7	7	0	-8
Mescid-i Halid	Mah	Mah	Mah	9	9	0	11	11	0	6	6	0	-9

Yazıcık	Mah	Mah	o	14	14	0	25	25	0	0	0	0	
Kirpas	Mah	(Mez)	(Mez)	14	14	0	0	0	0	0	0	0	
Cami-i Hatuniyye	o	Mah	Mah	0	0	0	19	19	0	59	59	0	
Cedid	o	Mah	Mah	0	0	0	43	43	0	54	54	0	
Mescid-i Seyfeddin	o	Mah	Mah	0	0	0	9	9	0	19	19	0	
Çay	o	Mah	Mah	0	0	0	22	1	21	29	0	29	
Yahudiyan	o	o	Cem	0	0	0	0	0	0	56	0	56	
Hızır İlyaslık	o	o	Mah	0	0	0	0	0	0	49	49	0	
Mescid-i Şam Bayatı	o	o	Mah	0	0	0	0	0	0	42	42	0	
Mescid-i Yar Ahmed Çelebi	o	o	Mah	0	0	0	0	0	0	5	5	0	

Sivas	79	287	14	79			287			14			Nüfus Artışı
İdari Brm. Adı	İda. Bir. Çeşidi	İda. Bir. Çeşidi	İda. Bir. Çeşidi	Topl. Nefer	Müs. Nefer	Geb. Nefer	Topl. Nefer	Müs. Nefer	Geb. Nefer	Topl. Nefer	Müs. Nefer	Geb. Nefer	%e 17
Civan	Mah	Mah	Mah	122	0	122	226	0	226	367	0	367	20
Cami	Mah	Mah	Mah	12	12	0	48	48	0	39	39	0	20
Kara Gedik	Mah	Mah	Mah	11	11	0	114	114	0	32	32	0	18
Belur (Billur)	Mah	Mah	Mah	34	34	0	80	80	0	90	90	0	18
Medrese-i Sahib	Mah	Mah	Mah	14	14	0	15	15	0	33	33	0	15
Palas (Palas)	Mah	Mah	Mah	214	19	195	282	49	233	448	36	412	14
Bazar	Mah	Mah	Mah	157	0	157	215	0	215	319	0	319	13
Kepenek	Mah	Mah	Mah	118	0	118	146	0	146	209	0	209	10
Hoca İmam	Mah	Mah	Mah	36	36	0	54	54	0	60	60	0	9
Mescid-i Ganem	Mah	Mah	Mah	32	32	0	86	86	0	49	49	0	7
Zilger nam-ı diğer Dülger	Mah	Mah	Mah	162	0	162	184	0	184	226	0	226	6
Tokmak	Mah	Mah	Mah	17	17	0	41	41	0	24	24	0	5
Ka'a Ardı	Mah	Mah	Mah	240	0	240	226	0	226	291	0	291	3
Himmet Sofu Mescidi	Mah	Mah	Mah	29	29	0	41	41	0	26	26	0	-3
Şeyh Çoban	Mah	Mah	Mah	42	42	0	80	80	0	36	36	0	-3
Paşa Bey	Mah	Mah	Mah	30	30	0	28	28	0	24	24	0	-5
Emir Ali Hacı nâm-ı diğer Ferraş	Mah	Mah	Mah	26	26	0	48	48	0	20	20	0	-6
Ulu Bey	Mah	Mah	Mah	26	26	0	25	25	0	9	9	0	-20
Cedid Der kurb-ı Abdulvehhab Gazi (zaviye)	o	Mah	Mah	0	0	0	12	12	0	19	19	0	
Hamur Kesen	o	Mah	Mah	0	0	0	39	39	0	57	33	24	
Mescid-i Ahmed Subaşı nâm-ı diğer Ali Gariban	o	Mah	Mah	0	0	0	55	55	0	117	34	83	
Mescid-i Hacı Şah Hüseyin	o	Mah	Mah	0	0	0	20	20	0	38	38	0	
Mescid-i Hacı Zahid	o	Mah	Mah	0	0	0	31	31	0	185	185	0	
Mescid-i Hoca Karaca	o	Mah	Mah	0	0	0	45	45	0	60	60	0	
Mescid-i Mevlana Muhammed	o	Mah	Mah	0	0	0	46	46	0	74	74	0	
Mescid-i Musa Der kurb-ı Abdulvehhab Gazi (Zaviye)	o	Mah	Mah	0	0	0	18	18	0	48	48	0	
Mescid-i Şems (Td 287: Tabi-i Mahalle-i Kara Gedik)	o	Mah	Mah	0	0	0	29	29	0	51	51	0	
Mescid-i Veled Bey Der kurb-ı Baba Hamamı	o	Mah	Mah	0	0	0	7	7	0	14	14	0	
Şah Kulu Mescidi Tabi-i Mahalle-i Palas	o	Mah	Mah	0	0	0	17	17	0	8	8	0	
Yahya Bey	o	Mah	Mah	0	0	0	65	65	0	71	71	0	
Abdülkerim Mescidi (Kara Gedik ve Abdülkerim Mescidi)	o	Mah	Mah	0	0	0	0	0	0	45	45	0	
Mescid-i Bazar	o	Mah	o	0	0	0	3	3	0	0	0	0	
Ali Baba Mescidi	o	o	Mah	0	0	0	0	0	0	65	9	56	
Baba Gariban ??	o	o	Mah	0	0	0	0	0	0	46	46	0	
Cancin	o	o	Mah	0	0	0	0	0	0	98	0	98	
Cedid	o	o	Mah	0	0	0	0	0	0	9	9	0	
Kerim Çavuş Mescidi	o	o	Mah	0	0	0	0	0	0	24	24	0	
Mescid-i Cedid-i Hacı Şah Ali (Hamur Kesen ma'a Mescid-i Cedid-i Hacı Şah Ali)	o	o	Mah	0	0	0	0	0	0	0	0	0	

Mescid-i Merdos Bey	o	o	Mah	0	0	0	0	0	0	21	21	0	
Mescid-i Nebi (Hoca İmam ma'a Mescid-i Nebi)	o	o	Mah	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Sirkeli Mescidi	o	o	Mah	0	0	0	0	0	0	24	24	0	
Yenice Mescid	Mah	o	o	5	5	0	0	0	0	0	0	0	

Divriği	408	252	153	408			252			153			Nüfus Artışı
İdari Brm. Adı	İda.Bir.Çeşidi	İda.Bir.Çeşidi	İda.Bir.Çeşidi	Topl. Nefer	Müs.Nefer	Geb. Nefer	Topl. Nefer	Müs.Nefer	Geb. Nefer	Topl. Nefer	Müs.Nefer	Geb. Nefer	% 16
Uruncar	Mah	Mah	Mah	19	19	0	33	33	0	46	46	0	22
Ermeniyan	Mah	Mah	Mah	255	0	255	433	0	433	573	0	573	21
Ali Çelebi	Mah	Mah	Mah	18	18	0	24	24	0	39	39	0	19
Kürtüncü (Berduye nam-ı diğer Kürtüncü TK153)	Mah	Mah	Mah	30	30	0	36	36	0	51	51	0	13
Kayıtbay	Mah	Mah	Mah	36	36	0	46	46	0	59	59	0	12
Paspani	Mah	Mah	Mah	29	29	0	35	35	0	47	47	0	12
Mescid-i Kaya	Mah	Mah	Mah	51	51	0	75	75	0	79	79	0	11
Mescid-i Bezzazistan	Mah	Mah	Mah	64	64	0	71	71	0	93	93	0	9
Kemankeş	Mah	Mah	Mah	28	28	0	25	25	0	41	41	0	9
Tellür (Büllür)	Mah	Mah	Mah	31	31	0	49	49	0	42	42	0	7
Arhudsu	Mah	Mah	Mah	32	32	0	33	33	0	41	41	0	6
Sinaniye ma'a Tura Balı (sadece Mescid-i Sinaniye Td 408)	Mah	Mah	Mah	39	39	0	36	36	0	49	49	0	5
Cami'-i Kebir	Mah	Mah	Mah	156	156	0	102	102	0	167	167	0	2
Mescid-i Süfla	o	Mah	Mah	0	0	0	84	84	0	134	134	0	

Darende	408	252	153	408			252			153			Nüfus Artışı
İdari Brm. Adı	İda.Bir.Çeşidi	İda.Bir.Çeşidi	İda.Bir.Çeşidi	Topl. Nefer	Müs.Nefer	Geb. Nefer	Topl. Nefer	Müs.Nefer	Geb. Nefer	Topl. Nefer	Müs.Nefer	Geb. Nefer	% 8
Mescid-i Çağlu	Mah	Mah	Mah	67	67	0	78	78	0	215	215	0	30
Mescid-i Ahmed Fakih nam-ı diğer Musa Bey	Mah	Mah	Mah	41	41	0	67	67	0	89	89	0	19
İlyas Fakih (Mescid-i İlyas Fakih)	Mah	Mah	Mah	24	24	0	25	25	0	41	41	0	13
Mescid-i Halife	Mah	Mah	Mah	53	53	0	68	68	0	63	63	0	4
Şeyh Cuma (Mescid-i Şeyh Cuma Hacı)	Mah	Mah	Mah	71	71	0	80	80	0	80	80	0	3
Mescid-i Ali Fakih (Mevlana Medrese nam-ı diğer Ali Fakih)	Mah	Mah	Mah	121	121	0	66	66	0	138	138	0	3
Mescid-i Zeyni	Mah	Mah	Mah	35	35	0	41	41	0	38	38	0	1
Mescid-i Bey (Mescid-i İbn-i Bey)	Mah	Mah	Mah	61	61	0	58	58	0	62	62	0	0
Mescid-i Hacı Ali	Mah	Mah	Mah	18	18	0	24	24	0	16	16	0	-4
Ermeniyan	Mah	Mah	Mah	46	0	46	52	0	52	36	0	36	-7
Mescid-i Minare (Mescid-i Sinan)	Mah	Mah	Mah	68	68	0	57	57	0	35	35	0	-17
Cami'-i Kebir	o	Mah	o	0	0	0	21	21	0	0	0	0	
Mescid-i Hacı Seydi (Son defterde Mescid-i Ali Fakih ile yazılı)	o	Mah	Mah	0	0	0	44	44	0	0	0	0	
Hızırık	o	o	Mah	0	0	0	0	0	0	4	4	0	

Besni	408	997	142	408			997			142			Nüfus Artışı
İdari Brm. Adı	İda.Bir.Çeşidi	İda.Bir.Çeşidi	İda.Bir.Çeşidi	Top. Nefer	Müs. Nefer	Geb. Nefer	Top. Nefer	Müs. Nefer	Geb. Nefer	Top. Nefer	Müs. Nefer	Geb. Nefer	% 9
Meydan	Mah	Mah	Mah	130	130	0	127	127	0	204	204	0	15
Ermenivan	Mah	Mah	Mah	49	0	49	71	0	71	74	0	74	13
Kızılca Oba	Mah	Mah	Mah	86	86	0	103	103	0	94	94	0	3
Orta Oba	Mah	Mah	Mah	69	69	0	59	59	0	66	66	0	-2
Aşağı Oba (Aşağı)	Mah	Mah	Mah	64	64	0	67	67	0	43	43	0	-14
Boz Mekan	o	o	Mah	0	0	0	0	0	0	39	39	0	

Mufassal defterlerde, mahallelerden sonra kaydedilen vergilerin bir kısmı şehir dışında yapılan faaliyetlere ait olsa da⁸⁹ genellikle, şehirde yapılan hizmet, üretim ve ticarete ait vergilerdir. Bu vergilere bakılarak, şehrin genel karakterini ortaya koymak mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda, mevcut vergileri belirli bir tasnife tabi tutarak, şehrin hangi fonksiyonlara sahip bir şehir olduğunu söyleyebiliriz.

Şehir vergilerinin bu açıdan değerlendirilmesi, Suraiya Faroqhi tarafından yapılmıştır. Faroqhi, fikirlerini ortaya koyduğu makalesinde, şehir vergilerini Tarımsal vergiler, Ticari vergiler ve Sanayi/Üretim Tesisleri olarak üç gruba ayırmaktadır. Tarımsal vergiler kısmına hububat öşrü, yaylak, çayır, mirâbî, adet-i ağnam gibi vergiler yanında kanunların çiğnenmesi durumunda ödenen cezalar, kaçak kölelerin ya da başı boş hayvanların tutulması nedeniyle ödenen vergiler girmektedir. Ticari vergiler kısmına ise pazar vergileri, geçiş ücretleri, tartı resimleri (mizan), ihtisab, ihzariyye gibi vergiler dahildir. Faroqhi, üretim sektörüne ise boyahaneler, değirmenler, tabakhaneler, başhaneler ve çeşitli atölyelere ait vergileri

⁸⁹ Cizye-i gebran liva-i Divriği, BOA TD 252, s. 15; Resm-i Otlak ve Kışlak der kaza-i Behisni hass-ı hazret-i şehzade veya Adet-i Ağnam kaza-i Gerger ve kaza-i Kahta ve kaza-i Behisni hass-ı hazret-i şehzade, BOA TD 997, s. 385; Beytülmal ve yava ve kaçgun ve mal-i gaib ve mal-i mefkud vilayet-i Sivas fi sene, BOA TD 79, s. 520 bu tür örneklerdir.

katmıştır.⁹⁰ Bu yöntemle Faroqhi, makalesinde 50 şehir merkezini belirleyerek şehir vergilerini tasnifleyip şehirlerin genel karakterlerini ortaya koymuştur.⁹¹

Yapılan tahrir çalışmalarında Faroqhi'nin bu sistemini uygulayan pek bulunmamaktadır. Faroqhi'nin bu çalışmasını, Larende kazasına uygulayan Osman Gümüşçü, tasnifi "Tarım, Sanayi ve Hizmet sektörleri" olarak yapmıştır. Gümüşçü, Faroqhi'nin "ticaret sektörü" olarak ele aldığı vergileri, "hizmet sektörü" olarak uygulamıştır.⁹²

Bu çalışmamızda şehir vergilerini, "sanayi, tarım, hizmet ve ticaret" olarak dört gruba ayırdık. Hizmet sektörüne ait vergileri, adet-i deştbanî, bad-ı heva, cürm-i cinayet, resm-i arus, cizye, ispençe, mukata'a-i cerayim, beytü'l-mal, ser-asesan vs.; sanayiye ait vergileri asiyab, meyhane, boyahane, tabakhane, kırışhane, kirpas, dinghane, başhane, bozahane vs.; tarıma ait vergileri bağ, bağçe, bostan, tamga-i ganem, küvvare, post-ı vaşak ve kaplan, zeminler, tahıl, yaylak, çift resmi vs.; ticarete ait vergileri bac-ı ubur-ı siyah ve kapan, mizan, ihtisab, bac-ı bazar, ihzariyye, bazar-ı galle vs. olarak ele aldık.

Şehir vergileri, bu dört tasnife göre ayrıldığında Divriği ve Tokat dışında diğer dört şehrin de sanayi şehri olduğu bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Tokat şehrinin ise sanayi ve ticaret şehri olduğu görölmektedir.

Niksar'ın ilk defterindeki toplam 31665 akçalık şehir gelirinin 23300 akçasını sanayi vergileri oluşturmaktadır. Niksar'ın boyahane gelirleri toplamı 12000 akça yapmaktadır. 1000 akçalık vergi kaleminin olduğu zeminde boyahane, bağ, bahçeler, dinghane, iki değirmenin bulunduğu görölmektedir. Boyahaneden sonra, ikinci sırada gelen büyük gelir 6000 akça ile meyhane mukata'asından elde edilmekteydi. Niksar şehrinde bu tarihte 80 vergi neferi gayrimüslim bulunmaktadır. Kırsal kesimdeki gayrimüslim sayısı ise 421 vergi neferidir. Niksar'ın toplam 500 gayrimüslim vergi neferine karşın, 6000 akçalık meyhane mukata'ası fazla olmalıdır. Niksar'ın bağcılık

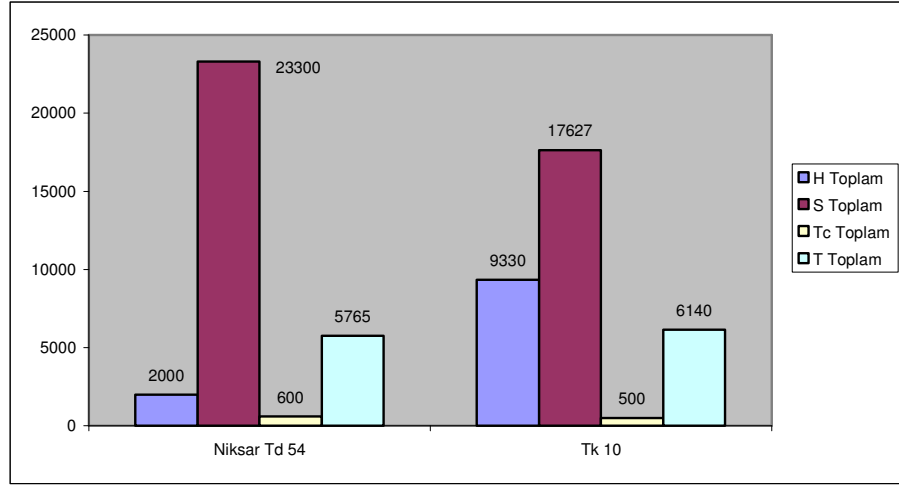
⁹⁰ Suraiya Faroqhi, "Taxation and Urban Activities in Sixteenth-Century Anatolia", **International Journal of Turkish Studies**, I/1, Whiter 1979-1980, s. 25-26.

⁹¹ Suraiya Faroqhi, "Taxation and Urban ...", s. 19-53.

⁹² Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 80-83.

konusunda ileri olması nedeniyle, bundan elde edilen şarabın şehirden ziyade dış tüketime yönelik olduğu söylenebilir. 1000 akçalık bir vergi ise dinghânenen elde edilmektedir. Mukata'a-i tamga ve başhaneden elde edilen gelir ise 3000 akçadır. Sanayi kalemine dahil edilen hamam ise 300 akça gelir getirmektedir. Hizmet sektörüne son defterde ispençe geliri kayıtlı olması nedeniyle, ilk defterde kayıtlı olmamasına karşın 2000 akçalık ispençe gelirini dahil ettik. Ticaret sektöründeki tek kayıt 600 akçalık ihtisab vergisidir. Tarım ve hayvancılık geliri olarak toplam 5765 akça alınmaktaydı. Niksar'ın son defterinde elde edilen gelirde en fazla artış hizmet sektöründe olmuştur. İlk defterde kaydı bulunmayan bad-ı heva ve resm-i arus geliri son defterde 4000 akçadır. İспенçe geliri ise 2000 akçadan 9330 akçaya çıkmıştır. Sanayi kalemlerinde ise düşüş gözlenmektedir. İlk defterde boyahane geliri iki kalem halinde yazılmıştır. 4000 akçalık birinci kalem son defterde de 4000 akça olarak yine kayıtlıdır. Fakat 8000 akçalık diğer kalem son defterde görülmemektedir. 1000 akçalık dinghane geliri de son defterde düşüş göstermiş ve 80 akçaya inmiştir. Düşüş gösteren bir diğer kalem ise 6000 akçadan 2000 akçaya inen meyhane mukata'asıdır. Gelirinde bir değişme olmayan hamamdan yine 300 akça, boyahane, bağ, bahçeler, dinghane, iki değirmenin bulunduğu zeminden de yine 1000 akça alınmaktadır. İlk defterde mevcut olmayan 5 adet asiyabdan 217 akça gelir kaydedilmiştir. Sanayi sektöründeki tek artış, ilk defterde mukata'a-i tamga ve başhane olarak 3000 akça ve son defterde 10000 akça tamga-i şehir olarak kaydedilen tamga vergisinde olmuştur. Tamga,⁹³ şehirde alınıp satılan her cins mallardan ve dokunmuş kumaşlardan vs. alınan vergiye verilen isimdir.

⁹³ İsmet Miroğlu, **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)**, TTK yay., Ankara 1990, s. 194.

Niksar şehrinde ekonomik sektörlere göre alınan vergiler.

Niksar	Td 54	Td 10
H Toplam	6%	28%
S Toplam	74%	52%
Tc Toplam	2%	2%
T Toplam	18%	18%

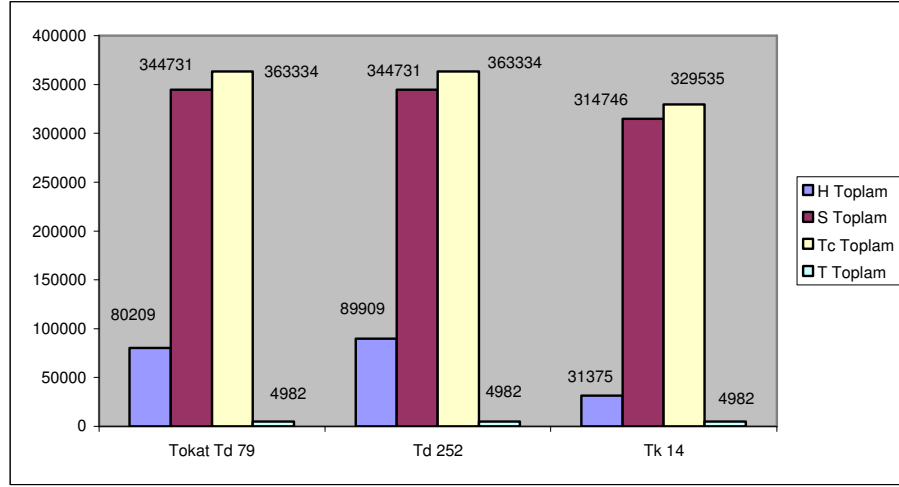
Niksar şehrinde ekonomik sektörlerin sahip oldukları vergi oranları.

Niksar'ın, yüzyıl boyunca sanayi şehri olma özelliğini koruduğu görülmektedir. Yüzyıl içerisinde tarım ve ticaret sektörünün payı aynı kalmışken, ilk defterde bad-ı heva vergisinin kayıtlı olmaması ve artış gösteren gayrimüslim nüfusa orantılı olarak ispençeden alınan verginin artması, sanayi sektöründe boyahane gelirinin düşmesi nedenlerine bağlı olarak hizmet sektörünün payı artarken, sanayi sektörünün payında düşüş görülmüştür.

Tokat'ın 1455 ve 1485 tarihli mufassal defterlerinde, isimlerin altında bulunan okçu, suzenî, bezzâz gibi kayıtlardan kimin hangi işle meşgul olduğunu anlamak mümkün olmaktadır. Ahmet Şimşirgil, bu şekilde yaptığı tasnifle şehirde 130 civarında iş kolunun bulunduğunu ortaya koymaktadır.⁹⁴ Tokat'ta dokumacılık

⁹⁴ Ahmet Şimşirgil, **Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 262-263.

ve dericilik en önemli sanayi kollarındandır. Tokat'ın şehir vergileri ilk ve orta defterde nefer hesabı üzerine alınan ispençe hariç aynıdır. Ticaret kategorisine giren mukata'a-i ihtisab ve bazar-ı esb ve resm-i ganem ve bazar-ı rişte (ipek)'den 58334 akça gibi önemli bir meblağ elde edilmektedir. At pazarının olması, Tokat'ın ticaret yolu üzerinde olmasıyla alakalı olabilir. İpek pazarının mevcudiyeti ise, Tokat'ın dokumacılıkta ileri olmasıyla alakalıdır. Mukata'a-i tamgavat ve kapan'dan elde edilen gelir 38334 akçadır. Ticaret sektörüne giren en önemli kalem hiç şüphesiz 266666 akçalık mizan mukataasıdır. Hizmet gurubuna, mukat'a-i cerayim ve beytü'l-mal'den elde edilen 59234 akça girmektedir. İlk iki defterde olmamasına karşın son defterde mevcut olması hasebiyle bu iki deftere ispençe gelirini ekledik. İlk defterde ispençe geliri 20975, ikinci defterde ise 30675 akçadır. Meyhane, boyahane, bazar-ı galle, şem' hane geliri 260767 akça olarak toplu yazılmıştır. Sanayi gurubunun diğer önemli geliri 83334 akça ile boyahaneden elde edilmektedir. 7 bablık asiyab geliri ise 630 akçadır. Tarım grubunun geliri 4982 akçadır. Tokat'ın şehir vergileri toplamı ilk defterde 793256 akça, ikinci defterde ise ispençeden dolayı 802956 akçadır. Son defter gelindiğinde tarım hariç diğer bütün gruplarda bir vergi düşüşü söz konusudur. Ticaret sektörüne giren mukata'a-i ihtisab ve bazar-ı esb ve resm-i ganem ve bazar-ı rişte kaleminden 130 akçalık bir düşüşle 58204 akça vergi alınmıştır. İlk iki defterde mevcut mukat'a-i tamgavat ve kapan son defterde görülmemektedir. İlk iki defterde görülmeyen ihzariye vergisi ise 5000 akça olarak alınmıştır. Mizan mukata'ası da az bir düşüşle 266331 akça olarak vergilendirilmiştir. Son defterde, ilk iki defterde mevcut mukata'a-i cerayim ve beytü'l-mal kaleminin olmaması nedeniyle hizmet sektöründe sadece, 31375 akça ile, ispençeden elde edilen vergi bulunmaktadır. Sanayi gelirleri içerisindeki boyahane ve asiyab gelirleri 83334 ve 630 akça olmak üzere son defterde de aynı kalmıştır. Üç defterde de mevcut 7 bablık asiyab kaydına ilaveten son defterde 22 akçalık 2 adet asiyab kaydı daha eklenmiştir. Toplu olarak yazılmış olan meyhane, boyahane, bazar-ı galle, şem' hane geliri ilk iki deftere göre yaklaşık 30000 akçalık bir düşüşle 230760 akça olmuştur.

Tokat şehrinde ekonomik sektörlere göre alınan vergiler.

Tokat	Td 79	Td 252	Td 14
H Toplam	10%	11%	5%
S Toplam	43%	43%	46%
Tc Toplam	46%	45%	48%
T Toplam	1%	1%	1%

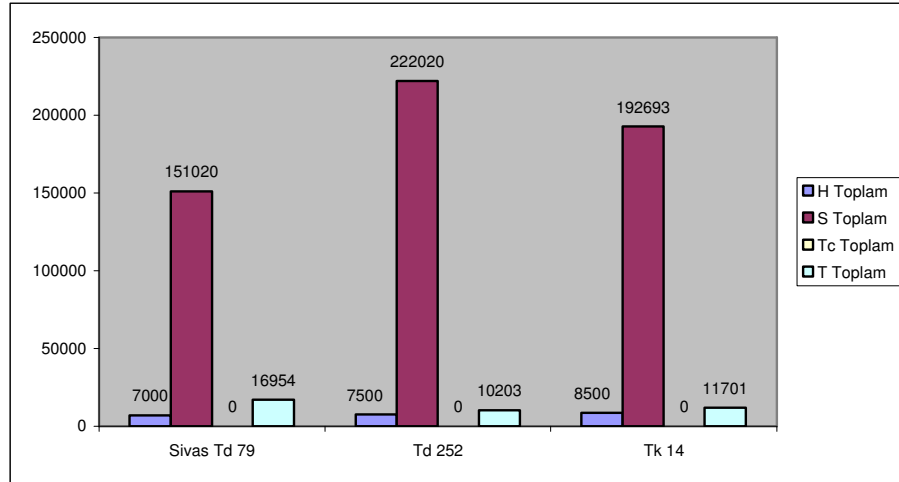
Tokat şehrinde ekonomik sektörlerin sahip oldukları vergi oranları.

Mukata'a-i cerayim ve beytü'l-mal vergisinin son tahrirde kayıtlı olmaması nedeniyle hizmet sektörünün payında düşüş yaşanmıştır. Şehir vergilerine göre ortaya çıkan tabloda, Tokat'ın ana ulaşım yolları üzerinde bulunmasının da etkisiyle yüzyıl boyunca sanayi ve ticaret şehri olma özelliğini koruduğu görülmektedir. Tokat'ın bu özelliği, 16. yüzyıl boyunca göçmenlerin bu şehri tercih etmesinde etken olmuştur.

Sivas'ın 16. yüzyılda bir sanayi ve ticaret şehri olduğu anlaşılmaktadır. Sivas şehri vergilerine bakıldığında, ticaret sektörüne ait vergi grubunun sanayi sektörü vergileri ile birlikte yazıldığı görülmektedir.⁹⁵ Mukata'a-i tamgavat ve meyhane ve boyahane ma'a boyahane-i karye-i Todurga ma'a ihtisab vergisi yüzyılın başında 150000, ortasında 221000 ve yüzyılın sonunda 191000 akçadır. Verilen hasıl

⁹⁵ Mukata'a-i Tamgavat ve Meyhane ve Boyahane ma'a Boyahane-i karye-i Todurga ma'a İhtisab (BOA TD 287'de Meyhane ref olunub bac-ı hamr kayd olundu) (KKA TD 153: Mukata'a-i tamga ve ihtisab ve boyahane ma'a boyahane-i karye-i Todurga ve Turahan Hasıl fi sene 191000).

rakamında sanayi ve ticaret sektörü paylarının ne kadarı tekabül ettiğini bilemediğimiz sebepten grafikte ticaret sektörünün payı % 0 olarak görülmektedir. Buna karşın, şehir vergilerinde sanayi-ticaret sektörüne ait vergilerin açık bir şekilde yüksek bulunmasından hareketle, Sivas şehrinin bir sanayi-ticaret şehri olduğu söylenebilir. Hattı zatında, Sivas'ın ana ticaret yolların kavşağı konumunda bulunması, sanayi-ticaret şehri olmasını açıklar. Sanayi sektörüne dahil ettiğimiz değirmen vergileri ilk iki defterde 1020 akça iken yüzyılın sonunda 1192,5 akça olarak kaydedilmiştir. Hizmet sektörü içerisinde yer alan bad-ı heva vergisi her üç tahrirde de 7000 akçadır. Deştbanı vergisi ise yüzyılın ortasında 500, sonunda ise 1500 akçadır. Tarım sektörüne ait resm-i çift, resm-i ganem ve tahıl, bostan, bağçe vergileri yüzyılın başında 16954 akça olarak kaydedilmiştir. Yüzyılın ortasında bu sektörün toplam hasılı 10203 akçadır. Bu düşüşte, çiftlik-i hassaya ait verginin 6200 akçadan 620 akçaya düşmesi etkili olmuştur. Son tahrirde de 620 akça olarak kaydedilen bu verginin bir yanlışlık sonucu mu 620 olarak yazıldığını bilemiyoruz. Yüzyılın sonunda tarım sektörü vergilerinin toplamı 11701 akça olarak kaydedilmiştir.

Sivas şehrinde ekonomik sektörlere göre alınan vergiler.

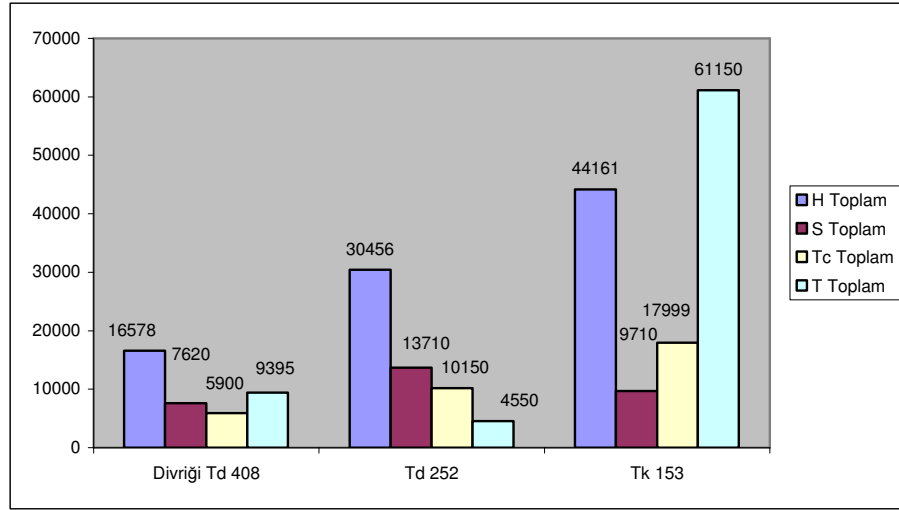
Sivas	Td 79	Td 252	Td 14
H Toplam	4%	3%	4%
S Toplam	86%	93%	91%
Tc Toplam	0%	0%	0%
T Toplam	10%	4%	5%

Sivas şehrinde ekonomik sektörlerin sahip oldukları vergi oranları.

Sivas şehrinin, ana ticaret yolları üzerinde bulunmasının da etkisiyle 16. yüzyılda bir ticaret-sanayi şehri olduğu görülmektedir. Bu konumundan dolayı Sivas şehri yüzyıl boyunca göçmenler için bir cazibe merkezi olmuştur.

Araştırma sahamız içerisinde, sanayi ya da ticaret sektörü vergilerinin ön planda olmadığı tek şehir Divriği'dir. Şehir vergileri esas alındığında, yüzyılın başında Divriği şehrinin bir hizmet şehri olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum, hiç şüphesiz şehirdeki gayrimüslimlerden alınan cizye ve ispençeden kaynaklanmaktadır. Yüzyılın başında hizmet sektörüne ait toplam 16578 akçalık gelirin 14478 akçası (6350 akça ispençe, 8128 akça cizye) ispençe ve cizyeden elde edilmiştir. Bu tarihte, hizmet sektörü kategorisine giren 500'er akçalık ser-asesan ve deştbanı vergileri ile 1100 akçalık bad-ı heva vergisi bulunmaktadır. Divriği, yüzyılın ikinci yarısında da hizmet şehri olma özelliğini korumuştur. Bunda etken yine cizye ve ispençe vergileridir. 30456 akçalık hizmet sektörü vergisinin 24656 akçası ispençe ve cizyeden elde edilmiştir. Yüzyılın ilk yarısına göre 1100 akçadan 5000 akçaya çıkan bad-ı heva ve arus vergisi dikkat çekmektedir. Yüzyılın sonunda Divriği, bir tarım şehri olmuşsa da, hizmet sektörü 44161 akçalık payı ile yine önem arz eder. Yüzyılın sonunda bad-ı heva ve arus vergisi 10000 akçaya çıkmıştır. Ticaret sektörünün vergileri yüzyılın başında 5900 akça toplama sahip olup, tahıl pazarı (900 akça), ihtisab (2000 akça) ve mizan (3000 akça) vergilerini kapsamaktadır. Yüzyılın ortasında bunlara 650 akçalık kapan ile 2000 akçalık ihzariye vergileri eklenmiştir. Mizan vergisi bu tarihte 5000 akçaya çıkmışken, ihtisab vergisi 1600 akçaya düşmüştür. Yüzyılın sonunda ticaret sektörüne ait vergi 17999 akça olup, 10000 akça ile mizan vergisi, 3000'er akça ile ihtisab ve ihzariye vergileri dikkat çeker. Diğer kazaların aksine, Divriği'de sanayi arka plandadır. Şehrin sanayi sektöründen alınan vergisinde en önemli pay boyahaneden gelmektedir. Yüzyılın başında 7620 akçalık

sanayi vergilerinin 7000 akçasını, yüzyılın ortasında 13710 akçanın 9200 akçasını ve yüzyılın sonunda 9710 akçanın 9210 akçasını boyahaneden elde edilen gelir oluşturmaktadır. Yüzyılın ortasında dikkat çeken bir vergi kalemi ise 4000 akça elde edilen bac-ı hamr'dır. Nispeten geri planda olan tarım sektörü vergileri, yüzyılın sonunda ön plana çıkmıştır.⁹⁶ Bunda hiç şüphesiz, yüzyılın sonunda kaydedilen 39000 akçalık tahıl öşrü ile 15000 akçalık bağ-bahçe vergileri etkili olmuştur.

Divriği şehrinde ekonomik sektörlere göre alınan vergiler.

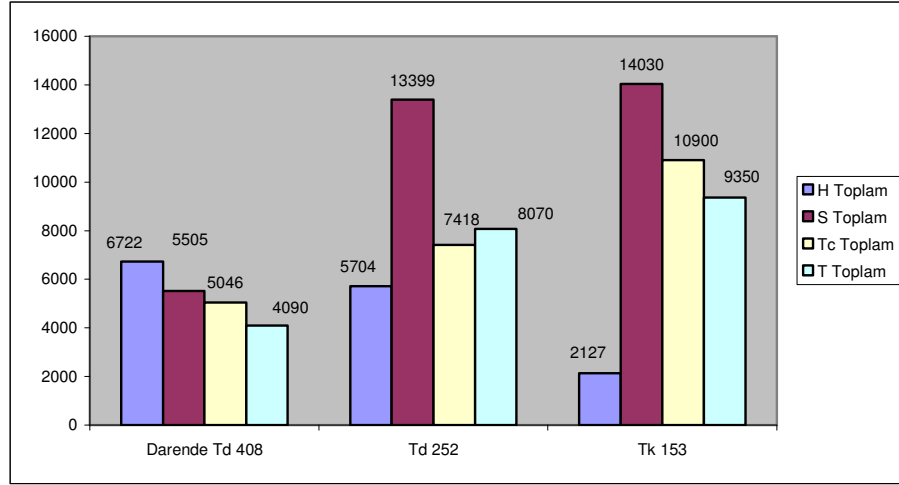
Divriği	Td 408	Td 252	Td 153
H Toplam	42%	52%	33%
S Toplam	19%	23%	7%
Tc Toplam	15%	17%	14%
T Toplam	24%	8%	46%

Divriği şehrinde ekonomik sektörlerin sahip oldukları vergi oranları.

Divriği, araştırma sahamızda sanayi şehri özelliği göstermeyen tek şehirdir. Yüzyılın başı ve ortasında, şehir vergileri içerisinde hizmet sektörü vergileri ilk sırayı alırken, yüzyılın sonunda tarım sektörü vergileri ön planda olmuştur.

⁹⁶ Suraiya Faroqhi, hemen hemen aynı dönemde, Ankara gibi büyük bir şehrin tarım sektörüne ait vergilerinin 33000 akça iken, Divriği'de bunun 65000 akçanın üzerinde olmasını şaşırtıcı bulmaktadır, bkz. Suraiya Faroqhi, "Taxation and Urban ...", s. 32.

Darende, yüzyılın başına ait şehir vergilerinde, hizmet sektöründen elde edilen 6722 akçalık vergiye göre bir hizmet şehridir. Yüzyılın başında, cizye ve ispençeden alınan toplam 2622 akça yanında, 4100 akçalık bad-ı heva, arus ve deştbanı vergileri hizmet sektörünün önemli vergileridir. 3600 akça tutan “bad-ı heva ve arus” vergisinin yüzyılın ortasında 2500 akçaya düşmesi nedeniyle hizmet sektörü vergileri gerileme göstermiş ve 5704 akçaya düşmüştür. Bad-ı heva vergisinin yüzyılın sonunda hiç kaydedilmemiş olması nedeniyle, bu tarihte cizye-ispençe ile hamam zemininden edilen 2127 akçalık gelir hizmet sektörünün payını oluşturmaktadır. Yüzyılın başında ticaret sektörüne ait 5046 akçalık vergi ihtisab, bac-ı bazar-ı galle ve ihzariye kalemlerinden alınmaktaydı. Bu vergilere, yüzyılın ortasında 1600 akçalık “bac-ı ubur-ı siyah ve kapan” vergisi de eklenmiştir. Ticaret sektörüne ait vergilerde asıl artış yüzyılın sonunda gerçekleşmiş ve 10900 akçalık toplam vergiyi, bac-ı ubur-ı siyah ve kapan (2600 akça), ihtisab ve bac-ı bazar-ı galle (5000 akça) ve ihzariye (3300) kalemleri oluşturmaktaydı. Tarım sektörü, yüzyıl boyunca gelişme göstermiştir. Tarım sektöründeki büyüme, bağ-bahçe gelirlerinin artması ile olmuştur. Bu bağlamda, yüzyılın başındaki 4090 akçalık vergide asıl payı bağ-bahçe vergileri (1330 akça) ile tamga-i ganem-i kassaban (2000 akça) vergileri oluşturmaktaydı. Yüzyılın ortasında tarım sektörünün 8070 akçalık payının 5220 akçasını bağ-bahçe gelirleri oluşturmakta iken, tamga-i ganem-i kassaban vergileri 2000 akça ile aynı kalmıştır. Fakat, bu verginin yüzyılın sonunda cüzi bir artışla 2500 akçaya çıkmasına karşın, tarım sektörüne ait 9350 akçalık verginin 6000 akçasını bağ-bahçe gelirleri sağlamıştır. Sektörler arasında asıl büyüme sanayide olmuştur. Yüzyılın başında meyhane (2505 akça) ve boyahaneden (3000 akça) elde edilen 5505 akçalık vergisiyle, hizmet sektörünün gerisinde kalan sanayi sektörü, yüzyılın ortasında boyahaneden elde edilen 13399 akçalık geliri ile Darende şehrini bir sanayi şehri görünümüne sokmuştur. Bu tarih ve sonrasında meyhane vergisi görülmemektedir. Boyahaneden elde edilen gelir yüzyılın sonunda 14000 akça olarak kayıtlıdır.

Darende şehrinde ekonomik sektörlere göre alınan vergiler.

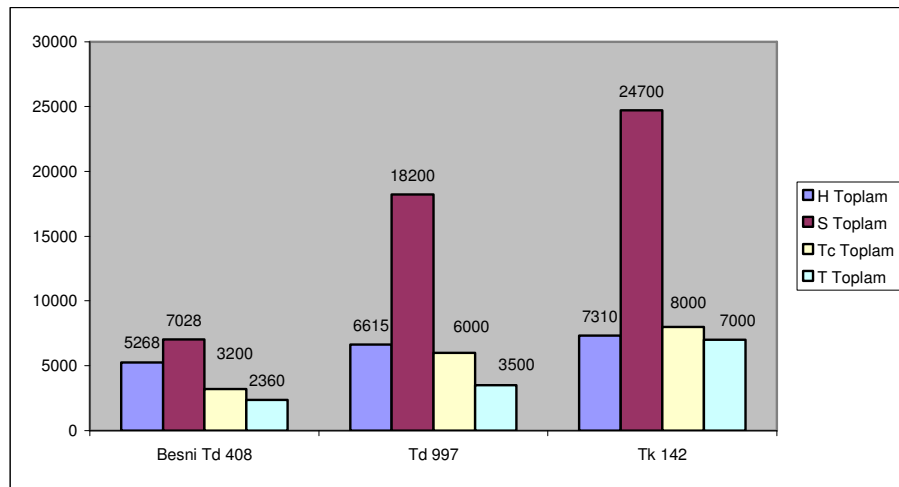
	Td 408	Td 252	Td 153
H Toplam	31%	16%	6%
S Toplam	26%	40%	39%
Tc Toplam	24%	21%	30%
T Toplam	19%	23%	25%

Darende şehrinde ekonomik sektörlerin sahip oldukları vergi oranları.

Darende şehri, yüzyılın başında bir hizmet şehri görünümünde iken, yüzyılın ortasından itibaren boyahane vergisinde görülen ani artışa bağlı olarak, bir sanayi şehri olmuş ve bu özelliğini yüzyılın sonunda da korumuştur. Sanayi sektörü vergileri kadar olmasa da, ticaret ve tarım sektörüne ait vergilerde de artış yaşanmıştır.

Besni kazasının, ilk defterdeki şehir vergileri toplamı 17856 akça olup, sektörler arasında sanayi ön planda olsa da bariz bir baskınlığı bulunmamaktadır. İlk defterde en fazla meblağ 7028 akça ile sanayi kategorisindedir. Bu gelirin 6000 akçası boyahanedan elde edilmektedir. Sanayi kategorisinin diğer gelirleri 578 akça ile adet-i dellaliye-i kirbas, adet-i debbağan 330 akça, adet-i kırıhane 120 akçadır. Bu gelirlerin az olması, yapılan sanayi faaliyetlerinin şehre yönelik olduğu anlamına gelebilir. Hizmet sektörünün toplam meblağı 52698 akçadır. Bu meblağı, cizye 1960 akça, ispençe 1225 akça ve bad-ı heva 2083 akça oluşturmaktadır. Ticaret

kategorisine giren tek vergi kalemi, 3200 akçalık pazar ve ihtisab vergisidir. Tarım ve hayvancılık gelirinin toplamı ise 2360 akçadır. Yüzyılın başına göre ortasında, Besni'nin giderek bir sanayi şehrine dönüşmekte olduğu görülmektedir. İlk defterde olduğu gibi, en büyük payı 15000 akça ile yine boyahane geliri oluşturmaktadır. Adet-i dellaliye-i kirbas 900 akça, adet-i debbağan 450 akça, adet-i kirişhane 250 akça olarak vergilendirilmiştir. İlk defterde olmayan resm-i şıradan alınan vergi ise 1600 akçadır. Ticaret kalemi ilk defterde olduğu gibi, yine sadece pazar ve ihtisab vergisinden oluşmakta olup, 6000 akçadır. Hizmet kategorisinin vergi kalemlerini cizye, ispençe ve bad-ı heva vergileri oluşturmakta, geliri ise 6615 akçadır. Tarım kategorisinde ikinci defterde sadece bac-ı ganem-i kasaban 3500 akça olarak vardır. İlk defterde mevcut harac-ı bağat bulunmamaktadır. Orta defterin şehir vergileri toplamı 34315 akçadır. Son defterde Besni kazasının artık bir sanayi şehri olduğu aşıkardır. Hizmet sektörünün vergi kalemleri 7310 akça yapmakta ve cizye, ispençe ve bad-ı hevanan elde edilmektedir. 8000 akçalık pazar ve ihtisab vergisi ticaret sektörüne ait tek kayıttır. Sanayi sektörüne ait 17000 akçalık boyahane geliri en önemli vergi kalemidir. Sanayi sektöründe en fazla artış vergisi 900 akçadan 5000 akçaya çıkan adet-i dellaliye-i kirbas kaleminde yaşanmıştır. Debbağ ve kirişhane geliri orta defterde olduğu gibi 450 ve 250 akça olarak tahsil edilmektedir. Şıra resmi ise 2000 akça olmuştur. Tarım sektöründe bac-ı ganem-i kassaban 7000 akça olarak kaydedilmiştir.

Besni şehrinde ekonomik sektörlere göre alınan vergiler.

Besni	Td 408	Td 997	Td 142
H Toplam	30%	19%	15%
S Toplam	39%	53%	53%
Tc Toplam	18%	18%	17%
T Toplam	13%	10%	15%

Besni şehrinde ekonomik sektörlerin sahip oldukları vergi oranları.

Şehir vergileri ve nüfus göz önüne alındığında, Besni kaza merkezi ufak bir şehirdir. Vergi kalemleri içerisinde en önemli payı, özellikle yüzyılın ortasından itibaren boyahaneden alınan gelir oluşturmaktadır. Bu durum hiç şüphesiz, bölgede pamuk yetiştirilmesi ile alakalıdır. Kazada bulunan vakıfların gelir kayıtları arasında halaçhanelerin⁹⁷ bulunması, pamuğun şehir için arz ettiği önemin bir göstergesidir. Yüzyılın sonunda 8000 akça olarak kaydedilmiş olan ticaret sektörüne ait “bac-ı bazar ve ihtisab” vergisini, nüfusça Besni’den daha büyük olan Niksar (ihtisab vergisi 500 akça), Divriği (Pazar ve ihtisab vergisi 3000 akça) ve Darende’nin (Pazar ve ihtisab vergisi 5000 akça) vergileriyle kıyasladığımızda yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum, Besni şehrinde pamuğun işlenerek pazarlanması ile alakalı olabilir.

Sonuç olarak, araştırma sahamıza ait şehirlerin önemli bir kısmında iktisadi açıdan bir büyüme söz konusudur.

Kaza	1. Seri Defterler	2. Seri Defterler	3. Seri Defterler
Niksar	31.665	X	33.597
Tokat	793.256	802.956	680.638

⁹⁷ Bkz. Mehmet Taştımır, **XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi**, TTK Yay., Ankara 1999, s. 233-241. Mehmet Taştımır’ın, “Behisni kalesinde ihtiyaç duyulan silah ihtiyacı veya bunların tamiriyle ilgili atölye olması kuvvetle muhtemeldir” (s. 235, dipnot 922) şeklindeki yorumu, halaçhane kelimesini silahhane olarak okumasından kaynaklanmıştır. Mehmet Taştımır’ın silahhane olarak okuduğu kelime, aslında pamuğun işlendiği halaçhane’lerdir. Hattı zatında, 156 numaralı vakıf defterinde bu kelimeyi “sin”le yazmasına karşın, 71 numaralı defterde “ha” ile yazmıştır, (bkz. BOA TD 156, s. 155; BOA TD 71, s. 234). Her iki defterdeki kayıt da aynı vakıflara ait gelirleri kapsamaktadır. BOA TD 156’ya göre bu kelime silahhane, BOA TD 71’e göre halaçhane okunabilir, fakat, bölgedeki pamuk üretiminin fazlalığı ve boyahane vergisinin yüksekliği nedeniyle, bu kelimenin her iki tahrirde de halaçhane olarak okunması daha doğrudur.

Sivas	174.974	239.723	212.894
Divriği	39.493	58.866	133.020
Darende	21.363	32.927	35.255
Besni	17.856	34.315	47.010

Şehirlere ait vergi toplamaları.

Tokat ve Sivas şehirlerinin yüzyılın ortasında gerçekleştirdiği büyüme hızını, yüzyılın sonunda kaybettiği ve vergilerinde düşüş yaşandığı görülmektedir. Yüzyılın sonunda görülen bu düşüşte, Tokat şehir merkezi vergileri arasında daha önceleri 38334 akça olarak kaydedilen “mukata’a-i tamgavat ve kapan” ile 59234 akça kaydedilen “mukata’a-i cerayim ve beytü’l-mal” vergilerinin bulunmaması ve “mukata’a-i meyhane ve bozahane ve bazar-ı galle” vergisinden 30000 akçalık vergi kaybıyla 230760 akçaya düşmesi etken olmuştur. Sivas şehrinde ise “mukata’a-i tamgavat ve meyhane ve boyahane” vergisi yüzyılın sonunda 30000 akçalık vergi kaybıyla 191000 akçaya düşmüştür. Bu vergi düşüşlerinde, yüzyılın sonunda gerçekleşen iktisadi buhranlar etkili olmuş olmalıdır.⁹⁸ Niksar, Darende, Besni şehir vergileri yüzyıl boyunca düzenli bir artış göstermiş ve yaklaşık 30000-50000 akçalık vergileri ile iktisadi açıdan orta ölçekli bir şehir görünümünde olmuşlardır. Şehir vergilerine göre, önemli ölçüde iktisadi bir büyüme gösteren Divriği dikkat çeker. Yüzyılın başına göre yaklaşık 3 katlık bir artışla vergi geliri, 133020 akçaya ulaşmıştır. Aynı tarihlerde, Sivas’ın vergi gelirin yaklaşık 213000 akça olduğu düşünüldüğünde, Divriği’nin iktisadi büyümesi daha iyi anlaşılabilir. Divriği’nin vergi geliri artışında tarım sektörüne ait vergiler etkili olmuştur.

⁹⁸ Suraiya Faroqhi, Tokat’ta bulunan boyahanenin 16. yüzyılın ikinci yarısında iktisadi olarak krize doğru gittiğini ve zarar ettiğini söylemektedir, Suraiya Faroqhi, “Taxation and Urban ...”, s. 34. Benzer durum, Tokat ve Sivas’ta diğer sanayi işletmeleri için de geçerli olabilir.

1.3. KÖYLER

Tahrir defterlerinde, idari bir birim olarak “karye” adı altında yazılan köyler, insanların toplu halde yerleşik hayata geçmesiyle birlikte ortaya çıkmışlardır. Bu bağlamda, merkezi otoriteler tarafından planlı olarak kurulan şehirler hariç, her merkezi ve gelişmiş idari birim, başlangıçta küçük birer köy idi. Fakat bunlar, coğrafi, ekonomik ve politik şartların da etkisiyle zamanla gelişerek önce kasaba, sonra da şehir haline gelmişler, şartların elvermediği zamanlarda ise terk edilip ortadan kalkmışlardır.⁹⁹

Kır yerleşmelerinin, bir başka ifade ile köylerin şehirlerden en büyük farklarından birisi yerleşme alanı ile ekonomik faaliyet alanlarıdır. Şehirlerde ekonomik faaliyetlerin yapıldığı toprak parçası az alan kaplarken yerleşme alanı geniş yer kaplıyor; kır yerleşmelerinde ise yerleşme alanı az yer kaplarken ekonomik faaliyete ayrılan toprak parçası çok alan kaplamaktadır.¹⁰⁰ Köylerin zamana ve ortama göre görünüş ve nüfuslarında değişimler yaşansa da, temel ekonomik fonksiyonları olan tarım ile hayvancılık genelde değişmemiştir.¹⁰¹ Köyler, mezraların aksine savunma ve çeşitli nedenlerden dolayı yamaç ve tepelerde kurulmuştur.¹⁰²

Netice itibariyle, köy için yapılmış çeşitli tanımlar bulunmasına karşın, hepsinde ortak nokta köye karakterini veren olgunun yapılan ekonomik faaliyetlerin tarım ve hayvancılığa dayanmasıdır. Bu bağlamda, genel bir tanım verilecek olursa köy, “geçimlerini hammadde üreterek sağlayan insanların yaşadığı nispeten küçük yerleşme merkezleri ile adı geçen faaliyetlerin yapılması için gerekli arazinin oluşturduğu birlik”tir.¹⁰³

Araştırma sahamızda mevcut köylerin her tahrir dönemindeki sayıları ve toplam yerleşmeye (köy ve mezra) oranı tabloda görülmektedir.

⁹⁹ Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 98.

¹⁰⁰ Mecdi Emiroğlu, a.g.m., s. 112.

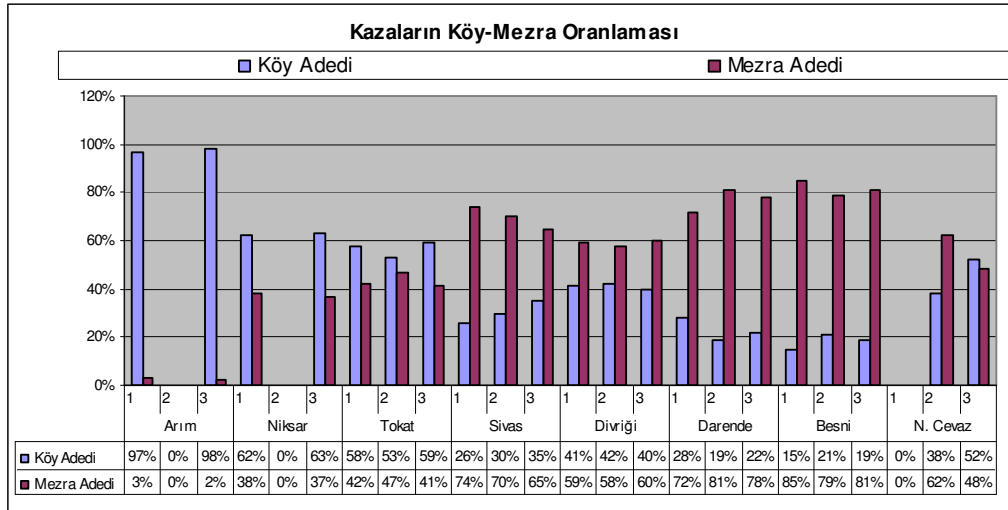
¹⁰¹ Hüseyin Çınar-Osman Gümüşçü, **Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası**, Çubuk Belediyesi Yay., Ankara 2002, s. 81.

¹⁰² Deniz Karaman, a.g.m., s. 422.

¹⁰³ Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 98.

Kaza İsmi	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Köy Adedi	138	x	150	87	x	111	275	272	310	207	224	326	117	148	118	57	58	47	63	91	86	x	19	25
Köylerin Oranı	% 97	x	% 96	% 62	x	% 63	% 58	% 53	% 59	% 26	% 30	% 35	% 41	% 42	% 40	% 28	% 19	% 22	% 15	% 21	% 19	x	% 38	% 52

Yerleşme oranlarına bakıldığında, Arım, Niksar ve Tokat yerleşmelerinin daha ziyade köy ağırlıklı, buna mukabil Sivas, Divriği, Darende, Besni ve Nehrülceva' da mezra ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmamızın, mezra kısmında ifade ettiğimiz üzere yerleşmelerin köy ya da mezra olarak yoğunluk kazanmasında coğrafi faktör en önemli etkidir. Mezra bölümündeki açıklamaların yeterli olması nedeniyle burada, oranlardan ziyade köy sayıları üzerinde durulacaktır.

Çalışma yaptığımız sahada, 16. yüzyıl boyunca köy sayısında artış bulunmaktadır. Fakat, tabloya bakıldığında tek istisnai kazanın Darende olduğu görülmektedir. Hattı zatında, bu kazada yüzyılın başında mevcut 57 köyün yüzyılın sonunda 47'ye düşmesi idari bölünüşle alakalıdır. Nitekim, Darende'nin 16. yüzyıldaki son tahriri olan 1569 tarihinden önce Gürün nahiyesinin bazı köyleri Yeni-il'e bağlanmıştır. Bu nedenle, 1569 tarihindeki tahrirde Gürün nahiyesinde daha önce kayıtlı olan 8 köy mevcut değildir. Yeni-il'e, sadece Gürün nahiyesinden

yerleşmeler değil, bu nahiye'nin kuzeyinde bulunan Ayvalı nahiyesinden de 3 köy¹⁰⁴ bağlanmıştır. Bu nedenle, eğer idari değişiklik olmasaydı, Darende kazasının köy sayısı yüzyılın ortasında olduğu gibi yüzyılın sonunda da 58 olacaktı. Darende kazasında dikkat çeken en önemli husus, 16. yüzyıl boyunca köy sayısında yaşanan sadece 1 adetlik artıştır. Bu durum gayet normal gözükmemektedir. Nitekim, Yeni-il kazasına bağlanan köylerin nüfuslarını dikkate almazsak, Darende kazasının 16. yüzyıldaki yıllık nüfus artışı ‰ 11,5 gibi düşük bir orana tekabül eder. Nispi olarak az oranda artan nüfus, yeni köylerin kurulmasını gerektirmemiş, buna karşın sadece mevcut köylerin biraz kalabalıklaşmasına neden olmuştur. Hattı zatında, bu duruma coğrafyanın da imkan vermediği düşünülebilir. Nitekim yüzyılın başında mevcut yerleşmelerin ancak ‰ 28'i köydür. Darende ile benzer şekilde ‰ 11 yıllık nüfus artışı gerçekleşmiş olan Arım kazasında köy sayısı 138'den 150'ye çıkmıştır. Fakat, Arım kazası, ‰ 98'lik köy oranı düşünüldüğünde, coğrafi olarak köyleşme için uygun bir yapıya sahiptir.

Arım kazasında yüzyılın başında mevcut köy sayısı 138 iken, bu sayı yüzyılın sonunda 150'ye çıkmıştır. Bu artışta, 1 mezranın köye dönüşmüş olmasından ziyade, 11 yeni köyün kurulması etken olmuştur. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Arım kazasının ‰ 11 gibi nispeten düşük bir yıllık nüfus artışı bulunmaktadır. Buna karşın, coğrafi olarak köyleşmeye elverişli olması nedeniyle, asgari düzeyde artan nüfusa bağlı olarak köy sayısında az sayıda bir artış meydana gelmiştir.

Niksar kazasında, köy sayısı artışında asıl etken mezraların köye dönüşmesi olmuştur. Bu bağlamda 15 mezra köye dönüşürken, ayrıca 11 yeni köy daha kurulmuştur. Niksar kazası kırsalının yıllık nüfus artışı ‰ 22 gibi yüksek bir oranda gerçekleşmiştir. Bu nüfus artışına bağlı olarak hem köy sayısı artmış hem de mevcut köyler kalabalıklaşmıştır.

Divriği kazasının köy sayısı yüzyılın başında 117 iken, yüzyılın ortasında 148'e yükselmiştir. Divriği kazasında, 16. yüzyılın ortasında yoğun bir köyleşme yaşanmıştır. Bu devrede, 9 yeni köy kurulurken, 25 mezra da köye dönüşmüştür.

¹⁰⁴ Bunlar, Çimen, Sarucalar-ı Ulya, Sarucalar-ı Süfla köyleridir.

Şüphesiz, yaşanan yoğun köyleşmede artan nüfusun etkisi bulunmaktadır. Nitekim, Divriği kırsalında yüzyılın başı ile ortası arasında ‰ 21 gibi yüksek sayılabilecek bir yıllık nüfus artışı yaşanmıştır. Yüzyılın sonunda Divriği kazasında kayıtlı köy sayısı 118'e düşmüştür. Bu düşüş, Darende kazası örneğinde olduğu gibi idari bölünüşten kaynaklanmıştır. Bu bağlamda, 1569 tarihinden kısa bir süre önce Divriği kazasının Durdul ve Dumluca nahiyelerine bağlı bir kısım köyler Yeni-il'e bağlanmıştır. Darende kazasında olduğu gibi Divriği kazasında da yerleşme devamlılığını olumsuz yönde etkileyecek siyasal ya da sosyal bir etken bulunmamasına bağlı olarak yüzyılın ortasında mevcut köyün yüzyılın sonunda olmaması idari değişikliklerle alakalıdır. Bu nedenle, Yeni-il kazası ile sınır durumundaki Darende kazasının Gürun ve Ayvalı nahiyelerinde olduğu gibi, Divriği kazasının Dumluca ve Durdul nahiyelerinde kayıtlı olmayan köylerin Yeni-il kazasına bağlandığı varsayılmıştır. Durdul nahiyesinin mevcut 13 köyünden 10'u,¹⁰⁵ Dumluca nahiyesinin ise mevcut 21 köyünden 17'si,¹⁰⁶ Divriği kazasının son tahriri olan 1569 tarihinden bir müddet önce Yeni-il kazasına bağlanmıştır. Şayet bu idari değişiklik olmasaydı, köy sayısı 148'den 145'e düşmüş olacaktı.

Yüzyılın başında Besni kazasının 63 köyü bulunurken bu sayı yüzyılın ortasında 91'e yükselmiştir. Yüzyılın ortasında yeni kurulan köylerin mevcut olmaması nedeniyle bu durum tamamen mezraların köye dönüşmesi ile olmuştur. Yüzyılın ortasına kadar 29 mezra köye dönüşmüştür. Besni kazasının yüzyılın başı ile ortası arasında ‰ 36 gibi muazzam bir yıllık nüfus artışı görülmektedir. Nüfus bölümünde görüldüğü üzere, bu artışta konar-göçer etkisi muhakkaktır. Bu bağlamda, nüfus yerleşen mezralar köye dönüşmüştür. Yüzyılın ikinci yarısında yıllık nüfus artış hızı düşüş göstererek ‰ 22 olarak gerçekleşmiştir. Bu düşüşe paralel olarak da yüzyılın ikinci yarısında daha önce köye dönüşen mezraların tekrar mezra olarak kaydedildikleri görülmektedir. Hattı zatında, Besni kazası kırsalı köy-mezra değişiminde enteresan bir durum arz eder. 16. yüzyıl boyunca 34 mezranın köye dönüştüğünü, 18 köyün ise mezraya dönüştüğünü görüyoruz. Bu duruma bağlı

¹⁰⁵ Bu köyler, Ağın, Bezeği, Melik, Sülüklü, Ağca Kaya, Baş Viranı, Dillü Köy, Sıra Söğüd, Şimali ve Musa Bey'dir.

¹⁰⁶ Bu köyler, Avşarcık, Elma Çevliği, Güneş, Höbek, Arg, Bilar, Darı Özü-yi Süfla, Dedelü, İl Düzen, Kavak-ı Şemseddin, Kilisecik, Koz Viran, Kürdler, Kürek, Şükür Viranı, Yağrancı ve Yalnız Ağaç'tır.

olarak yüzyılın sonunda kayıtlı köy sayısı 86'ya düşmüştür. Yüzyılın ortasında yüksek çıkan köy sayısı tamamen, geçici olarak yerleşen, muhtemelen konar-göçer, nüfusa bağlı olarak mezraların köye dönüşmesinden kaynaklanmıştır. Her ne kadar yüzyılın sonunda köy sayısı düşse de, yüzyıl içerisinde 63'ten 86'ya çıkmıştır. Bu artış hiç şüphesiz, yüzyılın başı ile sonu arasında ‰ 30 olarak gerçekleşen yıllık nüfus artışı ile alakalıdır.

Nehrölcevez nahiyesinin, yüzyılın ortasında 19 köyü mevcut iken, yüzyılın sonunda köy sayısı 25'e çıkmıştır. Yeni kurulan sadece 1 köy bulunurken, 5 mezra köye dönüşmüştür. Nehrölcevez nahiyesinde gerçekleşen ‰ 17'lik yıllık nüfus artış hızı mezraların köye dönüşmesinde etkindir. Bu bağlamda, köye dönüşen 5 mezranın dördünün, nüfusu 458 olan Hıyam ve 354 olan Keret yakınlarında olması dikkat çeker. Bu köylerde sakin bazı şahısların adı geçen mezralara yerleşerek mezraları köyleştirdikleri söylenebilir. Ayrıca, yüzyılın sonunda kurulmuş olan Deyr-i Küştem köyü Ekrad taifesince meskundur.

16. yüzyılın başında Tokat kazasının 275 köyü mevcuttur. 16. yüzyılın ortasına gelindiğinde köy sayısı 272'ye düşmüştür. Yüzyılın başında mevcut olup orta deftere ulaşan köy sayısı 259, yüzyılın başına göre eksik olan köy sayısı 16'dır. Bunlardan 5 tanesi mezraya dönüşmüş, 11 tanesi ise orta deftere ulaşamamıştır. Fakat, yüzyılın başında mevcut bu 11 köyden 3 tanesi orta defterde bulunmamasına karşın son defterde karye olarak halen kayıtlıdır. 1 tanesi ise son defterde mezra olarak kayıtlıdır. Dolayısıyla 4 karyenin muhtemelen orta defterde yazılması unutulmuştur.¹⁰⁷ Yüzyılın başında mezra olarak kayıtlı 9 mezra, yüzyılın ortasında köye dönüşürken, ayrıca 4 yeni köy kurulmuştur. 16. yüzyılın sonunda köy sayısı 310'a çıkmıştır. Yüzyılın ortasında mezra olarak kayıtlı 35 yerleşme yüzyılın sonunda köye, karye olarak kayıtlı 4 yerleşme ise mezraya dönüşmüştür. Ayrıca 7 yeni köy kurulmuştur. Tokat kazasında asıl köyleşme, yıllık nüfus artışına bağlı olarak yüzyılın ikinci yarısından itibaren olmuştur. Nitekim, yüzyılın ilk yarısında ‰ 15 olarak gerçekleşen yıllık nüfus artışı, yüzyılın ikinci yarısında ‰ 23 olmuştur. Yüzyılın ilk yarısında mevcut ‰ 15'lik yıllık nüfus artışına rağmen köy sayısında

¹⁰⁷ Larende kazasında da benzer şekilde 3 köyün kaydedilmesi unutulmuştur, bkz. Osman Gümüşçi, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 111.

düşüş vardır. Yüzyılın ortasında 48 mezranın nüfus barındırması dikkate alındığında bu durum gayet normaldir. Yüzyılın sonunda ise 27 mezrada nüfus bulunmaktadır. Sonuç olarak, Tokat kırsalında köy sayısında görülen artış, yeni köylerin kurulmasından daha ziyade mezraların köye dönüşmesi sonucu oluşmuştur.

Araştırma sahamızda köy sayısında görülen asıl artış, Sivas kazasında gerçekleşmiştir. Yüzyılın başında 207 olan köy sayısı, yüzyılın ortasında 224'e çıkmıştır. Yüzyılın başında mevcut 30 köy, sonraki tahrirlere ulaşamamıştır. 7 köy ise yüzyılın ortasında mezraya dönüşmüştür. Buna karşın, yüzyılın başında mevcut 44 mezra, yüzyılın ortasında köy olmuştur. Yüzyılın ortasında yeni kurulan köy sayısı ise 14'tür. Yüzyılın ilk yarısında ‰ 14 olarak gerçekleşen yıllık nüfus artışına karşın köy sayısında nispi bir artış (sadece 17 köy) bulunmaktadır. Fakat, yüzyılın başında 103, yüzyılın ortasında ise 74 mezranın meskun olduğu unutulmamalıdır. Sivas kazasında köy sayısında asıl artış, muhtemelen yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen yıllık ‰ 24'lük yıllık nüfus artışına bağlı olarak, 16. yüzyılın sonunda olmuştur. Yüzyılın ortasına göre köy sayısı 102 artarak 326'ya ulaşmıştır. Yüzyılın sonunda yeni kurulan köy sayısı sadece 32'dir. Buna karşın yüzyılın ortasında mezra olarak kaydedilmiş olan 80 yerleşme köye dönüşmüştür. Sonuç olarak, Sivas kırsalında 16. yüzyılda görülen köy sayısındaki artışta yeni kurulan köylerin etkisi olmasına karşın, mezraların köye dönüşmesi daha etken olmuştur.

Netice itibariyle, 16. yüzyılda köy sayılarında bir artış göze çarpmaktadır. Kazalarda gerçekleşen yıllık nüfus artış oranına göre bu sayı her kazada değişmektedir.

Kaza İsmi	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Köy Adedi	138	x	150	87	x	111	275	272	310	207	224	326	117	148	118	57	58	47	63	91	86	x	19	25
Köylerin Oranı	% 97	x	% 96	% 62	x	% 63	% 58	% 53	% 59	% 26	% 30	% 35	% 41	% 42	% 40	% 28	% 19	% 22	% 15	% 21	% 19	x	% 38	% 52

Kaza İsmi	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Sadece bir kere geçen köy sayısı	0	x	11	0	x	11	5	0	7	30	2	32	2	4	0	1	2	0	5	0	6	x	0	1

Kaza İsmi	Arım	Niksar	Tokat	Sivas	Divriği	Darende	Besni	N.Cevaz
	Köy	Köy	Köy	Köy	Köy	Köy	Köy	Köy
Sadece ilk iki defterde geçen köy sayısı	x	x	5	3	20	9	2	x
Sadece orta ve son defterde geçen köy sayısı	x	x	12	34	5	72	10	x

Araştırma sahamızda yeni kurulan köyler mevcut olmasına karşın, köy sayılarında görülen artışta mezraların köye dönüşmesi daha etkili olmuştur.

	Arım			Niksar			Tokat		Sivas		Divriği		Darende		Besni		N.Cevaz	
	1/2	2/3	1/3	1/2	2/3	1/3	1/2	2/3	1/2	2/3	1/2	2/3	1/2	2/3	1/2	2/3	1/2	2/3
Köye dönüşen mezra sayıları	x	x	1	x	x	15	9	35	41	79	25	3	0	0	26	8	x	5

Kazalar	Arım	Niksar	Tokat	Sivas	Divriği	Darende	Besni	N.Cevaz
Köye dönüşen mezra sayıları toplamı	1	15	44	120	28	0	34	5

Kayseri bölgesini incelemiş olan Tufan Gündüz, mezraların köye dönüşmesinde üç evrenin olduğunu söylemektedir. Bunlardan birincisi: Mezraa, bir köyün ekinliği olarak kaydedilmiş ve yerleşmiş nüfus bulunmamaktadır ya da köy halkından *geçici* olarak yerleşenler bulunabilmektedir. Bu durum devamlı yerleşmenin başlangıcını oluşturur. İkinci evre: Özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mezraların bir bölümünün cemaatler tarafından kışlak olarak tasarruf edilmesidir ki bu durum mezraların yerleşim sahası haline gelerek köye dönüşmesinde önemli bir etkidir. Üçüncü evre: Cemaatlerin kışlak için kullandıkları mezralarda zirai faaliyetlerde bulunmalarıdır.¹⁰⁸

İncelediğimiz kayıtlardan, bazı mezralarda cemaatler tarafından ziraat faaliyetleri de yapıldığı anlaşılmaktadır ki, bu durum mezraların yerleşim sahası haline gelerek köye dönüşmesinde önemli bir etkidir. Bu bağlamda, Besni kazasına bağlı İşkari, Ergin, Kürük, İncirlü, Sivas'a bağlı Kızılca Kışla vs. yerleşmeleri, cemaatler tarafından ziraat yapılan mezralar iken, sonraki tahrirlerde köye

¹⁰⁸ Tufan Gündüz, "Kayseri'de Mezraların Köye Dönüşmesinde Konar-Göçer Aşiretlerin Rolü", **II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)**, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay., Kayseri 1998, s. 186-187.

dönüşmüşlerdir. Hattı zatında, araştırma sahamızda, cemaat etkisiyle köyleşmiş pek çok yerleşme bulunmaktadır. Besni kazası için, kapsam dışı bıraktığımız Td 71 ve Td 123 nolu defterlerde pek çok yerleşme¹⁰⁹ için “cemaat mütemekkindir” şeklinde kayıtlar mevcuttur. Cemaat mütemekkindir ifadesinin bulunduğu yerleşmelerin, birkaç istisna dışında tamamı karye olarak nitelendirilmiştir. Özellikle Td 71 ve Td 123’te “cemaat mütemekkindir” ifadesini gördüğümüz yerleşmeler, Td 408’den itibaren nüfus barındıran köyler olarak kayıtlıdır. Burada dikkat çeken nokta ise, “cemaat mütemekkindir” ifadesinin kullanıldığı yerleşmeler karye olarak nitelendirirken, sonraki tahrirlerde şayet böyle bir ifade ya da içinde yazılı reayası yoksa, o yerleşmelerin mezra olarak kaydedilmesidir. Benzer durum, Sivas kazasında da görülmektedir. Sivas kazasına bağlı Baş Viran, Gidirîç, Ulu Dam, Arpa Viranı-yı Diğer, Mescidlü mezzaları konar-göçerler tarafından şenletilerek köye dönüşmüşlerdir. Ayrıca, Nehrülceviz nahiyesinde yüzyılın sonunda yeni kurulmuş olan Deyr-i Küştem köyü Ekrad taifesince meskundur. Sonuç olarak, mezzaların köye dönüşmesinde cemaatlerin yerleşmesi de etkili olmaktadır.

Bazı mezzalar ise bir köy halkının tasarrufunda ekinlik ya da ziraat sahası olarak kullanılırken zaman içerisinde köye dönüşmüşlerdir. Bu bağlamda, Niksar’a bağlı Meğdün Beçini mezzası Kovani köyü halkı tarafından ziraat amaçlı kullanılırken, yüzyılın son tahririnde bu köyden yerleşenlerce meskun hale gelerek karyeye dönüşmüştür. Benzer durum, Niksar’a bağlı Elmacık,¹¹⁰ Kızıl Yaka,¹¹¹ Ayazma, Geni, Kürt, Uzun Kiras, Sivas’a bağlı Süvari, Demürcilik, Kızılca Viran, Borazid, Çemhani vs. mezzalarında da yaşanmıştır. Bir köyün ekinliği durumunda olan mezzalar, bağlı bulundukları köyün nüfusunun fazla artması sonucu, bu

¹⁰⁹ Bunlara, Bakla, Beydili, Cencere, Havzune, Karnı Açık, Tavaş, Tetirlü, Uzun Kuyu, Milin, Sürmece, Balkar, Mal Dolu vs. yerleşmeleri örnek olarak verilebilir.

¹¹⁰ Elmacık mezzası Başçiftlik karyesi halkı tarafından ekilirken, bu karyeden yerleşenler tarafından meskun hale gelerek köye dönüşmüştür: “Karye-i Elmacık malikane mülk-i mebi’ Sinan Paşa bin Mehmed Bey mezzur karye Atai Bey defterinde Baş Çiftlik nam karye dahilinde yazılı mezza’a olub ve reayası dahi Baş Çiftlik’de sakin olub Baş Çiftlik’de olan reaya avarız-ı divaniyyeden emin oldukları mukayyed olmağın mezzur karyede olan reaya dahi avarızdan ve tekalifden emin olmaları defter-i cedide kayd olundu divani tımar”, bkz. KKA TD 10, vrk. 45 b.

¹¹¹ Kızıl Yaka mezzası Başçiftlik karyesi halkı tarafından ekilirken, bu karyeden yerleşenler tarafından meskun hale gelerek köye dönüşmüştür: “Karye-i Kızıl Yaka tâbi’-i mezzur vakf-ı zaviye-i Ali Baba ber muceb-i vakfiyye ve istishab divani tımar mezzur karye Atai Bey defterinde reayasıyla Baş Çiftlik nam karye dahilinde yazulu mezza’a olub içinde olan reayası avarızdan emin olmak üzere mukayyed oldukları ecilden haliya Baş Çiftlik’de olduğu üzere bu karyede olanlar dahi emin-i avarız ve tekalif-i örfiyye kayd olundular”, bkz. KKA TD 10, vrk. 35 a.

köylerden gelerek yerleşen reaya tarafından meskun hale gelip köyleşmişlerdir. Bu bağlamda, Nehrülceviz nahiyesinde köye dönüşen 5 mezranın dördünün, nüfusu 458 olan Hıyam ve 354 olan Keret yakınlarında olması dikkat çeker. Bu köylerde sakin bazı şahısların adı geçen mezralara yerleşerek mezraları köyleştirdikleri söylenebilir.

Mezraların köye dönüşmesinde yukarıda bahsedilenler dışında, hızlı artan nüfusa bağlı olarak, bazı mezraların meskun hale gelmesi de etkili olmuştur. Nitekim, Sivas'a bağlı Kel Viranı-yı Diğer, Pirincik¹¹² ya da Ferruḥşad¹¹³ mezraları şenletilerek köye dönüşmeye örnek teşkil eder.

Yüzyılın ilk yarısında köye dönüşen 101 mezra bulunmaktadır. Bu mezralardan 71'i ilk defterde nüfus barındırmıyordu. Bunlar köye dönüştüklerinde 58'i 1-37 vergi neferi arası nüfus barındırmaya başlamışlardır. Fakat, 13 mezra köye dönüştüğü halde halen meskun değildir. 30 mezra ise ilk defterde 1-22 vergi neferi arası nüfus barındırırken, ikinci defterde köye dönüşmüşlerdir. Bunlardan 18'tanesi Sivas'ın eksik tahririnde bulundukları için bizim tahminimize göre köy olarak kaydedilmişlerdir. Meskun mezra iken köye dönüşen yerleşmelerden Sivas'a bağlı Eymir İni yerleşmesi dışındakilerin hepsinde belli bir nüfus artışı bulunmaktadır.

Yüzyılın ikinci yarısında köye dönüşen mezra sayısı ise 130'dur. Son defterde köye dönüşen 46 mezra, köye dönüşmeden önce meskun değildir. Bunlardan 4'ü köye dönüştüklerinde dahi nüfus barındırmıyorlardı. 84 mezra ise 1-58 vergi neferi arası nüfus barındırırken, son defterde karye olarak yazılmışlardır. Fakat, mezra iken 18 vergi neferi nüfus barındıran Sivas'a bağlı Çoban Viranı yerleşmesinin karyeye dönüştüğünde meskun olmamasını istisnai bir durum olarak ele alırsak, 14 mezra karyeye dönüştüklerinde¹¹⁴ kısmen nüfus kaybetmişlerdir.

¹¹² “Mezra'a-i Pirincik tâbi-i Sivas malikane mülk-i Pir Ahmed bin Mehmed Bey hali an-reaya haliya şenledüb sakin olanlar bunlardır”, bkz. BOA TD 287, s. 422.

¹¹³ “Mezra'a-i Ferruḥşad tâbi-i Sivas haric ez-defter mezkur mezra'anın içinde 8 nefer müslüman kayd olunub perakende olmağın bazı Pervani ? Zimmiler şenledüb 10 yıldan berü mütemekkin olanlar bunlardır ki zikr olunur”, bkz. BOA TD 287, s. 421.

¹¹⁴ Bunlar, Sivas'a bağlı Tavşancılık, Sovuk Çermik, Setire, Hisarcık-ı Alemdar, Koz, İsa Muğri, Çiftlik, Hacı Bey, Salur-ı Diğer, Pir Köprü, Yavi, Karaca Viran, Damlaluca ile Tokat'a bağlı Ser Tay ve Findıcak yerleşmeleridir.

Yüzyılın ortasına ait defterleri bulunmayan Arım ve Niksar kazalarında ise 1'i Arım kazasında olmak üzere toplam 16 mezra yüzyılın sonunda köye dönüşmüştür. Köye dönüşen 11 mezra, köye dönüşmeden önce meskun değildir. Köye dönüştüklerinde ise, sadece Arım'a bağlı Çarluca ve Niksar'a bağlı Meğdun Beçini yerleşmeleri halen nüfus barındırmamaktadır. 5 mevrada ise 2-12 vergi neferi arası nüfus bulunurken, köye dönüşmüşler ve hepsi karye olduklarında nüfuslarını artırarak 22-53 vergi neferi arası nüfus barındırmaya başlamışlardır.

Sonuç olarak, köye dönüşen 247 yerleşmenin 128'si köye dönüşmeden önce meskun değildir. Köye dönüşen 109 yerleşme meskun hale gelmişken, 19'u halen meskun değildir. 119 mezra ise, belirli bir nüfus barındırırken köye dönüşmüş ve hemen hepsinde nispi bir nüfus artışı görülmüştür. Netice itibariyle, bir yerleşmenin köy olarak kaydedilmesi için nüfus "önemli" bir etkidir.

Kaza	İdari Brm. Adı	1	2	3	Top. Nefer	Top. Nefer	Top. Nefer		
Arım	Çarluca	Mez	x	Kar	0	x	0	1	Arım
Niksar	Bozca Armud	Mez	x	Kar	2	x	22	15	Niksar
Niksar	Çiftlik	Mez	x	Kar	3	x	34		
Niksar	Kömür ve Kemer	Mez	x	Kar	12	x	31		
Niksar	Musalı	Mez	x	Kar	10	x	41		
Niksar	Ayazma	Mez	x	Kar	0	x	6		
Niksar	Basrakıl	Mez	x	Kar	10	x	53		
Niksar	Dilkan	Mez	x	Kar	0	x	23		
Niksar	Elmacık	Mez	x	Kar	0	x	79		
Niksar	Geni	Mez	x	Kar	0	x	32		
Niksar	Kızıl Yaka	Mez	x	Kar	0	x	41		
Niksar	Kuyucak	Mez	x	Kar	0	x	28		
Niksar	Kürt	Mez	x	Kar	0	x	14		
Niksar	Meğdun Beçini	Mez	x	Kar	0	x	0		
Niksar	Pertek	Mez	x	Kar	0	x	23		
Niksar	Uzun Kiras	Mez	x	Kar	0	x	7		
Tokat	Taylu Hacı	Mez	Kar	Kar	0	28	36	9	Tokat
Tokat	Eski-yi Diğer	Mez	Kar	Kar	6	6	6		
Tokat	Köske	Mez	Kar	Kar	0	8	19		
Tokat	Küçük Alan	Mez	Kar	Kar	1	5	13		
Tokat	Onapa	Mez	Kar	Kar	0	7	11		
Tokat	Ahmed Eyerci	Mez	Kar	Kar	0	17	25		
Tokat	Çukur	Mez	Kar	Kar	1	31	56		
Tokat	Kal'a Çayırı (Halka Çayırı)	Mez	Kar	Kar	0	26	40		
Tokat	Kara Kilise	Mez	Kar	Kar	0	16	14		
Tokat	Musalı	Mez	Mez	Kar	0	4	4	35	Tokat
Tokat	Eski Köy (Eski)	Mez	Mez	Kar	0	19	19		
Tokat	Pusad	Mez	Mez	Kar	0	0	0		
Tokat	Ser Tay	Mez	Mez	Kar	5	43	15		
Tokat	İvkeri (Öykürü)	Mez	Mez	Kar	0	25	82		
Tokat	Osman Alanı	o	Mez	Kar	0	8	31		
Tokat	Koru Bükü (Koru Sekü)	Mez	Mez	Kar	0	0	79		

Tokat	Ağıl Kaya	Mez	Mez	Kar	0	18	46
Tokat	Ağumi	Mez	Mez	Kar	2	14	63
Tokat	Ali Oğlanı	Mez	Mez	Kar	0	19	39
Tokat	Ayaş Gölü	Mez	Mez	Kar	0	3	27
Tokat	Baş Alan	Mez	Mez	Kar	0	14	32
Tokat	Beycücek Yerce Pınarı	Mez	Mez	Kar	0	4	15
Tokat	Danişmend Pınarı	Mez	Mez	Kar	0	2	14
Tokat	Deliklü Kaya	Mez	Mez	Kar	0	0	27
Tokat	Demürcilik	Mez	Mez	Kar	0	5	34
Tokat	Fınducak	Mez	Mez	Kar	9	58	32
Tokat	Gümranlu	Mez	Mez	Kar	0	0	36
Tokat	Kervan Konağı	Mez	Mez	Kar	4	11	37
Tokat	Küçük Saru Kaya	Mez	Mez	Kar	0	15	34
Tokat	Künbed-i Diğer	Mez	Mez	Kar	0	11	0
Tokat	Örtücek	Mez	Mez	Kar	0	2	6
Tokat	Saru Kaya	Mez	Mez	Kar	0	19	49
Tokat	Sekilik (Sekilik Viranı)	Mez	Mez	Kar	0	8	16
Tokat	Söğütlü	Mez	Mez	Kar	0	7	26
Tokat	Ak Viran	o	Mez	Kar	0	0	10
Tokat	Bey Viranı	o	Mez	Kar	0	7	15
Tokat	Kara Arpa Kolu	o	Mez	Kar	0	0	14
Tokat	Kınıkluca	o	Mez	Kar	0	0	16
Tokat	Mescidlüce	o	Mez	Kar	0	0	23
Tokat	Saru Alan	o	Mez	Kar	0	0	0
Tokat	Pirkilik	o	Mez	Kar	0	0	0
Tokat	Hasan Abad	Mez	Mez	Kar	4	3	5
Tokat	Meris (Merit)	Mez	Mez	Kar	0	16	24
Tokat	Keşlik	Mez	Mez	Kar	5	20	40
Sivas	Ahmed Hacı Viranı	Mez	(Kar)	Kar	0	0	0
Sivas	Arpa Viranı-yı Diğer	Mez	(Kar)	Kar	3	0	5
Sivas	Bağçe Hisar	mez	(Kar)	Kar	10	0	3
Sivas	Bedir Viranı	Mez	(Kar)	Kar	13	0	34
Sivas	Demürcilik	Mez	(Kar)	Kar	9	0	12
Sivas	Devlet Viranı	Mez	(Kar)	Kar	5	0	13
Sivas	Döşü Karaca	Mez	(Kar)	Kar	6	0	32
Sivas	Emir Hasan Künbedi	Mez	(Kar)	Kar	22	0	23
Sivas	Evirgen-i Diğer	Mez	(Kar)	Kar	0	0	29
Sivas	Fakı Sungur	Mez	(Kar)	Kar	2	0	18
Sivas	Gidirç	Mez	(Kar)	Kar	4	0	30
Sivas	İki Kilise	Mez	(Kar)	Kar	0	0	31
Sivas	İne Gazi	Mez	(Kar)	Kar	7	0	5
Sivas	İne Hacı	Mez	(Kar)	Kar	0	0	7
Sivas	Karaca Viran	Mez	(Kar)	Kar	12	0	8
Sivas	Korkud	mez	(Kar)	Kar	0	0	21
Sivas	Muğri	Mez	(Kar)	Kar	0	0	8
Sivas	Öküz	mez	(Kar)	Kar	0	0	32
Sivas	Pencerelü (Bekcilü)	Mez	(Kar)	Kar	8	0	32
Sivas	Pencerelü Kınık	Mez	(Kar)	Kar	0	0	18
Sivas	Salur-ı Diğer	Mez	(Kar)	Kar	8	0	35
Sivas	Senir-i Yakub	Mez	(Kar)	Kar	4	0	79
Sivas	Sofular	mez	(Kar)	Kar	0	0	7
Sivas	Sungur	Mez	(Kar)	Kar	4	0	36
Sivas	Süvari	Mez	(Kar)	Kar	0	0	13
Sivas	Şeyh Merzuban	Mez	(Kar)	Kar	19	0	49
Sivas	Şeyh Sami	Mez	(Kar)	Kar	0	0	31
Sivas	Taşlık Viranı	mez	(Kar)	Kar	0	0	75
Sivas	Ulu Dam	Mez	(Kar)	Kar	6	0	32
Sivas	Yahuda	Mez	(Kar)	Kar	1	0	15
Sivas	Ak Viran-ı Diğer	Mez	Kar	Kar	0	21	26
Sivas	Armudluca	Mez	Kar	Kar	0	3	4
Sivas	Beylik Kışlası	Mez	Kar	Kar	5	7	1
Sivas	Eymir İni	Mez	Kar	Kar	8	2	12
Sivas	Kafti	Mez	Kar	Kar	4	11	18
Sivas	Keklik (Kahkik)	Mez	Kar	Kar	7	13	21

41

Sivas

Sivas	Kızılca Hisar	mez	Kar	Kar	4	11	11	79	Sivas
Sivas	Kızılca Kışla	Mez	Kar	Kar	13	14	16		
Sivas	Nasır-ı Direkli	Mez	Kar	Kar	13	13	31		
Sivas	Perslik	Mez	Kar	Kar	3	8	16		
Sivas	Sofular	Mez	Kar	Kar	4	17	21		
Sivas	Bay Hasan	Mez	(Mez)	Kar	0	0	3		
Sivas	Karaca Hisar	Kar	Mez	Kar	7	21	34		
Sivas	Salur-ı Diğer	Kar	Mez	Kar	12	17	16		
Sivas	Sarıyar	Kar	Mez	Kar	6	6	18		
Sivas	Abdurrahman	Mez	Mez	Kar	16	21	46		
Sivas	Ağca Han	Mez	Mez	Kar	0	10	15		
Sivas	Ahircuk	Mez	Mez	Kar	0	0	13		
Sivas	Ak Viran	Mez	Mez	Kar	8	13	16		
Sivas	Ala Yund	mez	Mez	Kar	0	5	13		
Sivas	Baş Viran	mez	Mez	Kar	0	0	10		
Sivas	Batak (Yapak)	Mez	Mez	Kar	0	18	46		
Sivas	Borazid	Mez	Mez	Kar	2	20	26		
Sivas	Bulak	Mez	Mez	Kar	17	0	14		
Sivas	Çağlan (Cağlak)	Mez	Mez	Kar	9	4	19		
Sivas	Çat Viran	Mez	Mez	Kar	0	13	19		
Sivas	Çelik	Mez	Mez	Kar	5	11	16		
Sivas	Çiftlik	Mez	Mez	Kar	7	12	11		
Sivas	Çiftlik	Mez	Mez	Kar	5	11	8		
Sivas	Çomaklu	mez	Mez	Kar	0	5	9		
Sivas	Damlaluca	mez	Mez	Kar	15	35	31		
Sivas	Dere Viran	Mez	Mez	Kar	6	5	10		
Sivas	Eğrecalu	Mez	Mez	Kar	0	4	5		
Sivas	Eğri Kavak	mez	Mez	Kar	0	3	3		
Sivas	Emir Han	Mez	Mez	Kar	20	14	24		
Sivas	Ferruhsad	Mez	Mez	Kar	7	12	22		
Sivas	Finducak	Mez	Mez	Kar	0	0	3		
Sivas	Gelin Oğlu	mez	Mez	Kar	4	15	53		
Sivas	Gözenek Köprüsü	mez	Mez	Kar	6	25	27		
Sivas	Hacı Bey	Mez	Mez	Kar	9	12	4		
Sivas	Hırka	Mez	Mez	Kar	0	0	11		
Sivas	Hoca Bey	mez	Mez	Kar	0	6	20		
Sivas	İne Gazi	Mez	Mez	Kar	10	13	26		
Sivas	İsa Muğri	mez	Mez	Kar	1	9	5		
Sivas	Kara Bayrak	Mez	Mez	Kar	0	0	0		
Sivas	Kara Bayrak	Mez	Mez	Kar	8	12	24		
Sivas	Karaca Viran	Mez	Mez	Kar	25	27	25		
Sivas	Kel Viran-ı Diğer	Mez	Mez	Kar	0	7	21		
Sivas	Kızıl Kışla (Kızılca Kışla)	mez	Mez	Kar	0	0	21		
Sivas	Kızılca Ala Yund	mez	Mez	Kar	0	0	13		
Sivas	Kızılca Viran	Mez	Mez	Kar	0	5	11		
Sivas	Kızlar Viranı	mez	Mez	Kar	5	0	21		
Sivas	Koz	Mez	Mez	Kar	0	7	5		
Sivas	Kurdu	Mez	Mez	Kar	14	20	20		
Sivas	Kuyucak	Mez	Mez	Kar	0	0	11		
Sivas	Kürtler-i Diğer	Mez	Mez	Kar	1	4	5		
Sivas	Mescidlü	Mez	Mez	Kar	2	5	11		
Sivas	Mihmad Hacı	Mez	Mez	Kar	0	6	9		
Sivas	Pir Köprü (Yer Köprü)	Mez	Mez	Kar	11	19	14		
Sivas	Pirincik	Mez	Mez	Kar	0	15	41		
Sivas	Reyhan	Mez	Mez	Kar	11	7	16		
Sivas	Setire (Şire)	Mez	Mez	Kar	12	14	11		
Sivas	Sovuk Çermik	Mez	Mez	Kar	3	14	13		
Sivas	Söğüdlü-yi Diğer	Mez	Mez	Kar	0	0	12		
Sivas	Su Başı	Mez	Mez	Kar	4	18	32		
Sivas	Tavşancılık	Mez	Mez	Kar	13	16	5		
Sivas	Yaraş (Yavaş)	Mez	Mez	Kar	3	7	12		
Sivas	Yavi	Mez	Mez	Kar	17	19	12		
Sivas	Zengi	Mez	Mez	Kar	6	18	37		
Sivas	Beş Depe ve mezra'a-i Çerler	mez	Mez	Kar	1	5	42		

Sivas	A(r)pa Viranı-yı Diğer	o	Mez	Kar	0	9	35		
Sivas	Bey Dili	o	Mez	Kar	0	7	84		
Sivas	Çandık Viranı	o	Mez	Kar	0	5	16		
Sivas	Çemhani	o	Mez	Kar	0	0	51		
Sivas	Çoban Viranı	o	Mez	Kar	0	18	0		
Sivas	Döğer	o	Mez	Kar	0	0	13		
Sivas	Ebugen	o	Mez	Kar	0	2	3		
Sivas	Göllük Viran	o	Mez	Kar	0	0	7		
Sivas	Hasur	o	Mez	Kar	0	7	14		
Sivas	Hisarcık-ı Alemdar	o	Mez	Kar	0	13	6		
Sivas	Karaca Viran	o	Mez	Kar	0	3	3		
Sivas	Kızılca Çakal	o	Mez	Kar	0	17	22		
Sivas	Koçac-ı Diğer	o	Mez	Kar	0	3	11		
Sivas	Kutlu Oğlanı	o	Mez	Kar	0	0	26		
Sivas	Odlu Kaya	o	Mez	Kar	0	1	21		
Sivas	Saru	o	Mez	Kar	0	0	7		
Sivas	Sulu Viran	o	Mez	Kar	0	2	85		
Sivas	Tahun-ı Ulya	o	Mez	Kar	0	0	56		
Sivas	Yalnız Mehmed	o	Mez	Kar	0	0	26		
Sivas	Yazı Hırka	o	Mez	Kar	0	0	8		
Divriği	Körşin (Nurşin)	Mez	Kar	Kar	0	4	6	25	Divriği
Divriği	Sökünir	Mez	Kar	Kar	0	3	3		
Divriği	Zibilge (Td 153 Dilki / Dilge)	Mez	Kar	Kar	0	3	11		
Divriği	Ağca Dam	Mez	Kar	Kar	0	5	13		
Divriği	Yaşmaklar	Mez	Kar	Kar	0	5	15		
Divriği	Çarlavuk	Mez	Kar	Kar	0	5	6		
Divriği	Söğüdlü	Mez	Kar	Kar	0	2	8		
Divriği	Asi Köyü	Mez	Kar	Kar	0	0	13		
Divriği	Kilisecik	Mez	Kar	Kar	0	5	40		
Divriği	Ağca Viran	Mez	Kar	Mez	0	21	0		
Divriği	Şigi-yi Ermeni	Mez	Kar	Mez	0	1	0		
Divriği	Fetih Abad	Mez	Kar	Mez	0	2	0		
Divriği	Ağca Kaya	Mez	Kar	o	0	8	0		
Divriği	Baş Viranı	Mez	Kar	o	0	10	0		
Divriği	Dillü Köy	Mez	Kar	o	0	6	0		
Divriği	Sıra Söğüd	Mez	Kar	o	0	3	0		
Divriği	Şimali (Sümani)	Mez	Kar	o	0	1	0		
Divriği	Höbek	Mez	Kar	o	0	14	0		
Divriği	Bilar	Mez	Kar	o	0	7	0		
Divriği	Darı Özi-yı Süfla	Mez	Kar	o	0	13	0		
Divriği	Dedelü	Mez	Kar	o	0	13	0		
Divriği	Koz Viran	Mez	Kar	o	0	10	0	3	Divriği
Divriği	Kürek	Mez	Kar	o	0	37	0		
Divriği	Şükür Viranı	Mez	Kar	o	0	3	0		
Divriği	Yalnız Ağaç	Mez	Kar	o	0	23	0	26	Besni
Divriği	Livani	Mez	Mez	Kar	0	0	35		
Divriği	Mahru	Mez	Mez	Kar	0	0	12		
Divriği	Tarnı	Mez	Mez	Kar	0	0	4		
Besni	Çıglık	Mez	Kar	Kar	0	8	33		
Besni	Ala Kilise	Mez	Kar	Kar	0	14	25		
Besni	Çınar	Mez	Kar	Kar	0	5	21		
Besni	Penbey(i)	Mez	Kar	Kar	0	14	13		
Besni	Hasange	Mez	Kar	Kar	0	4	11		
Besni	Tökrülce	Mez	Kar	Kar	0	8	9		
Besni	Vartan Kozu	Mez	Kar	Kar	0	14	8		
Besni	Milin	Mez	Kar	Kar	0	6	8		
Besni	Tilet (Til Habil)	Mez	Kar	Kar	0	9	7		
Besni	Farkoşa	Mez	Kar	Kar	0	6	4		
Besni	Kölemence	Mez	Kar	Kar	0	16	3		
Besni	Bey Dili	Mez	Kar	Kar	0	12	3		
Besni	Bağluca	Mez	Kar	Kar	0	3	3		
Besni	Çomak	Mez	Kar	Kar	0	9	1		
Besni	Dere Küb (Direküb)	Mez	Kar	Mez	0	13	0		
Besni	Ak Diğın	Mez	Kar	Mez	0	9	0		

Besni	Kavak	Mez	Kar	Mez	0	9	0		
Besni	Kürük	Mez	Kar	Mez	0	9	0		
Besni	Göl Deresi	Mez	Kar	Mez	0	7	0		
Besni	İşkari	Mez	Kar	Mez	0	5	0		
Besni	Kuzu Öyüğü	Mez	Kar	Mez	0	5	0		
Besni	Ergin	Mez	Kar	o	0	4	0		
Besni	Kuruca	Mez	Kar	Mez	0	3	0		
Besni	Titenik	Mez	Kar	Mez	0	3	0		
Besni	Kara Halil	Mez	Kar	Mez	0	2	0		
Besni	Terane	Mez	Kar	Mez	0	2	0		
Besni	Alışar	Mez	Mez	Kar	0	0	6		
Besni	İsa Köyü	Mez	Mez	Kar	0	0	11	8	Besni
Besni	Kara Bahşilü	Mez	(Mez)	Kar	0	0	12		
Besni	İncirlü	Mez	Mez	Kar	0	0	15		
Besni	Mumberiz	Mez	(Mez)	Kar	0	0	14		
Besni	Tatar Çayırı	Mez	Mez	Kar	0	0	29		
Besni	Sorkun	o	Mez	Kar	0	0	6		
Besni	Yenice	o	Mez	Kar	0	0	2	5	N. Cevaz
N.Cevaz	Kerüz/ Mezra'a-i Kerüz	x	Mez	Kar	x	0	7		
N.Cevaz	Fenk / Mezra'a-i Fenk	x	Mez	Kar	x	0	10		
N.Cevaz	Kara Göl / Mezra'a-i Kara Göl	x	Mez	Kar	x	0	23		
N.Cevaz	Seğersun	x	Mez	Kar	x	0	5		
N.Cevaz	Yaylan / Mezra'a-i Yaylan	x	Mez	Kar	x	0	24		

Yukarıda da ifade edildiği üzere bir yerleşmenin köy olarak kaydedilmesinde nüfus önemli bir etkindir. Buna karşın, araştırma sahamızda bazı köylerin nüfus barındırmaması dikkat çeker. Bu durum, bu yerleşmelerin meskun olmadıkları tahrirden önce meskun olmaları¹¹⁵ ile alakalı olmalıdır ve muhtemelen bürokrasinin yavaş işlemesi ya da tahrir emini için önem arz etmemesine bağlı olarak bu yerleşmeler halen karye olarak yazılmaya devam etmiştir. Nitekim, önemli sayıda meskun olmayan yerleşme, köy olarak yazıldıktan sonraki tahrirlerde mezra olarak kaydedilmişlerdir.

¹¹⁵ 1516 tarihli tahrirde göre, Osmanlı öncesi Karakoyunlu-Akkoyunlu mücadelesinin sosyal bir sonucu olarak, Kemah'a bağlı köylerin % 67'si boştur, bkz. İsmet Miroğlu, a.g.e., s. 34. Bu örnekteki mantıktan hareketle, meskun olmayan köylerin özellikle daha yoğun olduğu Sivas ve Tokat için bir açıklama getirebiliriz. Nitekim bu bölge, Kızılbaşlarca tahrip edilmiştir. Kızılbaşların yaptığı şekavet hareketleri ancak nispi olarak Yavuz Sultan Selim döneminde engellenebildi. Meskun olmayan fakat halen karye olarak yazılmaya devam eden yerleşmelerin en azından bir kısmı bu olaylar sonucu ahalisi dağılmış olan yerleşmeler olabileceği varsayılabilir.

	Arım						Niksar						Tokat						Sivas						
Defterler	1.		2.		3.		1.		2.		3.		1.		2.		3.		1.		2.		3.		
Nüfusu olmayan köy adedi	7	5%	x	x	12	8%	4	5%	x	x	5	5%	36	13%	17	6%	18	6%	30	15%	8	4%	12	4%	Bulunduğu Defterdeki Köye Oranı
	Divriği						Darende						Besni						N.Cevaz						
Defterler	1.		2.		3.		1.		2.		3.		1.		2.		3.		1.		2.		3.		
Nüfusu olmayan köy adedi	0	0%	3	3%	1	1%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	Bulunduğu Defterdeki Köye Oranı

Hattı zatında, özellikle belirtilmelidir ki, ne mezra ne de karye için kesin bir tanım yapmak mümkün görülmemektedir. Sadece genel duruma bakarak bazı tanımlar yapmak mümkündür. Fakat, yapılan bütün tanımları olumsuz olarak etkileyecek istisnai örnekler bulmak mümkündür. Bu nedenle, bir yerleşmenin köy olarak kaydedilmesi için nüfus, önemli bir etken olmasına karşın, temel şart değildir. Aynı şekilde, biz köy için “geçimlerini hammadde üreterek sağlayan insanların yaşadığı nispeten küçük yerleşme merkezleri ile adı geçen faaliyetlerin yapılması için gerekli arazinin oluşturduğu birlik”tir tanımını yapmamıza karşın, bazı köylerin bu faaliyetlerini yapacak tarım arazilerine sahip olmadığını¹¹⁶ da görmekteyiz. Dolayısıyla, bir yerleşmenin köy olabilmesi için nüfus temel şarttır yerine, “önemli bir etkindir” ifadesini kullanmaktayız.

16. yüzyılda araştırma sahamızda, yüzyılın başında köy olarak kaydedilmiş olan yerleşmelerin daha sonraki dönemlerde köy olarak devamlılığına bakıldığında, Arım, Darende ve Nehrülceva’da % 100 oranına ulaşmaktayız. Bu bağlamda, Arım, Darende ve Nehrülceva’da yüzyılın başında köy olarak kaydedilen tüm yerleşmelerin yüzyılın sonuna kadar mevcudiyetlerini köy olarak devam ettirdikleri görülmektedir. Niksar kazasında bu oran % 99, Divriği kazasında ise % 97’dir. Yüzyılın başında köy olarak kaydedilen bir yerleşmenin, daha sonraki dönemlerde mezraya dönüştüğü dikkate alındığında, Divriği kazasında yüzyılın başında köy olarak kaydedilen yerleşmelerin % 99’unun mevcudiyetlerini (mezraya dönüşmüş

¹¹⁶ Darende’nin Ayvalı nahiyesine bağlı Aygırlı (son tahrirde 52 vergi neferi kayıtlıdır, bkz. KKA TD 153, vrk. 91 a-91 b) ve Kara Hacılar (son tahrirde 92 vergi neferi kayıtlıdır, bkz. KKA TD 153, vrk. 91 b-92 a) köylerinin “ziraat edecek yerleri yoktur”.

olsalar dahi) yüzyılın sonuna kadar devam ettirdikleri görülür. Tokat kazasında ise köylerin köy olarak devamlılığı % 93 oranında olup, köy yerleşmelerinin mevcudiyetlerini (mezraya dönüşmüş olsalar dahi) devam ettirebilme oranı ise % 96'dır. Köy yerleşmelerinin devamlılığı konusunda en sıkıntılı iki kaza Besni ve Sivas'tır. Besni kazasında köylerin mevcudiyetlerini (mezraya dönüşmüş olsalar dahi) devam ettirme oranı % 91 olsa da, köylerin köy olarak devamlılığı ancak % 83 oranında olabilmıştır. Besni kazasında, yüzyılın başında kaydedilen 5 köyün muhtemelen nüfus kayıpları dolayısıyla¹¹⁷ bu tarihten itibaren görülmemesi, oranın düşük çıkmasını etkilemiştir. Köylerin köy olarak devamlılığında en düşük oran % 78 ile Sivas kazasıdır. Sivas kazasında köylerin mevcudiyetlerini (mezraya dönüşmüş olsalar dahi) devam ettirebilme oranı ise % 84'tür. Sivas kazasında köylerin devamlılığının bu kadar düşük çıkmasında, yüzyılın başında kayıtlı 30 köyün sonraki tahrirlerde görülmemesi ile alakalıdır. Şayet, 102 vergi neferi gayrimüslimin bulunduğu Marülhin köyünü bir istisna olarak kabul edersek, geri kalan 29 köyün ortadan kalkması nüfus durumları ile alakalıdır.¹¹⁸ Yüzyılın başında köy olarak kaydedilen, fakat, meskun olmayan ya da çok az nüfusu bulunan 12 yerleşmenin mevcudiyetlerini ancak mezra olarak devam ettirebildikleri görülmektedir.

Her hangi bir dönemde karye olarak kaydedilmiş olan bir yerleşme, reayası perakende olarak nüfusunu kaybetmesi durumunda dahi tekrar şenlenmesi mümkün olabilmektedir. Bu tür kayıtlara özellikle Sivas kazasında rastlamaktayız. Han-ı Selçuk¹¹⁹ ve Büke¹²⁰ karyeleri zaman içerisinde reayasının perakende olmasına karşın, yeni yerleşenler tarafından yerleşmenin karye olarak devamlılığını sağlamışlardır.

¹¹⁷ Beluğ köyünün 3, Musalu ve Natırlı köylerinin 4 vergi neferi bulunmaktadır. Nüfusları nispeten fazla olan Milin karyesinde 11, Burun karyesinde ise 17 vergi neferi kayıtlıdır.

¹¹⁸ 29 köyün 13'ü meskun değildir. 9 köy 1-5, 7 köy ise 6-15 vergi neferi arası nispeten az sayılabilecek bir nüfusa sahiptir. Dolayısıyla, bu yerleşmelerin kaybolması muhtemelen nüfus durumları ile alakalıdır.

¹¹⁹ "Karye-i Han-ı Selçuk tâbi'-i Sivas malikane ve divani der tasarruf-ı Seydi Emir Ahmed ba-berat-ı sultani bera-yı hıdmet han-ı mezkur ber tarik-i murur mezkur karyede defter-i atikde 22 nefer müslüman yazılıb mezkurlar perakende olub şimdiki halde gelüb şenledüb sakin olan bunlardır ki zikr olunur", bkz. BOA TD 287, s. 419.

¹²⁰ "Karye-i Büke tâbi'-i Sivas malikane tamam mülk-i Emir Ahmed Çelebi bin Hacı İbrahim Paşa divani tımar mezkur karyede defter-i atikde 17 nefer müslüman reaya yazılıb perakende olmağın haliya sakin olan bu zımmiler ki zikr olunur divani haliya hassa-i hazret-i hüdevendigar halledellahu mülkü", bkz. BOA TD 287, s. 422-423.

	Arım			Niksar			Sivas			Tokat			Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
	İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan		İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan		İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan		İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan		İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan		İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan		İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan		İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan	
Köylerin köy olarak devamlılığı (Mezraya dönüşenler hariç)	138	138	100 %	87	85	99 %	207	162	78 %	275	256	93 %	117	102 (113) ¹²¹	87 % (97 %)	57	47 (57) ¹²²	83 % (100 %)	63	52	83 %	19	19	100 %
Köylerin devamlılığı (Mezraya dönüşenler dahil)	138	138	100 %	87	86	99 %	207	174	84 %	275	263	96 %	117	105 (116)	90 % (99 %)	57	47 (57)	83 % (100 %)	63	57	91 %	19	19	100 %

Netice itibariyle, genel olarak 16. yüzyılın başında köy olarak kaydedilen yerleşmelerin mevcudiyetlerini büyük ölçüde devam ettirdikleri görülmektedir. Araştırma sahamızda yüzyılın başında kayıtlı toplam 963 köyün % 92'si (882 adet) köy olarak yüz yıl boyunca varlıklarını korumuşlardır. Yerleşme devamlılığı açısından ise, yüzyılın başında kayıtlı köylerin % 95'i (910 adet) mevcudiyetlerini (mezraya dönüşmüş olsalar dahi) devam ettirmişlerdir.

Araştırma sahamızda, sadece köy olarak kayıtlı yerleşmeler ve nüfusları dikkate alındığında bir köye düşen ortalama vergi neferi sonuçları aşağıdaki tabloda görüldüğü üzeredir.

Kaza İsmi	Arım			Niksar			Tokat			Sivas		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Defterler												
Köy Adedi	138	x	150	87	x	111	274	272	310	207	150 ¹²³	326
Toplam Vergi Neferi	4813	x	8982	2306	x	7220	8021	12466	20232	5230	5100	14351
1 köye düşen ortalama vergi neferi	34,87	x	59,88	26,5	x	65,04	29,27	45,83	65,26	25,26	34	44,02

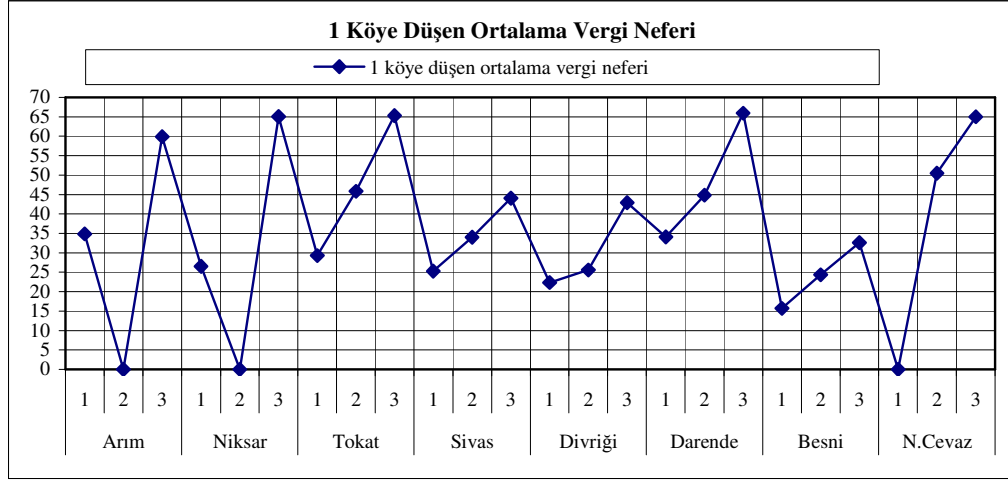
¹²¹ Şayet idari değişiklik olmasaydı köy sayısı 113 olacaktı.

¹²² Şayet idari değişiklik olmasaydı köy sayısı 57 olacaktı.

¹²³ Defterin eksik olması nedeniyle, aslında bu defterde olması gereken 74 köy kapsam dışıdır.

Kaza İsmi	Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Defterler												
Köy Adedi	117	148	118	57	58	47	64	88 ¹²⁴	87	x	19	25
Toplam Vergi Neferi	2615	3785	5058	1943	2601	3098	1004	2139	2840	x	958	1624
1 köye düşen ortalama vergi neferi	22,35	25,57	42,86	34,08	44,84	65,91	15,68	24,3	32,64	x	50,42	64,96

Bir köye düşen ortalama vergi neferi miktarı¹²⁵

Tablo ve grafikten de anlaşıldığı üzere, 16. yüzyılda araştırma yaptığımız bütün kazalarda köy başına düşen ortalama vergi neferi devamlı surette artış göstermiştir.

¹²⁴ Defterin eksik olması nedeniyle, aslında bu defterde olması gereken 3 köy kapsam dışıdır

¹²⁵ Meskun mezralar ile cemaat olarak kaydedilen nüfus kapsam dışıdır.

1.4- MEZRALAR

Mezra kelimesi, günümüzde coğrafi bir tanım olarak “köy altı yerleşme birimi” veya “kır iskân birimi” olarak tanımlanmasına karşın, Osmanlı tahrir kayıtlarında geçen anlamı daha ziyade “ziraat yapılan yer”, daha açıklayıcı bir ifade ile bir köyün bağlantısı olarak “tarım faaliyetlerinin tamamlayıcısı” şeklindedir.¹²⁶ Mezraların genellikle bir köye bağlı olarak yazılması, Osmanlı yönetimince mezraların genelde köy ekonomisinin bölünmez bir parçası olarak görülmesi ve köylü için köy sınırları içerisinde yeterli olmayan tarım topraklarına ek olarak tarım yapabileceği bir arazi rezervi gözüyle bakılması ile alakalıdır.¹²⁷ Anadolu’nun siyasi ve sosyal şartlarının sıkıntılı olduğu dönemde iskan yerleşmeleri savunması kolay olması açısından yüksek yerlerde kurulmuş olmasına karşın ziraat yerleri ovalarda, vadilerde kalmıştır. Köylerde bulunan çiftçiler, mezralara sadece ekip biçme zamanları gitmektedir.¹²⁸ Kanunnamelerde mezra’a, “harabesi ve suyu bulunan yer” olarak tarif edilmektedir. “Harabe”den kastedilen yerleşim biriminin terk edilmiş olmasıdır. Su ise iskan ve tarımın en önemli unsurudur.¹²⁹ İnalçık’a göre mezra’a ahalisi dağılmış sadece ekinlik olarak kullanılan eski yerleşme merkezi,¹³⁰ Hütteroth-Abdulfettah’a göre ise geçici yerleşme merkezidir.¹³¹ Mezra’a isimlerinin yanında çokça geçen “viran, virancık, ören, höyük” gibi ekler, buraların daha önce yerleşme birimi olduklarını göstermektedir. Anadolu topraklarındaki Bizans-Sasani, Bizans-Türk ve benzeri mücadeleler kırsal alanlarında yaşayan nüfusun güvenlik nedeniyle bulundukları bölgeleri boşaltarak, daha güvenli yerlere göçmelerine neden olmuştur. Mezra adlarındaki Oğuz/Türkmen boylarına ait isimler ise boşalan bu eski

¹²⁶ Tufan Gündüz, a.g.m., s. 183-185

¹²⁷ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C. 1, (Çeviren: Halil Berktaş), Eren Yay., İstanbul 2000, s. 211.

¹²⁸ Ali Tanoğlu, a.g.m., s. 27. Deniz Karaman, mezralara zaman içerisinde nüfus yerleştiği takdirde aşağı-yukarı (zîr-bâlâ) olmak üzere ikiye bölünebildiklerini söylemektedir. Bkz. Deniz Karaman, a.g.m., s. 422.

¹²⁹ “... Kahi bu karyelerin her bölüğüne afet irişüb oturdukları yerden göçüp birbirinin karyesine girüp veyahut ahar yerde mesken tuttıkları zamanda virane ve mekabir ve savad itibariyle mevkufat amilleri bu başka mezradır haric ez-defter kalmış deyu mahsule dahl ettikleri hilaf-ı defter ve kanundur zira mamur iken asl karye hasılı ile mahsup kılınmıştı...” Ö.Lütfi Barkan, **Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları I, Kanunlar**, İstanbul 1943, s. 53 (İçel).; Tufan Gündüz, a.g.m., s. 184.

¹³⁰ Halil İnalçık, **Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid**, TTK Yay., Ankara 1987, s. XXIX

¹³¹ Ahmet Güneş, “Osmanlı Tahrir Defterleri ve Bunların Tarih Yazıcılığında Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler”, **Türk Dünyası** Araştırmaları, S. 150, 2004, s. 182.

yerleşmelerin daha sonra buralara gelen Türkmen boy ve oymakları tarafından doldurulmuş olmasının bir sonucudur.¹³²

Kırsal yerleşme merkezleri, birbirine yakın bölgelerde dahi değişen coğrafi şartlara ve ekonomik etkilere bağlı olarak zaman içerisinde çok farklı özellikler kazanmıştır. Bu nedenle, kırsal yerleşmeler (köy, mezra vs.) için yapılan tanımlar, her bölgeye ve zamanın şartlarına göre değiştiği için kesinlik arz etmez.¹³³ Dolayısıyla, bu tür yerleşmeler için yapılan pek çok tanım bulunmakta ve bu tanımların hepsi araştırma yapılan sahadaki kırsal yerleşmelere tam anlamıyla uymamaktadır. Bu bağlamda, “mezralar nüfus barındırmayan yerleşmelerdir” şeklinde yapabileceğimiz kesin bir tanım Adana¹³⁴, Sivrihisar¹³⁵ ya da araştırma sahamızdaki Darende ve Divriği için uygun düşmesine karşın, Lazkiye¹³⁶ ya da araştırma sahamızdaki Sivas, Niksar, Tokat için uygun düşmez. “Mezralar tarım yapılan yerlerdir” şeklinde yapabileceğimiz kesin başka bir tanıma Sivas, Divriği ve Darende’nin bazı mezraları yaylak olması hasebiyle uymamaktadır.¹³⁷ Mezraların yaylak olarak kullanılması buralarda hayvancılık faaliyetleri yapıldığına da delalet eder. Mezralarda genellikle tarım yapılırsa da nadiren hayvancılık da yapıldığı görülmektedir.¹³⁸

Araştırma sahamızda Sivas’a bağlı Çat Viran mezrasında cami olması ise dikkat çekmektedir.¹³⁹

Osman Gümüşçü, mezraların “aidiyet yani mezrayı işletenlerin durumuna bakılarak” “ekinlik mezra” ve “müstakil mezra” olmak üzere iki grupta incelenebileceğini ifade etmektedir.¹⁴⁰ Hüseyin Çınar-Osman Gümüşçü, bazı

¹³² Tufan Gündüz, a.g.m., s. 185.

¹³³ Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 120.

¹³⁴ Yılmaz Kurt, a.g.m., s. 202-203.

¹³⁵ Halime Doğru, a.g.e., s. 58

¹³⁶ Turan Gökçe, a.g.e., s. 203, 232.

¹³⁷ Bkz. BOA TD 252, s. 20, 28, 110, 143, 191; BOA TD 287, s. 18, 356; KKA TD 153, vrk 83 a.

¹³⁸ İbrahim Atalay, a.g.m., s. 95.

¹³⁹ Bu mezrada 13 nefer kayıtlı ve birinin üzerinde “Hatib-i cami’-i Çat Viran” kaydı bulunmaktadır. Bkz. BOA TD 287, s. 416.

¹⁴⁰ Osman Gümüşçü’nün verdiği örneklerden bazıları şunlardır: Mezraa-yı Ağın tabi-i karye-i Erhankleş, Bu karyenin ekinliğidir; Mezra-yı Hayırlı tabi-i karye-i Divle, Bu mezra bu karyenin ekinliğidir müstakil değildir; Mezra-yı Tazane dermiyan-ı karye-i Kılbasan ve karye-i Kandale, bu

mezralarda geçen “hariçten ziraat ederler” ifadesinin de “müstakil mezra” ile aynı anlamı taşıdığını söylemektedir.¹⁴¹

Bizim araştırma sahamızdaki kaynaklarda “müstakil mezra” ifadesi zikredilmemesine karşın, “ekinlik mezra” ifadesi pek çok yerde geçmektedir.¹⁴² Müstakil mezra ifadesi geçmemesine karşın, araştırma sahamızda hiçbir köye bağlı olmayan pek çok mezra bulunmaktadır.

Öncelikle, mezraların kaynaklarda nasıl geçtiğine bakmakta yarar vardır. Bunlardan ilki karye ile birlikte sadece isimleri zikredilenler ya da karyede mütemekkin olanlardan sonra hasıl dökümünden önce isimleri zikredilenlerdir. Örneğin, “Karye-i Şuguryük ma’a mezra’a-i Mal Depesi ve Arpa Pınarı tabi-i Ovacık” ya da “Nefs-i Cincife kaydının içerisinde Mezra’a-i Dirce, Mezra’a-i Dihoy”.¹⁴³ İkincisi, bir köye bağlı olup ayrı olarak sadece hasılı verilenler. Örneğin, “Mezra’a-i Sürekli der nezd-i / tabi-i Çomak Hasıl 600”.¹⁴⁴ Üçüncüsü, mezrada mütemekkin şahıslar bulunmuyor ve bir köye bağlı olarak yazılmamış, fakat, hasıl verileri ayrıntılı olarak verilenlerdir.¹⁴⁵ Dördüncüsü, bir köye bağlı ya da bağımsız içinde nüfus barındıran mezralardır.¹⁴⁶ Beşincisi ise konar-göçerlerin tasarrufunda bulunan mezralardır.¹⁴⁷

iki karye halkı ekerler müstakil mezradır, bkz. Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 123-124.

¹⁴¹ Hüseyin Çınar-Osman Gümüşçü, a.g.e., s. 85-86.

¹⁴² Bu konuda, “Mezra’a-i Süvari tabi-i karye-i Aziz karyenin ekinliğidir; Mezra’a-i Tıraz Diğın mezkur Fırındar köyünün ekinliğidir; Mezra’a-i Kır Ahi tâbi-i mezbur mezkur İmarek köyünün ekinliğidir” örnekleri verilebilir. Ayrıca bkz. BOA TD 79, s. 553, 555; BOA TD 287, s. 408, 417, 419 ve diğerk tahrirler.

¹⁴³ Benzer örnekler için bkz. KKA TD 153, vrk 75 a, 87 b, 88 a, 89 a, 89 b, 92 a; BOA TD 79, s. 29, 50, 55, 87, 151.

¹⁴⁴ Benzer örnekler için bkz. BOA TD 997, s. 398, 403, 406 vd; BOA TD 79, s. 64,

¹⁴⁵ Bazı örnekler için bkz. BOA TD 408, s. 704, 711, 724, 725, 726, 746,747, 768,769, 787,788, 828, 844.

¹⁴⁶ Bazı örnekler için bkz. BOA TD 79, s. 50, 113, 116, 149, 527, 532, 541; BOA TD 54, s. 113, 114, 144; BOA TD 287, s. 76, 83, 88, 101, 108, 132, 215, 245, 357, 359, 364.

¹⁴⁷ Bazı örnekler için bkz. BOA TD 123, s. 85, 93, 95, 353, 365, 371, 372, 378, 390; BOA TD 79, s. 548, 624; BOA TD 287, s. 23, 356, 420.

Mezra, sadece bir köy¹⁴⁸ ya da birkaç köy¹⁴⁹ halkının tasarrufunda olabildiği gibi, sadece bir köyden¹⁵⁰ ya da farklı köylerden¹⁵¹ belirli şahıslar tasarrufunda da olabilmekteydi. Bazen şehir merkezlerine yakın mezralar, şehirli tarafından da ziraat amaçlı kullanılabilmekteydi.¹⁵² Mezralar genellikle ziraat amaçlı kullanılmasına karşın, bazen yayla,¹⁵³ bazen de çayır¹⁵⁴ amaçlı kullanıldığı da görülmektedir. Özellikle kimsenin işlemediği boş mezraların şahıslara yıllık belirli bir meblağ üzerinden mukata'aya verildiği görülmektedir.¹⁵⁵ Fakat, belirlenen mukata'a zaman içerisinde düşük kalırsa mukata'a yeniden belirlenmekteydi.¹⁵⁶ Mukata'aya verilen mezra zamanla köye dönüştüğü takdirde mukata'ası kaldırılmaktaydı.¹⁵⁷ Bazen, defterlere kaydedilen fakat, mezrada su bulunmaması gibi nedenlerle herhangi bir gelir elde edilemeyen mezralar, şahıslara verilmekte ve mezrayı mamur eden kişi lehine istisnai vergi indirimleri de yapılabilmekteydi.¹⁵⁸

¹⁴⁸ Örneğin, “Mezra'a-i Serçe der yed-i ahali-yi karye-i Ala Kilise”, “Mezra'a-i Boyaluca mezkur karye Pirlik halkı ekerler”. Diğer örnekler için bkz. BOA TD 997, s. 411; KKA TD 153, vrk. 72 a, 87 a; BOA TD 79, s. 602, 625, 626; BOA TD 287, s. 361, 363, 366, 370, 372, 374, 376, 378.

¹⁴⁹ Örneğin, “Mezra'a-i Göllüce tâbi-i karye-i Han-ı Selçuk haric ez-defter 5 mudluk yerdir mezkur karye ve mezra'a halkı ekerler ve Baş Viran nam karyeden dahi kimesne ekerler”. Diğer örnekler için bkz. BOA TD 287, s. 20, 25, 358, 369, 420.

¹⁵⁰ Örneğin, “Mezra'a-i Endik tabi-i Sivas nezd-i karye-i Rumlar Zikr olan mezra'a 5 mudluk yerdir Fazlun nam karye reayasından Ahmed bin Abdurrahman ve Mehmed birader-i O ve Abdulkерim bin Yar Ahmed ekerler”. Diğer örnekler için bkz. BOA TD 287, s. 355, 356, 357, 362, 367, 441; BOA TD 153, vrk 92 b.

¹⁵¹ Örneğin, “Mezra'a-i Ovacık tâbi-i Sivas iki başdan 10 mudluk yerdir Alp Kara nam karyeden 3 nefer Adıs nam karyeden 1 nefer Ala Hacı nam karyeden 9 nefer kimesne ziraat iderler”, bkz. BOA TD 287, s. 22.

¹⁵² “Mezra'a-i Kabudi tabi-i Sivas 15 mudluk yerdir Tavra nam karye halkı ve şehir halkından bazı kimesneler dahi bile zira'at iderler”, bkz. BOA TD 287, s. 362.

¹⁵³ “Mezra'a-i Muzaffer Yaylak olmuştur”, “Mezra'a-i İl Kondu Yaylaktır”, Örnekler için bkz. BOA TD 252, s. 20, 28, 110, 143, 191; BOA TD 287, s. 18, 356; KKA TD 153, vrk 83 a.

¹⁵⁴ Bkz. KKA TD 153, vrk 88 a, 92 a, 96 b.

¹⁵⁵ “Mezra'a-i Meydancık ve Kerc mezari-i mezbure hali yer olub kimesne ziraat itmedüğü sebebdan Sa'fer nam kimesne tasarruf idüb bedel-i öşr yıllık ikiyüz akça mukata'a virmeğe mültezim olmağın virildi tımar-ı Mahmud Hacı Maktu' fi sene 200”, bkz. BOA TD 71, s. 240.

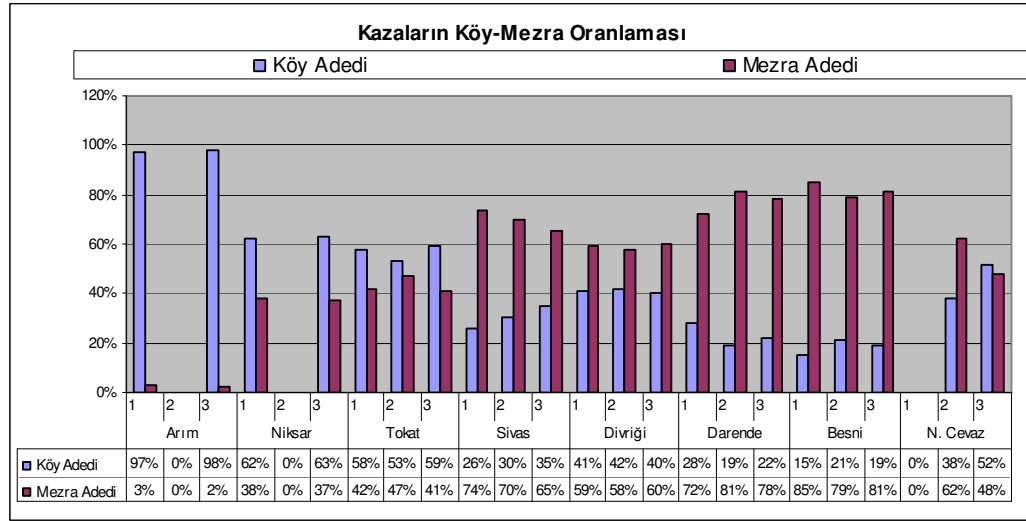
¹⁵⁶ “Mezra'a-i mezbure sabıkan defter-i atikde Mevlana Müderris Osman bin Doğan üzerine ikiyüz akça mukata'a mukayyed bulunub haliya ziyade hasılı muhammen (tahmin edilmiş) olduğu sebebdan sipahi olana sal-be sal virmek için müşarün ileyh üzerine mukata'a kayd olundu el maktu' fi sene bedel-i öşr 570 an tımar-ı Hüseyin”, bkz. BOA TD 123, s. 396. Bir diğer örnek için bkz. BOA TD 123, s. 392.

¹⁵⁷ “Karye-i mezbure sabıkan mezra'a olub defter-i atikde mukata'a mukayyed bulunub Haliya 5 nefer şenledüb karye olub Ekraddan ve gayriden zira'at itdükleriyle ziyade hasılı muhammen (tahmin edilmiş) olduğu sebebdan zahir olan hasılı kayd olunub mukata'ası ref olundu”, bkz. BOA TD 123, s. 357.

¹⁵⁸ “Mezkuran mezra'alar (Büyük Cucar ve Küçük Cucar) defter-i atikde hums mahsul bağlanub lakin yazılardan berü bir akçe hasıl olmayub harab üzere iken Rum züemasından Monla Ali havas-ı hümayun eminlerinden tapuya alub ve ihya ve abadan olması için ab-ı Tohmadan su çıkarub hayli

Hattımızda kazalara göre mevcut mezra sayıları ve mezzaların yerleşmeler içerisindeki payı tabloda görüldüğü üzeredir.

Kaza İsmi	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Mezra Adedi	5	x	4	53	x	66	199	240	214	600	520	596	170	202	177	145	241	166	369	354	376	x	31	23
Mezzaların Oranı	3%	x	2%	38%	x	37%	42%	47%	41%	74%	70%	65%	59%	58%	60%	72%	81%	78%	85%	79%	81%	x	62%	48%

Köy-mezraa oranı coğrafya ile direkt olarak alakalıdır. Örneğin Malatya sancağında yerleşmeleri % 32'si köy, % 68'i mezzalardan oluşmaktadır. Malatya'da ovaların az yer kaplaması ve platolar ve dağlık alanların çok olması köy sayısının mezra sayısına göre az olmasına neden olmuştur. Platolar ve dağlık alan mezra sayısının artmasına neden olmuştur. Maraş'ın ise % 47'si köy, % 53'ü mezzadır ve Malatya için geçerli olan neden burası içinde geçerlidir. Harput sancağının % 79'u köy, %21'i mezzadır. Yerleşmelerin yoğunluğundaki bu farklar bölgelerin coğrafyası, iklimi, bitki örtüsü, toprakları, ulaşım koşullarıyla tamamen alakalıdır.¹⁵⁹

akçe haraç itmeğin ve hasıl olan mahsulden öşr ve salariyye alına bu hükm-i şerif-i alişan irad itmeğin”, bkz. KKA TD 153, vrk 75 a.

¹⁵⁹ Mesut Elibüyük, a.g.m., s. 20-21

Hattımızda, mezraların % 3 gibi bir oranla en düşük kaldığı kaza Arım'dır. Arım kazası, Yeşilırmak'ın taşıdığı alüvyonlar tarafından inşa edilen verimli bir delta ovası (Çarşamba deltası) üzerinde yer almaktadır. Bu deltanın tarımsal potansiyeli son derece yüksektir. 16. yüzyılda bu kazada mezra oranının çok düşük olması, deltanın tarım bakımından yeterli ve verimli olması nedeniyle kazada yaşayanların çevredeki alanlarda mezra kurma ihtiyacı hissetmemiş olması ile alakalı olmalıdır.

Niksar kazası, Kelkit Vadisi (oluğu) üzerinde yer almaktadır. Faylanmalar sonucunda oluşan bu çöküntü alanı, daha sonra Kelkit çayının taşıdığı alüvyonlarla kaplanmıştır. Niksar ovası olarak bilinen bu alan, Niksar kazasının tarımsal üretim merkezidir. Bu ovanın dar olması nedeniyle, ovayı çevreleyen yüksek alanlarda ziraat amaçlı mezralara ihtiyaç duyulmuş olmalıdır. Niksar kazasında, her ne kadar köylere göre düşük oranda kalsa da yaklaşık % 38 gibi önemli sayılabilecek bir oranda mezra bulunmaktadır.

Tokat kazasında 16. yüzyılda köylerin ve mezraların oranının birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Niksar kazasının güney batısında yer alan Tokat kazası, Tokat ovası üzerinde kurulmasına rağmen, bu ova Niksar ovası ile karşılaştırıldığında daha küçük ölçekli olduğu dikkati çeker. Buna bağlı olarak Tokat ovasında tarım alanlarının büyüklüğü daha azdır. Bu nedenle, çiftçilerin tarımsal faaliyetleri yapmak amacıyla çevredeki uygun arazileri işleyerek buralarda mezralar oluşturmuş oldukları düşünülebilir.

16. yüzyılda, araştırma sahamız içerisinde bulunan, Arım, Niksar ve Tokat'ta, köy sayısı mezra sayısına göre daha fazla iken, Sivas ve daha güneyde bulunan diğer kazalarda durum farklılık arz eder. 16. yüzyılda Sivas kazasında köylerin oranı % 25-35 arasında iken, mezraların oranının % 65-75 arasında olduğu görülmektedir. Bu durumun temel nedeni, Sivas çevresindeki Kızıldağ'dan kaynağını alan Kızılırmak'ın jipsli arazide akarken bünyesine bu mineralleri alması olmalıdır. Bilindiği üzere, Sivas çevresi jipsli arazilerden oluştuğu için topraklar tarıma pek de elverişli değildir. Toprak özelliklerinden dolayı Sivas çevresindeki geniş alanlarda tarım bakımından faydalanmak mümkün olamamıştır. Bu dönemde, köylülerin ziraat yapmak amacıyla çevredeki platoların yamaçlarını ve dağların eteklerini (jips

kayacının olmadığı alanları) tercih ettikleri düşünülebilir. 16. yüzyılda Sivas kazasında sayıları 600'ü bulan mezarların bu derece yoğun olması yukarıda açıklanan nedenden kaynaklanmış olabilir. Ayrıca, bölgedeki pek çok mezarın konar-göçerlerin tasarrufunda olması mezra sayısının yüksekliğinde etkin olmuştur. Sivas'ın ilk defterinde % 74 oranında mezra varken bu oran yüzyılın sonunda % 65'e düşmüştür. Bu düşüşte yüzyıl içerisinde 120 mezarın köye dönüşmesinin de etkisi bulunmaktadır.

16. yüzyılda Divriği kazasında da mezarların oranının köylerin oranından yüksek olduğu dikkati çeker. Bu durumun, Divriği kazasının yer şekli özelliğinden kaynaklanmış olması muhtemeldir. Engelibeli ve yüksek bir alanda kurulan Divriği'de tarım toprakları son derece sınırlı olduğu için insanlar, çevrede ekilebilecek bütün alanları değerlendirme yoluna gitmiş olmalıdır. Ayrıca, bu bölgede konar-göçerlerin tasarrufundaki pek çok yaylak alanının mezra olarak kaydedilmiş olması da mezra sayısının yüksekliğine etki etmiş olabilir.

16. yüzyılda Darende kazasında, mezra oranının kırsal yerleşmelerin % 70'inden fazlasını oluşturduğu görülmektedir. Mezralaşma oranının bu derece yüksek olması, Darende kazasının kurulduğu bölgenin yer şekilleri özellikleri ile yakından ilgili olmalıdır. Tohma çayı vadisinde kurulan Darende'de, tarım ancak Tohma çayı vadisi tabanındaki alüvyal düzlüklerde yapılabilir. Ancak, vadi tabanı düzlüğü sınırlı olduğu için, tarımsal potansiyeli de sınırlı olur. Bu nedenle, topraktan geçimini sağlayan halk, Tohma çayı vadisi yamaçları ile Tohma çayına karışan diğer akarsuların vadi ve yamaçlarına yönelerek, buradaki işlenebilir arazi üzerinde ziraat faaliyetlerine yönelmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Zirai toprak arayışı, mezra sayısının artmasını da beraberinde getirmiş olmalıdır. Darende kazasının yüzyılın başında % 72 olan mezra oranı yüzyılın sonunda % 78'e yükselmiştir. Bu artışın, Darende kazasında yüzyıl boyunca hiçbir mezarın köye dönüşmüş olmaması ile de alakalı olduğunu düşünmekteyiz.

Hattımızda, mezra sayısı bakımından Sivas'ın ardından ikinci, fakat oran bakımından birinci sırada Besni kazası gelmektedir. Besni kazasında mezra oranı % 80'in üzerindedir. Besni kazasının kurulduğu vadide ziraat yapılabilen alanlar son

derece sınırlıdır. Bu bölgede eğimli yamaçların geniş yer tutması, toprağın işlenmesini güçleştirmiş olmalıdır. Bu nedenle, arazinin yapısı gereği farklı yerlerde zirai faaliyetler yapılmıştır. Besni kazası mezralarında, diğer kazaların aksine sadece tahıla yönelik ziraatın değil, bağcılığın da yapıldığı görülmektedir. Bağcılık yapılan yerleşmelerin de mezra olarak kaydedilmesi yanında, bölgede önemli sayıda konar-göçerin mevcudiyeti ve bunların da tasarrufundaki toprakların mezra olarak kaydedilmesi mezra oranının yüksek çıkmasında etkin olmuş olmalıdır.

Gaziantep platosunun doğu kıyısında kurulmuş olan ve bugünkü Nizip kazasına tekabül eden Nehrülceva'z'da, yer şekilleri oldukça sade özellik gösterir. Plato yüzeyinde yer alan ve bir bölümü Nizip çayı tarafından sulanan geniş düzlükler önemli bir tarım potansiyeli oluşturmaktadır. Son derece geniş olan plato düzlüklerinin işlenmesinin köylerden yapılması güç olduğu için, bu alanlarda ziraat yapmak amacıyla mezzalar kurulmuş olduğu düşünülebilir. Nehrülceva'z'da, yüzyılın ortasında % 62 oranında mezra bulunurken, bu oran yüzyılın sonunda % 48'e düşmüştür. Bunun nedeni, beş mezzanın köye dönüşmesi ve yüzyılın ortasında mevcut olan dört mezzanın yüzyılın sonunda sebebini bilemediğimiz bir nedenle kaydedilmemiş olmasıdır.

Mezra sayısı yüzyıl boyunca artmış mıdır? Yüzyılın başına ait defterlerle yüzyılın sonuna ait defterler kıyaslandığında ne çok belirgin bir artış ne de çok belirgin bir düşüş gözükmemektedir. 16. yüzyılın sonunda Niksar, Tokat, Divriği, Darende ve Besni kazalarında mezra sayısında yüzyılın başına göre cüzi bir sayıda artış bulunmasına karşın, Arım, Sivas ve Nehrülceva'z'da cüzi bir düşüş bulunmaktadır. Fakat, mezzaların yüzyıl boyunca istikrarlı bir mevcudiyet ortaya koydukları söylenemez. Bu bağlamda, köylere nispetle yüzyılın başında mezra olarak kaydedilen bir yerleşme, yüzyıl içerisinde köye dönüşmüş olsa dahi dikkate alarak, yüzyılın sonunda mevcudiyetlerini büyük ölçüde kaybettikleri görülmektedir. Hattımız dahilinde yüzyıl boyunca mevcudiyetlerini devam ettirebilen mezzaların en fazla % 87 oranı ile Niksar ve Nehrülceva'z'da olduğu görülmektedir. Hattı zatında, mezzaların yüzyıl boyunca mevcudiyetlerini devam ettirebilenlerin önemli bir kısmı zaman içerisinde köye dönüşenlerdir. Bir örnek vermek gerekirse, Sivas'ın ilk tahririnde kayıtlı 600 mezzanın ancak 311'i mevcudiyetini yüzyılın sonuna

ulaştırabilmiştir. Fakat bunların, 96'sı mevcudiyetlerini köy olarak devam ettirmişlerdir.

	Arım			Niksar			Sivas			Tokat			Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
	İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan		İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan		İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan		İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan		İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan		İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan		İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan		İlk Deft. mevcut	Son Deft. ulaşan	
Mezraların devamlılığı (Karyeye dönüşenler dahil)	5	3	60%	53	46	87%	600	311	52%	199	145	73%	170	109	64%	145	83	57%	369	273	74%	31	27	87%
Mezraların mezra olarak devamlılığı	5	2	40%	53	31	59%	600	215	36%	199	109	55%	170	97	57%	145	83	57%	369	242	66%	31	22	71%

Mezra sayıları, kazaların her tahririnde farklılık arz eder. Bu ise, ortadan kalkan, yeni kurulan, mezradan köye yada köyden mezraya dönüşen mezra sayılarıyla alakalıdır.

Kaza İsmi	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Sadece bir kere geçen mezra sayısı	2	x	2	7	x	34	27	18	47	270	34	203	27	19	11	14	38	10	76	21	53	x	4	1

Kaza İsmi	Arım	Niksar	Tokat	Sivas	Divriği	Darende	Besni	N.Cevaz
	Mezra	Mezra	Mezra	Mezra	Mezra	Mezra	Mezra	Mezra
Sadece ilk iki defterde geçen yerleşme sayısı	x	x	27	18	21	48	19	x
Sadece orta ve son defterde geçen yerleşme sayısı	x	x	50	167	64	0	63	x

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, önemli sayıda mezra, tahrirlerde sadece bir kere geçmektedir. Bu bağlamda, en çok mezra kayıtlı Sivas kazası örnek olarak verilebilir. Sivas'ın ilk defterinde 600 mezrası bulunmaktadır. Bu mezraların 270'i sonraki iki tahrirde mevcut değildir. Buna karşın yüzyılın ortasında 201 (34+167)

adet yeni mezra kurulmuş, fakat, 52 (34+18) mezra son tahrire ulaşamamıştır. Yüzyılın son tahririnde ise 203 mezra daha kurulmuştur. Yeni kurulan ya da ortadan kalkan mezralar dışında, yüzyılın başına göre yüzyılın ortasında 10 köy mezraya, 41 mezra ise köye dönüşmüştür. Son tahrire göre mevcut 4 köy mezraya, 79 mezra ise köye dönüşmüştür. Bütün bunlara karşın, yüzyılın başındaki mezra sayısı 600 iken yüzyılın sonunda mezra sayısı 596 olarak kaydedilmiştir. Sivas kazasında ortadan kalkan mezra sayısının bu kadar yoğun olmasının nedenlerinden biri, bölge topraklarının yapısıyla alakalı olmalıdır. Nitekim, daha öncede bahsedildiği üzere, bölge toprakları jipsli olduğu için tarıma pek de elverişli olmamaktadır. Belirli bir süre ziraat yapılan mezra, belki de bu nedenle ortadan kalkıp yeni mezralar kurulmuş olmalıdır.

Sonuç olarak, 16. yüzyılın başına göre yüzyılın sonunda mezra sayılarında belirgin bir artış-düşüş görülmemesine karşın, yüzyıl içerisinde önemli sayıda mezra ortadan kalkmış ya da kurulmuştur. Mezraların özelliği, ekilebilir-dikilebilir arazi olmalarıdır. Bu özelliği kaybettiğini düşündüğümüz mezralar ortadan kalkarken, bu açığı kapatmak için köylüler yeni mezralar oluşturmuştur.¹⁶⁰ Zamanla köye dönüşmüş olan ya da yeni kurulan köylerdeki çiftçilerin de ihtiyaçlarına binaen yeni mezralar kurduğu görülmektedir.¹⁶¹ Osman Gümüşçü, Larende kazasında mezra sayısının yüzyıl boyunca artış gösterdiğini belirtmektedir. Bu artışın nedenini ise, “Çünkü hızla artan nüfusu besleyecek yeni tarım alanları bulunmazsa, açlığın baş göstermesi işten bile değildir. Osmanlı mevzuatına göre kazalar, gıda bakımından içine kapalı yani kendi kendine yeterli olmak durumunda olduklarından, böyle bir sıkıntı başlayınca insanlar ya yeni tarım alanı açacaklar, ya dışarıdan gıda

¹⁶⁰ Bu bağlamda Sivas’a bağlı Tuz Hisar köyü örnek olarak verilebilir. Yüzyılın başında Tuz Hisar köyünün Armudluca-yı Ak ve Rande isimli iki mezrası bulunurken (BOA TD 79, s. 578-579), bu mezralar sonraki tahrirlerde görülmemektedir. Buna karşın yeni kurulan Ağmaç, Cebik, Derbend, Gökçe Viran, Güvercinlik, İzenik-i Venk, Koçak ve Ser Başık Viranı mezralarının (KKA TD 14, vrk 95 a- 96 a) Tuz Hisar köyünün ziraat alanı olduğu görülmektedir.

¹⁶¹ Daha önce mezra olarak kayıtlı Taşlık Viranı, Sivas’ın son tahririnde köye dönüşmüş ve yeni kurulan Zorbaca mezrası bu köyün ziraat alanı olmuştur, bkz. KKA TD 14, vrk 94 a; Nıksar kazasında yüzyılın sonunda kurulan Körkis karyesi’nin mezrası ise yeni kurulan Avşar olmuştur, bkz. KKA TD 10, vrk 59 b-60 a. Bu şekilde tahrirlerde pek çok örnek bulunmaktadır. Besni kazasının 1524 tarihli defterinde Sehentil karyesinin yanına düşülen “Karye-i mezbure sabıkan mezra'a olub defter-i atikde mukata'a mukayyed bulunub Haliya 5 nefer şenledüb karye olub” kayıttan da açıkça anlaşılacağı üzere daha önce mezra olan bu yerleşmenin köye dönüşmesi nüfusun burayı şenletmesi ile olmuştur, bkz. BOA TD 123, s. 357. Benzer örnek, Hürük, (bkz. BOA TD 123, s. 357) ve Meydancık (bkz. BOA TD 123, s. 358) yerleşmeleri için de geçerlidir.

getirecekler ya da başka yerlere göç edeceklerdir.” cümleleri ile açıklamaktadır.¹⁶² Çalışma sahamızdaki kazalarda, mezra sayısında belirgin bir artış olmadığı gibi, düşüş gösteren kazalar da bulunmaktadır. Hattımızda nüfus artışı oranının çok altında kalan mezra artışı, gıda temini anlamında bir sıkıntı yaşatmış mıdır? Buna hayır diyebiliriz. Ziraat sahası anlamında mezra olarak değil ama, yeni tarım alanları açılmıştır. Gerek 16. yüzyılın ikinci yarısında tahrirlere yansıyan baltalık kayıtlarının mevcudiyeti gerekse yüzyılın başına göre sayıları önemli ölçüde artan zemin kayıtları bu soruna çare olmuş olabilir. Köylerde de ziraat alanlarının bulunduğu düşünüldüğünde, yüzyılın başına göre önemli ölçüde artan köy sayısı yeni tarım alanları için örnek oluşturmaktadır. Bu bağlamda köy ve mezra toplamı olarak yerleşme/ziraat merkezlerinin yüz yılın sonunda sayı bakımından yüzyılın başına göre artış göstermesi dikkate değerdir.

Bu çalışmamızda, bazı köylerin mezraya dönüştüğünü tespit ettik.

	Arım	Niksar	Tokat	Sivas	Divriği	Darende	Besni	N.Cevaz
Köyden mezraya dönüşüm	0	1	9	14	8	0	18	0

Köyden mezraya dönüşenlerin meskun durumlarını kaybettikleri görülmektedir. Buradan hareketle, idari birim olarak köyden mezraya dönüşüm nüfusla ilgilidir.¹⁶³ Bir köy yerleşmesi, şayet nüfus kaybediyorsa oranın nüfus yerleşmesi için gerekli şartları kaybettiği söylenebilir.

İdari Birim Adı	Kaza	1	2	3	Neferen	Neferen	Neferen
Çenderhor	NİKSAR	Kar	o	Mez	1	x	0
Öyük-i Diğer	T O K A T	Kar	Kar	Mez	9	0	0
Ekecek		Kar	Kar	Mez	0	0	0
Fınducak		Kar	Mez	Mez	0	0	0
Ala Yundlu		Kar	Mez	Mez	0	0	0
Hızır İlyashık		Kar	Mez	Mez	0	0	0
Kara Bayazid		Kar	Mez	Mez	4	76	6
Hacılar		Kar	Mez	o	0	0	x
Aliha		Kar	o	Mez	0	x	2

¹⁶² Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 125.

¹⁶³ Besni kazasının Subadra nahiyesinde kayıtlı Söğüd yerleşmesi mezra olarak yazılmasına karşın, yanına düşülen “haliya karye şod” kaydı mevrada meskun 5 neferle alakalı olmalıdır, bkz. BOA TD 408, s. 633. Bir başka örnek ise Besni kazasına bağlı Erenc nahiyesinde kayıtlıdır. Bu nahiyege geçen Terane yerleşmesi yüzyılın başında nüfus olmayan mezra olarak kaydedilmesine karşın, yüzyılın ortasında yine mezra olarak kaydedilmiştir. Fakat yanına düşülen “haliya karyedir” kaydı mevrada meskun 2 neferle alakalı olmalıdır. Çünkü, yüzyılın sonunda bu yerleşme tekrar meskun olmayan bir mezra olarak kaydedilmiştir, bkz. BOA TD 997, s. 440.

Kuyucak		o	Kar	Mez	x	0	0
Danişmendli	S A V İ S	Kar	(Mez)	Mez	4	0	0
Depelü		Kar	(Mez)	Mez	0	0	0
Öyük		Kar	(Mez)	Mez	13	0	0
Kustendık (Hostendin)		Kar	Kar	Mez	8	0	0
Ordu Geriç		Kar	Kar	Mez	0	0	0
Karaca Hisar		Kar	Mez	Kar	7	21	34
Saruyar		Kar	Mez	Kar	6	6	18
Salur-ı Diğer		Kar	Mez	Kar	12	17	16
Barda Baş-ı Diğer		Kar	Mez	Mez	0	0	0
Gölcük		Kar	Mez	Mez	0	0	0
Kavak		Kar	Mez	Mez	0	0	0
Kızılca Kışla		Kar	Mez	Mez	0	0	0
Boynuz Özü		o	Kar	Mez	x	5	0
Hosurge		o	Kar	Mez	x	0	0
Erdüş	D İ V R İ Ğ İ	Kar	Kar	Mez	4	5	0
Kafir Viranı		Kar	Kar	Mez	2	0	0
Gücü (Kevci)		Kar	Mez	Mez	4	0	0
Ağca Viran		Mez	Kar	Mez	0	21	0
Bilar		Mez	Kar	Mez	0	7	0
Fetih Abad		Mez	Kar	Mez	0	2	0
Şigi-yi Ermeni		Mez	Kar	Mez	0	1	0
Venk		o	Kar	Mez	x	1	0
Hürük	B E S N İ	Kar	Kar	Mez	1	12	0
Kömürcük		Kar	Kar	Mez	5	5	0
Kara Küçük		Kar	Kar	Mez	2	3	0
Sürtmece		Kar	Mez	Mez	9	0	0
Havzun(e)		Kar	o	Mez	3	x	0
Dere Küb (Direküb)		Mez	Kar	Mez	0	13	0
Ak Diğın		Mez	Kar	Mez	0	9	0
Kavak		Mez	Kar	Mez	0	9	0
Kürük		Mez	Kar	Mez	0	9	0
Göl Deresi		Mez	Kar	Mez	0	7	0
İşkari		Mez	Kar	Mez	0	5	0
Kuzu Öyüğü		Mez	Kar	Mez	0	5	0
Kuruca		Mez	Kar	Mez	0	3	0
Titenik		Mez	Kar	Mez	0	3	0
Kara Halil		Mez	Kar	Mez	0	2	0
Terane		Mez	Kar	Mez	0	2	0
Erken (Erkavun)		o	Kar	Mez	x	4	0
Kuruca		o	Kar	Mez	x	4	0

Yukarıdaki tabloya bakıldığında, Ağca Viran, Bilar, Fetih Abad, Şigi-yi Ermeni, Dere Küb (Direküb), Ak Diğın, Kavak, Kürük, Göl Deresi, İşkari, Kuzu Öyüğü, Kuruca, Titenik, Kara Halil ve Terane yerleşmeleri yüzyılın başında nüfus barındırmayan mezralar iken, yüzyılın ortasında hepsi nüfus barındıran köye dönüşmüşler, fakat yüzyılın sonunda hepsi tekrar nüfus barındırmayan mezra olarak kaydedilmişlerdir. Öyük-i Diğer, Kustendik ve Kafir Viranı yerleşmeleri yüzyılın başında nüfus barındıran köy olarak kaydedilmişlerdir. Yüzyılın ortasında bu yerleşmeler meskun olmamasına karşın hala köy olarak kayıtlıdır. Bazen, bu idari birim değişikliği bir sonraki tahrirde yansıyabilmektedir.¹⁶⁴ Bu durum, muhtemelen tahrir emininin bunu kayda değer görmemiş olmasından kaynaklanmıştır. Nitekim, tahrir emininin bir yerleşme birimini karye ya da mezra olarak nitelendirirken ne

¹⁶⁴ Larende kazasında benzer durumla karşılaşan Osman Gümüşçü, “Yerleşme merkezlerinin fiilen karye olmaktan çıkmasına rağmen, yavaş işleyen bürokrasi nedeniyle hâlâ “resmen karye” görünmelerinden kaynaklanıyor olsa gerektir” görüşüyle konuya açıklık getirmeye çalışmıştır, bkz. Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 99.

kadar özen gösterdiği şüphelidir. Bu durum, özellikle yerleşmeleri kaydetmesi akabinde yaptığı açıklama kısımlarında kendini göstermektedir. Bu bağlamda, mezra olarak nitelendirdiği yerleşme aslında karyedir, ya da karye olarak nitelendirdiği yerleşme aslında mezradır.¹⁶⁵ Sivas’a bağlı Karacahisar,¹⁶⁶ Saruyar¹⁶⁷ ve Salur-ı Diğer¹⁶⁸ yüzyılın başında nüfus barındıran yerleşmelerdir. Yüzyılın ortasında bu yerleşmeler, nüfus bulunmasına karşın, iki karyede nüfus artmış bir karyede ise nüfus aynı kalmıştır, mezra olarak kaydedilmişlerdir. Bu durum da, tahrir emininin özensizliğinden ya da dikkatsizliğinden kaynaklanmış olmalıdır ki yüzyılın sonunda bu yerleşmeler tekrar karye olarak kaydedilmişlerdir. Tahrirlerde bunun benzeri kavram kargaşasını yansıtan pek çok örnek bulunmaktadır. Yukarıdaki tabloda dikkat çeken bir yerleşme ise Tokat’a bağlı Kara Bayazıd’tır. Bu yerleşme Hızır İlyaslık ile birlikte yüzyılın başında Kazabad nahiyesi içerisinde Tokat şehrine tâbi¹⁶⁹ bir köy olarak kaydedilmiştir. Tokat şehrine çok yakın bir yerde olduğu anlaşılan bu yerleşmeler, yüzyılın ortasında Tokat şehir merkezinde, mahalle kayıtları arasında içinde 76 vergi neferi barındıran bir mezra¹⁷⁰ olarak yazılmışlardır. Buranın, “ziraat yapılan yer” anlamına gelen mezra olarak yazılması, şehir halkı tarafından bu yerleşmelerin ziraat sahası olarak kullanması ile alakalı olmalıdır. Yüzyılın son tahririnde bu iki yerleşme yine mahalleler arasında fakat ayrı ayrı yazılmıştır. Bu tahrirde, Kara Bayezid 6 vergi nefere sahip mezra olarak tahrir edilmişken, Hızır İlyaslık yerleşmesi 49 vergi nefere sahip bir mahalle olarak kaydedilmiştir.¹⁷¹

Şu ana kadar, köylerin mezraya dönüşmesinde meskun olmamalarının etkili olduğunu belirttik. Buna karşın, özellikle Sivas ve Tokat’ta yoğun olmak üzere Arım, Niksar ve Besni’de nüfus barındıran mezzalar olduğu görülmektedir. Doğan Kuban’a göre, genel olarak konar-göçerlerin yerleşmeye geçtiklerinde ilk basamak köylerdir.¹⁷² Fakat, araştırma sahamızda konar-göçerlerin hem köylere¹⁷³ hem de

¹⁶⁵ Bkz. KKA TD 153, vrk. 91 b; BOA TD 287, s. 22, 34, 374, 376, 392, 394, 404, 421, 439.

¹⁶⁶ BOA TD 287, s. 52; KKA TD 14, vrk 104 b.

¹⁶⁷ BOA TD 287, s. 24; KKA TD 14, vrk 80 a.

¹⁶⁸ BOA TD 287, s. 394; KKA TD 14, vrk 51 a-51 b.

¹⁶⁹ Karye-i Kara Bayazıd ve Hızır İlyaslık tabi-i Şehr-i Tokat, bkz. BOA TD 79, s. 144.

¹⁷⁰ Mezra’a-i Kara Bayazıd ve Hızır İlyaslık, bkz. BOA TD 287, s. 58-59.

¹⁷¹ KKA TD 14, vrk. 149 b.

¹⁷² Doğan Kuban, a.g.m., s. 61.

¹⁷³ Bazı örnekler için bkz. BOA TD 71, s. 186, 188, 191, 200, 204, 218; KKA TD 142, vrk. 291 b, 301 b; BOA TD 123, s. 83, 85, 347, 349, 361, 364, 372, 393; BOA TD 408, s. 748, 749, 860.

mezralara¹⁷⁴ yerleştiklerini görmekteyiz. Bu bağlamda, hattımızdaki mevcut mezraların bir kısmı konar g  erlerce meskundur.

	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			Nehrölcevez		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Nüfus bulunan mezra sayısı	1	x	1	12	x	27	17	48	27	103	74	13	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0

Arım kazasında, Alan Kurdu yerleşmesi yüzyılın başında 11 vergi neferi, yüzyılın sonunda ise 27 vergi neferi olmak  zere¹⁷⁵ yoğun sayılabilecek bir nüfusa sahip olmasına karşın her iki tahrirde de mezra olarak kayıtlıdır.

Tokat kazasında yüzyıl boyunca toplam 61 yerleşme herhangi bir dönemde mezra olarak kayıtlı iken nüfus barındırmaktaydı. Bu 61 yerleşmeden 26'sı, mezra iken nüfus barındırmalarına karşın ya bir ya da iki sonraki tahrirde köy olarak kaydedilmişlerdir. Bu durum, muhtemelen ya tahrir emininin dikkatsizliği/özensizliği ya da bürokrasinin yavaş işlemesi ile alakalıdır. 18 yerleşme ise sadece bir tahrirde meskun olduğu için zaman içerisinde k yleşememiştir. 5 yerleşmenin ise en az iki tahrirde nüfus barındırmalarına karşın halen belirli bir köye bağlı olduğunu görmekteyiz.¹⁷⁶ Bu yerleşmelerin, nüfus barındırmalarına karşın halen bağlı bulunduğu köyün bir parçası olarak görüldüğü düşünülebilir. Geri kalan 11 yerleşmenin sadece ikisi yüzyılın    tahririnde de nüfus barındırırken diğerleri sadece yüzyılın orta ve son tahririnde meskundur.

16. yüzyılda Sivas kazasında, toplam 150 yerleşme nüfus barındırır durumda iken mezra olarak kaydedilmişlerdir. Bunlardan Karaca Hisar, Saruyar ve Salur-ı Diğer yerleşmeleri, yüzyılın başında karye iken yüzyılın ortasında, nüfus kaybına uğramadıkları gibi nüfus artışı gerçekleşmiştir, mezra olarak nitelendirilmişlerdir. Bu durum, muhtemelen tahrir emininin bir hatası olmalıdır ki bir sonraki tahrirde tekrar karye olarak yazılmışlardır. 54 yerleşme ise, meskun durumda mezra olarak kaydedilmeleri akabinde yapılan bir sonraki tahrirde karyeye dönüşmüşlerdir. 31 yerleşme ise, ilk iki tahrirde içerisinde nüfus barındıran mezralar iken son tahrirde

¹⁷⁴ Bazı  rnekler için bkz. BOA TD 123, s. 95, 351, 375; BOA TD 79, s. 548, 620, 621, 624; BOA TD 287, s. 356, 420, 443.

¹⁷⁵ Bkz. BOA TD 54, s. 415; KKA TD 33, vrk. 156 b-157 a.

¹⁷⁶  rneğin, Mezra'a-i Dihoy tâbi-i karye-i Nefs-i Cincife, bkz. KKA TD 14, vrk. 166 b.

köy olarak tahrir edilmişlerdir. Bunların, meskun bulundukları tahrir akabindeki tahrirde değil de son tahrirde karye olmaları ya yavaş işleyen bürokrasiden ya da bunların tâbi bulundukları köylerle bağı halen devam ettiği sebepten kaynaklanmış olabilir. 54 meskun mezra yerleşmesinin, yüzyıl boyunca sadece bir kere kayıtlı olması ya da yüzyıl boyunca sadece bir tahrirde nüfus barındırmalarından dolayı, bunların geçici yerleşme olduğu düşüncesiyle, mezra olarak kaydedilmesinde bir sakınca görülmemiş olabilir. 7 yerleşme sadece iki tahrir döneminde meskundur. Sivas'ta sadece 1 yerleşme her üç tahrir döneminde de meskun olmasına karşın mezra olarak kaydedilmiştir. Bu son sekiz yerleşme, meskun olmalarına karşın bağıli bulundukları köylerin etki alanından çıkamamış oldukları düşünülebilir.

Besni'de sadece 16. yüzyılın başında 4 mezranın meskun olduğu görülmektedir. Bunlardan iki tanesinin, diğer tahrirlerde kaydının bulunmaması nedeniyle, muhtemelen ziraat yapılabilecek durumlarının ortadan kalkmasından dolayı mezra olmaktan çıktığı varsayılabilir. Besni kazasında sadece yüzyılın başında ve dört adet gibi az sayıda meskun mezra olması, diğer kazaların aksine bu kazada bu durumun geçici bir olay olduğunu düşündürebilir.

Sonuç olarak, araştırma sahamızda meskun mezraların yaklaşık % 53'ü zaman içerisinde köye dönüşmüşlerdir. Köye dönüşen meskun mezralar ya yüzyılın orta ya da yüzyılın son tahririnde köy olarak kaydedilmişlerdir. Bu durum, ya tahrir emininin dikkatsizliği/özensizliği ya da bürokrasinin yavaş işlemesi ile alakalı olmalıdır. Meskun mezraların % 35'i sadece bir tahrirde mevcut olup önceki ya da sonraki tahrirlerde görülmemektedir. % 8'i ise sadece iki tahrirde meskundur. Bir yerleşmenin köy olabilmesi için fiziki (güvenlik, tarım alanları vs.) ve doğal şartlarının (su kaynakları vs.) uygun olması gerekir. Dolayısıyla, tahrir eminince bu şartlara haiz olmadığı düşünülen yerleşmelerin, geçici yerleşmeler olduğundan hareketle, mezra olarak kaydedildiği varsayılabilir. Geri kalan % 4'lük dilimde meskun mezraların bir kısmının hâlen bir köye bağıli olduğu görülmektedir. Bu nedenle, en azından bu şekilde kaydedilenlerin, meskun olmalarına karşın hâlen bağıli bulunduğu köyün etkisi altında bulundukları ve o köyün ziraat sahası olmaya devam ettiği düşünülebilir.

2. NÜFUS

Sınırları belirli bir sahanın, belirli bir tarihteki yaşayan insan sayısına “nüfus” denilmektedir. Yaşadığımız bu yüzyılda bir ülkenin, kalkınması ya da refahını artırması için ülkenin “nüfus özelliklerini” bilmesi gerekli olan bir olgudur. Nüfusun özellikleri ile kastedilen ise, “nüfus gelişimi, (doğumlar, ölümler ve göçler sonucu meydana gelen artış ve azalışlar), nüfus dağılışı (dağılışı, hem yatay hem de dikeyde, yani yükseltiye göre olmak üzere iki türlü ele alınabilir), nüfus hareketleri (göçler, ülke sınırlarını esas alarak iç göçler ve dış göçler olarak ikiye ayrılabilir), nüfusun cinsiyet ve yaş özellikleri, eğitim durumu, nüfusun dinî ve etnik özellikleri, konuşulan dile göre nüfus, bağımlı nüfus, nüfusun medeni durumu, nüfusun ekonomik özellikleri, hane halkı vb.” konulardır.¹ Dolayısıyla, her hangi bir zaman ve coğrafyada yaşamış ya da yaşamakta olan toplumun siyasi, sosyal ve iktisadi yapısının ortaya konulabilmesi için bölgenin nüfus yapısının bilinmesi gerekmektedir.²

Hattı zatında, yirminci yüzyıla kadar nüfusun sayısal fazlalığı devletlerin gücü için yeterli ve gerekli bir faktördü. Ayrıca nüfusun, devleti oluşturan temel unsurlarından birisi olması hasebiyle,³ tarih boyunca pek çok devlet, hangi amaca yönelik olursa olsun, belirli nedenlerle nüfus sayımları yapmıştır. Milattan 800 yıl önce Çin’de, 500 sene önce Mısır’da nüfus sayımları yapıldığı gibi, Roma devletinde de 600 sene boyunca belli aralıklarla nüfus sayımları (census) yapıldığı bilinmektedir.⁴ Osmanlı öncesi Türk-İslam devletlerinde de bu bağlamda sayımlar yapılmıştır. Nitekim, Selçuklular’ın İran’da, İlhanlıların İran ve Hint’te, Anadolu Selçuklularının Anadolu’da yaptırdıkları sayımlar örnek olarak verilebilir.⁵ Fakat, bunlar günümüz anlamında sayımlar olmayıp, belli bir amaca yönelik kısmi sayımlardır.

¹ Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus**, TTK Yay., Ankara 2001, s. 144.

² Mehmet Ali Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağı’nın Demografik Yapısı”, **Tarih İçinde Harput**, Elazığ 1992, s. 89.

³ Servet Karabağ-Salih Şahin, **Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası**, Ankara 2003, s. 15.

⁴ Haluk Cillov, **Nüfus İstatistikleri ve Demografinin Genel Esasları**, İstanbul 1960, s. 3-4.

⁵ Ömer Lütü Barkan-Enver Meriçli, **Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri I**, TTK Yay., Ankara 1988, s. 7-8.

Nüfus, insan ve doğa arasındaki ilişkiden dolayı devamlı hareket halinde ve değişken olan bir olaydır. Bu açıdan nüfusun dağılışı, sıklığı, artışı veya azalması öncelikle sahanın morfolojisine, iklimine, hidrografyasına, topraklarına, doğal bitki örtüsüne ve yer altı zenginliklerine bağlıdır.⁶ İnsanın, bir birey olarak varlığını sürdürebilmesi için fiziki ortama ayak uydurması gerekmektedir. Bu ise insanın bilgi düzeyi, beceri ve yetenekleri kapsamında zaman içerisinde gelişir. İnsan, doğal ortamla karşılıklı etkileşimine bağlı olarak birbirinden farklı yerleşmeler, nüfus yoğunlukları, ulaşım ağları ve değişik ekonomik etkinlikler oluşturur. Bu etkileşim sonucunda, insan topluluklarının oluşturdukları hayat tarzlarına ve yaşam koşullarına bakarak tarımcı, hayvancı, ormancı, sanayici gibi tasniflere ayırmak mümkündür.⁷

Besim Darkot, “Coğrafi hadiseler bakımından en mühim bir faktör olan insanın bir memlekette sayısı -yani nüfusu- ve bu sayının zaman içinde ve mekan üzerinde gösterdiği değişiklikler -yani bir taraftan nüfus hareketleri, bir taraftan nüfus yoğunluğu-” coğrafyacıları yakından ilgilendirdiğini söylese de,⁸ bu durum sadece coğrafyacıları değil tarihçileri ve diğer disiplinleri de yakından ilgilendirmektedir.

Nüfus ilmi olarak ifade edilen demografi kelimesi, ilk olarak 1855 yılında Achille Guillard tarafından kullanılmış olup, demografiyi “nüfusun miktarını, cinsiyet durumunu, fikrî ve umumi hareket ve terakkiyatını tetkik eden bir ilim” olarak açıklamıştır.⁹

⁶ Mesut Elibüyük, “Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak: Mufassal Defterler”, **Coğrafya Araştırmaları**, C. 2, S. 2, Şubat 1990, s. 25

⁷ Mesut Elibüyük, **Matematik Coğrafya Evren, Gezegenler, Dünya, Zaman**, Ekol Yay., Ankara 2000, s. 34-35.

⁸ Besim Darkot, “Türkiye’de Nüfus Hareketleri”, **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, C. 2, S. 5-6, 1953 İstanbul, s. 3.

⁹ Haluk Cillov, a.g.e., s. 8. Yunanca halk, nüfus anlamındaki demos kelimesi ile yazmak, çizmek anlamındaki grapos /graphia kelimelerinin birleşmesi ile oluşan demografi ‘nüfus ilmi’ manasında bir kelimedir, bkz. Kenan Gürtan, **Demografik Analiz Metodları**, İstanbul 1969, s. 3. Demografi kelimesi, J. Sutter tarafından “bir nüfus kitlesinin veya bir milletin, istatistik bakımından tetkiki”; F. Savorgan tarafından ise “nüfusun tabii ve içtimai hareketlerini ve nüfusun durgun vaziyetinde hasıl olan değişimleri sayı bakımından analiz temeline dayanan, nüfusun inkişafını idare eyleyen genel prensipleri inceleyen bir bilim” olarak tarif edilmektedir, bkz. Haluk Cillov, a.g.e., s. 8.

Yaptığı değerli çalışmalarla, tahrir defterlerinin demografik açıdan kullanılabileceğini ortaya koyan Barkan, tahrir defterleri için, zirai sayım olduğu kadar aynı zamanda bir nevi nüfus sayımı olduğunu da ifade etmiştir.¹⁰

Mehmet Öz, tahrir defterlerinin tam bir nüfus sayımı aracı olarak kullanılamayacağını belirterek, bu defterlerin nüfus açısından hangi anlamı ifade ettiğine dair: “her şeyden evvel akılda tutulması gereken şey şudur: Bu defterlerin temel fonksiyonu, merkezî idareye, vergi amaçları bakımından, tımar sisteminin uygulandığı sancaklardaki beşeri ve maddi kaynaklar hakkında mümkün olduğu ölçüde güvenilir ve ayrıntılı malumat temin etmektir. Dolayısıyla, demografik açıdan bunlar nüfus sayımı değil, vergi nüfusu/vergilendirilebilir nüfus sayımlarıdır. Defterlerde, evli ve bekar vergi ödemekle mükellef yetişkin erkek nüfusun yanı sıra, din hizmeti, yaşlılık, hastalık vb. sebeplerle vergiden muaf tutulan kişi ve grupların ve müsellemler gibi kırsal kökenli askeri grupların da kaydedildiğini belirtmeliyiz. Ergenlik çağına gelmemiş erkek çocuklar, kız çocuklar ve kadınlar defterlerde hiç yer almadığı gibi, ortalama bir hanenin kaç kişiden oluştuğu hakkında da herhangi bir ipucuna sahip değiliz. Yine yönetici tabakayı oluşturan askeri sınıfın bazı defterlerde kısmen yer almakla birlikte bazen tamamen hariç tutulduğunu görüyoruz”¹¹ yorumunu yapmaktadır.

Tahrir defterlerinin, modern anlamda bir nüfus sayımı olmadığı açıktır. Nitekim tahrirlerde, sadece nüfus sayımı amacıyla yapılmamış olması nedeniyle, demografi ilmi anlamında eksik sayılabilecek bilgiler mevcuttur. Bu nedenle, defterler üzerinde çalışan bazı araştırmacılar, defterlerin demografik anlamda kıymetli bilgiler vermesi yanında ihtiyatlı kullanılması gerektiğini ifade etmişlerdir.¹² Hattı zatında, bu defterleri Osmanlı tarihi araştırmacılarının dikkatine sunan Barkan,

¹⁰ Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, a.g.e., s. 3.

¹¹ Mehmet Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canık Sancağı**, TTK Yay., Ankara 1999, s. 41-42.

¹² Tahrir defterlerinin değerlendirilmesi sırasında metodolojik olarak yaşanan problemler için bkz. Özer Ergenç, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, **Belleten**, LII/203, Ankara 1988, s. 667-683; Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, **Vakıflar Dergisi**, XXII, 1991, s. 429-439; Kemal Çiçek, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Yöntem Arayışları”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 97, 1995, s. 93-111; Fatma Acun, “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, I, 1999, s. 319-332; Erhan Afyoncu, “Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 11, 2003, s. 267-286.

“istatistik verilerini, bazen kati rakamlar olmaktan ziyade nüfus kitlelerinin büyüklük nispetleri ve münasebetleri hakkında kıymetli ölçüler temin eden malumat olarak kullanmak mecburiyetinde kalabileceğimizi kabul etsek dahi, bu hal onların fevkalade büyük olan kıymetini azaltmayacaktır”¹³ diyerek, defterlerin tam anlamıyla bir nüfus tespit aracı olarak kullanılamayacağını belirtmiştir.

Ömer Lütfi Barkan’ın, bu defterleri ilim alemine sunması sonrası tahrirler üzerine pek çok detaylı çalışmalar yapılmıştır. Bu anlamda, gerek Anadolu gerekse Anadolu sınırları dışında kalan Osmanlı topraklarının büyük bir kısmının, tahrir defterleri kullanılarak sancak, kaza veya nahiye bazında incelemeleri yapılmıştır.¹⁴ Yapılan bu çalışmalar sayesinde, defterlerin eksiklikleri ve dikkat edilmesi gereken noktalarının büyük bir kısmı aydınlatılmıştır. Fakat, defterler üzerine yapılan çalışmaların kesafetine karşın aydınlatılamayan önemli bir nokta, genel nüfusa ulaşmak için önem arz eden, defterlerde geçen “hane” tabiridir.

Öncelikle, “hane”den¹⁵ kastedilen, aynı çatı altında oturanlardan ziyade bağımsız olarak bir gelir kaynağına sahip evli çiftler olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla, aynı evde kalan fakat bağımsız gelir kaynağına sahip evli erkek ayrı bir “hane”dir.¹⁶ Hane kavramını irdeleyen Mehmet Öz, hane ile ilgili olarak şu yorumu yapmaktadır: “Burada ortalama bir hanenin kaç kişiden oluştuğu yolundaki faraziyelere dayalı tartışmalara geçmeden önce, yukarıda hane kategorisine tekabül ettiğini belirttiğimiz birimlerin bazen sanıldığığının tersine 17. yüzyıldaki anlamıyla avarız hanesi olmadıklarını ekleyelim. Her ne kadar avarız ve avarızhane terimleri mevcutsa da ikincinin on altıncı yüzyılda normal bir haneden ibaret olduğuna ilişkin deliller vardır. Burada mesela hem mufassalı (TT 54) hem de icmali (TT 387) elimizde bulunan, 1520 civarında gerçekleştirilen Canik bölgesi tahririnde aynı toprak parçasına tasarruf eden iki ya da bazen daha çok kardeşin ayrı ayrı

¹³ Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, **Türkiyat Mecmuası**, X, 1953, s. 14.

¹⁴ Tahrir defterlerine dayalı yapılan araştırmaların, bazı eksikliklerine karşın, listesi için bkz. Adnan Gürbüz, **XV.-XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme**, Dergah Yay., İstanbul Ağustos 2001.

¹⁵ Hane için bkz. Nejat Göyünç, “Hâne Deyimi Hakkında”, **İÜEFTD**, S. 32, İstanbul 1979, s. 331-348.

¹⁶ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal tarihi**, C. 1, (Çeviren: Halil Berktaş), Eren Yay., İstanbul 2000, s. 61.

yazıldıklarını, icmalde bunların bağımsız haneler sayıldıklarını ve kazaların toplam rakamları verilirken hane-i avarız tabirinin kullanıldığını görüyoruz. Aynı toprak parçasını işleyen kardeşler bile ayrı ayrı avarız hanesi sayıldıklarına göre, 16. yüzyılda hanenin aynı çatı altında yaşayan kişilerin teşkil ettiği ve aynı zamanda mali niteliği olan bir birim olduğu söylenebilir. Bütün bunlara rağmen 15-16. asırlarda bir ailenin ortalama kaç kişiden oluştuğu, çekirdek ailenin mi yoksa geniş ailenin mi yaygın olduğu gibi hususlarda sıhhatli değerlendirmeler yapma imkanından yoksunuz”.¹⁷

Toplam nüfusu bulmak için en çok kullanılan yöntem, Barkan’ın “hane x 5” formülüdür. Bazı araştırmacılar, mücerred sayısı zaten buna dahil derken, bazı araştırmacılar bu formüle ayrıca mücerredleri de eklemektedir. Fakat, hanenin her zaman ve bölgede aynı olduğunu söylemek olanaksızdır. J. Russel, 12-14 yaş üstü erkeklerin kaydedildiği varsayımından hareketle “nefer x 3” formülünün daha uygun olacağını söyler. Mc Gowan ise, incelediği dört sancaktaki mücerred oranlarını dikkate alarak her bölgede farklı bir katsayı ile hesaplama yapmıştır. Erder ise, bazı muafklar dışında bütün yetişkin erkeklerin yazıldığından hareketle, yetişkinler nüfusun belli bir yüzdesini oluşturur prensibine göre kendisine bir yaş piramidi geliştirir ve 2,72 ile 4,31 arası bir dizi katsayı öngörür. Fakat, bu sistemin tahrirlere uygulanabilmesi pek pratik olmamıştır. Lowry ise, mücerredlerin kaydedilmesindeki bazı belirsizlikler nedeniyle nefer üzerinden hesaplama yerine tahrir emininin öncelikli ve asıl olarak ilgilendiği hane sayısının daha sağlıklı bir kıstas olduğunu kabul eder.¹⁸ Mehmet Ali Ünal, doğu bölgeleri için hanenin 7 kişi olarak kabul edilmesinin daha doğru olacağını ifade ederken,¹⁹ Cook, toplam nüfusa ulaşmak için hane x 4,5 ya da nefer x 3²⁰ formülünü kullanmıştır. Halime Doğru ise, hane sayısını

¹⁷ Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı ...”, s. 437. Tahrir defterlerinin demografik verilerinin sıkıntıları için ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, “Anadolu Şehirsel Ağının Onaltıncı Yüzyıldaki Gelişimi”, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, (Çeviren: Emine Sonnur Özcan), Doğubatı Yay., Ankara 2006, s. 14.

¹⁸ Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı ...”, s. 437-438. Ayrıca bkz. Mesut Elibüyük, a.g.m., s. 25-26; Ahmet Güneş, “Osmanlı Tahrir Defterleri ve Bunların Tarih Yazıcılığında Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 150, 2004, s. 165-184.

¹⁹ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı**, TTK Yay., Ankara 1989, s. 63-64

²⁰ M.A. Cook, **Population Pressure In Rural Anatolia 1450-1600**, London Oxford University Pres, Newyork Toronto 1972, s. 85.

5 ile çarparak çıkan sonuca, tahrirlerde kadı, askeri ve idari yöneticiler, kapı halkı gibi muaf zümrenin kaydedilmediği belirterek % 15 askeri nüfus ilave etmektedir.²¹

Hangi katsayı kullanılırsa kullanılsın, sonuçta bulunan bütün rakamlar Barkan'ın da kabul ettiği üzere²² bir tahminden öteye gidememekte ve rakamların büyümesinden başka bir işe yaramamaktadır. Dolayısıyla, Faroqhi, Zeki Arıkan, Mesut Elibüyük, Osman Gümüşçü gibi araştırmacılar değerlendirmelerini, bu çalışmada bizim de yapacağımız gibi, hiçbir katsayı kullanmadan sadece vergi nüfusunu esas alarak yapmışlardır.²³

Osman Gümüşçü, toplam nüfusu hesaplamaktansa, nefer sayısının nüfusu belli bir oranda temsil ettiği varsayımından hareketle, kayıtlı vergi nüfusunu esas alarak nüfusun dağılışı, gelişimi (nüfus artışı), hareketleri (göçleri) gibi konularla birlikte nüfusun ekonomik ve dini özelliklerini ortaya koyup, kırsalda köyler ve şehirlerde mahalleler baz alınmak suretiyle ayrıntılı haritalar hazırlanarak konuların derinlemesine incelenebileceğini ifade etmektedir.²⁴

²¹ Halime Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, Afa Yay., İstanbul 1992, s. 53. Tahrirlerde kaydedilmeyen gruplar hakkında bilgi için bkz. Hüseyin Arslan, **16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün**, Kaknüs Yay., 1. Basım, 2001, s. 92.

²² Hanenin tahminen 5 kişiden, ki pek çok tahrir çalışması tarafından kabul görmüştür, oluşabileceğini belirterek katsayı konusunda ilk önermeyi yapan Barkan, böyle sabit bir katsayıyı ilmi usullerle bulmadığını da itiraf etmiştir, bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, s. 12.

²³ Osman Gümüşçü, **Tarihi Coğrafya**, Yeditepe Yay., İstanbul 2006, s. 336.

²⁴ Osman Gümüşçü, **Tarihi Coğrafya**, s. 337.

2. 1. NÜFUSUN GELİŞİMİ

Nüfusun gelişmesi, bir bütün olarak nüfus hacmindeki değişimdir. Bu gelişme artma (pozitif) ya da azalma (negatif) olmak üzere iki yönlüdür. Pozitif ya da negatif yönlü gelişim, hiç şüphesiz nüfusun hacmini etkileyen doğumlar, ölümler ve göçlerin etkisiyle oluşmaktadır. Bu üç faktörün arasındaki münasebet sabit olmadığından dolayı, nüfusun gelişmesi bazen pozitif, bazen negatif yönlüken nadiren de durağan olabilmektedir. Nüfusun gelişiminde kullanılan “tabii gelişme” ifadesi, sadece doğum ve ölüm etkenlerinden oluşmaktadır.²⁵

Bu çalışmamızda kullandığımız tahrir defterlerinde, doğumlar veya ölümler hakkında bilgiler bulunmamasına karşın, nispeten göçlerle ilgili verilere rastlamaktayız. Dolayısıyla, burada nüfus gelişimini bir diğer ifade ile kazalardaki nüfusun artış-azalış oranlarını, kaynakların bize sunduğu bilgiler çerçevesinde değerlendireceğiz.

15.-17. yüzyıllar arası dünyadaki nüfus artışı konusu ilk defa Fernand Braudel tarafından dile getirilmiş, Braudel’in ortaya koyduğu tez Osmanlı için Barkan²⁶ tarafından desteklenmiş ve Barkan sonrası Osmanlı tarihi çalışanları da bu desteği yinelemiştir. Araştırma sahamızdaki nüfus gelişimini ele almadan önce Braudel’in fikirlerine yer vermek uygun düşer. F. Braudel, bu çağdaki nüfus artışını “Yüzde yüzlük bir nüfus artışı mı?” başlığı altında şöyle anlatır: “XVI. yüzyılda her yerde nüfus artmıştır. Ernest Wagemann bir kez daha inatçı önermelerinde haklı çıkmıştır. Her büyük nüfus artışının olağan olarak insanlığın tümüne yayıldığını savunmuştur. XVI. yüzyıl kuşkusuz bu evrensellik ayrıcalığına sahip olmuştur. Her halükarda bu kural, Akdeniz kıyılarındaki insanlığın tümü için geçerlidir. 1450’lerden veya en geç 1500’lerden itibaren nüfus Fransa’da olduğu kadar İspanya’da, İtalya’da olduğu kadar Balkanlarda veya Küçük Asya’da da artmıştır. Bu yükseliş 1600’lerden önce fark edilemeyecektir ve ancak sınır tarih olan 1650’lerin ötesinde belirleyici ve genelleşmiş bir hale gelecektir. Burada iyi danışmanlar olmayan tereddüt ve temkinliliklerin ötesinde, **1500-1600 arasında**

²⁵ Kenan Gürtan, a.g.e., s. 349-340. Ayrıca bkz. Besim Darkot, a.g.m., s. 5.

²⁶ Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, s. 1-26.

Akdeniz nüfusunun kabaca iki katına çıkmış olabileceğini söyleyelim. Bu nüfus 30 veya 35 milyondan 60 veya 70 milyona çıkmıştır ki **bu yılda % 7 civarında bir artış hızına** karşı gelmektedir. Birinci XVI. yüzyıl esnasında (1450-1550) çok canlı, devrimci olan artış, 1550'den 1650'ye olan ikincisi sırasında genellikle yavaşlamıştır -bu tarihler geniş tarihlerdir-. Okuyucu oyuna başlarken hareketin genel olduğunu; hem fakir, hem de zengin bölgeleri kapsamına aldığını; düzlüklerdeki kadar dağlardakileri ve steplerdekileri de etkilediğini, aynı anda tüm kentlerde -büyüklükleri ne olursa olsun- ve tüm kırlarda ortaya çıktığını bilecektir. Okuyucu bu biyolojik devrimin, bizi ilgilendiren kaderlerin en önemli olayı olduğunu; bunun Türk fethinden veya Amerika'nın keşfi veya iskânından veya İspanya'nın ekonomik girişimlerinden daha önemli olduğu kolayca kabul edilecektir. Zaten insan sayısındaki bu artış meydana gelmeseydi, bütün bu parlak sayfeler yazılabilir miydi? Bu devrin aynı zamanda beyaz madenin Amerika'dan kitlesel gelişinden önce bile açıklamasını getirdiği “fiyat devrimi”nden de daha önemlidir. Bu nüfus yükselişi; insanın önce etkin bir işçi, sonra da artan bir yük haline geldiği bir yüzyılın hem zaferlerini hem de felaketlerini örgütlemiştir. 1550'lerden itibaren tekerlek dönmeye başlamıştır: artık insanlar birbirlerinin rahatını kaçıracak kadar çoğalacaklardır. 1600'lere doğru bu nüfus fazlalığı genişlemeyi durdurmuş ve haydutlukla birlikte, sayesinde her şeyin bozulduğu veya hemen hemen bozulduğu yavaş seyreden toplumsal bunalımla, XVII. yüzyılın acı yarınlarını hazırlamıştır.”²⁷

Braudel, 1949'da yayımladığı kitabının genişletilmiş diğer baskısında Barkan'ın çalışmalarını kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus artışı konusunda ise şunları söyler: “Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfus sayımları, şu son yıllardaki tarihsel araştırmaların en değerli fetihlerinden biridirler. I. Süleyman döneminde (1520-1530'larda) 12-13 milyon olan nüfus 1580'lerde 18 milyona ve hatta 1600'lerde 30 veya 35 milyona çıkmıştır. Bu rakamlar tartışmalı ama mümkün rakamlardır. Tartışma dışı olan, İstanbul'daki meslektaşımızın atfettiği devrimci cesamete sahip olmasa bile, aşikar bir artıştır. Kuşkusuz bunlar tahminlerdir, fakat yazarların izniyle geçici sonuçlarını kullandığımız nüfus sayımı taramalarına

²⁷ Fernand Braudel, **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, C. 1, İmge Yay., Ankara 1993, s. 485-487.

dayanmaktadır. Esas olan bir kez daha, batı ile doğu arasındaki uyumdur. 1501-1509'daki beş büyük kentin -Venedik, Palermo, Messina, Catania, Napoli-nüfuslarını toplarsak 349.000 rakamını buluruz. Aynı toplam 1570-1574'te 641.000 sayısını vermektedir ki, bu % 83,6'lık bir artışa tekabül etmektedir. 1520 öncesinde 12 Türk kenti toplam olarak 142.562'lik bir nüfusa ve 1571-1580'de de 271.494 sayısına ulaşmaktadırlar ki, bu da % 90'a yakın bir artış olmaktadır. İki hareket karşılaştırılabilir niteliktedir.”²⁸

Braudel'in Barkan'ı, Barkan'ın ise kendinden sonra gelen tahrir çalışanlarını etkilediği muhakkaktır. Bu açıdan tahrir çalışanları, çalışma yaptıkları yerleşmelerin nüfus artışı konusunu ele almış fakat, genel olarak hemen hepsi artışı ilk ve son arası genel yüzde olarak vermişlerdir. Tahrir çalışanları genel olarak şehir nüfusu artışı üzerinde yoğunlaşırken kırsaldaki durum arka planda kalmıştır.

Erhan Afyoncu, tahrir çalışmalarında herkesin Ömer Lütfi Barkan, Nejat Göyünç, İsmet Miroğlu, Özer Ergenç, Bahaeddin Yediyıldız, Heath Lowry ve Feridun Emecen'in geliştirdikleri metodolojiyi kullanılması nedeniyle çalışmaların standartlaşmasına neden olduğunu ve ileri gitmediğini ifade etmektedir.²⁹ Bu nedenle, yapılan çalışmalar içerisinde, coğrafyacı olan Osman Gümüşçü'nün eseri şimdiye kadar yapılan çalışmalardan farklılık arz eder. Hattı zatında Osman Gümüşçü, şimdiye kadar yapılan tahrir çalışmalarında içindekiler bölümüne kadar klasikleşen metodu kullanmak yerine, yeni metod³⁰ üretmeye çalışmıştır. Dolayısıyla, Osman Gümüşçü'nün **“Acaba Braudel'in ileri sürdüğü artış oranı, Osmanlı İmparatorluğu için de aynen geçerli miydi? Yoksa işin içinde başka problemler mi vardı?”** sorusunu sorarak, tahrir defterlerindeki verilerden elde edilen sonuçlara göre, Osmanlı Devleti'nin 15-16. yüzyıldaki “nüfus artışı” konusuna bakış açısı kayda değerdir. Gümüşçü, Larende'nin 16. yüzyıldaki nüfus artışını inceledikten sonra, “Yaptığımız hesaplar, eğer Anadolu'nun diğer yerleri için de geçerliyse, -ki bu konu ancak aynı tarz çalışmaların artması ile öğrenilebilir-

²⁸ Fernand Braudel, a.g.e., s. 494.

²⁹ Erhan Afyoncu, a.g.m., s. 276. Erhan Afyoncu'nun bu görüşlerine katılmamız karşın, Mehmet Öz'ün XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı çalışması örneğinde olduğu gibi bazı çalışmalar istisna dışı olmalıdır.

³⁰ Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 3.

Braudel'in ileri sürdüğü nüfus artışı hızının Anadolu'da biraz daha fazla olduğu ortaya çıkar. Anadolu'nun farklı yerlerinde farklı coğrafi şartların olması ve kısa mesafelerde çok büyük değişikliklerin olması nedeniyle; her tarafta nüfus artışı yaşanmadığı gibi, artan yerlerde de artış hızı aynı değerlerde olmamıştır. Tablolarda görüldüğü üzere hem şehirlerde hem de kırsal kesimde nüfusu azalan yerler de mevcuttur. Larende için yapılan bu çalışmanın bütün Anadolu'ya genellenebilmesi ise, ancak daha önce de söylendiği gibi aynı tarz çalışmaların artması ile mümkündür." sonucuna varmıştır.

Bu çalışmada, şehir ve kırsalın genel nüfus artışı yüzdesi (% 100, % 120 gibi) yerine, "yıllık nüfus artış hızı" verileri üzerinden değerlendirme yapılacaktır. Bu nedenle, çalışma alanımızdaki her bir kaza / nahiye nüfusunun³¹ yıllık nüfus artışı, Türkiye İstatistik Kurumu'nun yıllık nüfus artış hızını bulmak için kullandığı " $P=Po.e^m$ " formülüne göre hesaplanmıştır.

Bulunan değerler ise, aşağıdaki tabloda görülmektedir.

%	Arım	Niksar	Tokat	Sivas	Divriği	Darende	Besni	N.Cevaz	
Genel-Şehir-Kır	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	2/3	1/3
Genel Nüfus Artış Yıllık	11,18	21,51	17,05	16,89	16,80	11,06	25,59	17,13	x
Şehir Nüfus Artış Yıllık	x	21,58	13,36	17,42	15,92	7,68	8,86	x	x
Kırsal Nüfus Artış Yıllık	11,18	21,49	17,82	16,77	17,04	12,02	29,82	17,13	x

Genel, şehir ve kırsalın yıllık nüfus artış hızları.

Öncelikle belirtmemiz gerekir ki, Huricihan İslamoğlu-İnan'ın öne sürdüğü kent nüfusunun kırsal nüfusa göre daha hızlı artışı görüşü,³² bizim sahamızda, şehir lehine gerçekleşen, Sivas kazasında % 0,65'lik, Niksar kazasında % 0,09'luk fark hariç söz konusu değildir.

Huricihan İslamoğlu-İnan, incelediği bölgedeki yıllık binde 20'lik nüfus artış hızını yüksek bulmaktadır. Genel olarak endüstri öncesi toplumlarda doğurganlığın

³¹ Burada nüfustan kastedilen, tahrir defterlerinde kayıtlı "nefer" sayısıdır. Nefer sayısını her hangi bir katsayıyla çarpmak sayıyı büyütmekten başka bir işe yaramayacağı düşüncesiyle değerlendirmelerde nüfus olarak nefer sayısı esas alınmıştır.

³² Huricihan İslamoğlu-İnan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, İletişim Yay., İstanbul 1991, s. 173.

yüksek olduğu varsayılmaktadır. Buna karşın, yıllık binde 20'lik nüfus artış hızı için ölüm oranlarının çok düşük oranda seyretmesi gerekir. Fakat, 16. yüzyıldaki ölüm ve doğum eğilimlerini bilememekteyiz. Bu nedenle, söz konusu artışı İslamoğlu, iç göç verilerine bağlamaktadır.³³ Nitekim, Faroqhi de Osmanlı dönemi Anadolu'sunda ortalama yaşam süresi hakkında bilgi olmaması nedeniyle, artan fazla nüfusu göçe bağlamaktan başka çıkar yol olmadığını belirtmektedir.³⁴ Evangelia Balta'nın çalışmasında da, bazı Balkan köylerinde artan anormal nüfus göçe bağlanmıştır.³⁵ Faroqhi ve İslamoğlu, tahrir defterlerinin ve diğer kaynakların göç olgusunu sistematik bir biçimde kaydetmemesi nedeniyle, göç dalgalanmalarının sayısal bir değerlendirmesine girişmenin mümkün olmadığını söylemelerine karşın, yaptığımız denemeden (bkz. Göç bölümü), en azından, tahmini bir sayısal değer verebileceğimiz görülmektedir. Böyle bir çalışmada, tam anlamı ile bir sayısal değer olmasa da, göçlerin boyut ve eğilimleri ortaya konulabilmektedir.

İslamoğlu, mevcut yüksek yıllık nüfus artışı hızını, özellikle Osmanlı-İran mücadelesi neticesinde meydana gelen göçle ilgilendirmesi akabinde, 16. yüzyılın sonlarında mücerred ve caba sayılarındaki önemli artışların da, göçle olabileceğine dair işaretler bulunduğunu ifade etmektedir.³⁶ 16. yüzyılın sonlarına ait, 1570-85 arası tarihlere denk gelen defterler serisinde, göç bölümünde de görüldüğü üzere göçmen kayıtları önemli ölçüde azalmıştır. Fakat, Osmanlı Devleti'nin sosyal-siyasi-ekonomik sorunları nedeniyle, diğer arşiv kaynaklarındaki bilgiler çerçevesinde bu dönemde nüfus hareketlerinin daha yoğun olduğu bilinmektedir. Buna karşın, bu verilerin tahrirlere yansımamış olması muhtemelen tahrir eminlerinin bu bilgileri göz ardı etmiş olması ile ilgilidir. Son defter serisindeki bilgilere göre, İslamoğlu'nun görüşleri için bir şeyler söylemek mümkün görülmemektedir. Fakat, genel anlamda göçmenlerin büyük bir çoğunluğunun caba olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Sivas'ın 16. yüzyıla ait ilk defterinde kırsaldaki göçmenlerin % 84'ü caba olarak kayıtlıdır. Caba göçmenlerin toplam cabaya oranı ise, % 27'ye tekabül etmektedir.

³³ Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 173.

³⁴ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994, s. 327.

³⁵ Evangelia Balta, **Rural and Urban Population In The Sancak of Euripos In The Early 16th Century**, Athens 1992, s. 93-94. Ayrıca bakınız Göç bölümü (immigration) , s. 97-98. Evangelia Balta, bu bölümde köylere yapılan göçlerin bulunduğu köy nüfusuna oranını yüzde bazında da vermiştir.

³⁶ Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 174.

16. yüzyılın ortasına ait defterde de kırsaldaki göçmenlerin % 80'i cabadır ve toplam cabaya oranı ise, % 6 olarak gerçekleşmiştir. Tokat'ta da durum benzer bir şekilde cereyan etmiştir. Yüzyılın ilk defterine göre Tokat kırsalındaki göçmenlerin % 74'ü caba ve toplam cabaya oranı ise, % 7'dir. Yüzyılın ikinci defterinde kayıtlı olan göçmenlerin % 79'u yine cabadır. Bu tarihlerde caba olarak kayıtlı göçmenlerin toplam cabaya oranı % 2'ye denk gelmektedir. Göçmenlerin bir defterde geldiği yerin belirtilmesi akabinde, bir sonraki defterde oranın yerlisi gibi geldiği yer belirtilmemektedir. Dolayısıyla, göçmenlerin bir bölgedeki nüfusları ya da toplam nüfusa oranları düşünülürken bu konunun dikkate alınması gerekmektedir. İslamoğlu'nun belirttiği mücerred etkisi ile ilgili ise, göçmen kayıtları sonrası gelen ve ekserisi mücerred olan “veled-i o” ya da “birader-i o” kayıtları veri tabanımızda bilgisayara girmediğimiz için bir yorum yapamamaktayız. Fakat, göçmenlerin genel olarak aileleri ile geldiği varsayımından hareketle mücerredlerin de önemli bir yekun tutabileceği düşünülebilir.

Nüfus artışında, konar-göçerlerin yerleşik hayata geçişi bir diğer etken olabilir. Nitekim tahrirlerde buna işaret olabilecek pek çok kayıt mevcuttur.³⁷ Ayrıca, tahrirlerde kayıtlı “Mehmed türkmen”, “Ahmet yörük” benzeri kişi isimleri altında geçen pek çok Türkmen, Yörük kaydı³⁸ bulunmaktadır. Tahrirlerde, pek çok mezra ve zeminin konar-göçer taifesi tarafından işlenmesi bunların yerleşme eğiliminde olduklarını gösterebilir.

Araştırma sahamızdaki kazaların ve diğer sancak/kaza/nahiyelerin yıllık artışlarını gösteren tablodaki veriler, Braudel'in önerdiği yıllık ‰ 7 artış oranının aksine Gümüşçü'nün önerdiği yıllık ‰ 10-15 artış oranını destekler mahiyettedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere nüfus gelişiminde etkin olan “doğum, ölüm ve göç” olmak üzere üç faktör bulunmaktadır. Sadece doğum ve ölüm faktörünün olduğu artış tabii artıştır. Buna göre, göç bölümünde incelendiği üzere göçün nispeten çok az etkilediği Arım ve Darende'deki yıllık nüfus artışının tabii artış olduğu varsayılabilir.

³⁷ KKA TD 14, vrk 32 a, 33 b, 43 a-b, 63 a, 64 a ve muhtelif sayfalar; KKA TD 33, vrk 199 b-200a, 142 a ve muhtelif sayfalar; KKA TD 142, vrk 291 b-292 a, 301 b ve muhtelif sayfalar; BOA TD 287, s. 443 ve muhtelif sayfalar.

³⁸ Örneklerin bir kısmı için Bkz. KKA TD 161, s. 96 a-97 b, 98 a-99 a; BOA TD 79, s. 168-169, 170-171; BOA TD 287, s. 207; BOA TD 54, s. 103-104, 125, 125-126, 131-132.

Hattımızdaki yıllık nüfus artışının ne anlam ifade ettiğini anlayabilmek için Anadolu'daki bazı kazalarda gerçekleşen yıllık nüfus artışlarını bilmekte fayda bulunmaktadır.

XVI. Yüzyılda Bazı Sancak/Kaza/Nahiyelerde (Şehir ve Kırsal Toplamı) Yıllık Nüfus Artış Hızları

	Tarih	Nefer	Tarih	Nefer	Artış binde
Çemişgezek Sancağı ³⁹	1518	8369	1566	7086	-3,5
Rize Kazası ⁴⁰	1520	8296	1583	8364	0,1
Trabzon Kazası ⁴¹	1520	15971	1583	17233	1,2
Ayaş Kazası ⁴²	1523	2016	1572	2346	3,1
Of Kazası ⁴³	1520	3531	1583	4433	3,6
Kemah Kazası ⁴⁴	1520	6702	1591	10066	5,7
Mardin Sancağı ⁴⁵	1526	18544	1540	20100	5,8
Erzincan Kazası ⁴⁶	1520	6261	1591	9789	6,3
Ankara Sancağı ⁴⁷	1523	39100	1571	60454	9,1
Darende Kazası	1530	2548	1569	3915	11,1
Arım Kazası	1520	4860	1575	9061	11,2
Çankırı Sancağı ⁴⁸	1521	26547	1579	52548	11,9
Ayıntab Nahiyesi ⁴⁹	1536	4388	1574	7255	13,3
Kargı Kazası ⁵⁰	1521	1978	1579	4456	14,1
Malatya Kazası ⁵¹	1520	8012	1560	14155	14,3
Larende Kazası ⁵²	1530	6721	1584	14810	14,7
Gedegra Kazası ⁵³	1520	3605	1576	8712	15,8
Divriği Kazası	1530	3403	1569	6519	16,8

³⁹ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, TTK Yay., Ankara 1999, s. 60.

⁴⁰ Hanefi Bostan, XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, TTK Yay., Ankara 2002, s. 213.

⁴¹ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 202.

⁴² Deniz Karaman, "16. Yüzyılda Ayaş Kazası –İktisadi Tahlil Denemesi-", Belleten, C. LXVI, S. 246, s. 435-438.

⁴³ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 206.

⁴⁴ İsmet Miroğlu, Kemah Sancağı ve Erzincan Sancağı (1520-1566), TTK Yay., Ankara 1990, s. 137.

⁴⁵ Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, TTK Yay., Ankara 1991, s. 83-85.

⁴⁶ İsmet Miroğlu, a.g.e., s. 138.

⁴⁷ Emine Erdoğan, Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 110.

⁴⁸ Ahmet Kankal, Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Çankırı Sancağı, Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 133-134

⁴⁹ Hüseyin Özdeğer, Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası, İ.Ü. Rektörlük Yay., İstanbul 1988, s. 101-107, 121-124. Ayıntab Livasının 16. yüzyıl ortasında idari yapısı değiştiği için sadece Ayıntab şehri ve Ayıntab nahiyesi esas alınmıştır.

⁵⁰ Ahmet Kankal, "16. Yüzyılda İdari-İktisadi ve Sosyal Açından Kargı Kazası", OTAM, S. 3, Ankara 1992, s.-223-245.

⁵¹ Gökür Gögebakan, XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560), Malatya Belediyesi Yay., Malatya, 2002, s. 188.

⁵² Osman Gümüşçü, XVI. Yüzyılda Larende ..., s. 153.

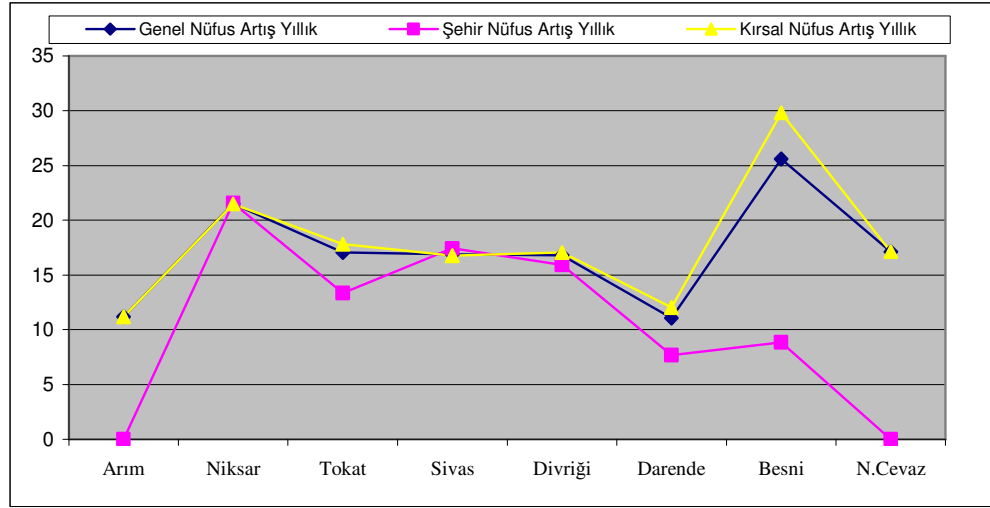
⁵³ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskan ve Nüfus (1485-1576)", Belleten, S. 219, Ankara 1994, s. 525.

Sivas Kazası	1520	7469	1574	18457	16,9
N.Cevaz Nahiyesi	1543	958	1574	1624	17,1
Tokat Kazası	1520	9991	1574	24908	17,1
Harpur Sancağı ⁵⁴	1523	8349	1566	17344	17,2
Niksar Kazası	1520	2764	1574	8729	21,5
Artukabad Kazası ⁵⁵	1520	1912	1574	6361	22,5
Besni Kazası	1530	1573	1560	3360	25,6
Pazarcık Nahiyesi (Maraş) ⁵⁶	1526	248	1563	1816	55,1

Araştırma sahamızda, şehir ve kırsaldaki 16. yüzyılın ilk ve son defteri arasındaki yıllık nüfus artışları aşağıdaki tablo ve grafikte görüldüğü şekildedir. Anadolu'nun diğer sancak/kaza/nahiye yıllık nüfus artışları ile kıyaslandığında Darende ve Arım kazasının yıllık nüfus artışı orta seviyelerde kalırken, hattımızın diğer kazalarının yıllık nüfus artış hızının yüksek olduğu görülmektedir.

%	Arım	Niksar	Tokat	Sivas	Divriği	Darende	Besni	N.Cevaz	
Genel-Şehir-Kır	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	2/3	1/3
Genel Nüfus Artış Yıllık	11,18	21,51	17,05	16,89	16,80	11,06	25,59	17,13	x
Şehir Nüfus Artış Yıllık	x	21,58	13,36	17,42	15,92	7,68	8,86	x	x
Kırsal Nüfus Artış Yıllık	11,18	21,49	17,82	16,77	17,04	12,02	29,82	17,13	x

Genel, şehir ve kırsalın yıllık nüfus artış hızları.

16. Yüzyılın ilk ve son defterleri arasındaki genel, şehir ve kırsalın yıllık nüfus artış hızı.

⁵⁴ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 58.

⁵⁵ Ali Açık-Tekin Susam, "Artukabad Kazasının Yerleşim ve Nüfus Yapısı (1455-1600)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XVIII, S. 2, İzmir 2003, s. 12.

⁵⁶ İbrahim Solak, "16. Yüzyılda Pazarcık (1526-1563)", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 10, 2003, s. 5-16.

Genel nüfus artışı esas alındığında, Besni kazası dışında Niksar, Tokat, Sivas Divriği ve Darende’de kırsal nüfus artışının hemen hemen genel nüfusla aynı paralelde gittiği görülmektedir. Şehirlerin nüfus artış hızı, Sivas şehri hariç genel nüfus artış hızının altında kalmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Huricihan İslamoğlu-İnan’ın öne sürdüğü kent nüfusunun kırsal nüfusa göre daha hızlı artışı görüşü,⁵⁷ bizim sahamızda, şehir lehine gerçekleşen, Sivas kazasında ‰ 0,65’lik, Niksar kazasında ‰ 0,09’luk fark hariç söz konusu değildir. Hattımızdaki şehirlerin, yıllık nüfus artış hızının boyutunu anlayabilmek için Anadolu’nun bazı şehirlerindeki yıllık nüfus artış hızlarının bilinmesinde fayda bulunmaktadır.

XVI. Yüzyılda Bazı Şehirlerde Yıllık Nüfus Artış Hızları⁵⁸

	Tarih	Nefer	Tarih	Nefer	Artış ‰
Çankırı ⁵⁹	1521	699	1579	676	-0,6
Erzincan	1516	701*	1530	684*	-1,8
Denizli	1530?	1178	1570-1	1228	1,0
Merzifon	1522-3	1485	1576-7	1783	3,4
Afyon	1528-9	1771	1572-3	2107	4,0
Demirci	1530-1	845	1575-6	1026	4,3
Trabzon	1523	1473	1585	2122	5,9
Tire	1528-9	1770	1575?	2374	6,3
Kal’acık ⁶⁰	1521	457	1579	700	7,3
Tosya ⁶¹	1521	768	1579	1196	7,6
Darende	1530	605	1569	817	7,7
Kütahya	1512-3	1192	1570-1	1885	7,9
Amasya	1523	1990	1585	3326	8,3
Manisa	1530-1	1356	1575-6	1995	8,6
Besni	1530	398	1560	520	8,9
Isparta	1525?	613	1568	904	9,1
Bursa	1530-1	7954	1573-4	12900	11,3
Larende	1500	701	1584	2048	12,8
Aksaray	1518	1101	1584	2564	12,9
Ilgun ⁶²	1524	319	1584	703	13,2
Akşehir ⁶³	1524	791	1584	1760	13,4
Tokat	1520	1885	1574	3863	13,4
Ankara	1530?	3010	1571-2	5344	14,1
Konya	1518	1433	1584	3764	14,7

⁵⁷ Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 173.

⁵⁸ Osman Gümüüşü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 151. Tablodaki, hattımıza ait veriler ve dipnot verilen dışındaki bilgiler Osman Gümüüşü’nün kitabından alınmıştır.

⁵⁹ Ahmet Kankal, a.g.t., s. 124.

⁶⁰ Ahmet Kankal, a.g.t., s. 124.

⁶¹ Ahmet Kankal, a.g.t., s. 125.

⁶² Volkan Ertürk, **XVI. Yüzyılda Akşehir Sancağı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 78-79.

⁶³ Volkan Ertürk, a.g.t., s. 72-73.

Divriği	1530	788	1569	1461	15,9
Kastamonu	1530?	1361	1582	3209	16,6
Sivas	1520	1327	1574	3376	17,4
Ereğli	1518	317	1584	1109	19,2
Kayseri	1522-3	2364	1584	8251	20,4
Urfa	1518	1199	1568-9	3496	21,6
Niksar	1520	355	1574	1128	21,6
Zile	1522-3	416	1574-5	1046	22,2
Beypazarı	1530-1	495	1572-3	1984	26,0
Kırşehir	1525-6	349	1584	1274	26,8
Eskişehir	1530	172*	1570?	517*	27,9

* Rakamlar nefer değil hane'dir.

? Soru işareti olanlar kesin bir tarih yerine belli bir tarih aralığı olarak verilenlere göre oluşturulmuş tahmini tarihtir.

Tabloda görüldüğü üzere, Anadolu'nun farklı bölgelerine ait şehirlerde, standart bir artışın olduğu söylenemez. Nitekim, nüfus artışı ya da azalışı yerel şartlarla doğrudan alakalıdır. Bu açıdan bir örnek olması hasebiyle Beypazarı'nın tekstilde ön plana çıkan önemiyle⁶⁴ tablodaki yıllık ‰ 26'lık nüfus artışı arasında bağ olduğu varsayılabilir. Erzincan'ın 1516-1530 arası yıllık nüfus artışı ‰ -1,8 olarak gerçekleşmiştir. Nüfus kaybının boyutunu göstermesi açısından, hattımızda sadece Tokat ve Sivas şehir-kırında, 1520 tarihli deftere göre, 110 vergi neferi Erzincanlı bulunması dikkate değerdir. Bu durum, Osmanlı-Safevi arasındaki mücadelenin bir ürünü olması muhtemeldir. Anadolu'nun orta ve kuzey bölgelerinde, 1520 öncesi süren Osmanlı-Safevi kargaşası nedeniyle azalan nüfus, Osmanlı'nın bölgede 1520 sonrası kurduğu istikrar nedeniyle artışa geçmiştir.⁶⁵ Hattı zatında, nüfusu etkileyen faktörlerin en başında, doğal afetler dışında istikrarın geldiği bilinen bir gerçektir. İstikrarsızlığın olduğu bölgeler devamlı bir şekilde göç verme eğilimindedir.⁶⁶

Hattımızda mevcut göç kayıtları –özellikle şarkiyânlar- göstermektedir ki, 16. yüzyılın ortasına kadar süren ve Amasya antlaşması (1555) ile son bulan İran-Osmanlı mücadelesi neticesinde oluşan istikrarsızlık, sınır bölgelerindeki şehir ve kırsallardan batıya doğru göçe neden olmuş ve buralardaki şehirlerin yıllık nüfus

⁶⁴ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 4, 36.

⁶⁵ Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 175-176.

⁶⁶ Orhan Kılıç, **XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)**, Tamga Yay., Ankara 1999, s. 137-141

artışları düşük hatta eksi oranlarda kalmıştır. Nitekim, Kızılbaş olayları sırasında Anadolu'nun özellikle doğusunda⁶⁷ pek çok köyün harap ve perakende olduğu bilinmektedir. Bu istikrarsızlık döneminde, az da olsa, Anadolu'dan da İran tarafına gidenler olmuştur.⁶⁸

Anadolu'nun yıllık nüfus artışı için Braudel'in öne sürdüğü ‰ 7'lik artışa karşın, Gümüşçü ‰ 10-15 arası bir rakam öne sürmektedir.⁶⁹ Bize göre de, Gümüşçü'nün verdiği artış oranı biraz daha makul gözükmektedir. Yıllık nüfus artışı, ‰ 10-15 aralığının altında ve üstünde olan yerlerin yerel şartlarına dikkat edilmesi gerekmektedir. Araştırma sahamızda bu oranın altında kalan, hattımızın en güneyinde yer alan Darende ve Besni şehir merkezleri bulunmaktadır.

Darende'nin yüzyıl boyunca çok az sayıda (7 nefer) göç almasına oranla fazla göç verdiği anlaşılmaktadır. İlk defterde dışa göç olarak nitelendirilebilecek 10 neferlik gaib kaydının toplam nüfusun ‰ 1,7'sine tekabül etmesi düşündürücüdür. Ayrıca, sadece hattımızdaki şehir merkezlerinde (yüzyıl boyunca) 10 nefer Darendeli kaydının bulunmasından –ki diğer şehirlere ne kadar göç verildiğini bilemiyoruz- Darende'nin göç veren bir şehir olduğunu varsayabiliriz.

Yıllık Nüfus artışı ‰ 8,9 olarak gerçekleşen Besni'nin durumu ise enteresandır. Besni, yüzyıl boyunca, göç bölümünde açıklandığı üzere nispeten önem arz edebilecek sayıda çevresindeki yerleşmelerden göç alan bir şehirdir. Besni'nin dışa göç olarak, yüzyılın başında 1 neferlik gaibi bulunmaktadır. Hattımızdaki kazalara ise, Besni şehir merkezinden yapılmış bir göçe rastlanmamaktadır. Besni'nin komşu kazaları olan Hısnımansur ve Kahta'ya gelen göçmenler arasında,

⁶⁷ Bkz. Orhan Kılıç, a.g.e., s. 144.

⁶⁸ Karye-i Ozan tâbi'-i Sivas malikane vakf-ı Evladlık üzere der tasarruf-ı Mahmud bin Hacı Ali mezkur Mahmud **kızılbaş olub** emlaki emr-i şerif ile bey' olundukda, KKA TD 14, vrk 59 b; Karye-i İki Kilise tâbi'-i Sivas der nezd-i Horahun mezkur karyenin malikanesi olub zikr olunan malikanenin nısfı **Kızılbaş giden** Mahmud Çelebi veled-i Ali **kızılbaş gittikde** Abdulgani Çavuş zikr olunan malikaneyi dergah-ı mualladan satun alub, KKA TD 14, vrk 92 a; Zikr olunan Sekiz bin iki yüz kırk sekiz akça Körkün nam karye Mirliya hassı olub lakin kırk seneden (1520'lere denk gelmektedir) mütecaviz **hali ve harab olmağla** tımarlık tarikiyle Ebu Bekir nam kimesneye tevcih olunub, KKA TD 142, vrk 268 a-268 b.

⁶⁹ Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 157.

en azından Mehmet Taşt mir'in verdiği bilgiye göre,⁷⁰ Besnili bulunmamaktadır. Besni'nin çevresindeki yerleşmelerden nispeten g   alan bir yer olmasına ve g   verdiğine dair bir kanıtımızın olmamasına karşın yıllık yaklaşık ‰ 9 olarak artan nüfusu kısmi olarak tabii artış kabul etmek gerekmektedir.

Tokat şehrinin yıllık nüfus artış oranı ‰ 13,4 olarak gerçekleşmiştir. Tokat, 16. yüzyıl Anadolu'sunun önemli şehirlerinden birisi konumundadır. Ticaret yolları üzerinde bulunması ve şehir vergilerinden anlaşıldığı üzere bir sanayi-ticaret şehri olması Tokat'ı cazibe merkezi haline getirmiştir. Bir cazibe merkezi olduğunu, şehre çektiği göçmenlerin sayısı da kanıtlayabilir. Tokat'a gelen göçmenlerin, ilk defterde nüfusa oranı ‰ 2,5, ikinci defterde ‰ 10,7 ve son defterde ise ‰ 2,5'dur. Dışa g   veren bir şehir konumunda olmamasına karşın, aldığı g  ce oranla Tokat şehrinin yıllık nüfus artış oranı düşük kalmıştır.

Divriği'nin yıllık nüfus artış oranı ‰ 15,9 olarak gerçekleşmiştir. Divriği hem g   veren hem de g   alan bir kazadır. Hattımızdaki şehir merkezlerinde tespit edebildiğimiz 60 vergi neferi Divriğili bulunmaktadır.⁷¹ Buna karşın, Divriği şehir merkezine gelen göçmenlerin, ilk defterde nüfusa ‰ 2, ikinci defterde ise ‰ 5 gibi önemli bir oranı bulunmaktadır.

Sivas'ın yıllık nüfus artışı, 16. yüzyılda ‰ 17,4 gibi yüksek bir oranda gerçekleşmiştir. Sivas şehir merkezi, kuzey-güney, doğu-batı arasındaki ticaret yollarının kesiştiği bir noktadadır. Sivas'ın, kayıtlı şehir vergilerinden anlaşıldığı üzere, aynı zamanda bir sanayi-ticaret şehri olduğu da görülmektedir. Dolayısıyla Sivas, ekonomik açıdan göçmenler için cazip bir şehirdir. Bu bağlamda, bu durumu doğrular mahiyette ilk defterde toplam nüfusun ‰ 11'inin, ikinci defterde ise ‰ 6,2'sinin göçmen olduğu görülmektedir.

Niksar, hattımızda yıllık ‰ 21,58 ile en yüksek oranda nüfus artışı sağlayan şehirdir. Niksar şehrinin, Sivas ve Tokat gibi sosyal ve ekonomik açıdan iki büyük

⁷⁰ Mehmet Taşt mir, **XVI. Yüzyılda Adıyaman (Besni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi**, TTK Yay., Ankara 1999, s. 101.

⁷¹ Faroqi de Kuzeybatı Anadolu'daki Divriğili göçmenlerden bahsetmektedir, bkz. Suraiya Faroqi, a.g.e., s. 351.

kentin yıllık nüfus artışı hızından daha fazla nüfus artış hızına sahip olduğu görülmektedir. Başlıca çekim merkezleri olan büyük kentlerin nüfus artış oranındaki bu düşüklük, söz konusu yerleşim yerlerindeki nüfusun iâşe ihtiyacını gidermede karşılaştığı güçlüklerle ilgili olabilir.⁷² Niksar'ın yıllık nüfus artış hızı, hem kırsal bölgede hem de şehir merkezinde ‰ 21'in üzerindedir. Dolayısıyla, şehir-kır nüfus gelişimi dengeli gitmiştir. Bu açıdan özellikle, şehir merkezinde yaklaşık ‰ 9, kırsal alanda yaklaşık ‰ 30 artış sağlayan ve şehir-kır nüfus gelişimi aşırı derecede dengesiz olan, Besni'den farklılık arz eder. Niksar kırsalına ait topraklar sulama olanakları nedeniyle çok verimlidir. Nitekim bu topraklarda, Anadolu'nun genelinde yetişen buğday ve arpa dışında, pamuk ve çeltik üretimi, meyvecilik, bağcılık ve sebzeçilik yapılan diğer önemli tarımsal faaliyetlerdi. Niksar şehrinin, şehir vergilerine göre bir sanayi şehri olması yanında, ana ticaret yollarının etki alanında bulunması da önemlidir. Hattı zatında, Sivas, Tokat ve Samsun'a yakınlığı Niksar kazasına ekonomik açıdan pek çok katkısının olduğu söylenebilir. Dolayısıyla hem Niksar şehrinin hem de Niksar kırsalının ‰ 21 artış sağlaması normal gözükmemektedir. İslamoğlu, Niksar'ın Tokat'tan daha yüksek nüfus artış hızına sahip olmasını, Niksar şehrinin hinterlandını oluşturan nahiyelerdeki nüfus artışının Tokat'ın hinterlandını oluşturan nahiyelere göre düşük olması ile açıklamaktadır. Buradan yola çıkarak İslamoğlu, "Niksar bölgesinde kırdan kente göç olgusunun daha sürekli olmuş olabileceğini" ifade eder.⁷³

Hattımız kırsalında gerçekleşen yıllık nüfus artış hızları ise aşağıdaki tabloda görülmektedir.

‰	Arım	Niksar	Tokat	Sivas	Divriği	Darende	Besni	N.Cevaz	
Genel-Şehir-Kır	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	2/3	1/3
Genel Nüfus Artış Yıllık	11,18	21,51	17,05	16,89	16,80	11,06	25,59	17,13	x
Şehir Nüfus Artış Yıllık	x	21,58	13,36	17,42	15,92	7,68	8,86	x	x
Kırsal Nüfus Artış Yıllık	11,18	21,49	17,82	16,77	17,04	12,02	29,82	17,13	x

Genel, şehir ve kırsalın yıllık nüfus artış hızları.

Araştırma sahamızda şehir ve kırsal bölgelerin yıllık nüfus artış hızı farklılık arz eder. Hattımız kırsalında gerçekleşen yıllık nüfus artışlarının ne anlam ifade

⁷² Suraiya Faroghi, a.g.e., s. 351.

⁷³ Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 186.

ettiğini anlayabilmek için, öncelikle diğer nahiye/kaza/sancaklardaki artışlara bakmak gerekir.

16. Yüzyılda Bazı Sancak/Kaza/Nahiye Kırsalının Yıllık Nüfus Artış Hızları⁷⁴

	Tarih	Nefer	Tarih	Nefer	Artış binde
Çemişgezek Sancağı ⁷⁵	1518	8034	1566	6365	-4,9
Eğridir Kazası	1478	1292	1568	1796	3,7
Telbaşer Nahiyesi ⁷⁶	1543	2796	1574	3290	5,3
Manisa Kazası	1531	4594*	1575	6013*	6,1
Gönen Kazası	1478	431	1568	908	8,3
Keçiborlu Kazası	1478	793	1568	1869	9,6
Ankara Sancağı ⁷⁷	1523	17944	1571	29669	10,5
Burdur Kazası	1478	1142	1568	2977	10,7
Arım Kazası	1520	4860	1575	9061	11,2
Darende Kazası	1530	1943	1569	3098	12,0
Çankırı Sancağı ⁷⁸	1521	23499	1579	47177	12,1
Akşehir Kazası ⁷⁹	1524	3154	1584	6877	13,1
Larende Kazası ⁸⁰	1530	6052	1584	12762	13,9
Ayıntab Nahiyesi ⁸¹	1536	2085	1574	3818	16,0
Ilgun Kazası ⁸²	1524	1480	1584	3933	16,4
Malatya Kazası ⁸³	1520	5695	1560	10996	16,6
Sivas Kazası	1520	6142	1574	15081	16,8
Divriği Kazası	1530	2615	1569	5058	17,1
N.Cevaz Nahiyesi	1543	958	1574	1624	17,1
Tokat Kazası	1520	8106	1574	21045	17,8
Harput Sancağı ⁸⁴	1523	7138	1566	15379	18,0
Kargı Kazası ⁸⁵	1521	1877	1579	4139	18,1
Kemah Sancağı	1516	1604*	1568	4322*	19,2
Niksar Kazası	1520	2409	1574	7601	21,5
Hısnımansur Kazası ⁸⁶	1519	1407	1563	4855	28,5
Besni Kazası	1530	1175	1560	2840	29,8
Kahta Kazası ⁸⁷	1519	1523	1563	6449	33,3
Mardin Kazası ⁸⁸	1518	5663	1540	9923	49,7

* Rakamlar hane'dir.

⁷⁴ Hattımıza ait veriler ve dipnot verilenler dışındakiler Osman Gümüşçü'nün eserinden alınmıştır, bkz. Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 152.

⁷⁵ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, s. 60.

⁷⁶ Hüseyin Özdeğer, a.g.e., s. 111.

⁷⁷ Emine Erdoğan, a.g.t., s. 99.

⁷⁸ Ahmet Kankal, a.g.t., s. 133-134. Burada sadece çiftçi-köylü reaya esas alınmıştır.

⁷⁹ Volkan Ertürk, a.g.t., s. 137.

⁸⁰ Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 153.

⁸¹ Hüseyin Özdeğer, a.g.e., s. 107.

⁸² Volkan Ertürk, a.g.t., s. 137.

⁸³ Gökür Gögebakan, a.g.e., s. 188.

⁸⁴ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 84.

⁸⁵ Ahmet Kankal, a.g.m., s.-223-245.

⁸⁶ Mehmet Taştemir, a.g.e., s. 54.

⁸⁷ Mehmet Taştemir, a.g.e., s. 74.

⁸⁸ Nejat Göyünç, a.g.e., s. 81-83.

Hattımız dahilinde olan Arım, incelediğimiz dönemde fazla bir özelliği olmayan küçük bir kazadır. Dolayısıyla, bu bölgede gerçekleşen ‰ 11,2’lik nüfus artış hızı “tabii artış” olarak algılanabilir.

Niksar kazasının, hem şehir hem de kırsalında, yüksek sayılabilecek, binde 20’nin üzerinde bir nüfus artışı gerçekleşmiştir. Bu durum, hem Niksar kazasının tarımsal açıdan verimli⁸⁹ bir coğrafyada olması hem de Sivas-Samsun ya da Sivas-Sinop arasındaki ana yol güzergahının da yakınlık bakımından etkisi altında olması ile alakalıdır. Niksar kırsalı, bu etkilere bağlı olarak çevresinden göçmen çekmiş olmalıdır. Hattı zatında, Tokat ve Sivas kırsalının daha fazla göç aldığı tahrir verilerinden görülmektedir. Fakat, bu göç dalgasının Niksar gibi elverişli bir bölgeyi etkilememiş olması düşünülemez. İlk defterde kayıtlı olup meskun olmayan ya da ilk defterde bulunmayıp son tahrirde ortaya çıkan 47 yerleşmede 1033 vergi nefer kayıtlıdır.⁹⁰ İlk defa ortaya çıkan bu nüfusun önemli bir kısmını, kesin olarak göç saymamamıza karşın, bunların çevre bölgelerden gelip yerleşmeleri meskun hale soktukları ya da yeni meskun yerleşmeler oluşturdıkları varsayılabilir. Bu açıdan yüzyılın başında 94 meskun yerleşme bulunurken, yüzyılın sonunda % 42 artışla meskun yerleşme sayısının 133’e çıkmış olması önem arz eder.

16. yüzyılda, Sivas ve Tokat kırsalında, yıllık ‰ 17-18 civarında bir nüfus artışı gerçekleşmiştir. Yüzyılın ortasında, Tokat kırsalında kayıtlı vergi neferinin yaklaşık % 15’i, Sivas kırsalının ise yaklaşık % 7’si, en azından, göçmendir. Bu derece yoğun göçmene karşılık, bölgedeki yıllık nüfus artış hızları ‰ 17-18 civarındadır. Bu düşük rakamın, bölgedeki Kızılbaş sorunu ile alakası olabilir. Nitekim buralar, Kızılbaşların yoğun sayılabilecek oranda yaşadıkları bir bölgedir.⁹¹ Özellikle 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın başları Safevi etkisiyle Kızılbaşların Osmanlı aleyhine faaliyet yaptıkları kaynaklarla sabittir. Ayrıca, bazı kızılbaşların İran

⁸⁹ Bkz. Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., 235. Niksar bölgesinde, coğrafya ve iklimine bağlı olarak tahıl dışı tarımsal faaliyetler de önem arz eder.

⁹⁰ Bu rakam, son defterde kayıtlı 7601 vergi neferinin % 14’ünü oluşturur.

⁹¹ 16. yüzyıldaki Kızılbaşlıkla ilgili bkz. Saim Savaş, **XVI. Asırda Anadolu’da Alevilik**, Vadi Yay., Ankara 2002.

tarafına göç ettikleri⁹² de kaynaklardan görülmektedir. Bunun dışında, bazı Kızılbaşların tahrir sırasında yazılmamak için kaçtıkları da düşünülebilir.⁹³ Bütün bu sebepler, Tokat ve Sivas kırsalında nüfus artışının aslında daha yüksek olması gerektiğini destekler mahiyettedir. Hattı zatında nüfusun tabii artışı dikkate alındığında, Sivas-Tokat kırsalındaki artış nispeten fazladır. Fakat bunda en önemli etken bölgeye gelen yoğun göçlerdir. Nitekim, Niksar, Sivas ve Divriği kazalarında şehir-kır nüfus artış hızları dengeli bir şekilde gerçekleşmişken, Tokat şehir merkezine kıyasla kırsalına daha fazla göçmen gelmesi aradaki dengeyi bozmuştur. Tokat kazası kırsalında, 16. yüzyılın ikinci yarısında 15 yeni meskun yerleşme kurulmuştur. Bunun dışında bazı yerleşmelerde ‰ 30-60 arası yıllık nüfus artışları⁹⁴ gerçekleşmiştir. Yeni kurulan veya meskun hale gelen yerleşmeler ile, “tabii nüfus artışı” sayılabilecek oranın çok üzerinde nüfusu artan yerleşmelerdeki nüfusun göçten başka açıklaması olamaz. Benzer durum, Sivas kazası kırsalı için de geçerlidir. Sivas kazasının 337 vergi neferi barındıran 40 yerleşmesi ilk defterden sonra görülmez. Buna karşın, yüzyılın ortasında yeni kurulan 39 yerleşmenin son tahrirdeki kayıtlı vergi nüfusu 816, yüzyılın sonunda kurulan 35 yeni yerleşmenin ise kayıtlı vergi nüfusu 1155’dir. Dolayısıyla, sonradan ortaya çıkan bu nüfusun önemli bir kısmı nüfus hareketleri sonucu meydana gelmiş olmalıdır. Tokat ve Sivas kazası kırsalında tespit edebildiğimiz yoğun göç verileri dışında, nüfus hareketlenmeleri sonucu ortaya çıkan nüfusun fazlalığına karşın, her iki bölgede yaklaşık ‰ 17-18 gibi bir nüfus artış hızı oluşmuştur. Bu artış hızının, yukarıda bahsettiğimiz göç ve nüfus hareketlerine bağlı olarak daha yüksek çıkması beklenirdi. Netice itibariyle, nüfus artış hızının beklenenden nispeten düşük çıkması, bölgedeki Kızılbaş sorunu ile alakalı olmalıdır. 16. yüzyılın başlarında bu bölgeler Osmanlı-Safevi mücadelesinin odak noktasındadır. Özellikle, I. Selimin saltanatı döneminde (1512-

⁹² “.... Amasya, Tokat ve Çorum levendlerinden yigirmi nefer kimesne Kızılbaş vilayetine kaçub”, MD 3, s. 477, hkm 1422, bkz. Saim Savaş, a.g.e.. Benzer duruma örnek teşkil edecek bazı vakalar tahrirlere de yansımıştır, bkz. KKA TD 14, vrk. 59 b, 92 a; KKA TD 142, vrk. 268 a.

⁹³ Tahrirlerde reayasının gelip yazılmadığına dair bazı kayıtlara rastladık, bkz. BOA TD 123, s. 444; BOA TD 71, s. 200. Bu kayıtlar, Sivas ve Tokat’a ait değilse de benzer durumların devletin Kızılbaşlarla yaşadığı sorunlara bağlı olarak bu bölgede de olabileceğini düşündürülebilir.

⁹⁴ Örneğin, İpsili karyesi ‰ 27, Eftelid karyesi ‰ 35, Çöte karyesi ‰ 36, Yüreğir karyesi ‰ 35, Oyrubağı karyesi ‰ 59.

1520) Anadolu’da pek çok Kızılbaş, isyancı olmaları nedeniyle öldürülmüş yada İran’a göçe zorlanmıştır.⁹⁵

Hattımızda, Darende kaza kırsalı yıllık nüfus artış hızının en düşük olduğu bölgelerden biridir. Fakat, Darende kırsalında ‰ 12,0 olarak gerçekleşen yıllık nüfus artış hızının biraz daha yüksek olması gerekir. Nitekim, Darende kazasına ait yüzyılın son tahririnden kısa bir süre önce Gürün nahiyesinin bir kısmı Yeni-il’e bağlanmıştır. Bu durum göz alındığında (Yeni-il’e bağlanan köylerin nüfusu da dikkate alındığında), Darende kırsalının yıllık nüfus artış hızı ‰ 15-16 arası bir oranda olmalıdır. Darende kırsalı nüfusunun, göçe bağlı olarak bir değişimi çok fazla söz konusu değildir. Darende kırsalında sonradan kurulup meskun olmuş Çukur (7 vergi neferi) ve Kavak (19 vergi neferi) köyleri olmak üzere iki yerleşme bulunmaktadır. Bütün bunlara bağlı olarak, Darende kırsalı nüfus artışını, nispeten “tabii artış” olarak kabul etmek mümkündür. Niksar, Sivas ve Divriği kazalarında şehir ve kırsalın nüfus artış hızları dengeli bir şekilde gerçekleşmişken, Darende kazasında böyle bir şey söz konusu değildir. Bu durumun, Darende şehir merkezinin dışarıya göç vermesi ile alakası olmalıdır.⁹⁶

Darende kırsalında nüfus artış hızının, idari bölünüşteki değişim dikkate alındığında, aslında daha fazla olması gerektiği görüşümüz, Divriği kırsalı için de geçerlidir. 1569 tarihinden kısa bir süre önce, Divriği kazasının Durdul ve Dumluca nahiyelerine bağlı bir kısım köyler Yeni-il’e bağlanmıştır. Bu durum göz önüne alındığında, ‰ 17,1 olarak gerçekleşmiş olan yıllık nüfus artış hızının aslında yaklaşık ‰ 19 civarında olması gerekmektedir. Divriği kazası şehir ve kırsalının nüfus artış hızı dengeli gitmiştir. Bu bağlamda Divriği, şehir ve kırsalı, hem göç veren hem de göç alan bir kazadır.⁹⁷

Araştırma sahamızda, yıllık nüfus artış hızı bağlamında en dikkat çeken kaza Besni’dir. Besni kazası kırsalı, yaklaşık ‰ 30’luk bir oranla en fazla nüfus artışı

⁹⁵ Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 175.

⁹⁶ Şehirlerin nüfus artış hızı konusuna bakınız.

⁹⁷ Sivas kırsalında toplam 110 vergi neferi, Sivas merkezde 48 vergi neferi, Tokat merkezde 7 vergi neferi, Darende merkezde 1 vergi neferi Divriğili bulunmaktadır. Ayrıca, Divriği merkezde 9 da gaib kaydı vardır. Buna mukabil, Divriği kırsalına çeşitli bölgelerden 47 vergi neferi, merkezine ise 69 vergi neferi göç gelmiştir.

görülen bölgedir. Bu nüfus artışında, cemaatlerin mütemekkin hale gelmesi etkindir. Kapsam dışı bıraktığımız Besni kazasının ilk iki defteri Td 71 ve Td 123’de “cemaat mütemekkindir” olarak kaydedilen yerleşmeler, 1530 tarihinden itibaren nüfus barındırmaya başlamıştır. Bu bağlamda, kapsam dışı bıraktığımız ilk iki defterde 34 yerleşme nüfus belirtilmeksizin “cemaat mütemekkin” olarak kayıtlıdır. Bu yerleşmelerin 15’inde 1530 tarihinden itibaren nüfus görülmeye başlamıştır.⁹⁸ Bunun benzeri örnekler, her hangi bir kayda rastlamamamıza karşın, nüfus artışında esas aldığımız ilk defterden, yani 1530 tarihli Td 408’den sonra da sürmüş olmalıdır. Hattımızda, Tokat ve Sivas’ın ardından 34 yerleşme ile mezraların en fazla köye dönüştüğü kaza Besni’dir. Gerek nüfus barındırmaya başlayarak köye dönüşen yerleşme sayısının fazlalığı, gerekse 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni kurulan meskun yerleşmeler, konar-göçerlerin yerleşmiş olabilecekleri varsayımını destekler mahiyettedir. Bu bağlamda, Niksar’ın ardından meskun yerleşme sayısı yüzyıl içerisinde en fazla artan kaza Besni’dir. Besni kazasının yüzyılın başında 68 meskun yerleşmesi bulunurken, bu sayı yüzyılın sonunda % 26 artışla 86’ya çıkmıştır.

Nehrülceviz nahiyesinde gerçekleşen yıllık nüfus artış hızı % 17,2’dir. Tabii artışın nispeten üzerinde bulunan bu oranda göçün etkisi azdır.⁹⁹ Buna karşın, yerleşik hayata geçmiş olan Kürd, Türkmen, İnallu, Döğer vs. taifelerinin bu artıştaki etkisi göz ardı edilemez.¹⁰⁰

Yüzyılın ilk yarısı ve ikinci yarısına ait yıllık nüfus artış hızları aşağıdaki tabloda ortaya konmuştur.

⁹⁸ Bunlar, Havzune, Kantara, Karnıaçık, Beydili, Kızıllu, Milin, Sürtmece, Tokar, Balkar, Belviran, Beluğ, Çınar, Dağluağaç, Maldolu, Tahtalı köyleridir.

⁹⁹ Nehrülceviz’a 2 vergi neferi şehirli, 4 vergi neferi şarklu, 6 vergi neferi Arabgirli, 3’er vergi neferi Gergerli ve Rumkalalı olmak üzere 18 vergi neferi göç bulunmaktadır.

¹⁰⁰ Son tahrirde 84 Kürd, 2 Döğer, 1 İnallu ve 20 Türkmen vergi neferi yerleşik hayata geçmiştir.

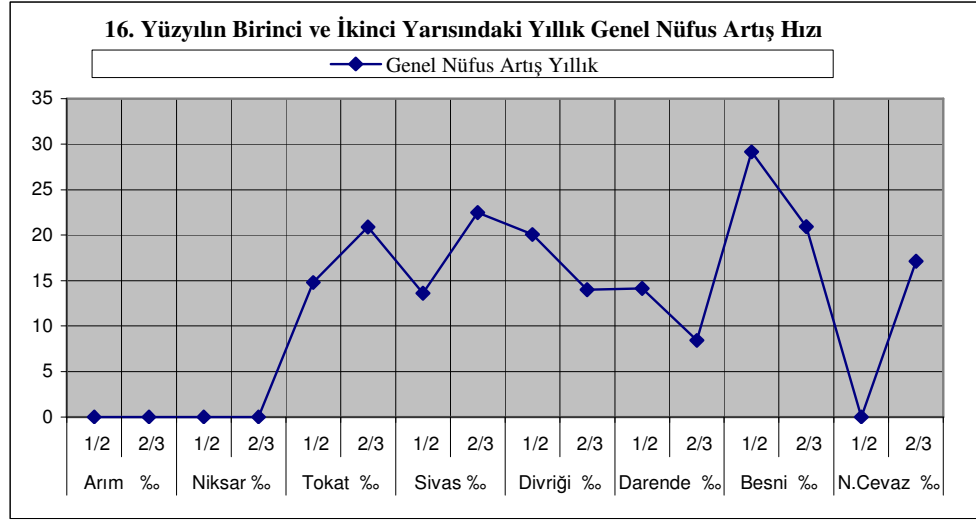
	Arım ‰			Niksar ‰			Tokat ‰			Sivas ‰		
Genel-Şehir-Kır	1/2	2/3	1/3	1/2	2/3	1/3	1/2	2/3	1/3	1/2	2/3 ¹⁰¹	1/3
Genel Nüfus Artış Yıllık	x	x	11,18	x	x	21,51	14,88	20,91	17,05	13,62	22,47	16,89
Şehir Nüfus Artış Yıllık	x	x	x	x	x	21,58	15,09	10,41	13,36	17,3	17,61	17,42
Kırsal Nüfus Artış Yıllık	x	x	11,18	x	x	21,49	14,72	23,10	17,82	12,75	23,62	16,77

	Divriği ‰			Darende ‰			Besni ‰			N.Cevaz ‰		
Genel-Şehir-Kır	1/2	2/3	1/3	1/2	2/3	1/3	1/2	2/3	1/3	1/2	2/3	1/3
Genel Nüfus Artış Yıllık	20,06	14,00	16,80	14,14	8,41	11,06	29,16	20,92	25,59	x	17,13	x
Şehir Nüfus Artış Yıllık	17,69	14,35	15,92	6,50	8,63	7,68	3,99	15,09	8,86	x	x	x
Kırsal Nüfus Artış Yıllık	20,73	13,88	17,04	16,30	8,34	12,02	35,81	22,00	29,82	x	17,13	x

16. yüzyılın ilk ve ikinci yarısına göre genel, şehir ve kırsalın yıllık nüfus artış hızı.

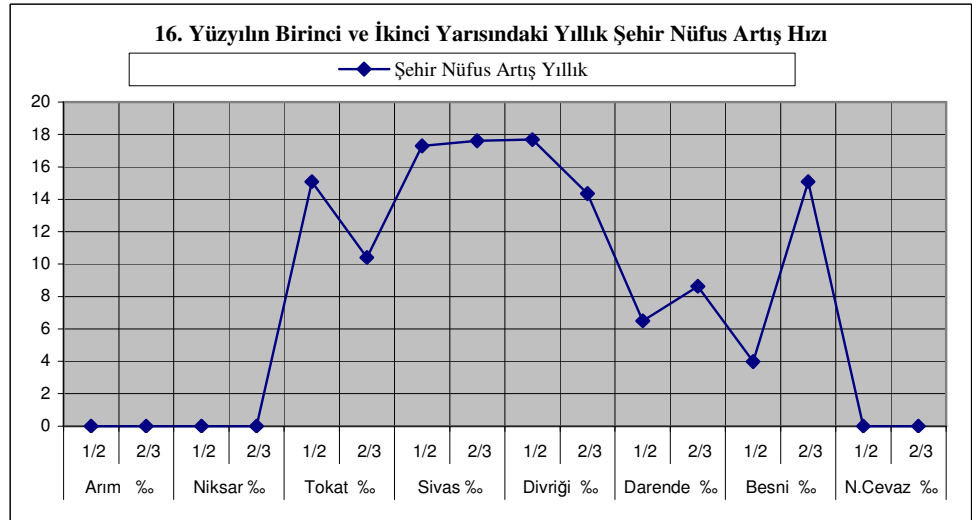
Genel nüfus artış hızlarına bakıldığında, Divriği, Darende ve Besni’de yüzyılın ilk yarısında daha yüksek olan yıllık nüfus artış hızının yüzyılın ikinci yarısında düşüş göstermesine karşın, Sivas ve Tokat’ta yüzyılın ilk yarısına göre ikinci yarıda yıllık nüfus artışında yükseliş gerçekleşmiştir. Bu durum, yüzyılın ikinci yarısında Tokat ve Sivas bölgesine yapılan göçler ve yerleşik hayata geçen konar göçerlerle alakalı olmalıdır.

¹⁰¹ BOA TD 287 nolu defterin, Sivas’a ait kırsal kesiminin eksik olmasına bağlı olarak yıllık nüfus artış oranının hatalı olacağı kaygısıyla bu hatayı minimum seviyeye indirecek yollar aradık. KKA TD 14 nolu defterde köy ve mezraların yazım sırası, BOA TD 287 nolu defterdeki sıralama ile birkaç istisna dışında aynıdır. Buradan hareketle, ilk ve orta defterde bulunan minimum 85 yerleşmenin (mezra/karye) eksik olduğunu ortaya koyduk. Bunlardan 12’si mezra olduğu için ve ilk-son defter arası nüfus durumuna da bakarak nüfus barındırmadığı, geri kalan 73 köyün nüfusunun eksik olduğu varsayıldı. Biz bunları, yerleşme bahsinde köy ve mezra sayılarına dahil etmekte sıkıntı yaşamadık fakat, bu köylerdeki nüfusun ne olacağı konusu bir problem olarak karşımıza çıkmıştır. Yıllık nüfus artışı hesaplamalarında hata payını minimuma indirmek için, bu köylerdeki nüfusu, en azından tahminen ortaya koymak amacıyla formüller aradık ve çıkış yolu için iki formül denedik; Öncelikle ilk defterde bu 73 köydeki vergi nüfusu tespit edildi. Birinci formüle göre, ilk ve orta defter arasında müslüman nefer artış oranının yıllık %1,11 olmasından hareketle, ilk defterdeki 73 köyde mevcut 458 müslüman nefere oranla orta defterde 670 müslüman neferin eksik olduğu; ilk ve orta defter arasında gebran nefer artış oranının %1,69 olmasından da hareketle, ilk defterde mevcut 1634 gebran nefere oranla orta defterde 2900 gebran neferin tahmini olarak eksik olduğu sonucuna vardık. İkinci çıkış yolu ise genel nüfus artışından hareketle bir sonuca ulaşmaktı. Bu bağlamda, ilk ve orta defter arasında genel nüfus artışı %1,37’dir. Buna göre ilk defterde 73 köyde mevcut 2092 nefere kıyasla 3325 vergi neferinin eksik olabileceğini belirledik. İlk defterdeki 2092 neferin % 78’inin gayrimüslim olması hasebiyle eksik gebran nüfusun 2594, % 22’sinin müslüman olmasından dolayı da eksik müslüman nüfusun 731 olabileceği varsayıldı. Sonuç olarak, iki farklı sayıya ulaşıldı. Biz bunlardan, genel nüfusla yapılan formülden ziyade, müslüman-gebran yıllık artışı formülü ile bulunan sonucu esas almayı tercih ettik. Bu sonuca göre, orta defterdeki mevcut rakama 2900 gayrimüslim ve 670 müslim vergi neferi ekledik.

16. Yüzyılın birinci ve ikinci yarısındaki yıllık genel nüfus artış hızı.

Şehirler ve kırsalların, yüzyılın ilk ve ikinci yarısı yıllık nüfus artış hızlarına bakıldığında durum biraz karışıklık arz eder. Tokat şehrinin yıllık nüfus artış hızı yüzyılın ikinci yarısında düşüş göstermesine karşın kırsalında artış bulunmaktadır.

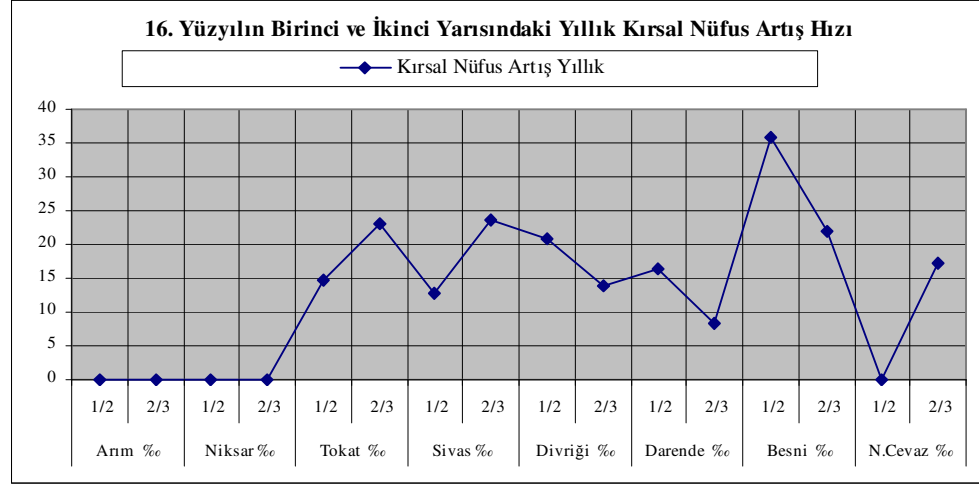

16. Yüzyılın birinci ve ikinci yarısındaki yıllık şehir nüfus artış hızı.

Sivas şehrinin yıllık nüfus artış hızı her iki dönemde de yaklaşık olarak aynı olmasına rağmen, kırsalında yüzyılın ilk yarısına göre ikinci yarıda nüfus artış hızı iki kat fazla artmıştır. Divriği'nin hem şehir merkezinde hem kırsalında yüzyılın ikinci yarısında nüfus artış hızı düşmüştür. Darende şehir merkezinin, yüzyılın ikinci

yarısı nüfus artış hızında biraz artış bulunsa da, kırsalında ilk yarıya göre nüfus artış hızı % 50 düşük gerçekleşmiştir. Şehir merkezi yıllık nüfus artışında en dikkat çeken Besni'dir. Besni şehir merkezinin yüzyılın ilk yarısında binde 4 olan nüfus artış hızı yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık 4 kat artarak binde 15 olmuştur. Tahrirlerin vergi amacıyla düzenlenmiş defterler olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu nedenle, Tokat'ın yüzyılın ikinci yarısındaki nüfus artış hızındaki düşüşün nedeni ekonomik olmalıdır. Tokat şehir merkezinin ekonomide yaşadığı gerileme nüfus artış hızına da yansımıştır. Bu bağlamda, Tokat'ın şehir vergilerine bakıldığında yüzyılın ikinci yarısında düşüş bulunmaktadır. Aynı bakış açısı, Besni için de uygulanabilir. Yüzyılın ikinci yarısında Besni şehir vergilerinin artışına mukabil nüfus artış hızı da artmış bulunmaktadır. Sivas'ın yüzyılın ilk yarısına göre ikinci yarısında nüfus artış hızında pek bir değişme olmamıştır. Sivas'ın şehir vergilerine bakıldığında ise yüzyılın ilk yarısına göre az bir düşüş bulunmaktadır. Şehir vergileri ile nüfus artış hızı arasındaki bağ sadece Divriği'de kurulamamaktadır. Yüzyılın ilk yarısına göre ikinci yarısında, Divriği'de şehir vergileri yaklaşık 2 kattan biraz fazla artmıştır. Fakat artış, ticaret ve sanayi gibi şehir ekonomik faaliyetleri için önem arz eden iki sektörden ziyade, hizmet ve tarım sektöründe gerçekleşmiştir. Yüzyılın ortasına ait defterde kayıtlı olmayan öşr-i galat ve bağ-bahçe vergisi son defterde 54000 akça olarak yazılmıştır. Aslında, ilk defterde bağ-bahçe vergilerinin kayıtlı olmasına karşın, orta defterde yer bulmaması nedeni anlaşılamayan bir problemdir. Divriği şehir merkezindeki vergi gelirlerini yüzyılın ikinci yarısında artıran bir diğer etmen cizye ve ispençe gelirlerindeki artıştır. Genel anlamda, küçük kazaların kırsal nüfus artış hızında bir düşüş olduğu söylenebilir. Fakat, bu durum büyük şehirlerde farklılık arz etmiş olmalıdır. Nitekim, büyük şehirlerin hem şehir merkezleri hem de kırsalının bir çekim alanı oluşturduğu göç verileriyle anlaşılabilmektedir. Genel olarak, küçük şehirlerin kırsalında yüzyılın ikinci yarısında yaşanan nüfus artış hızı düşüşüne karşın, büyük şehirlerin (Tokat ve Sivas gibi) kırsalında nüfus artış hızı artmıştır. Bu durum, büyük kazaların çekim merkezi olması ile alakalı olabilir. Büyük kazaların çekim etkisine karşın, şehir merkezlerinde yaşanan ekonomideki durağanlık/düşüş göçmenleri kırsala yöneltmiş olduğu varsayılabilir. Netice itibarıyla, yüzyılın ilk ve ikinci yarısındaki nüfus artış hızları, hem şehir hem kırsalda kazalara göre farklılık arz eder. Bu durum, her kazanın yerel şartlarına göre

değişmektedir. Dolayısıyla, nüfus artış hızları değerlendirilirken her kazanın yerel şartları dikkate alınmalıdır.

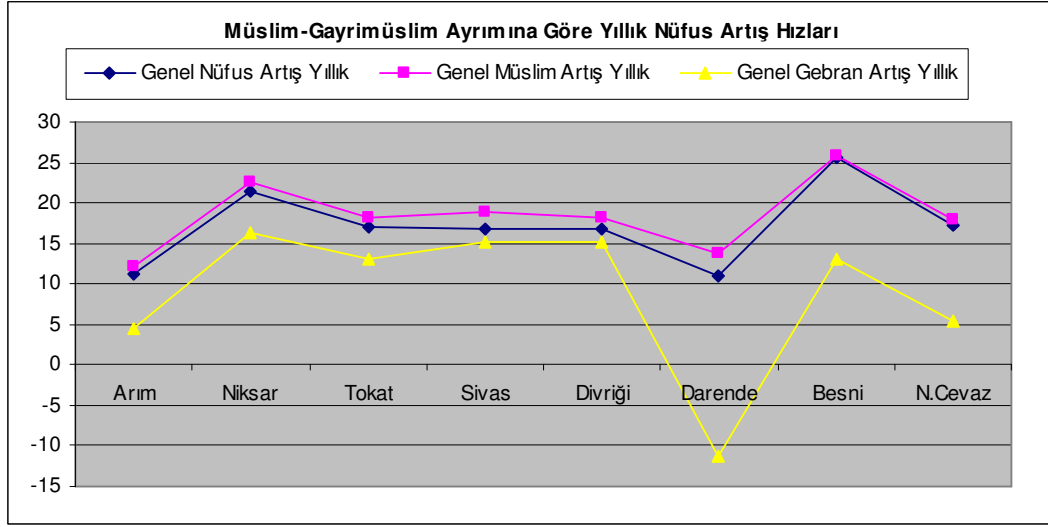

16. Yüzyılın birinci ve ikinci yarısındaki yıllık kırsal nüfus artış hızı.

Yıllık nüfus artış hızlarının, müslim-gayrimüslim ayrımına göre çıkan sonuçları tabloda görüldüğü üzeredir.

%	Arım	Niksar	Tokat	Sivas	Divriği	Darende	Besni	N.Cevaz	
Yüzyılın başı ve sonu arası	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	2/3	1/3
Genel Nüfus Artış Yıllık	11,18	21,51	17,05	16,89	16,80	11,06	25,59	17,13	x
Genel Müslim Artış Yıllık	12,03	22,5	18,16	18,78	18,21	13,72	25,91	17,93	x
Genel Gebran Artış Yıllık	4,47	16,22	13,12	15,27	15,16	-11,27	13,15	5,46	x
Şehir Nüfus Artış Yıllık	x	21,58	13,36	17,42	15,92	7,68	8,86	x	x
Şehir Müslim Artış Yıllık	x	22,42	16,92	25,35	13,12	8,56	8,11	x	x
Şehir Gebran Artış Yıllık	x	18,15	7,69	13,79	20,87	-6,81	13,15	x	x
Kırsal Nüfus Artış Yıllık	11,18	21,49	17,82	16,77	17,04	12,02	29,82	17,13	x
Kırsal Müslim Artış Yıllık	12,03	22,51	18,35	17,86	20,13	15,30	29,82	17,93	x
Kırsal Gebran Artış Yıllık	4,47	15,78	15,45	15,7	13,93	-12,00	x	5,46	x

Müslim-gayrimüslim ayrımına göre yıllık nüfus artış hızları.

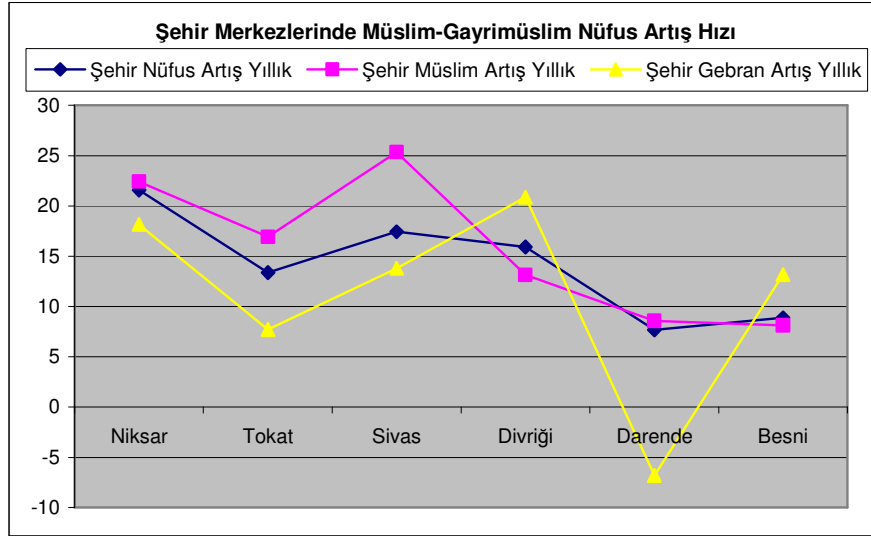
Müslim-gayrimüslim ayrımına göre yıllık nüfus artış hızları.

Hattımızda gerçekleşmiş olan genel nüfus artış hızında, gayrimüslimlere göre müslümanların nüfus artış hızı daha fazla olmuştur.

Grafiğe bakıldığında, müslim nüfus artış hızının genel nüfus artışı hızının biraz üstünde, fakat hat boyu dengeli bir şekilde gittiği görülmektedir. Aynı durumu, Besni, Nehrülcevaz ve özellikle Darende kazalarındaki gayrimüslim nüfus artış hızı için söylemek mümkün gözükmemektedir. Besni ve Nehrülcevaz'da gayrimüslim nüfus artış hızı ile müslim nüfus artış hızı, diğer kazalara kıyasla, arasında daha fazla fark olmasını, bu kazalara konar-göçerlerin yoğun olarak yerleşmesi sonucu dengenin bozulması ile açıklayabiliriz. Darende'de ise, gayrimüslim nüfus artış hızının çok düşük, hatta eksi, olmasının bir kısmı idari bölünüşte yapılan düzenlemeyle alakalıdır. İdari bölünüşün gayri müslim nüfus artış hızına etkisine geçmeden önce, Darende kazasının gayri müslim nüfusunda bir düşüş eğilimi olduğunu varsayabiliriz. Nitekim, Darende şehir merkezinde mevcut tek gayri müslim mahallesinde, yüzyılın ortasında mevcut 52 vergi neferi son defterde 36 olarak kayıtlıdır. Ovacık nahiyesinde gayrimüslimlerin ikamet ettiği iki köy vardır. Bunlardan Aşudi köyünde yüzyılın ortasında 160 vergi neferi varken, yüzyılın sonunda 156 vergi nefere, Handeros köyünde ise 22 vergi neferi 9'a düşmüştür. Gürün nahiyesindeki Sarukaya köyünde, yüzyılın ortasında kayıtlı 56 nefer, son defterde de herhangi bir artış vuku bulmadan 56 nefer olarak kayıtlıdır. Darende'de

gayrimüslim nüfus artış hızının eksiye düşmesinde asıl etken idari bölünüş olmuştur. 1583 tarihli Yeni-il defterinde, Darende kazasının bazı köylerinin Yeni-il'e ilhak edildiği kaydedilmiştir.¹⁰² Bu ilhakın, 1569 tarihinden önce olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Darende kazasının Gürün nahiyesinde, orta defterde mevcut 14 köyün ancak 6'sı 1569 tarihli son defterde kayıtlıdır. Gürün nahiyesinde yüzyılın ortasına ait defterde mevcut 6 gayrimüslim köyünün beşi, bu beş köyün yüzyılın ortasında toplam 197 vergi neferi bulunuyordu, son defterde mevcut değildir.

Genel müslim-gayrimüslim nüfus artış hızı verileriyle kıyaslandığında, (müslüman nüfus artış hızı genel nüfus artış hızının üstünde gerçekleşmiştir), Divriği, Darende ve Besni şehir merkezlerinin nüfus artış hızları dikkat çekmektedir. Darende şehir merkezinde, eksi yönünde gerçekleşen nüfus düşüşü nedeninin şehir merkezinde mevcut tek gayrimüslim mahallesindeki nüfus kaybı olduğunu belirtmiştik.

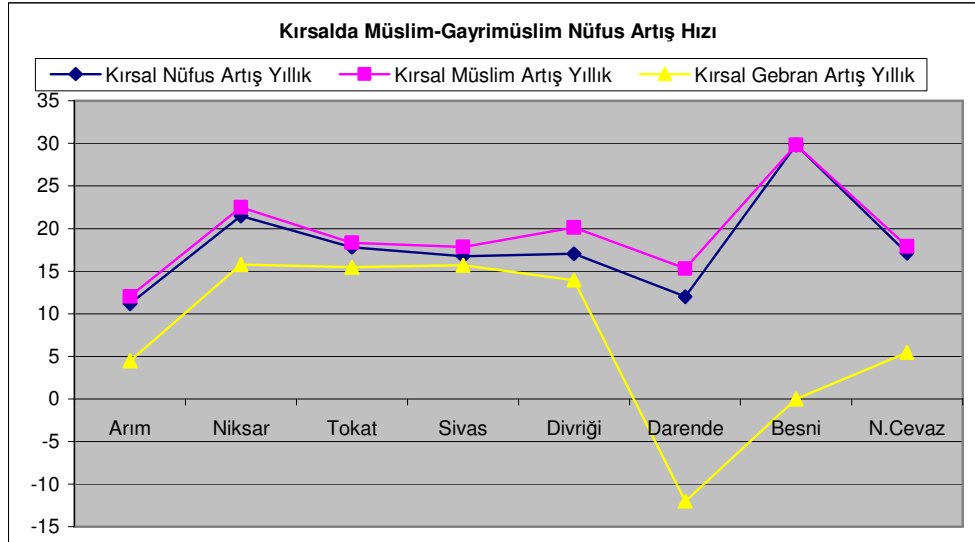
Şehir merkezlerinde müslim-gayrimüslim nüfus artış hızı.

Niksar, Tokat ve Sivas şehir merkezi nüfus artış hızı verileri, genel nüfus artış hızı verileriyle paralellik göstermektedir. Buna karşın, Divriği ve Besni'de gayrimüslim nüfus artış hızı müslüman nüfus artış hızını geçmiştir. Divriği'nin ikinci

¹⁰² Bkz. Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Yaşar Baş, **Darende Tarihi**, İstanbul 2002, s. 115; Ayrıca bkz. İlhan Şahin, "XVI. Yüzyılda Halep ve Yeni-il Türkmenleri", **Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri**, Yör-Türk Vakfı Yay., Tarsus 2000, s. 233.

defterinde görülen ve diğer gayrimüslimlerden ayrı olarak yazılan 50 vergi neferinin (bunların göçmen olduğu varsayılmıştır) bu artışta payı olduğu muhakkaktır. Besni’de ise, mevcut durumun sayısal verilerin küçüklüğü ile alakalı olması muhtemeldir. Nitekim, Besni’deki tek gayri müslim mahallesinde ilk defterde 49, ikinci defterde 71 ve son defterde 74 vergi nüfusu bulunmaktadır. Sayıların küçük olması nedeniyle, oluşabilecek üç beş neferlik fark yıllık nüfus artış hızında önemli oranda oynama yapmaktadır. Bu açıdan örneğin, gayri müslim nüfus son defterde 9 nefer eksik olsa, gayri müslim nüfus artış hızı müslim nüfus artış hızının altına düşecektir. Bu nedenle, en azından son defterde 5 vergi neferi (3 nefer Arabgirli, 2 nefer Zeytunlu) göçmenin bulunması Besni şehir merkezinde görülen gayrimüslim nüfus artış hızını açıklayabilir.

Kırsaldaki müslim-gayrimüslim nüfus artış hızları grafikteki gibi gerçekleşmiştir. Genel itibariyle, gayrimüslim nüfus artış hızı genel nüfus artış hızının altında, müslim nüfus artış hızı ise genel nüfus artışının üstünde hat boyu dengeli bir şekilde gitmektedir. Burada dikkat çeken Darende’de eksi yönünde gerçekleşen gayrimüslim nüfus artış hızıdır. Bunun nedeninin idari bölünüşteki değişiklik olduğu daha önce belirtilmiştir.

Kırsalda müslim-gayrimüslim nüfus artış hızı.

Nehrülceviz da ise, diğerk kazalara göre müslim-gayrimüslim nüfus artış hızında biraz dengesizlik bulunmaktadır. Bu dengesizlik, hiç şüphesiz yüzyılın son defterinde görülen göçmen kayıtları ve konar-göçerlerin yerleşmesi ile alakalıdır. Nerülceviz'in son defterinde Ayıntab, Arabgir, Develü, Gerger, Rumkala ve şark'tan gelen göçmenlerin 16 neferi müslüman iken sadece 4 neferi gayrimüslimdir. Ayrıca, sadece son defterde Kürd ve Türkmen taifelerinden yerleşik hayata geçen 105 nefer kayıtlıdır. Bütün bu etkenler, müslim-gayrimüslim nüfus artışı hızı arasında dengesizliğe neden olmuştur.

%	Arım	Niksar	Tokat	Sivas	Divriği	Darende	Besni	N.Cevaz	
	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	2/3	1/3
Yüzyılın başı ve sonu arası	11,18	21,51	17,05	16,89	16,80	11,06	25,59	17,13	x
Genel Nüfus Artış Yıllık	12,03	22,5	18,16	18,78	18,21	13,72	25,91	17,93	x
Genel Müslim Artış Yıllık	4,47	16,22	13,12	15,27	15,16	-11,27	13,15	5,46	x
Şehir Nüfus Artış Yıllık	x	21,58	13,36	17,42	15,92	7,68	8,86	x	x
Şehir Müslim Artış Yıllık	x	22,42	16,92	25,35	13,12	8,56	8,11	x	x
Şehir Gebran Artış Yıllık	x	18,15	7,69	13,79	20,87	-6,81	13,15	x	x
Kırsal Nüfus Artış Yıllık	11,18	21,49	17,82	16,77	17,04	12,02	29,82	17,13	x
Kırsal Müslim Artış Yıllık	12,03	22,51	18,35	17,86	20,13	15,30	29,82	17,93	x
Kırsal Gebran Artış Yıllık	4,47	15,78	15,45	15,7	13,93	-12,00	x	5,46	x

Müslim-gayrimüslim ayrımına göre yıllık nüfus artış hızları.

Sonuç olarak, öncelikle her kazanın kendi yerel şartları dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmeliyiz. Araştırma sahamızda gerçekleşen yıllık nüfus artışları, diğerk sancak/kaza/nahiye nüfus artışları ile kıyaslandığında, 16. yüzyılda Osmanlı Devleti nüfusunun (Anadolu toprakları) yıllık artışı Braudel'in önerdiği % 7'den biraz daha fazla, % 10-15 civarında gerçekleşmiş olmalıdır.¹⁰³ Bir bakıma, doğuda yaşanan Safevi sorunu dışında, Batı ve Orta Anadolu'da I. Selim döneminden itibaren (1512-1520) görülen siyasi istikrar ile veba gibi bulaşıcı hastalıkların ciddi boyutlarda ortaya çıkmaması veya ciddi kıtlıkların olmaması bu bölgede nüfusu artıran etmenlerdir.¹⁰⁴ Hattı zatında, araştırma sahamızda, Arım kazası dışındaki kazalarda¹⁰⁵ bu oranın da üzerinde bir nüfus artışı gerçekleşmiştir.

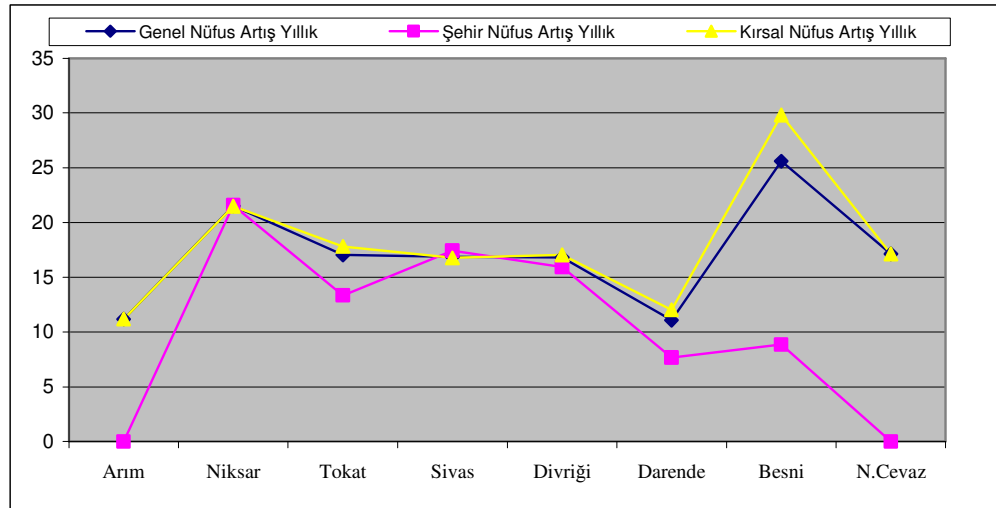
¹⁰³ Türkiye'de nüfus artış oranı yıllık % 20 civarındadır, bkz. Servet Karabağ-Salih Şahin, a.g.e., s. 20. Bu oran ve Türk toplum yapısı düşünüldüğünde 16. yüzyıl için önerdiğimiz % 10-15 civarında bir artış oranı makul gözükmemektedir.

¹⁰⁴ Mehmet Öz, a.g.e., s. 65-66.

¹⁰⁵ Darende kazasında ortaya çıkan oran, idari bölünüş dikkate alındığında aslında daha fazla olmalıdır.

Bu durum, araştırma sahamızın bulunduğu coğrafya ile alakalıdır. Bir anlamda, Anadolu topraklarını ortadan ikiye ayıran bu hat, aynı zamanda doğu-batı arasındaki bir geçiş çizgisidir. Bu bağlamda, 16. yüzyıl boyunca Safevi kaynaklı sorunlara bağlı olarak ortaya çıkan nüfus hareketlenmeleri neticesinde, belirli bölgelere “nüfus yığılmaları” olmuştur.¹⁰⁶ Yerleşik hayata geçiş eğilimi gösteren konar-göçer grupların nüfus artışıdaki etkisinin de akıldan çıkarılmaması gerekir.

Genel itibariyle, kırsal bölgelerin yıllık nüfus artış hızı şehirlere nispetle daha fazla olmuştur. Araştırma sahamızda, kırsal bölgelerin yıllık nüfus artış hızları genel nüfus artış hızının biraz üzerinde fakat hat boyu dengeli bir şekilde gitmişken, şehirlerde yerel şartlara bağlı olarak bu durum farklılık arz etmiştir.

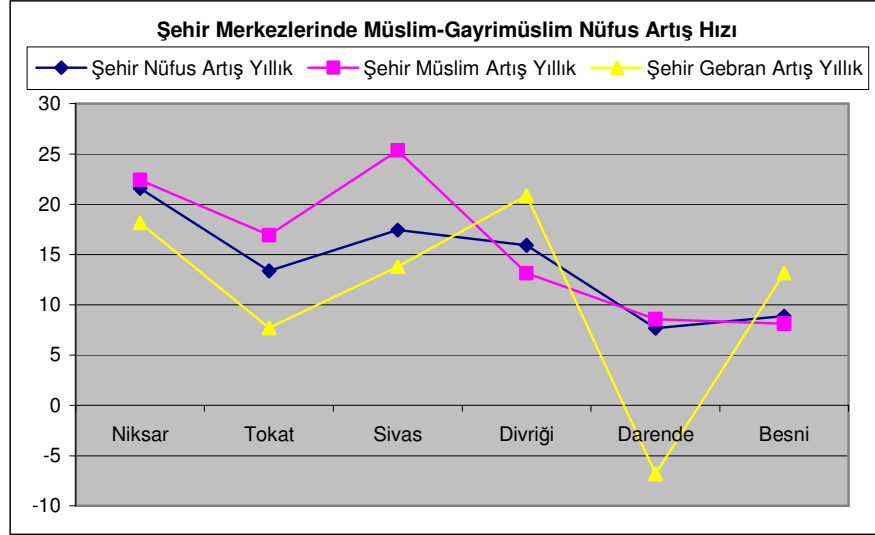

16. yüzyılda genel, şehir ve kırsalın yıllık nüfus artış hızları.

Niksar, Tokat, Sivas ve Darende şehirlerinde müslim nüfus gayrimüslimlere göre daha hızlı artmıştır. Buna karşın, Divriği ve Besni şehirlerinde gayrimüslimlerin nüfus artış hızı daha fazla olmuştur. Daha önce ifade ettiğimiz nedenlerden dolayı, her şehrin kendi yerel şartlarına bağlı olarak müslim-gayrimüslim nüfus artış hızı

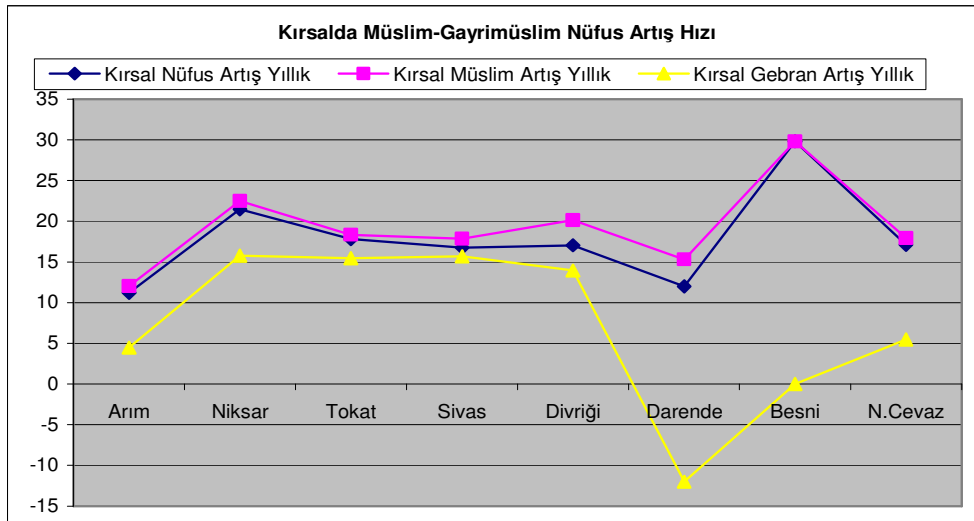
¹⁰⁶ Huricihan İslamoğlu'nun, "Ancak Anadolu'nun Orta ve kuzey bölgelerindeki istikrarlı siyasal koşullar Osmanlılarla Safeviler arasındaki, 1520-1575 döneminin önemli bir kısmı boyunca süren ölüm kalım mücadelesinin devam ettiği Doğu Anadolu için geçerli değildi. Dolayısıyla bu dönemdeki nüfus artışının en azından bir kısmı savaşın perişan ettiği sınır bölgesine (bölgesinden) göç sonucu meydana gelmiş olabilir" şeklindeki görüşü "nüfus yığılmaları" savımızı destekler mahiyettedir, bkz. Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 176.

değiştir. Bu bağlamda, aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere Darende şehrinde gayrimüslimlerin eksi yönünde cereyan etmiş nüfus gelişimi dikkat çeker.

Şehir merkezlerinde müslim-gayrimüslim yıllık nüfus artış hızı.

Kırsal bölgelerin tamamında, şehirlerden farklı olarak, müslüman nüfus artış hızı genel nüfus artışının üzerinde ve hat boyu paralel bir şekilde cereyan etmiştir. Besni kırsalı, gayrimüslim nüfus barındırmadığı için kapsam dışıdır. Fakat, Darende ve Nehrülceviz kırsalında gelişen yerel şartlara bağlı olarak diğer kazaların aksine gayrimüslim nüfus artışı genel nüfus artışının çok altında kalmıştır.

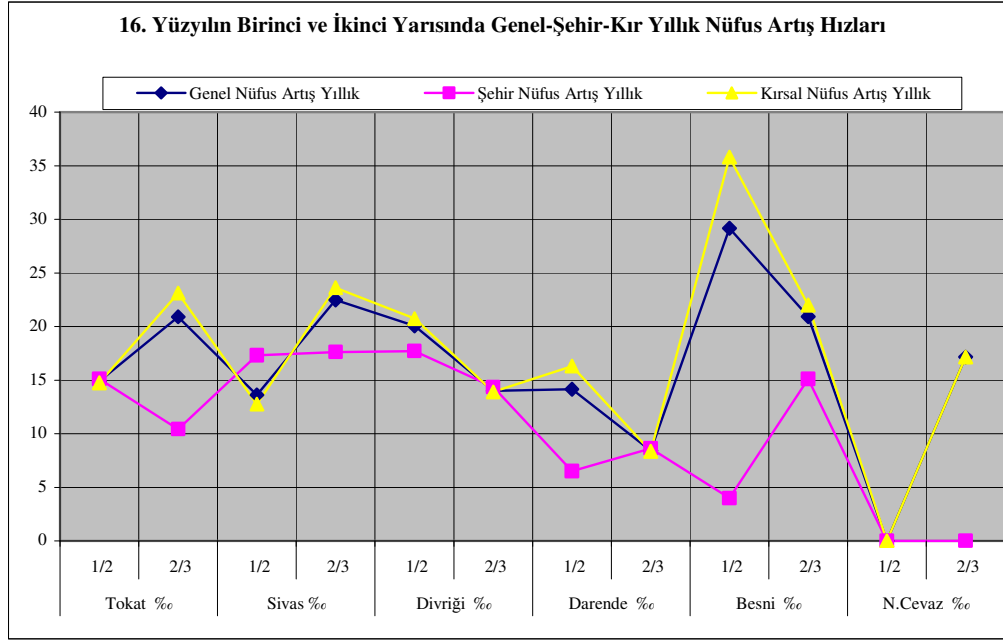

Kırsalda müslim-gayrimüslim yıllık nüfus artış hızı.

16. yüzyılın birinci ve ikinci yarısında gerçekleşen yıllık nüfus artış hızlarına geçmeden önce, Arım ve Niksar kazalarının yüzyılın ortasına ait defterlerinin olmaması hasebiyle, 16. yüzyılın birinci ve ikinci yarısına ait yıllık nüfus artış oranlarının bulunmadığını belirtmek gerekir.

Araştırma sahamızda, 16. yüzyılın birinci ve ikinci yarısında gerçekleşmiş olan yıllık nüfus artış hızlarına bakarak, genel bir yargıya varmak mümkün görülmemektedir. Nitekim, Tokat ve Sivas kazalarında, 16. yüzyılın ikinci yarısında nüfus artış hızı daha fazla iken, Divriği, Darende ve Besni kazalarında 16. yüzyılın ikinci yarısında nüfus artış hızı düşmüştür. Divriği, Darende ve Besni gibi nispeten ufak kazalarda yaşanan bu durum, bu bölgelerin fazla göç almaması ile alakalı olmalıdır. Bu bağlamda, hattımızda en fazla göçmen alan Tokat ve Sivas kazalarının 16. yüzyılın ikinci yarısında nüfus artış hızlarının yükselmesine bakarak, ekonomik olarak cazibe merkezi olan yerleşmelerde 16. yüzyılın ikinci yarısında yıllık nüfus artış hızı daha da artmışken, bu özellikleri bulunmayan Anadolu'nun nispeten küçük kazalarında 16. yüzyılın ikinci yarısında yıllık nüfus artış hızları düşmüştür sonucuna varabiliriz. Aynı savımız, genel yıllık nüfus artış hızları ile aynı şekilde gelişme göstermiş kırsal bölgeler için de geçerlidir. Nitekim, Tokat ve Sivas kırsalında 16. yüzyılın ikinci yarısında yıllık nüfus artış hızı artmışken, Divriği, Darende ve Besni kırsalında düşmüştür.

Tokat şehir merkezinin yıllık nüfus artış hızı, kırsalının aksine, yüzyılın ikinci yarısında düşmüştür. Sivas şehrinde ise cüzi bir artış bulunmaktadır. Bu durum, şehirlerin ekonomik verilerinde yaşanan durağanlık ya da gerileme ile alakalı olmalıdır. Hattı zatında, 16. yüzyılın ilk yarısında cazibe merkezi olan bu şehirlere gelen göç, şehirlerde yaşanan ekonomik sıkıntıya bağlı olarak 16. yüzyılın ikinci yarısında yönünü daha ziyade kırsala çevirmiş olmalıdır. Divriği şehir merkezinin nüfus artış hızı 16. yüzyılın ikinci yarısında düşmüştür.

16. yüzyılın birinci ve ikinci yarısında genel, şehir ve kırsalın yıllık nüfus artış hızları.

Şehirlerin nüfus artış hızında Darende ve Besni dikkat çeker. Her ikisi de, nüfus açısından küçük şehirlerdir. Nüfus açısından küçük olmaları hasebiyle, nüfusta meydana gelebilecek ufak değişimler oranlarda önem arz edebilecek oynamalara sebep olmaktadır.¹⁰⁷ Besni şehri mahallelerine bakıldığında, yüzyılın ortasında 127 vergi neferine sahip Boz Meydan mahallesinin yüzyılın sonunda 204'e çıkan vergi nüfusu dikkat çeker. Benzer şekilde Darende şehrinde ise, yüzyılın ortasında 78 vergi neferine sahip Mescid-i Çağlu mahallesinin 215'e çıkan vergi neferi nüfusu dikkat çeker. Bu şehirlerin kırsalında yaşanan nüfus artış hızındaki düşüşe bağlı olarak, en azından bir kısım köylünün şehre yönelmiş olduğu varsayılabilir.

¹⁰⁷ Bu bağlamda, Besni şehri yüzyılın başında, 398, ortasında 427 ve sonunda 520 vergi nüfusuna sahiptir. Darende şehrinde ise yüzyılın başında 605, ortasında 681 ve sonunda 817 vergi nüfusu bulunmaktadır.

2.2. NÜFUSUN DAĞILIŞI

Belirli bir sahada insan ile doğal ortam arasındaki etkileşimin göstergelerinden birisi, o sahada yaşayan insanların nereden nasıl faydalandığıdır. Bu amaçla yapılan çalışmalar arasında, o sahadaki “nüfus dağılışı”nı incelemek de bulunmaktadır. Günümüz coğrafyacılarının bugünkü sahalarda, sınırları belirli olan en küçük idari ünitelerde, nüfusun araziden faydalanma şekillerini ortaya çıkaracak şekilde yaptıkları çalışmalar bulunmaktadır.¹⁰⁸

Nüfusun coğrafi olarak dağılışında üç etken önemlidir. Bunlar, “tabii şartlar” (iklim, arazi, toprak, insanın çevreye uyumu vs.), “iktisadi muhit ve imkanlar” (teknolojik seviye, zirai-ticari-sanayi imkanlar, ulaşım durumu vs.) ve “tarihi hadiseler” (geçmiş dönemdeki savaşlar, doğal afetler, kıtlık, barış dönemi nüfus artışı, göç hareketleri vs.)’dir.¹⁰⁹

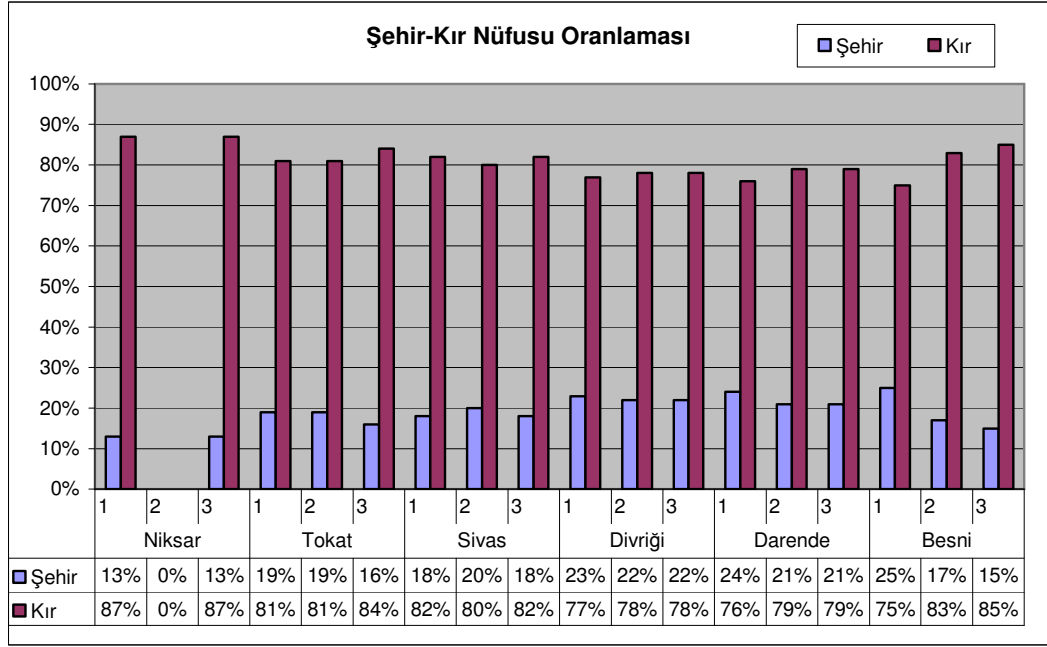
16. yüzyıl için, en küçük idari birimlerin (köy) sınırları net olarak bilinmediği için, biz çalışmamızda nüfusun dağılışını bütün kaza çerçevesinde ve toplam nüfustan ziyade “toplam nefer sayıları” bazında ele alacağız.

Nüfus dağılışında, öncelikle şehir-kır nüfus dağılışının durumunu bakacağız. Şehir-kır dağılışı, bir bölgenin sosyal ve iktisadi bünyesini göstermesi açısından önem arz eder. Bir anlamda köy ziraat çalışanlarını, şehir ise sanayi-ticaret ve hizmet çalışanlarını temsil eder. Şehir-kırsal dağılımı vasıtasıyla, bölge ekonomisinin ziraat ya da sanayiye dayandığını tespit etmek mümkündür. Günümüz şartlarında, nüfusun şehirlerde toplanması iktisadi anlamda gelişmişliğin bir göstergesi olarak algılanmaktadır.¹¹⁰ Buna karşın, Osmanlı Devleti’nde ekonominin temeli ziraat ve hayvancılığa dayanması hasebiyle, günümüzden farklılık arz eder. Ekonominin daha ziyade ziraat ve hayvancılık ağırlıklı olması nedeniyle, Osmanlı Devleti’nde köy nüfusu şehre göre fazladır. Bu bağlamda, araştırma sahamızdaki köy-kır nüfus dağılışı grafikte görüldüğü üzere gerçekleşmiştir.

¹⁰⁸ Osman Gümüşçü, **XVI. Yüzyılda Larende ...**, s. 167.

¹⁰⁹ Kenan Gürtan, a.g.e., s. 304.

¹¹⁰ Kenan Gürtan, a.g.e., s. 306.

Şehir ve kır nüfusunun oranlaması.

Grafikte görüldüğü üzere, hattımızdaki şehir nüfusunun kırsala oranları % 13 ile % 25 arasında değişmektedir. Şehir kır oranlamasında, yüzyıl boyunca Divriği’den kuzeye doğru olan hatta belirli bir düzen görülmektedir. İnceleme yaptığımız hatta, ortaya çıkan net bir sonuç vardır ki, yüzyılın başından sonlara doğru gidildikçe şehir nüfusunun kırsala göre oranı düşüş gösterir. Fakat bu düşüş, çok keskin bir düşüş değildir. Ayrıca, dikkat çeken bir husus da kuzeyden güneye doğru inildikçe şehir nüfusunun kır nüfusuna oranının yükselme eğilimi göstermesidir.

Niksar’ın yüzyılın başı ve sonunda şehir kır oranlaması % 13 ile aynı kalmıştır. Tokat’ta yüzyılın ortasına kadar % 19 oranı şehre aitken, yüzyıl sonunda bu oran % 16’ya düşmüştür. Sivas’ın ilk ve son defterinde şehrin kıra oranı % 18’dir. Yüzyılın ortasında, şehrin kıra oranını % 20 olarak hesapladık. Fakat, yüzyılın ortasına ait bu defterde Sivas kırsalına ait bazı sayfalar kayıptır. Nüfus artışı bölümünde anlatıldığı üzere, yaptığımız hesaplara göre belirli bir sayıyı nüfusa ekledik. Dolayısıyla, şehrin kıra oranını % 20 olarak hesaplamak tahminden öte bir şey değildir. Divriği şehrinin kıra oranı ilk defterde % 23 iken sonraki defterlerde bu oran % 22’ye düşmüştür. Darende’nin ilk defterinde % 24 olan şehir payı sonraki

defterlerde % 21'e düşüş gösterir.¹¹¹ Niksar-Darende arasında, şehir-kır nüfusları oranlandığında yüzyılın başı ile sonu arasında en fazla düşüş % 3 olmuştur. Fakat, Besni kazasında durum biraz farklıdır. Hattı zatında, Besni'de yüzyılın başı ile sonu arasında şehir nüfusunun yıllık artışı % 8,86 iken, kırsal nüfusun artışı % 29,82 gibi çok anormal bir oranda gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, yüzyılın başında % 25 olan şehir nüfusu oranı sonraki defterlerde % 17'ye ve % 15'e düşmüştür. Bu oranlamada bu kadar keskin düşüşün olması tamamen Besni kırsalında gelişen nüfus artışı ile alakalıdır. Besni'nin ilk ve orta defteri kıyaslandığında, şehir nüfusunun yıllık artış oranı % 3,99 iken kırsalın artış oranı % 35,81 olarak gerçekleşmiştir. Bu artış oranının tabii bir artış olduğunu kabul etmek mümkün görülmez. Besni kazasının yüzyılın ortasında her hangi bir idari değişikliği (nahiye eklenmesi gibi) de söz konusu değildir. Yalnız, Besni'nin ilk defterinde mevcut köy sayıları hemen hemen her nahiye -ki sadece bir nahiye köy sayılarının artışı olsa bunu bir bölgenin Besni'ye bağlanması olarak telakki edebilirdik- üçer beşer artarak 63'ten 91'e yükselmiştir. Bu yeni kurulan köylere, Besni kırsalının çok fazla göç almadığı da düşünülürse, konar göçerlerin yerleşmiş¹¹² olması muhtemeldir. Dolayısıyla, Besni'de şehir-kır oranlamasındaki bu dengesizlik tamamen kırsalda gelişen konar-göçer faktörüyle alakalıdır.

2.2.1. Nefer gruplarına Göre Şehirlerin Mahalleleri

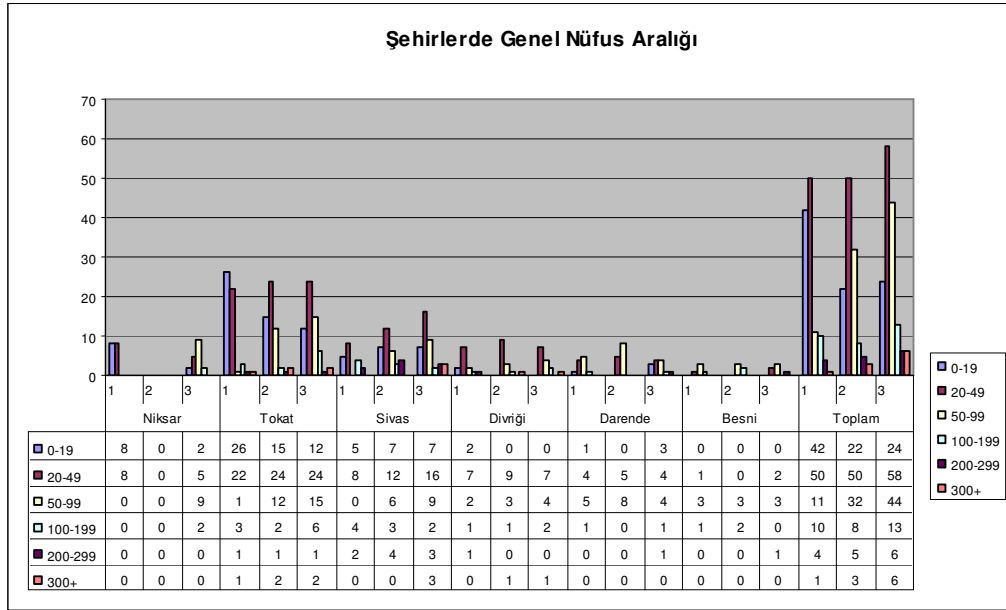
Hat boyu, her kaza için 0-19, 20-49, 50-99, 100-199, 200-299, 300+ vergi nüfusu aralıkları arasındaki mahalle sayıları ve oranları tespit edildi. Daha sonra, bunların toplamı ile hattın genel olarak mahalle vergi nüfusu aralıkları belirlendi.

¹¹¹ Son defterde Gürün nahiyesinin bazı köyleri Yeni-il'e bağlanmıştır. Bu dış etken olmasaydı düşüşün daha fazla olacağı aşıkardır.

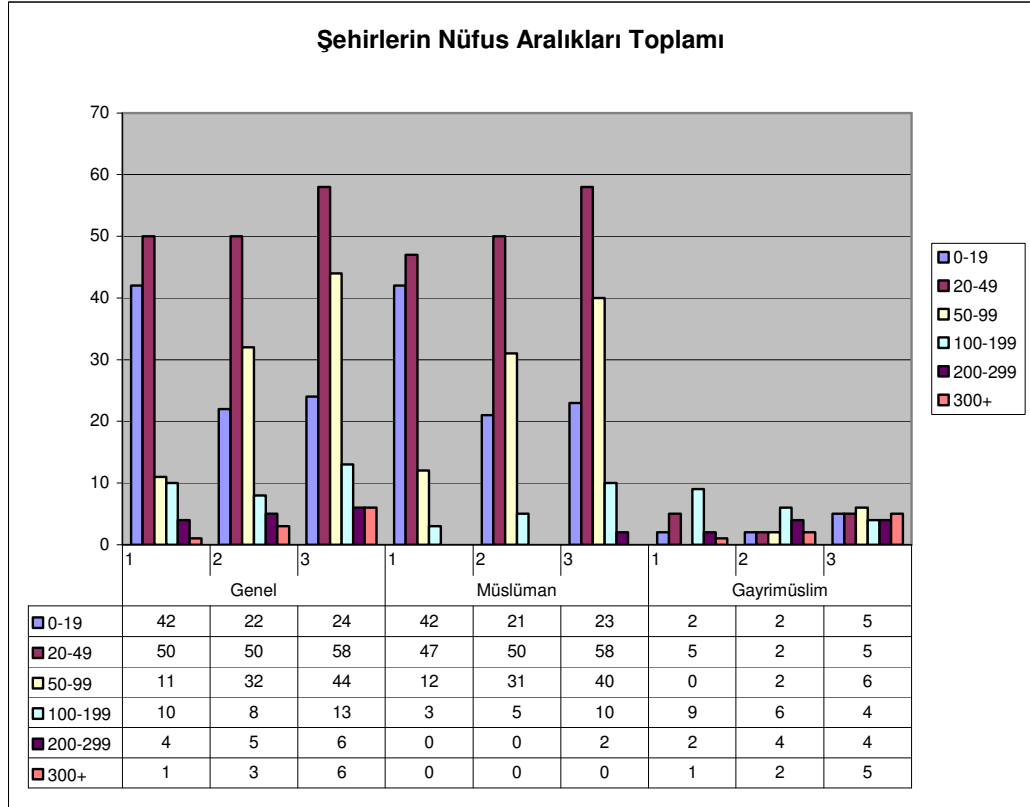
¹¹² Besni tahrirlerinde bunun işareti sayılabilecek pek çok kayıt mevcuttur.

Nüfus Aralığı Genel	Hat Boyu Genel Toplam					
Defter	1	Oran	2	Oran	3	Oran
0-19	42	36%	22	19%	24	16%
20-49	50	43%	50	41%	58	38%
50-99	11	9%	32	26%	44	29%
100-199	10	8%	8	7%	13	9%
200-299	4	3%	5	4%	6	4%
300+	1	1%	3	3%	6	4%
Toplam	118	100%	120	100%	151	100%

Hattın toplamına göre mahallelerde nüfus aralığı.

Mahallelerde genel nüfus aralığı.

Mahallelerin nüfus aralıkları toplamı.

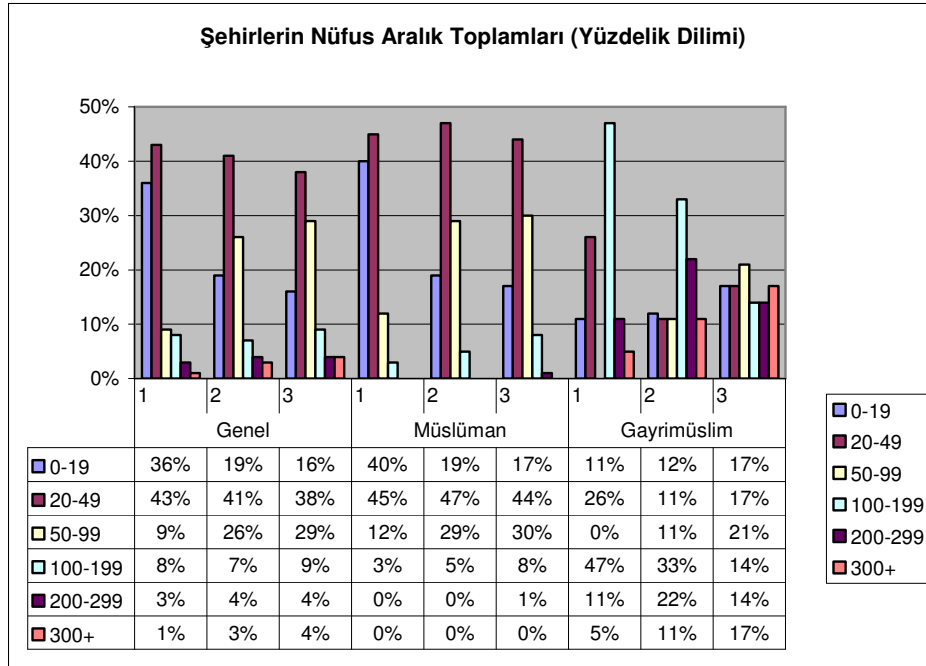
Bu bağlamda, mevcut hatta, genel olarak 0-19 vergi nüfusu (%36) ile 20-49 vergi nüfusu (% 43) aralıklarında bulunan mahallelerin daha yoğun olduğu göze çarpmaktadır. Orta defterde görülen ise, mahallelerdeki nüfus aralığının 0-19 ile 20-49 vergi nüfus aralığından daha büyük nüfus aralığına doğru kaymakta olduğudur. Her ne kadar, her üç defter serisinde de en büyük yüzde oranı 20-49 vergi nüfusu aralığında olsa da, ilk defter ile son defter arasında oranı gittikçe düşmüştür. İlk defterde 0-19 vergi nüfusu aralığının payı % 36 iken, son defterde bu oran % 16; 20-49 vergi nüfusu aralığının ilk defterdeki % 43'lük payı son defterde % 38'e düşmüştür. 50 ve üzeri vergi nüfusu aralığındaki mahalle oranlaması ilk defterde % 21, orta defterde % 40, son defterde ise % 46'dır. Mahalle vergi nüfuslarının ilk defter ile son defter arasındaki artış oranı yaklaşık % 108 oranındadır. Mahalle nüfuslarının arttığı muhakkaktır. Buna karşın, yeni kurulan mahalle sayısı 38, ortadan kalkan mahalle sayısı ise 5'tir. Nüfus artışına paralel olarak, yeni mahallelerin kurulması dahi mahallelerdeki nüfus yoğunluğunu azaltmaya yetmemiştir. Yeni mahallelerin kurulması ile artan nüfusun buraya kaydırılması

yanında, var olan mahallerin de nüfus olarak yoğunlaştığı görülmektedir. Mahalle başına ilk defterde düşen vergi neferi 45 iken, bu rakam orta defterde 64, son defterde ise 74'tür.

Mahallelerdeki vergi nüfusu aralıkları genel olarak bu şekilde iken, aynı durumun müslüman ve gayrimüslim mahallelerine yansımalarına bakmak gerekmektedir. Burada şunu belirtmeliyim ki, müslüman ve gayrimüslimlerin beraber oturduğu mahallelerde gayrimüslim-müslim nüfus ayrı olarak ele alınıp nüfus aralığına sokuldu ve bunlar, değerlendirme sırasında, mahalle olarak nitelendirildi.

Müslüman Nüfus Aralığı	Toplam					
Defter	1	Oran	2	Oran	3	Oran
0-19	42	40%	21	19%	23	17%
20-49	47	45%	50	47%	58	44%
50-99	12	12%	31	29%	40	30%
100-199	3	3%	5	5%	10	8%
200-299	0	0%	0	0%	2	1%
300+	0	0%	0	0%	0	0%
Toplam	104	100%	107	100%	133	100%

Hattın toplamına göre mahallelerde müslüman nüfus aralığı.

Mahallelerin nüfus aralığı toplamı yüzdesi.

Hattın genel görüntüsü, müslüman mahalleleri için de geçerlidir. Müslüman mahallelerinde ağırlıklı olarak vergi nüfus aralığı her üç defterde de % 45, % 47 ve % 44 oranlaması ile 20-49 vergi nüfus aralığında toplanmıştır. İlk defterde, ikinci sırayı % 42 ile 0-19 vergi nüfus aralığı alırken daha sonraki defter serilerinde ikinci sırayı % 29 ve % 30 oranlamaları ile 50-99 vergi nüfus aralığı almaktadır. 50 ve üzeri vergi nüfusu aralığına sahip mahalleler, ilk defterde % 15, orta defterde % 34 ve son defterde % 39 oranına sahiptir. Müslümanların 200-299 vergi nüfus aralığına sahip mahallesi sadece son defterde olup adedi 2’dir.

Gayrimüslim mahallelerinde durum biraz farklıdır. İlk defterde müslüman nüfusun aksine gayrimüslimler % 47 oran ile 100-199 vergi nüfusu aralığı arasında bulunmaktadır. İkinci sırayı ise % 26 oranlaması ile 20-49 vergi nüfus aralığı oluşturmaktadır. Orta defter (% 33) ve son defterde (% 14) 100-199 vergi nüfus aralığı oranı düşüş göstermesine karşın, ilk ve son defter kıyaslandığında 200+ nüfus aralığında önemli artış göze çarpmaktadır.

Gebran Nüfus Aralığı	Toplam					
Defter	1	Oran	2	Oran	3	Oran
0-19	2	11%	2	12%	5	17%
20-49	5	26%	2	11%	5	17%
50-99	0	0%	2	11%	6	21%
100-199	9	47%	6	33%	4	14%
200-299	2	11%	4	22%	4	14%
300+	1	5%	2	11%	5	17%
Toplam	19	100%	18	100%	29	100%

Hattın toplamına göre mahallelerde gayrimüslim nüfus aralığı.

	Genel Mahalle Adedi				Müslüman Mahalle Adedi				Gayrimüslim Mahalle Adedi		
	I	II	III		I	II	III		I	II	III
100-199	10	7	4	100-199	3	5	10	100-199	9	6	4
200-299	4	5	6	200-299	0	0	2	200-299	2	4	4
300-399	1	1	3	300-399	0	0	0	300-399	1	0	2
400-499	0	1 (433)	1 (448)	400-499	0	0	0	400-499	0	1 (433)	2 (412 / 469)
500-599	0	0	2 (567 / 573)	500-599	0	0	0	500-599	0	1 (571)	1 (573)
600+	0	1 (608)	0	600+	0	0	0	600+	0	0	0
Toplam	15	15	16	Toplam	3	5	12	Toplam	12	12	13

Nüfus aralığı 100+ olan mahalle sayıları

Müslümanların birlikte olduğu vergi nüfus aralığı, ilk ve ikinci defterde maksimum 100-199, son defterde ise 2 mahalle ile 200-299 aralığındadır. Müslümanların aksine gayrimüslimler, gittikçe kalabalıklaşan mahallelerde beraber oturmayı tercih etmişlerdir. Gayrimüslimlerin, ilk defterde bulundukları maksimum vergi nüfus aralığı 300-399'dur. Orta ve son defterde 400-499 ve 500-599 vergi nüfus aralığında gayrimüslim mahaller bulunmaktadır. Hattın ve yüzyılın en kalabalık¹¹³ mahallesi Divriği'de bulunan Ermeniyan mahallesidir. Ermeniyan mahallesi ilk defterde 255 vergi neferi nüfusuna sahip iken, son defterde vergi neferi nüfusu 573'dür. Yeni kurulan mahallelere bakıldığında da, 38 mahallenin 35 tanesi müslüman, 3 tanesi gayrimüslim mahallesidir. Buradan hareketle, gayrimüslimlerin daha çok kalabalık gruplar halinde yaşamayı tercih ettikleri varsayılabilir.

Kaza	Mahalle (Genel)	I	II	III
Besni	Kızılca Oba	86	103	94
Darende	Mescid-i Ali Fakih (Mevlana Medrese nam-ı diğer Ali Fakih)	121	66	138
Tokat	Kaya (Kır)	118	119	138
Tokat	Barbend (Terbiye)	119	130	159
Divriği	Cami-i Kebir	156	102	167
Besni	Meydan	130	127	204
Sivas	Kepenek	118	146	209
Darende	Mescid-i Çağlı	67	78	215
Sivas	Zilger nam-ı diğer Dülger	162	184	226
Tokat	Mihmad Hacı (Mihmad Hacib)	138	218	236
Sivas	Kal'a Ardı	240	226	291
Sivas	Bazar	157	215	319
Tokat	İçme Su	208	328	339
Sivas	Civan	122	226	367
Sivas	Palas (Palaş)	214	282	448
Tokat	Bazarcık	338	608	567
Divriği	Ermeniyan	255	433	573

Vergi nüfusu 100+ olan mahalleler.

¹¹³ Tokat'a bağlı Bazarcık mahallesinin ilk defterdeki vergi nüfusu 338, orta defterde 608 ve son defterde 567'dir. Genel itibari ile Bazarcık mahallesi 608 vergi nüfusu ile hattın ve yüzyılın en kalabalık mahallesidir. Fakat Bazarcık müslüman ve gayrimüslimin bir arada yaşadığı karışık mahalledir. Dolayısıyla etnik anlamada en kalabalık mahalle Divriği'de bulunan Ermeniyan mahallesidir.

Kaza	Mahalle (Müslüman)	I	II	III
Darende	Mescid-i Ali Fakih (Mevlana Medrese nam-ı diğer Ali Fakih)	121	66	138
Besni	Meydan	130	127	204
Divriği	Cami'i Kebir	156	102	167
Besni	Kızılca Oba	86	103	94
Sivas	Kara Gedik	11	114	32
Tokat	İçme Su	69	129	138
Tokat	Yaş Meydan	37	87	102
Tokat	Hoca Rüstem	39	62	108
Tokat	Kızılca	19	83	111
Divriği	Mescid-i Süfla	0	84	134
Niksar	Ali Fakih nam-ı diğer Kazancı	22	x	156
Tokat	Sovuk Pınar	12	54	159
Sivas	Mescid-i Hacı Zahid	x	31	185
Darende	Mescid-i Çağlı	67	78	215

Vergi nüfusu 100+ olan müslüman mahalleler.

Kaza	Mahalle (Gayrimüslim)	I	II	III
Tokat	Kaya (Kır)	118	116	134
Tokat	Mihmad Hacı (Mihmad Hacıb)	101	149	149
Niksar	Semaven Ermeniyen	45	x	152
Tokat	Barbend (Terbiye)	119	130	159
Tokat	İçme Su	138	199	201
Sivas	Kepenek	118	146	209
Sivas	Zilger nam-ı diğer Dülger	162	184	226
Sivas	Kal'a Ardı	240	226	291
Sivas	Bazar	157	215	319
Sivas	Civan	122	226	367
Sivas	Palas (Palaş)	195	233	412
Tokat	Bazarcık	310	571	469
Divriği	Ermeniyen	255	433	573

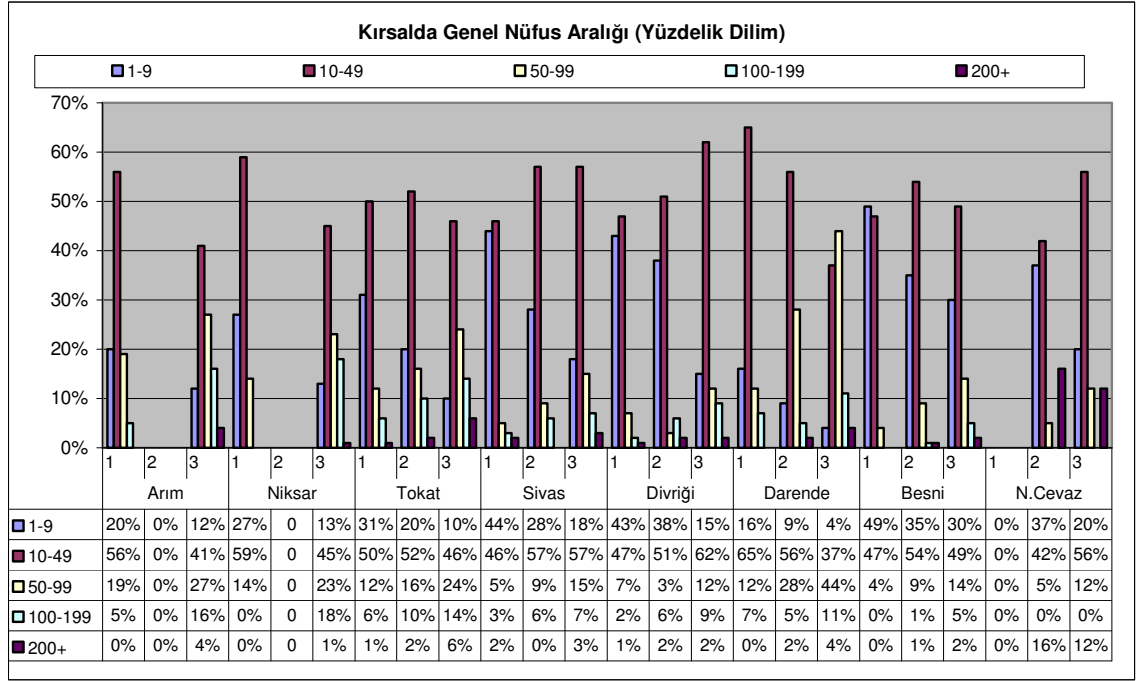
Vergi nüfusu 100+ olan gayrimüslim mahalleler.

2.2.2- Nefer Gruplarına Göre Kırsal Bölgeler

Kırsalda meskun köy ve mezralar dikkate alınarak, 1-9, 10-49, 50-99, 100-199 ve 200+ aralığında olmak üzere yerleşme sayıları belirlenmiştir.

Genel Nüfus Aralığı	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
1-9	26	x	16	26	x	17	78	61	31	127	62	59	50	56	17	9	5	2	33	31	26	0	7	5
10-49	74	x	57	55	x	59	132	157	151	128	123	186	55	74	73	37	33	17	32	47	42	0	8	14
50-99	25	x	38	14	x	31	30	49	76	13	19	49	8	4	14	7	16	20	3	8	12	0	1	3
100-199	7	x	22	0	x	24	16	29	44	9	12	23	3	8	10	4	3	5	0	1	4	0	0	0
200+	0	x	6	0	x	2	1	6	18	3	0	10	1	3	3	0	1	2	0	1	2	0	3	3

Meskun yerleşmelerin nefer aralığı dağılımı.

Kırsalda genel nüfus aralığı yüzdeliği

Arım kazasının meskun yerleşmeleri, 16. yüzyılın başında ağırlıklı olarak 49 vergi neferinden küçük, özellikle 10-49 nefer aralığında bulunurken, yüzyılın son defterinde en fazla yine 10-49 nefer aralığında bulunmasına karşın, ilk defterde 100 yerleşme 49 nefer altı nüfusa¹¹⁴ sahipken bu sayı yüzyılın sonunda 73'e düşmüştür. Arım kazasında, yüzyılın başında 100-199 nefer aralığında 7 yerleşme varken, bu sayı yüzyılın sonunda 22'ye yükselmiş ve ayrıca ilk defterde 200+ neferlik yerleşme mevcut bulunmazken son defterde 6 yerleşmenin nüfusu 200+ nefer olmuştur. Arım kazasının, 300 nefer üzerine çıkan tek köyü olan Aklar Kavağı'nın yüzyılın başında 90 nefer olan nüfusu yüzyılın sonunda 349 nefere ulaşmıştır.

Niksar kazası meskun yerleşmelerinin, yüzyıl boyunca genel nüfus aralığı 10-49 nefer arasında yoğunluk kazanmıştır. Yüzyılın sonlarında, özellikle 1-9 nefer arası yerleşme sayısında azalma göze çarpmakta, buna mukabil 50-99 nefer arası yerleşme sayısı iki katına çıkmıştır. Yüzyılın başında mevcut olmayan 100-199 nefer arası yerleşme sayısı 24, 200+ nefer sayısı yerleşme sayısı ise 2 olmuştur. 200 nefer

¹¹⁴ Daha önce de belirtildiği üzere burada nüfustan kastedilen tahrirde kayıtlı vergi neferi sayısıdır.

üzerine çıkan köylerden Pigama'nın nüfusu 205, Dönekse'nin nüfusu 206 vergi neferdir.

Tokat kazasının büyük bir çoğunluğu, 10-49 vergi neferi arası nüfusa sahip yerleşmelerden oluşmaktadır. Her ne kadar, yüzyılın başı ve sonunda 10-49 nefer aralığına sahip köylerin sayısı artış göstermişse de, meskun yerleşmeler arasındaki oranında düşüş olmuştur. Hat boyu her kazada düşüş gösteren 1-9 nefer aralığı, Tokat kazasında da düşüş göstermiştir. 50 nefer üzeri yerleşmelerin payı ilk defterde % 19 iken, son defterde payı % 44'e çıkmıştır. Buna karşın, yüzde payı açısından asıl büyük artış 200+ ile 100-199 nefer aralığına sahip yerleşmelerde gerçekleşmiştir. Yüzyılın başında sadece 1 köy (Biskeni 218 nefer) 200 üstü nefere sahipken, yüzyılın sonunda bu sayı 18'e çıkmış ve hatta İpsili köyünde 688 vergi neferine ulaşmıştır. 400 neferin üstünde nüfusa sahip Dimorta (464 nefer) ve Biskeni (438 nefer) olmak üzere iki köy varken, Ezine Pazarı (343 nefer), Cincife (331 nefer) ve Bizeri (317) köylerinde nüfus 300 nefer üstüne çıkmıştır.

Sivas kazasında, yüzyılın başında 127 meskun yerleşme 1-9, 128 meskun yerleşme ise 10-49 nefer aralığında nüfusa sahiptir. Yüzyılın başında % 44 paya sahip 1-9 nefer aralığı yerleşmelerin, yüzyılın sonundaki payı ancak % 18 olmuştur. Yüzyılın başında 128 meskun yerleşme ile % 46 paya sahip 10-49 nefer aralığının yüzyılın sonunda meskun yerleşme sayısı % 45 artışla 186'ya çıkmasına karşın, meskun yerleşmeler içerisindeki payı ancak % 57'ye çıkabilmiştir. Bütün bunlara karşın, yüzyılın başına göre asıl artış 50 üstü nefere sahip yerleşmelerde yaşanmıştır. 16. yüzyılın başında 50 üstü nefere sahip yerleşmeler % 10 oranında iken, yüzyılın sonunda bu oran % 25'e çıkmıştır. Yüzyılın ilk defterinde 200 üzeri nüfusa sahip sadece 3 yerleşme varken, bu sayı yüzyılın sonunda 10'a yükselmiş, hatta, Zara (478 nefer) ve Divetse (456 nefer) köylerinin nüfusu 400 vergi neferinin üzerine çıkmıştır.

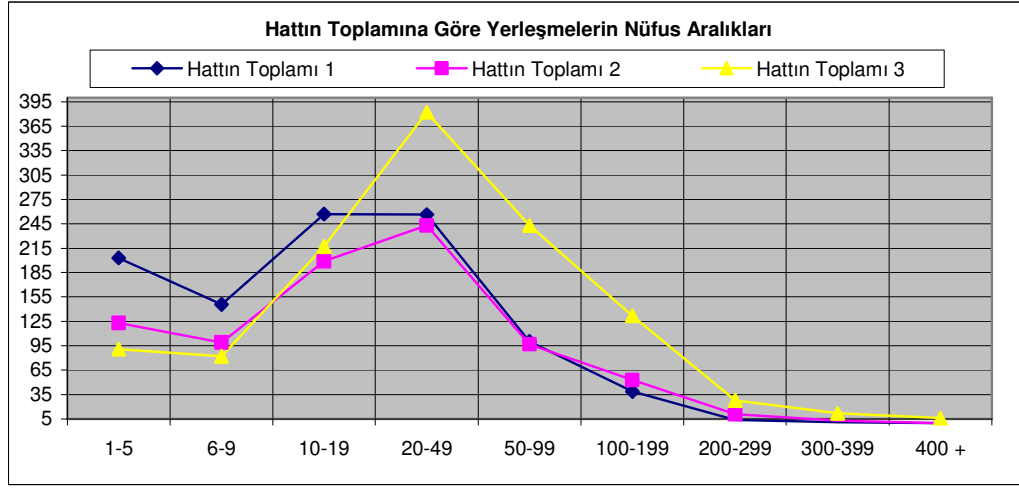
Divriği kazasında da diğer kazalarda olduğu gibi yüzyılın başına göre yüzyılın sonunda 1-9 nefer aralığına sahip meskun yerleşmelerde aşırı bir düşüş yaşanmıştır. Buna karşın, 10-49 nefer aralığına sahip yerleşmelerin sayısında artış yaşanmıştır. Hattı zatında, 10-49 nefer aralığı kendi içerisinde 10-19, 20-49 olarak tasnif edildiğinde 10-19 nefer aralığına sahip yerleşmelerin sayısındaki düşüşe

karşın, 20-49 nefer aralığına sahip yerleşmelerin sayısının arttığı gözlemlenmektedir. Yüzyılın başına göre sonlarında meskun yerleşmelerin kalabalıklaştığı görülmektedir. Bu bağlamda, 50 üstü nefere sahip yerleşmelerin oranı yüzyılın başında % 10 iken, yüzyılın sonunda % 23'e çıkmıştır. Hatta, yüzyılın başında sadece Kesme (204 nefer) köyü 200 nefer üstü nüfusa sahipken, yüzyılın sonunda Zimara (309 nefer) köyü 300 nefer üstüne, Kesme (298 nefer) ve Odur (293 nefer) köyleri ise 200 nefer üstüne çıkmıştır.

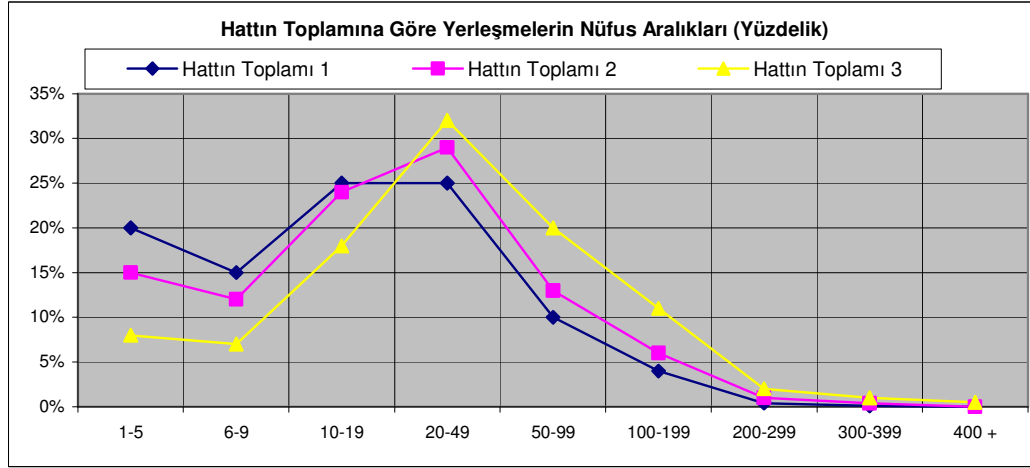
Darende kazasında yüzyılın başında ağırlıklı olarak meskun yerleşmeler 10-49 nefer aralığında iken, yüzyılın sonunda, Arım kazası dışında diğer kazalarda bu aralığa sahip yerleşmelerin sayısı yükselirken, Darende'de düşmüştür. Buna karşın, 50-99 nefer aralığına sahip yerleşmelerin hem sayısı hem de yerleşme içerisindeki oranı (% 12'den % 44'e) yükselmiştir. Darende kazasının yüzyılın başında 200 nefer üstü nüfusa sahip yerleşmesi bulunmazken, yüzyılın sonunda Ayvalı (253 nefer) ve Germüter (206 nefer) köylerinde nüfus 200 neferi geçmiştir.

Besni kazası da diğer kazaların özelliklerini taşır. Yüzyılın ilk yarısına göre sonlarında 1-9 nefer aralığına sahip yerleşmelerin sayısında düşüş yaşanmış, buna karşın yoğun nüfuslu yerleşmelerin sayısı artmıştır. Bu bağlamda, yüzyılın başında en kalabalık köyü (Tut köyü) 75 vergi neferine sahipken, yüzyılın sonunda 100 nefer üstü nüfusa sahip yerleşme sayısı 6'ya çıkmış ve hatta Polad (203 nefer) ve Tut (200 nefer) köylerinde nüfus 200 vergi neferini geçmiştir.

Nehrülceva'ın ilk defteri olmadığı için yüzyılın başındaki durumu bilemiyoruz. Fakat, diğer kazalar gibi Nehrülceva'da da 1-9 nefer aralığına sahip yerleşme sayısında azalma ve 10-49 nefer aralığına sahip yerleşme sayısında ise artış olmuş olması muhtemeldir. Nehrülceva'ın yüzyılın ortasında 300 nefer üstü nüfusa sahip yerleşmesi bulunmazken, yüzyılın son defterinde 400 nefer üstü bir köyü (Hıyam, 458 nefer) ve 300 nefer üstü nüfusa sahip iki köyü (Kerat 354 nefer ve Orul 300 nefer) kayıtlıdır.

Hattın toplamına göre yerleşmelerin nüfus aralıkları.

Hattın toplamına göre yerleşmelerin nüfus aralığı yüzdeleri.

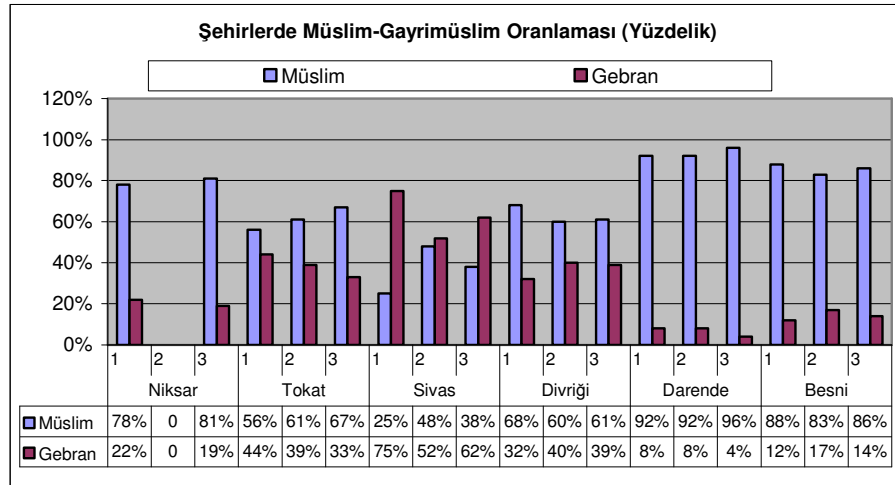
16. yüzyılın sonlarında, meskun yerleşmelerin nüfussal açıdan bir değişim yaşadığı görülmektedir. Tablolarda görüldüğü üzere, nüfusu az olan meskun yerleşme sayısı yüzyılın sonuna doğru önemli ölçüde azalma göstermiştir. Hattımızda, 16. yüzyılın her üç döneminde de meskun köylerin ağırlıklı nefer aralığı 10-49'dur. Bu nüfus aralığını kendi içerisinde 10-19, 20-49 olarak ayırdığımızda, yüzyılın başında her kazada farklı aralık ağırlıklı iken,¹¹⁵ yüzyılın sonunda 20-49 nefer aralığı bütün kazalarda daha ağırlık kazanmıştır. Buna karşın, yüzyılın başında kazaların meskun yerleşmelerinde önemli bir oranda pay tutan 1-9 nefer nüfus

¹¹⁵ Yüzyılın başında, Niksar, Sivas, Divriği, Besni'de 10-19 nefer aralığı; Arım, Tokat, Darende'de 20-49 nefer aralığı daha yoğundur.

aralığının, yüzyılın sonlarına doğru gidildikçe payında azalma olduğu görülmektedir. Bu durumun böyle olmasında hiç şüphesiz artan nüfusun etkisi bulunmaktadır. Araştırma sahamızda, yüzyılın başında meskun yerleşmelerin seyrek nüfuslu olmasına karşın, yüzyılın ortasına ve sonuna gelindiğinde artık yerleşmelerin kalabalıklaştığı görülmektedir. Bu bağlamda, 100+ nefere sahip yerleşme sayısı 39'dan 132'ye çıkmıştır. Meskun yerleşmelerin kalabalıklaşmasında, güvenlik kaygısı da bir etken olmuştur.

2.2.3. Nüfusun Dini Özellikleri

Şehirlerdeki müslim-gayrimüslim nüfusun oranlamasına bakıldığında Niksar, Tokat ve Darende'de yüzyılın başına göre sonlarında gayrimüslim nüfusun oranında bir düşüş yaşanmıştır. Besni'de ise, gayrimüslim nüfus oranında önemsiz sayılabilecek 2 puanlık bir artış vardır. Hattımızda, müslim-gayrimüslim dağılışı oranlarında dikkat çeken iki şehir vardır. Bunlardan, Divriği şehrinin ilk defterinde gayrimüslimler % 32 oranında bir nüfusa sahip iken, yüzyılın ortasında bu oran % 40'a yükselmiştir. Bu artışta, şehre yapılan 50 neferlik Ermeni göçünün etkisi olduğu muhakkaktır.

Şehirlerde müslim-gayrimüslim oranlaması yüzdesi

Şehir Kayıtlı Vergi Neferi	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Müslim	0	x	0	275	x	914	1046	1912	2592	333	1150	1291	533	649	888	559	629	781	349	356	446	0	0	0
Gebran	0	x	0	80	x	214	839	1227	1271	994	1230	2085	255	433	573	46	52	36	49	71	74	0	0	0
Toplam	0	x	0	355	x	1128	1885	3139	3863	1327	2380	3376	788	1082	1461	605	681	817	398	427	520	0	0	0

Şehirlerde müslim-gayrimüslim vergi neferleri.

Hattımızda, müslim-gayrimüslim nüfus dağılışında dikkat çeken diğer şehir Sivas'tır. Sivas'ın 16. yüzyıldaki müslim-gayrimüslim nüfus dağılışına geçmeden önce, Sivas şehrinin tarihsel nüfus yapısı ile ilgili bazı bilgilere göz atmamızın yerinde olacağı kanaatindeyiz. Öncelikle, Sivas'ta yaşayan Ermenilerin bu bölgeye X. Yüzyıldan itibaren yerleştirildikleri bilinmektedir. Bu yüzyıldan sonra çeşitli dönemlerde ve özellikle XI. yüzyılda önemli sayıda Ermeni bu bölgeye yerleştirilmiştir.¹¹⁶ Malazgirt savaşı akabinde, daha da yoğunlaşarak Anadolu'ya gelen Türk nüfus zamanla kırsal ve şehirlere yerleşerek kırsal bölgelerin olduğu kadar şehirlerin de Türkleşmesini sağladı. Mustafa Demir, ulu camilerin alabileceği kapasiteden hareketle 12. yüzyıl ortalarında 20-25 bin nüfusluk Sivas'ta 10-15 bin Türkün yaşadığını tahmin etmekte ve gayrimüslimlerin sayıca Müslümanlardan daha az olduğunu belirtmektedir. Mustafa Demir ayrıca, XIV. yüzyıl başlarında, Anadolu'nun en kalabalık şehri Sivas'ta, müslümanların gayrimüslimlere göre sayıca çok daha fazla duruma geldiğini söylemektedir. Fakat bu durum XIV. yüzyılın ikinci yarısında, şehrin nüfusu azalarak, özellikle Türklerin Batı Anadolu'ya göç etmesi neticesinde değişmiş ve gayrimüslimlere göre Türklerin nüfusu hızla azalmış, XV. yüzyılda ise Türkler azınlığa düşmüştür. Mustafa Demir, nüfusa oranla Türk mahalle sayısının fazla olmasını Selçuklu devrinden sonra önemli ölçüde Türk nüfusun şehri boşaltmasına bağlamaktadır.¹¹⁷

¹¹⁶ Bkz. Mehmet Tezcan, "XI. yy. Başlarında Ermenilerin Doğu Roma Tarafından Bölgeye Göçürülmesi ve Selçuklu Fethi Döneminde Sivas", **Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyum Bildirileri (29 Eylül-1 Ekim 2005)**, Sivas 2006, s. 121-140. Ayrıca bkz. Mehmet Ersan, "Bizans İmparatorluğu'nun İskan Politikası ve Sivas'ta Ermeni Varlığı", **Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyum Bildirileri (29 Eylül-1 Ekim 2005)**, Sivas 2006, s. 372-380.

¹¹⁷ Mustafa Demir, **Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri**, Ege Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1996, s. 109-112, 121-122.

Bazı seyyahların eserlerindeki bilgilerden, Sivas şehrinin yaklaşık olarak nüfusunu öğrenebilmekteyiz. Bizim çalışma yüzyılımıza en yakın tarih olarak, 1610 yılında Sivas'ta bulunan Polonyalı Simeon, şehirde 2000 hane gayrimüslim bulunurken bu sayının 600 haneye düştüğünü bildirmektedir.¹¹⁸ 1574 tarihli tahrir defterinde 2085 nefer gayrimüslim bulunması, Polonyalı Simeon'un 1610 öncesi verdiği 2000 hane ile örtüşmektedir.

16. yüzyıla ait 1520 tarihli ilk deftere göre, Sivas şehrinde gayrimüslimlerin oranı % 75'dir. Bu oran yüzyılın ortasında % 52'ye düşmüş, sonunda ise % 62'ye çıkmıştır. Bu açıdan, Sivas'ta müslim-gayrimüslim oranlaması dengesiz bir şekilde cereyan etmiştir. Sivas şehir merkezinde ilk defterle orta defter arasındaki müslüman nüfus artışı yıllık binde 37, gayrimüslim nüfus artışı ise binde 6 olarak gerçekleşmiştir. Binde 37'lik bir artış oranını tabii artış olarak algılamak mümkün görülmez. Nitekim, yüzyılın orta defterinde 48 gebran göçmene karşın 98 müslim göçmen¹¹⁹ kaydına rastlamaktayız. Dolayısıyla, zaten ekonomik ve sosyal açıdan bir cazibe merkezi olan Sivas şehrinin göçmen çekebileceği düşünülebileceği gibi, devlet tarafından en azından yüzyılın ortasında şehirde denge kurulması amaçlı bir politika da izlenmiş olabilir.¹²⁰ Şayet böyle bir politika izlenmişse, gayrimüslimlerde

¹¹⁸ Adnan Mahiroğlu, **Seyyahların Gözüyle Sivas**, İstanbul 2001, s. 21. 1807 tarihinde Sivas'ta bulunmuş olan Adrien Dupe şehirde 4000 hanenin bulunduğunu belirtmektedir, bkz. Adnan Mahiroğlu, a.g.e., s. 54. Victor Fontanier, 1826 yılında 8000 hane bulunduğunu ve 3000 civarındaki gayrimüslimin buna dahil olduğunu belirtmektedir, bkz. Adnan Mahiroğlu, a.g.e., s. 60. Baptistin Poujoulat, 1835 yılında şehirde 15000 kişi üzerinde nüfus bulunduğunu bildiriyor, bkz. Adnan Mahiroğlu, a.g.e., s. 66. Eugene Bore, 1838 tarihinde şehrin nüfusunun yaklaşık 40000 ve bunun yaklaşık dörtte birinin ise gayrimüslim olduğunu yazmaktadır, bkz. Adnan Mahiroğlu, a.g.e., s. 75. 1851 tarihinde Sivas'ta bulunmuş olan A.D. Mordtmann şehirde yaklaşık 8000 hane müslüman ve yaklaşık 2000 hane gayrimüslimin yaşadığını bildiriyor, bkz. Adnan Mahiroğlu, a.g.e., s. 88. Son olarak Vital Cuinet 1890 yılında şehirde 32504'ü müslüman, 10618'i gayrimüslim toplam 43122 kişinin bulunduğunu ifade etmektedir, bkz. Adnan Mahiroğlu, a.g.e., s. 133.

¹¹⁹ Göç bölümünde bahsedildiği üzere bizim verdiğimiz rakamlar minimum sayıdaki rakamlardır. Çünkü, biz sadece isimlerin altında göçe izafe edebileceğimiz kayıtları dikkate aldık. Dolayısıyla, "birader-i o" ya da "veled-i o" türü kayıtlar kapsam dışı kalmıştır. Bunun yanında, gözümüzden kaçan kayıtların da olması muhtemeldir.

¹²⁰ Osmanlı Devleti'nin, gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu şehirlere yönelik bir denge nüfusu oluşturma politikası izlediğine dair bir belgemiz bulunmamaktadır. Fakat, yeni fetih edilen yerlere Türk nüfusunun yerleştirildiği bilinmektedir. Biz, Trabzon örneğinden hareketle bir yoruma gitmeye çalıştık. Trabzon şehrinin 1486'da tahminen 2025 olan nüfusu 1583'te 6083'e yükselmiştir. Hristiyan nüfus ise 5549'dan 4901'e düşmüştür. Zikredilen tarihler arasındaki 97 yılda müslüman nüfus % 200,39 oranında artmışken gayrimüslim nüfus % 13,22 oranında düşmüştür. Hanefi Bostan, 97 yılda genel nüfusun % 45,02 artmasının Braudel'in % 100 artış fikriyle uyummadığını söylemekte ve bunu Osmanlı Devleti'nin Trabzon'da 1540 ila 1566 tarihleri arasında sürdürdüğü iç ve dış iskan siyasetine bağlamaktadır, bkz. Hanefi Bostan, a.g.e., s. 174-

binde 6 olarak gerçekleşen düşük bir nüfus artışının yansıması olarak Sivas dışına yapılan bir gayrimüslim göç hareketi de olmuş olabilir. Yüzyılın ikinci ve son defteri arasında ise, ilk ve ikinci defter arasında yaşananların tam tersi olmuştur.¹²¹ Yüzyılın orta ve sonu arasında müslüman nüfus artış hızı yaklaşık binde 6, gayrimüslim nüfus artış hızı ise yıllık binde 27 olarak gerçekleşmiştir. Her iki rakam da tabii artışı yansıtmaktan uzaktır. Yüzyılın ilk yarısı ile ikinci yarısı arasında yaşananlar enteresan bir durum arz eder. Bu konuda kesin yorumları yapabilmemiz, sadece tahrir verilerine dayanmamız hasebiyle şimdilik mümkün görülmemektedir. Bu açıdan tek dayanağımız göç verileridir. Nitekim, yüzyılın son defterinde 23 nefer gayrimüslim göçmene karşılık sadece 4 vergi neferi müslüman göçmen kaydının bulunması dikkat çekicidir.

Kırsal kesimdeki müslim-gayrimüslim oranlamasına geçmeden önce, bir hususun belirtilmesinde yarar bulunmaktadır. Özellikle belirtilmesi gereken bu husus, **kaynak olarak kullandığımız tahrir defterlerinde, konar-göçerlere ait verilerin bulunmayışıdır. Dolayısıyla, müslim vergi neferi olarak verilen rakamlarla müslüman nüfus oranları, sadece yerleşik reayayı temsil etmekte olup, araştırma sahamızda mevcut yoğun konar-göçer nüfus kapsam dışıdır. Değerlendirmelerimizi mevcut tablo üzerinden yapmamıza karşın, konar-göçer nüfusun kapsam dışı olduğu bilgisi göz ardı edilmemelidir.**

Hattımızın kırsal kesimine bakıldığında, Besni’de gayrimüslim nüfus bulunmazken, gayrimüslimlerin en yoğun olduğu yerler Sivas ve Divriği’dir. Bu iki yerde, yüzyılın başında gayrimüslim nüfus daha fazla iken yüzyılın sonunda müslüman nüfus çoğunluğu sağlamıştır. Genel olarak, araştırma sahamız kırsalında, yüzyılın başı ile sonu arasında müslim-gayrimüslim nüfus dağılışı, Darende dışında, Türk nüfusu lehine % 3-6 arasında değişen yükselmeler bulunmaktadır.

175. Hanefi Bostan’ın iç-dış göç verilerine dayanarak yaptığı yorumu biz de Sivas için uygulayabiliriz. Fakat, Trabzon’da iskan hareketinin büyük bir çoğunluğunun devlet tarafından yapıldığını bilmemize karşın, Sivas’ta gerçekleşen göç hareketlerinin bir devlet politikası olarak yapıldığına dair net bir bilgimiz bulunmamaktadır.

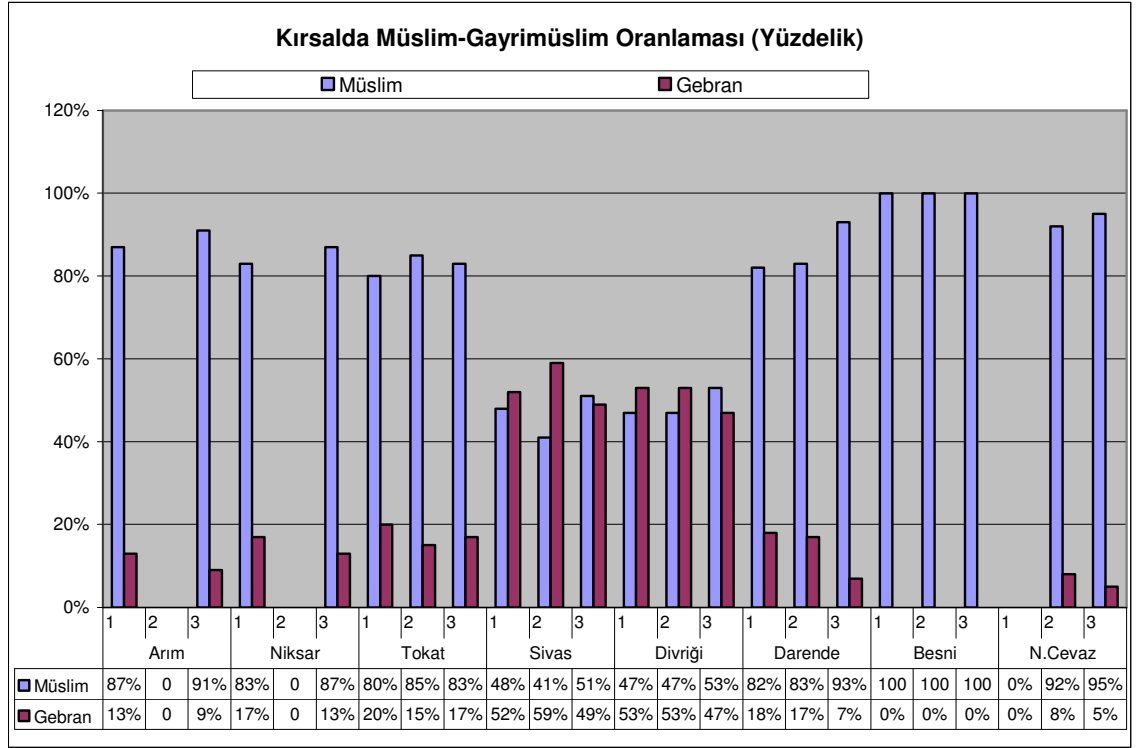
¹²¹ Şayet, yapılan tahrir işleminin nüfusa yönelik olmadığını, tamamen vergi amaçlı düzenlendiğini düşünürsek, burada kayıtlı olanların vergi verebilecek durumda olanları yansıttığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu problem, nüfustan ziyade vergi verebilecek kişilerin durumunun değişimiyle de alakalı olabilir.

Yüzyılın başında Darende kırsalının % 82'sini müslüman nüfus meydana getirirken, bu oran yüzyılın sonunda % 93'e çıkmıştır. Fakat, bu durum tamamen idari bölünüşteki değişimle alakalıdır. Darende'nin 16. yüzyıldaki son tahriri olan 1569 tarihinden önce Gürün nahiyesinin bazı köyleri Yeni-il'e bağlanmıştır. Bu nedenle, 1569 tarihindeki tahrirde daha önce kayıtlı olan 8 köy mevcut değildir. Bu 8 köyün 5'i ise gayrimüslimlerin yaşadığı yerleşmelerdir. Bu bağlamda, müslim-gayrimüslim nüfus dağılışında müslümanlar lehine görülen % 11'lik artış bununla alakalıdır.

Kırsal Kayıtlı Vergi Neferi	Arım			Niksar			Tokat			Sivas		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2 ¹²²	3
Müslim	4203	x	8216	1988	x	6618	6509	11296	17387	2925	3909	7614
Gebran	657	x	845	421	x	983	1597	2031	3658	3217	5544	7467
Toplam	4860	x	9061	2409	x	7601	8106	13327	21045	6142	9453	15081
Kırsal Kayıtlı Vergi Neferi	Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Müslim	1235	1794	2689	1590	2166	2877	1175	2139	2840	0	883	1534
Gebran	1380	1991	2369	353	435	221	0	0	0	0	75	90
Toplam	2615	3785	5058	1943	2601	3098	1175	2139	2840	0	958	1624

Kırsal bölgelerde kayıtlı vergi neferleri.

¹²² BOA TD 287'nin Sivas kırsalına ait kısmında eksik sayfalar bulunmaktadır. Eksik sayfalar dikkate alınmadan ortaya çıkan rakamlar 3239 nefer müslüman ve 2644 nefer gayrimüslimdir. KKA TD 14'ün yazım sıralaması BOA TD 287 ile aynıdır. Dolayısıyla, biz BOA TD 287'nin eksik köy ya da mezralarını tespit edebilme imkanını bulabiliyoruz. Nüfus artışı ile ilgili bölümde anlattığımız üzere, eksik sayfalardaki nüfusu tespitiye yönelik iki formül uyguladık ve bu formüllerden birini tercih ettik. Buna göre, eksik sayfalarda 670 nefer müslüman, 2900 nefer gayrimüslim olabileceğini varsaydık.

Kırsal bölgelerde müslim-gayrimüslim oranlaması.

Sivas kırsalında, müslim-gayrimüslim dağılışında yüzyılın başına göre orta defterde görülen % 7'lik düşüş, bu dönemi yansıtan tahrir defterinin eksikliğinden kaynaklanmış olması muhtemeldir. Çünkü, biz bu eksikliği kapatmak için nüfus artışı bölümünde anlatıldığı üzere eksik nüfusun kaç kişi olabileceğine dair tahminlerde bulunduk ve bu tahminlerden birini tabloya yansıttık. Ekleme yaptığımız nüfusun, sadece bir tahmin olduğu ve hata payının olabileceği hatırdan çıkarılmamalıdır. Sivas için net olarak söyleyebileceğimiz, yüzyılın başında çok az bir oranla çoğunluğa sahip gayrimüslimlerin, yüzyılın sonunda bu çoğunluğu sağlayamadıklarıdır.

16. yüzyıl boyunca, araştırma sahamızdaki kazalarda gayrimüslim nüfusun oranında bir azalma söz konusudur. Bunda etken olan ise, bölgelere yapılan müslüman göçün daha fazla olması yanında, konar-göçerlerin yerleşik hayata geçmesi ve müslüman nüfusun yıllık artış oranının gayrimüslimlere göre daha hızlı gitmesidir.

2.2.3.1. İhtida Hareketleri

Araştırma sahamızda, gayrimüslimlerin toplam nüfusa oranının 16. yüzyıl içerisinde azalma gösterdiğini belirttik. Bu azalmada ihtida hareketlerinin bir etkisi var mıdır? sorusuna verilebilecek kesin cevap için, araştırma sahamızdaki mevcut ihtida hareketlerini incelemek gerekir.

İhtida, Kâmus-ı Türkî’de “doğru yola girme, hidayete nail olma, din-i islâmı kabul etme, müslüman olma” olarak açıklanmaktadır.¹²³ İhtida eden kişi yani mühtedi, bu işi şer’i meclisde ya da güvenilir müslümanların yanında kendi rızasıyla islama geçtiğini beyan ederek yapabilmektedir. Bu durum, Osmanlı din adamları ve merkezi hükümet nezdinde sadece kişinin batıl dinden hak dine geçmesi olarak görülmektedir.¹²⁴

Din değiştirmek, Osman Çetin’in söylemiyle bir “kültür değişimi”dir. Dolayısıyla din değiştirmek kolaylıkla yapılabilecek bir hareket değildir. Bu açıdan Bursa’daki ihtida hareketlerini inceleyen Osman Çetin, ihtida sebeplerini kültürel etkileşim, iktisadi sebepler, psikolojik sebepler, diğer sebepler ve ferdi çalışmalar başlıkları altında açıklamıştır.¹²⁵

Osmanlı arşiv kaynakları incelendiğinde, Osmanlı Devletinde ihtida hareketinin büyük oranlarda olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda, yapılmış bölgesel çalışmalara bakıldığında durum daha iyi bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Nitekim, şeriye sicillerine göre Kıbrıs adasında 1580-1643 yılları arasında 56 yıllık dönemde ihtida edenlerin sayısı 20 civarındadır.¹²⁶ Şeriye sicilleri esas alınarak yapılan bir diğer çalışmada, Bursa’da, 1467-1909 tarihleri arasında geçen 442 yılda

¹²³ Şemseddin Sami, **Kâmus-ı Türkî**, Çağrı Yay., İstanbul 1996, s. 232.

¹²⁴ Mehmet Akif Erdoğan, “Osmanlı Kıbrısı’nda İhtida Meselesi (1580-1640)”, **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir 1999, s. 164.

¹²⁵ Osman Çetin, **Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)**, TTK Yay., Ankara 1994, s. 358-73. Osman Çetin, şeriye sicillerini kaynak olarak kullanmıştır. Şeriye sicilleri bu anlamda yorum yapabilecek bilgiler vermektedir. Fakat, bizim çalışmamıza kaynaklık eden tahrir defterlerindeki sınırlı bilgilerden bu tür yorumlara gidebilmemiz mümkün değildir.

¹²⁶ Mehmet Akif Erdoğan, “Osmanlı Kıbrısı’nda ...”, s. 164.

ihtida eden sayısı 835'tir.¹²⁷ Şeriye sicilleri tasniflenerek yapılan bir diğer çalışmada ise, Tokat'ta 125 yılda ihtida eden sayısı 68'dir.¹²⁸ Tahrirlere dayanılarak yapılan çalışmaya göre ise Trabzon'a yerleştirilen gayrimüslim nüfus arasında 4 yeni müslüman şahıs kaydedilmiş ve bir yüzyıllık dönemde Trabzon'da ihtida eden sayısı 10 kişi olmuştur.¹²⁹

İncelediğimiz tahrir defterlerinde, ihtida etmiş kişinin ismi üzerine yeni müslüman olmuş anlamına gelen “nev müslim” ya da müslüman yazıldı anlamına gelen “müslim şod” kaydı düşülmektedir. Üzerinde kayıt düşülmemiş olan, fakat bizim mühtedi olarak kabul ettiğimiz kişi sayısı 6'dır. Sivas kazasına bağlı Todurga köyünde¹³⁰ toplam 389 neferen gayrimüslim kayıtlıdır. Bu isimleri incelediğimizde, “Mustafa veled-i Abdullah” ve “Mehmed veled-i Abdullah” isimli kişiler dikkat çekmektedir. Tahrir düzeni içerisinde müslümanlar ve gayrimüslimler ayrı başlıklar altında verilirken, bu köyde ayrı bir başlık mevcut değildir. İhtida edenlerin büyük bir kısmının baba adı olarak Abdullah'ı seçmesi ise burada adı geçen iki kişiyi mühtedi olarak kabul etmemize dayanak sağlamıştır.¹³¹ Arım kazasına bağlı Yenice¹³² köyünde de “Mustafa veled-i Abdullah” ve “Receb veled-i Abdullah” isimleri dikkat çekmektedir. Bu köyde müslümanlar ve gayrimüslimler ayrı başlıklar halinde yazılmışken, adı geçen iki kişi gayrimüslimler arasında kaydedilmiştir. Bu kişilerin baba adlarının Abdullah olması ve diğer karışık nüfuslu köylerde yeni müslüman olmuş kişileri müslüman nüfus arasına kaydetmemiş olmasını da düşünerek, bunları mühtedi olarak ele aldık.¹³³ Üzerinde her hangi bir kayıt

¹²⁷ Osman Çetin, a.g.e., s. 33.

¹²⁸ Ali Açık, “Şer'iyye Sicillerine Göre Tokat'ta İhtida Hareketleri (1722-1897)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 23, Erzurum 2004, s. 171-193.

¹²⁹ Hanefi Bostan, “15. ve 16. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskan Hareketleri”, **Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998)**, Trabzon, 1999, s. 175, 177.

¹³⁰ KKA TD 14, s. 116 a-117 b.

¹³¹ Sadece bu köyde değil, diğer “nev müslim” kayıtlarının bulunduğu yerleşmelerde de yeni müslüman olanlar için müslüman başlığı açılmamakta, gayrimüslimlerle birlikte yazılmaktadır. Bu yazım sırasında özel olarak ilk sırada ya da son sırada yazma kuralı da bulunmamaktadır. Her hangi bir satırda “nev müslim” kaydına rastlamak mümkündür.

¹³² KKA TD 33, vrk. 171 b-172 a.

¹³³ Baba adı Abdullah olan herkesin mühtedi olduğu iddiasında değiliz. Zaten böyle bir iddiada bulunmak da mümkün değildir. Çünkü Abdullah, Hz. Muhammed'in baba adı olması nedeniyle pek çok müslüman tarafından yaygın bir şekilde kullanılan isimdir, bu konuda bkz. Yılmaz Kurt, “Adana Sancağında Kişi Adları”, **AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi 1990-1991**, C. XV, S. 26, Ankara 1991, s. 184; Osman Çetin, a.g.e., s. 24-25. Abdullah ismi ile ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. Hanefi Bostan, a.g.e., s. 319-337. Osman Turan, baba adı Abdullah olarak

bulunmamasına rağmen mühtedi olarak ele aldığımız son iki kişi Arım kazasına bağlı Cacıl¹³⁴ köyünde mütemekkindir. Bu köyde müslüman nüfus arasında “Mehmed veled-i Abdullah” isimli kişinin üzerindeki kayıta “Beca-yı Lefter pedereş” yazmaktadır. Bu şu anlama gelmektedir: Mehmed adlı şahıs babası Lefter’in yerine toprak tasarruf eder. Müslümanlardan sonra kaydedilen gayrimüslim nüfus arasında ise “çok büyük bir ihtimalle” Mehmed’in kardeşi olan “Evren veled-i Lefter” kayıtlıdır. Hem baba adının “Abdullah” yazılması hem de üzerine düşülen “becayı pedereş Lefter” kaydından bu kişinin mühtedi olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Dolayısıyla, bu kişinin oğlu olarak kayıtlı “Karaca veled-i O” da mühtedir.

16. yüzyılda araştırma alanımıza giren 8 bölgenin sadece 5’inde (Arım, Niksar, Tokat, Sivas ve Darende) ihtida hareketine rastlamaktayız. Her bölge için üç defter serisi olduğunu varsaydığımızda, ikinci ve son defter serilerinde mühtedi kayıtları görülmektedir. İkinci defter serisi olarak adlandırabileceğimiz kısma giren defter serilerinden yalnızca, 1554 tarihli, 287 nolu defterde ihtida ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Bu defter ise, Sivas ve Tokat’a aittir. Bu tarihte Sivas merkez nahiyesine bağlı bir gayrimüslim köyü olan Yenice Çepni’de¹³⁵ 2 nefer (1 caba ve 1 mücerred) mühtedi olarak kayıtlıdır. Tokat’ta ise bu tarihte 12 nefer (9 belirsiz, 1 caba, 2 mücerred) ihtida etmiştir. Bunlardan 8 neferi (7 belirsiz, 1 mücerred) Taş Nerdiban,¹³⁶ Bazarcık,¹³⁷ Çay,¹³⁸ Dıraz¹³⁹ mahallelerinde 1’er nefer, Kaya¹⁴⁰ mahallesinde 3 nefer ve Mihmad Hacıb¹⁴¹ mahallesinde 1 mücerred olmak üzere Tokat merkezdeki altı gayrimüslim mahallesinde ve 1 neferi ise Müslüman mahallesi olan Hacı Ömer Mescidi’nde¹⁴² kayıtlıdır. Geri kalan 3 neferin dağılımı ise Komanat

kaydedilen kişilerden bazılarının her hangi bir sebeple esir edilmiş veya annesi babası kaybolmuş müslüman çocukları olabileceğini belirtmektedir, bkz. Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri”, **Belleten**, C.XI, S.41, s. 213.

¹³⁴ KKA TD 33, vrk. 201 a-202 a.

¹³⁵ BOA TD 287, s. 39.

¹³⁶ BOA TD 287, s. 62.

¹³⁷ BOA TD 287, s. 62-66.

¹³⁸ BOA TD 287, s. 67.

¹³⁹ BOA TD 287, s. 69.

¹⁴⁰ BOA TD 287, s. 68-69.

¹⁴¹ BOA TD 287, 67-68.

¹⁴² BOA TD 287, s. 9-10.

nahiyesine bağı Nefs-i Komanat'ta¹⁴³ 1 mücerred, Venk nahiyesine bağı Vavri¹⁴⁴ köyünde 1 caba, Tozanlu nahiyesine bağı İpsili¹⁴⁵ köyünde 1 nefer şeklindedir.

Kaza	İlk Defter Serisi Neferen	İkinci Defter Serisi Neferen	Son Defter Serisi Neferen
Arım	X	X	14
Niksar	X	X	2
Tokat	X	12	X
Sivas	X	2	3
Darende	X	X	5

Defter serilerine göre ihtida eden nefer sayıları.

Son defter serisi olarak tabir edebileceğimiz defterlere göre araştırma alanımızda ihtida eden nefer sayısı 24'tür. Bu sayının yarıdan fazlası, 1576 tarihli, 33 numaralı defterin Arım kazasında kayıtlıdır. Bu deftere göre, Arımda ihtida edenler toplam 14 neferdir. Arım'a bağı Zivgar¹⁴⁶ köyünden 5 caba ve 3 mücerred, Yenice¹⁴⁷ köyünden 1 caba ve 1 mücerred, Günan¹⁴⁸ köyünden 2 caba, Cacil¹⁴⁹ köyünden 1 nim ve 1 mücerred ihtida etmiştir. Niksar kazasının 10 numaralı defterinde mühtedi sayısı Esdiğin¹⁵⁰ köyünde 1 caba ve Harkünbedi¹⁵¹ köyünde 1 caba olmak üzere 2 neferdir. 1574 tarihini taşıyan 10 numaralı defterde Sivas'ın Koçhisar nahiyesine bağı Divetse¹⁵² köyünden 1 bennak ve Todurga¹⁵³ köyünden 2 caba ihtida etmiştir. Bu defterin, Tokat kısmı incelendiğinde ise, ilk defterin aksine ihtida hareketine rastlanmamaktadır. 1569 tarihli 153 numaralı deftere göre Darende kazasında 1 neferi Mescid-i Ahmed Fakih¹⁵⁴ mahallesinde; 2 belirsiz, 1 nim ve 1 caba Ovacık nahiyesinin Handeros¹⁵⁵ köyünde olmak üzere 5 nefer mühtedi bulunuyordu.

¹⁴³ BOA TD 287, s. 72-73.

¹⁴⁴ BOA TD 287, s. 100-101.

¹⁴⁵ BOA TD 287, s. 129-131.

¹⁴⁶ KKA TD 33, vrk. 145 b-146 b.

¹⁴⁷ KKA TD 33, vrk. 171 b-172 a.

¹⁴⁸ KKA TD 33, vrk. 193 b-194 b.

¹⁴⁹ KKA TD. 33, vrk. 201 a-202 a.

¹⁵⁰ KKA TD 10, vrk. 54 a-54 b.

¹⁵¹ KKA TD 10, vrk. 56 a-56 b.

¹⁵² KKA TD 14, s. 106 b-108 a.

¹⁵³ KKA TD 14, vrk. 116 a-117 b.

¹⁵⁴ KKA TD 153, vrk. 67 b.

¹⁵⁵ KKA TD 153, vrk. 73 a-73 b.

Bütün defterler esas alındığında, ihtida hareketinin meydana geldiği mahalle sayısı 8, köy sayısı ise 13'tür. Mahallelerden sadece Tokat'a bağlı Hacı Ömer Mescidi ve Darende'ye bağlı Mescid-i Ahmed Fakih müslüman mahallesidir. Mescid-i Ahmed Fakih mahallesinde müslümanlar arasına kaydedilen Yakub bin Abdullah adlı şahıs tahrir sırasında oğluyla birlikte müslüman olmuştur. Yakub'un oğlunun isminin tahrirde bulunmaması, muhtemelen yaşının küçük olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁵⁶ Tokat merkez mahallelerinde bulunan diğer mühtediler ise gayrimüslim mahallelerinde kayıtlıdır.

Kaza	İlk Defter Serisi		Orta Defter Serisi		Son Defter Serisi	
	Mahalle Adedi	Köy Adedi	Mahalle Adedi	Köy Adedi	Mahalle Adedi	Köy Adedi
Arım	X	X	X	X	X	4
Niksar	X	X	X	X	X	2
Tokat	X	X	7	3	X	X
Sivas	X	X	X	1	X	2
Darende	X	X	X	X	1	1

Defter serilerine göre ihtida hareketinin yaşandığı mahalle/köy sayıları.

Mühtedi olayının meydana geldiği köy sayısı toplam 13 olup, bunlardan 4'ü orta defter serisi olarak adlandırdığımız guruba giren 287 numaralı defterde kayıtlıdır. Bu defterde Tokat kazasına bağlı 3, Sivas kazasına bağlı 1 köyde yeni müslüman olmuş şahıs yazılmıştır. Geri kalan 9 köy son defter serisinde olup 4 tanesi Arım kazasına, 2 tanesi Niksar kazasına, 2 tanesi Sivas kazasına ve 1 tanesi Darende kazasına bağlıdır.

38 adet mühtedinin 8 tanesi müslümanlar içerisine kaydedilmişken, 30 tanesi gayrimüslim nüfusla beraber tahrir edilmiştir. Müslümanlarla birlikte kaydedilen 8 kişinin 2 tanesi zaten sadece müslüman nüfus barındıran yerleşmede bulunurken, 6 tanesi ise hem müslim hem de gayrimüslim nüfusu barındıran ortak yerleşmede müslümanların içerisinde kayıtlıdır. Gayrimüslimlerle beraber kaydedilen 30 kişiden 14 tanesi sadece gayrimüslim nüfus barındıran köy/mahallede mütemekkindir. Ortak nüfus barındıran yerleşmelerde ise, 16 kişi gayrimüslim nüfusla birlikte yazılmıştır. Buradan da anlaşıldığı üzere, ihtida eden kişinin (tek taraflı nüfusun olduğu

¹⁵⁶ KKA TD 153, vrk 67 b, "Mezkur Yakub hin-i tahrirde evladıyla islama gelüb Müslüman olmağın avânz-ı divâni ve tekâlif-i örfiyyeden muaf kayd olundu".

yerleşmeler hariç) müslim ve gayrimüslim barındıran ortak yerleşmelerde müslüman nüfusun olduğu yere kaydedilmesi şartı bulunmuyor. Mühtedinin hangi tarafta yazılacağı, büyük bir ihtimalle tahrir eminin tasarrufundadır.

İhtida eden 38 neferin baba adları incelendiğinde % 52 oranında, yani 20 neferin, baba adı Abdullah olarak kaydedilmiştir. Veled-i O şeklinde kaydedilen mühtedi oranı % 21 olup 8 kişidir. Bunlardan 3'ünde "O" ile kastedilen gayrimüslim,¹⁵⁷ 5'inde ise müslüman olmuş babadır. Birader-i O şeklinde geçen kayıtların oranı % 13 ve kişi sayısı 5'dir. Bu kardeşlerden sadece 1 tanesi müslüman diğerleri gayrimüslimdir. Baba adı olarak Abdullah dışında Türkçe/İslamî bir isim alan sayısı 3 ve oranı % 8'dir. Baba adı olarak kullanılan Türkçe/İslamî isimler Küçük, Arslan ve Recail'dir. 1 kişinin baba adı ise Kirekös olup gayrimüslim babasının adını kullanmaktadır¹⁵⁸ ve oranı % 3'tür.

Kullanılan Baba Adı	Kullanılan Sayı	Oranı %
Abdullah	20	52
Veled-i O	8	21
Birader-i O	5	13
Türkçe/İslamî İsim	3	8
Gayri Müslim İsim	1	3

Mühtedilerin baba adları.

Mühtedilerin, müslüman olduktan sonra almak için tercih ettikleri ilk isim 8 kişi ve % 21,06 oranıyla Mehmed'tir. Mehmed isminden sonra en çok tercih edilen isimler 2'şer kez kullanılmış olan ve her biri % 2,63 kullanılma oranına sahip Murad, Mustafa, Sinan ve Yusuf'tur. Her biri % 2,63 kullanılma oranı teşkil eden ve 1'er kere kullanılmış olan isimler ise Ali, Ayderbaşı, Balı, Budak, Bünyad, Emir, Evren, Ferhad, Gülabi, Hızır, İskender, Karaca, Kaya, Ramazan, Receb, Rüstem, Tanrıvermiş, Veli, Yağlu ve Yakub'tur. İhtida eden bir kişi ise ismini değiştirmemiş ve "Avanis" olarak kullanmaya devam etmiştir. 1 kişinin ise ismi kaydedilmemiş sadece "veled-i Küçük" şeklinde yazılmıştır.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Benzer bir durum için bakınız Hanefi Bostan, a.g.e., s. 320.

¹⁵⁸ Mühtedilerin, gayrimüslim baba adlarını kullanabildiklerine dair bkz. Hanefi Bostan, a.g.e., s. 320.

¹⁵⁹ Mühtedilerin en çok tercih ettikleri isimler bölgeden bölgeye değişebilmektedir. Yılmaz Kurt, Adana Sancağı şahıs isimleri üzerine yaptığı araştırmanın sonucunda mühtedilerin Çukurova

Osmanlı Devletinde, gayrimüslimler ile müslümanların farklı hukuki statüleri bulunmaktadır. Gayrimüslim kişi, müslüman olması halinde cizyeden muafiyet elde etmektedir.¹⁶⁰ Tahrirlerin vergi esaslı hazırlanıldığı düşünüldüğünde bir kişinin müslüman ya da gayrimüslim olması tahrir emini için önemlidir. Müslümanların cizye ya da ispençe ödemedikleri düşünüldüğünde, mühtedinin ihtida ettiğini tahrir kaydettirmesi lehinedir. Bu anlamda, tahrirdeki kayıtlar sayıdaki gerçekliği de yansıtmaktadır.

Mühtedilerin Aldığı İsimler	Kullanılma Sayısı	Oranı %	Mühtedilerin Aldığı İsimler	Kullanılma Sayısı	Oranı %
Ali	1	2,63	Mehmed	8	21,06
Avanis	1	2,63	Murad	2	5,27
Ayderbaşı	1	2,63	Mustafa	2	5,27
Balı	1	2,63	Ramazan	1	2,63
Budak	1	2,63	Receb	1	2,63
Bünyad	1	2,63	Rüstem	1	2,63
Emir	1	2,63	Sinan	2	5,27
Evren	1	2,63	Tanrıvermiş	1	2,63
Ferhad	1	2,63	Veli	1	2,63
Gülabi	1	2,63	Yağlı	1	2,63
Hızır	1	2,63	Yakub	1	2,63
İskender	1	2,63	Yusuf	2	5,27
Karaca	1	2,63	Belirsiz	1	2,63
Kaya	1	2,63			

Mühtedilerin almış olduğu isimler.

Defter No	Kaza	Nahiye	Köy /Mahalle	Sayfa	İhtida Edenler					Mahalle/Köydeki Nüfus Durumu		
					Belirsiz	Nim	Bennak	Caba	Mücerred	Toplam Nüfus	Müslim Nüfus	Gayrimüslim Nüfus
153	Darende	Nefs	Mescid-i Ahmed Fakih	67 b	1	0	0	0	0	89	89	0
		Ovacık	Handeros	73 a-73 b	2	1	0	1	0	82	74	8
287	Sivas	Sivas	Yenice Çepni	39	0	0	0	1	1	97	2	95
14	Sivas	Koçhisar	Divetse	106 b-108 a	0	0	1	0	0	457	1	456
		Koçhisar	Todurga	116 a-117 b	0	0	0	2	0	389	2	387
287	Tokat	Nefs	Hacı Ömer Mescidi	9-10	1	0	0	0	0	56	56	0
		Nefs	Taş Nerdiban	62	1	0	0	0	0	27	1	26

bölgesinde daha çok Mercan, Mübarek, Cevher, Reyhan gibi isimleri aldıklarını belirlemiştir, bkz. Yılmaz Kurt, “Adana Sancağında Kişi Adları”, s. 182.

¹⁶⁰ Ali Açık, a.g.m., s. 172.

		Nefs	Bazarcık	62-66	1	0	0	0	0	572	1	571
		Nefs	Çay	67	1	0	0	0	0	22	1	21
		Nefs	Mihmad Hacib	67-68	0	0	0	0	1	150	1	149
		Nefs	Kaya	68-69	3	0	0	0	0	119	3	116
		Nefs	Dıraz	69	1	0	0	0	0	13	1	12
		Komanat	Nefs-i Komanat	72-73	0	0	0	0	1	105	55	50
		Venk	Vavri	100-101	0	0	0	1	0	82	62	20
		Tozanlu	İpsili	129-131	1	0	0	0	0	194	1	193
33	Arım	Arım	Zivgar	145 b-146 b	0	0	0	5	3	231	200	31
		Arım	Yenice	171 b-172 a	0	0	0	1	1	63	35	28
		Arım	Günan (Günati)	193 b-194 b	0	0	0	2	0	196	180	16
		Arım	Cacil	201a-202 a	0	1	0	0	1	187	179	8
10	Niksar	Niksar	Esdğin	54 a-54 b	0	0	0	1	0	130	97	33
		Niksar	Harkünbedi	56 a-56 b	0	0	0	1	0	176	38	138

Araştırma alanımıza giren defterlerde mühtedi kayıtları.

2.3. NÜFUS HAREKETLERİ

Göç, kişi ya da grupların bir başka mekanda sürekli oturum için kendi anavatanını terk etmesi;¹⁶¹ yaşadığı mekandan ulaşılmak istenen yere hareket¹⁶² olarak tanımlanmaktadır. Hareketlilik sosyal bir olgu olup, kişilerin zamanda, fiziki mekanda veya sosyal yapıda yaptığı her türlü devinim veya göçü ifade eder. Fiziki mekanda yapılan hareketliliğin kavramsal karşılığı ise “göç”tür.¹⁶³ Genel anlamıyla göç, kişi ya da grupların yaşadıkları mekanı terk ederek kısa süreli veya devamlı olarak yaşamak amacıyla başka bir yere gitmeleridir. Bu açıdan göç tanımı içinde, hareket, yer, mesafe, zaman ve kalıcılık boyutu gibi unsurlar bulunmaktadır.¹⁶⁴ Kişi ya da ailesinin gerçekleştirdiği ikametgah değişikliği nedeniyle göç, fiziki-coğrafi bir özellik gösterir.¹⁶⁵

Göçler, gönüllü, zorunlu ve bilinçsiz olmak üzere üç gruba ayrılabilir. Gönüllü göçler ise kendi içinde iç-dış ve kalıcı-geçici olmak üzere ikiye ayrılır.¹⁶⁶

¹⁶¹ George A. Theodorson-Achilles G. Theodorson, **A Modern Dictionary Of Sociology**, London 1979, s. 197.

¹⁶² Mustafa Alkan, “Türkiye’nin Temelleri Ya da Göç”, **Orta Karadeniz Kültürü**, Ankara 2005, s. 417.

¹⁶³ Joseph Fichter, **Sosyoloji Nedir?**, (Çev. Prof. Dr. Nilgün Çelebi), Anı Yay., 7. baskı, Ankara 2004, s. 180. Göçle ilgili pek çok tanım yapılmaktadır. Göçle ilgili yapılan bir diğer tanım ise, kişi veya bir grup insanın önceden belirlenmiş bir süre için veya bundan daha geniş bir süre için ikametgahını bir yerden başka bir yere nakletmesidir, bkz. Hüseyin Arslan, a.g.e., s. 123.

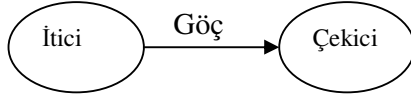
¹⁶⁴ Osman Gümüşçü, “Internal Migration in Sixteenth Century Anatolia”, **Journal of Historical Geography**, S. 30/2, 2004, s. 231.

¹⁶⁵ Nilüfer Demir, **Birey, Toplum, Bilim: Sosyoloji Temel Kavramlar**, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 2004, s. 114.

¹⁶⁶ Osman Gümüşçü, “Internal Migration ...”, s. 231; Joseph Fichter, a.g.e., s. 181. Thomas Faist, göçü, “a) Alan: Yerli-Uluslar arası b) Zaman: Geçici-Daimi c) Akışın boyutu: Bireysel, Grup olarak, Kitlesele göç d) Sebep: Gönüllü-Gönülsüz e) Yasal durum: Yasa dışı- Yasal” şeklinde kategorilere ayırmıştır, bkz. Thomas Faist, **Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar**, Bağlam Yay., İstanbul 2003, s. 47-50. Nilüfer Demir ise, göç tasnifini şu şekilde yapmaktadır: Göç, yapısal olarak iki grupta ele alınabilir. Birinci grup; Bireysel göç: Kişinin kendi isteğiyle yaptığı hareket; Kitlesele göç: Toplumsal, siyasal yada ekonomik sebeplerden kaynaklanan hareket; Zincirleme göç: Grup kararıyla yapılan hareket olmak üzere üçe ayrılır. İkinci grup ise Zorunlu göç: kişilerin istemi dışında göçe zorlanması ve Gönüllü göç: Ekonomik yada siyasal-sosyal nedenlere bağlı olarak kendi isteği ile yaptığı hareket olmak üzere ikiye ayrılır, bkz. Nilüfer Demir, a.g.e., s. 115.

Göçler, nüfus hareketi yönüne göre ise kırdan şehire, kırdan kıra, şehirden kıra ve şehirden şehire olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır.¹⁶⁷

İnsanların bir mekanı terk etmesinde veya bir mekanı tercih etmesinde “itici faktörler” (yaşadığı mekanın olumsuz özellikleri) ve “çekici faktörler” (yaşamak istediği mekanın olumlu özellikleri) vardır.¹⁶⁸

Göçte iki model bulunmaktadır ki bunlardan ilki yukarıda bahsettiğimiz “itici-çekici model” (push-pull model)’dir. Bu modele göre, göçlerin büyük bir çoğunluğu iki güçten kaynaklanmaktadır. İtme gücü, göçmenin ana yurdunda bulunmaktadır. Bunlar, doğal felaketler (sel, deprem, kıtlık), düşük ücretler, zulüm ve haksızlıklar, savaşlar gibi insanı göç etmeye zorlayan etmenlerdir. Genel olarak itme ve çekme faktörleri, fiziksel, ekonomik, sosyal ve politik¹⁶⁹ olmak üzere dört kategoriye ayrılmaktadır.

Diğer model ise “Lee modeli”dir. Göçün esnekliği göz önüne alınarak basit itici-çekici modelin, Lee tarafından revize edilmesiyle oluşturulmuştur. Lee, muayyen itici-çekici faktörlerinin etkilerini kişinin göç kararını almadaki tesirini

¹⁶⁷ Osman Gümüşçü, “Internal Migration ...”, s. 231-232.

¹⁶⁸ Allan G. Johnson, **The Blackwell Dictionary of Sociology**, Oxford 2000, s. 194-195; Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, (Çevirenler Osman Akınhay-Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1999, s. 314-315; Thomas Faist, a.g.e., s. 34; Servet Karabağ-Salih Şahin, a.g.e., s. 52.

¹⁶⁹ Fiziksel itici sebepler: ana yollardan mahrumiyet, sert iklim, doğal felaketler; çekici sebepler: doğal güzellikler, verimli arazi, doğal felaketlerden korunaklı. Ekonomik itici sebepler: işsizlik, fakirlik, yüksek kiralar, ağır vergiler; çekici sebepler: yüksek yaşam standartları, iyi ücretler, promosyon, kaynak işletimi. Sosyal itici sebepler: bölücülük, evsizlik, mahrumiyet, ailenin genişlemesi; çekici sebepler: iyi sağlık hizmetleri, akraba ve arkadaşlar, evlilik, eğitim. Politik itici sebepler: sivil asayişsizlik, zulüm; çekici sebepler: konuşma özgürlüğü, propoganda, politik sığınma, bkz. M.E. Witherick, **Population Geography**, Longman London Newyork, 1995, s. 79.

ayırmaya kalkışmamaktadır. Ona göre, her kişi bu sıfatları ayrı idrak eder. Bu idrak da, kişinin yaş, cinsiyet, medeni durumu, sosyo-ekonomik sınıfı, eğitimi gibi kişisel karakterlerine göre değişmektedir. Dolayısıyla, göç için verilebilecek itici ve çekici faktörler kişiden kişiye değişebilmektedir.¹⁷⁰

Nüfusu etkileyen faktörlerin başında ise istikrar gelmektedir. İstikrarsızlığın olduğu bölgeler devamlı bir şekilde göç vermektedir.¹⁷¹ Hüseyin Arslan, göç sebeplerini vergi yükü, yöneticilerin reayaya karşı uygulamaları, salgın hastalıkları, iş arama, dağlardan ovalara yerleştirme, kıtlık, zirai alan yetersizliği olarak tasnif etmektedir.¹⁷² İbrahim Atalay ise, göçe neden olan faktörleri, “tarım ve hayvancılık açısından elverişli sahalara kavuşmak ve bu sahalara elde etmek istemesidir. Özellikle doğal kaynakların artan nüfusu besleyememesi ile tarım ve hayvancılık potansiyeli olan sahalara gitmeye başlamışlardır. Bunun yanında deprem, volkan faaliyetleri, yangın ve seller, kıtlık gibi afetlerde göçleri teşvik etmiştir. Savaşlar, dinî ve siyasî etkiler, daha sonraları göç olayında rol almaya başlamıştır” şeklinde açıklamaktadır.¹⁷³

Arazi degradasyonunun önemli sonuçlarından birisi de göçtür. Ekim alanlarının erozyona uğramış ya da yetersiz veya çok parçalara bölünmüş olması nedeniyle geçim darlığı çeken nüfus büyük şehirlere göç etmiştir.¹⁷⁴ Mecburi göçler (sürgün, kan davasından kaçış vs.) kapsam dışı bırakıldığında, gönüllü göçler genellikle ekonomik temellidir. Ekonomik verilerin bozulması beraberinde toplumsal huzursuzluğu tetikleyecek vergi artışı, işsizlik, fiyat artışı gibi sorunları getirmektedir. Bu durumda şahıslar, daha iyi yaşam standardı yakalayabileceklerini düşündükleri bölgeler göç etme eğilimi göstermektedirler.

Göç kanunlarını (laws of migration), İngiltere, Amerika ve Avrupa’daki nüfus hareketleri çalışmalarını genelleştirerek formüle eden ilk bilim adamı G. Ravenstein’dır. Ravenstein’in formüle ettiği ve “Ravenstein’in göç kanunları” olarak

¹⁷⁰ M.E. Witherick, a.g.e., s. 78-83.

¹⁷¹ Orhan Kılıç, a.g.e., s. 137-141.

¹⁷² Hüseyin Arslan, a.g.e., s. 207-225.

¹⁷³ İbrahim Atalay, **Genel Beşerî ve Ekonomik Coğrafya**, İzmir 1999, s. 17.

¹⁷⁴ İbrahim Atalay, “Türkiye’de Kır Yerleşmelerinin Arazi Degradasyonu Üzerindeki Etkileri”, **Coğrafya Araştırmaları**, C. 1, S. 1, Şubat 1989, s. 99.

nitelendirilen bu kanunlar ana başlıklar olarak şu şekildedir: 1) Göçlerin çoğunluğu kısa mesafelidir. 2) Göç peyderpey ilerler. 3) Göçmenler uzun mesafeli hareketi genellikle büyük ticaret ve sanayi merkezlerine doğru yapar. 4) Her göç akımı daha az etkide bir karşı akım meydana getirir. 5) Şehir halkı kırsal alanlardakilere göre daha az göç eder. 6) Kadınlar erkeklere göre iç göçlere (ülke içi) daha yatkınken, erkekler ise dış göçe (ülke dışı) daha meyillidir. 7) Çoğu göçmen yetişkinlerdir, aileler nadiren doğdukları bölge dışına göçmektedir. 8) Büyük şehirler doğal büyümelerinin aksine göçlerle daha hızlı büyürler. 9) Göçlerin ana sebebi ekonomiktir.¹⁷⁵

Göç, kişilerin sosyal yapısını değiştirebildiği gibi, olumlu ya da olumsuz etkilerinin bir sonucu olarak toplumsal yapıyı da etkilemektedir. Bu açıdan, göçle birlikte toplumda beliren değişim beraberinde bazı problemleri de getirmekte ve toplumsal gerilimleri tetiklemektedir.¹⁷⁶ Göçün toplumsal yapıdaki etkisi nedeniyle, çeşitli bilim dalları göç olayını kendi bilim dalları açısından değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı ülkesinde yaşanan iç ve dış göçün tarihsel boyutu için de araştırmalar yapılmıştır. Fakat, yerli ve yabancı tarihçiler tarafından yapılan bu araştırmalar, 18. yüzyıl ve sonrası için ağırlık kazanmıştır.¹⁷⁷

Çalışmaların, özellikle 18. yüzyıl ve sonrasında yoğunlaşması, akla 16. yüzyılda vuku bulan göçlerin olup olmadığı sorusunu getirmektedir. Osmanlı toplum yapısı incelendiğinde, şehirliler ve köylülerin yerleşik hayatın sosyal yapısını oluşturan iki temel unsuru olduğu görülmektedir. Şehirliler her hangi bir toprak tasarruf etmediği müddetçe bir takım şahsi vergi ve yükümlülüklerden muaflardı.

¹⁷⁵ R.H. Stoddard-D.J. Wishart-B.W. Blouet, **Human Geography**, 1986, s. 73-76. Ravenstein'in formüle ettiği bu göç kanunlarının "tarım toplumu sonrası oluşan sanayi toplumu"nun göç şartlarını içerdiğini dikkate almak gerekmektedir. Bu kanunlar içerisinde, bizim incelediğimiz dönemi aksettiren bazı görüşler olması hasebiyle burada yer vermeyi uygun bulduk.

¹⁷⁶ Nilüfer Demir, a.g.e., s. 114-116. Göçün başlıca etkileri şunlardır: Demografik etkileri, kültürel ve politik etkileri, ekonomik ve çevresel etkileri, sosyal etkileri, bkz. M.E. Witherick, a.g.e., s. 100-107.

¹⁷⁷ Yapılan göç araştırmalarına örnek olarak İbrahim Güler, "18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak İç Göçler", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 36, İstanbul 2000, s. 155-212; Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**, Trabzon 1996; Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-13)**, TTK Yay., Ankara 1994; Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)**, TTK Yay., Ankara 1994; Kemalettin Kuzucu, "1838 Tarihli Bir Deftere Göre İlbeyli Kazasında Nüfus Hareketleri", **Akademik Araştırmalar**, S. 3, Kış 1996, Erzurum, s. 117-123 verilebilir.

Şehirlilik ile köylülük arasında kesin bir ayırım olmamasına rağmen, bu iki grup arasındaki karşılıklı geçişler devlet tarafından kanunlarla engellemeye çalışılmıştır. Osmanlı devletinin bu politikadaki amacı, reayanın bulunduğu yeri kolaylıkla terk ederek toplumsal ve ekonomik düzeni bozmasını engellemektir. Fakat, bunda çok kesin uygulamalar yaptığını söylemek mümkün görülmemektedir. Arşiv kayıtları, köyündeki çiftini çubuğunu terk ederek şehre yerleşenlerin bulunduğunu göstermektedir. Bu iç göç sonrası, şehre yerleşen köylülerin kanun gereği şehirli statüsüne geçebilmeleri için, bulundukları mahalde 10-15 yıl ikamet etmeleri gerekmektedir.¹⁷⁸

Osman Gümüşçü, Osmanlı Devleti'nde mevcut nüfus hareketleri konusunda ki: “Bilindiği üzere şehirliler, köylüler ve konar-göçer topluluklar şeklinde üç kısma ayrılabilen Osmanlı toplumunda insanlar, kanunların izin verdiği şekil ve ölçülerde, devlet sınırları içinde hareket etme özgürlüğüne sahiplerdi. Fakat, bazen bu serbestlik kötüye kullanılıyor ve izin verilen çerçevenin dışına çıkılıyordu. Öncelikle ekonomik yapı olmak üzere askeri, hukuki ve idari açılardan bir çok olumsuz etkisi bulunan bu hareketlilik yasalarla sınırlandırmaya çalışılmıştır. Başta XV-XVI. yüzyıl sancak *kanunnamelerinde* (a code of laws) olmak üzere, daha sonraki hemen bütün *kanunnamelerde* nüfus hareketlerini sınırlayıcı hükümler konulmasına rağmen, adı geçen hareketler istenilen şekilde kontrol edilememiş ve hatta bunlar değişik şekillerde ve çeşitli fasılalarla da olsa sonraki dönemlere devredilmiştir.”¹⁷⁹ görüşleri ile 16. yüzyıldaki iç göçlerin varlığının kanunnamelerden çıkartılabileceğini söylemektedir.

Yapılan bireysel çalışmalar neticesinde, 16. yüzyılda bir nüfus hareketinin (göç anlamında) varlığı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, Baheddin Yediyıldız, Samsun şehrini (1485-1576 tarihleri arası) incelediğinde şehrin sürekli nüfus kaybettiğini ve şehirden göçü önlemek ve hatta şehre göç almak için devletin çeşitli yollar aradığı sonucuna varmaktadır.¹⁸⁰ Mehmet Öz, Yavuz Sultan Selim'in Şah

¹⁷⁸ Feridun M. Emecen, “Osmanlılar'da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler”, *Osmanlı*, C. 4, s. 92-93; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 63.

¹⁷⁹ Osman Gümüşçü, “Internal Migration ...”, s. 233.

¹⁸⁰ Bahaeddin Yediyıldız, “1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri”, *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (13-17 Ekim 1986) Bildirileri*, Samsun 1988, s. 302.

İsmail ile yaptığı mücadelenin orta-kuzey Anadolu'nun demografik yapısını etkilediğini belirterek, yöreden dışarıya, dışarıdan yöreye göçler meydana geldiğini söylemekte fakat, bütün bunların büyük oranda istikrarı bozacak nitelikte olmadığını iddia etmektedir.¹⁸¹

Osman Gümüşçü ise, Osmanlı Devleti'ndeki 16. yüzyıl nüfus hareketleri konusunda şu görüşlere yer vermektedir: “Osmanlı klasik döneminde, genellikle Anadolu nüfusunun pek hareketli olmadığı sanılmasına rağmen, XVI. yüzyıl nüfus kayıtları incelendiğinde durumun hiç de öyle olmadığı anlaşılmaktadır. Bu kayıtlara göre büyük oranlara ulaşmasa da, kırdan şehire, kırdan kıra ve şehirden şehire göç eden bir çok kişi vardı. Özellikle kırdan büyük şehirlere doğru olan göçlere, çoğunlukla köylü-çiftçi nüfus katılmıştı. Bahsedilen dönemde, Osmanlı imparatorluğunda yaşanan bazı ekonomik, sosyal ve siyasi şartlardaki olumsuzluklar yanında; tarımsal topraklardaki genişlemenin nüfus artışı gerisinde kalması, tarımsal toprakların hızla parçalanması ve nihayetinde tarımsal üretimdeki artış hızının da nüfus artışı gerisinde kalması vb gibi nedenlerle köylü yerini terk ederek şehirlere göç etti. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren artmaya başlayan göçler, yüzyıl sonlarında Celali isyanlarının da etkisiyle doruğuna çıktı.”¹⁸²

Göçlerin en fazla İstanbul'u etkilediği muhakkaktır. 16. yüzyılda İstanbul'a yapılan göçlerin çok büyük bir kısmının şahısların kendi isteğiyle yapmış olmaları muhtemeldir. İstanbul'a gelen göçün mevcudiyeti besin ve iş kaynaklarında büyük bir baskı oluşturmuş ve yönetim bu göçü engellemeye yönelik pek çok ferman yayınlamıştır. İstanbul'a gelen göç o kadar büyüktür ki fiziki olarak İstanbul'un bazı kesimleri genişlemiştir.¹⁸³

Ayasoluğ'a ait 16. yüzyıla ait tahrir defterinde, kıyı kentlerinin korsanlardan korunabilmesi için nüfuslarının kalabalık olması gerektiği belirtilerek Ayasoluğ'a

¹⁸¹ Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü ...”, s. 526. Bizim incelediğimiz bölgelerdeki göç oranlarının, yüzyıl sonlarındaki nüfus baskısına etki edebilecek derecede yüksek olmasına ve bu nüfus baskısının Osmanlı toplum ve ekonomik yapısını bozmasına bağlı olarak Mehmet Öz'le aynı fikre katılmamız mümkün görülmez.

¹⁸² Osman Gümüşçü, “Internal Migration ...”, s. 231.

¹⁸³ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 327-328.

göç edecek kişilerin vergiden muaf olacağı kayıtlıdır.¹⁸⁴ Harput şehrinin gayrimüslim nüfusu¹⁸⁵ 1518 tarihinde 320 hane iken, bu sayı 1523 tarihinde yıllık % 90 artışla 495'e çıkmıştır. Benzer durum, Mardin ve Savur şehir merkezleri¹⁸⁶ için de geçerlidir. Mardin şehrinde ise, 1518 tarihinde 888 hane gayri müslim bulunurken, 1526'da bu sayı yıllık % 46 artışla 1271 haneye çıkmıştır. Savur şehrinde 1518'de gayri müslim nüfus bulunmazken sekiz yıl sonra 14 hane gayrimüslime rastlamaktayız. Yıllık nüfus artış oranları dikkate alındığında, bu anormal oranların tabii bir artış olması mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla, bu artışları göçten başka bir nedenle açıklayamayız. Netice itibariyle, adı geçen şehirlerdeki nüfus artışının tabii bir artış olması mümkün değildir.

Bu şekilde yapılmış bireysel çalışmalardan örnekler çoğaltılarak, 16. yüzyıl içerisinde zorunlu göçler dışında göçlerin varlığı ortaya konulabilmektedir. Osman Gümüşçü, Tahrir Defterlerinde hiçbir veri bulunamasa dahi kanunnamelerde bulunan çift bozan kayıtlarının tek başına göçlerin varlığını kanıtlamaya yetebileceğini belirtmektedir.¹⁸⁷

Faroghi, göç konusunda adaletnameler ve fermanların dışında, kadı sicillerinden de bilgi alınabileceğini belirtmektedir.¹⁸⁸ Faroghi ayrıca, kentlerin gösterdiği gelişmeyi de kısmen gönüllü kısmen de gönülsüz gerçekleşen köylülerin hareketliliğine bağlamıştır.¹⁸⁹ Kentlerin nüfus açısından gelişmesine verilebilecek en güzel örnek, hiç şüphesiz Kayseri şehridir. Kayseri'nin 1500 yılındaki nüfusu 2287 vergi neferi iken 1584 tarihli defterde 8251'dir. Akif Erdoğan, bu artışın tabii olamayacağını belirterek göçlere ve konar-göçerlerin şehirlere yerleşmesine

¹⁸⁴ Suraiya Faroghi, a.g.e., s. 328.

¹⁸⁵ Mehmet Ali Ünal, a.g.m., s. 93.

¹⁸⁶ Nejat Göyünç, a.g.e., s. 81-83.

¹⁸⁷ Osman Gümüşçü, "Internal Migration ...", s. 233.

¹⁸⁸ "Adaletnameler ve diğer fermanlar genel koşulları ele aldığından, Anadolu kentlerinin büyüüp gelişmesini sağlayan çok daha yerel ve küçük ölçekli hareketler hakkında pek bir bilgi içermemektedir. Ancak, başka kaynaklar vardır. Örneğin belli göç türleri kadı sicillerine yansımıştır. Timar sahibinin kadıya başvurarak belli bir kente yerleşmiş birisinin aslında köylü olduğunu kanıtlamaya çalıştığı ve bu kişinin ya çiftbozan akçesi ödemesini ya da toprağına dönmesini istediği olurdu. Ya da göçmenin ayrıldığı köyün halkı, bu kişinin köyden toplu olarak alınan vergi ödemesine katkıda bulunmasını isteyebilirdi. Hizmet sözleşmeleri de kente yeni göçenlerin durumu hakkında da bir fikir vermektedir. Köylülerin borçlarına ilişkin kayıtlar ise neden birçok göçmen için kentin çekiminin değil, köyün itmesinin söz konusu olduğunun anlaşılmasını sağlamaktadır.", bkz. Suraiya Faroghi, a.g.e., s. 330-331.

¹⁸⁹ Suraiya Faroghi, a.g.e., s. 350.

bağlamıştır.¹⁹⁰ Kayseri'nin 1500-1584 arası yıllık nüfus artış hızı ‰ 15,38 olarak gerçekleşmiştir. Buna kıyasla, araştırma sahamızda Darende ve Arım dışındaki kazaların yıllık nüfus artış hızı Kayseri'yi geçmektedir. Bu nedenle, araştırma sahamızdaki kazaların yıllık nüfus artışı hızının yüksek olmasında göçün etkisi göz ardı edilemez.

Bütün bu anlatılanların dışında, göçlerin varlığını kanıtlayabilecek bazı ip uçlarına tahrirlerde rastlamak mümkündür. İncelediğimiz tahrirlerde geçen “Karye-i mezburenin hududunda reayası kuhiden açdıkları yerlerün mahsulu ve rusumu ve *sonradan gelüb tavattun iden* haric reayanın rusumu karye-i mezbure hasılı ile mahsubdur” şeklindeki kayıtlarda bulunan “sonradan gelüb tavattun eden” ibaresi göçe delalettir.¹⁹¹ Tahrirlerdeki kayıtlardan göçün varlığını destekleyen bir diğer olay ise, bazı karyelerin perakende olup tekrar şenlenmesidir.¹⁹² Ayrıca, bazı karye/mezralarda geçen “şimdi şenlenmiş” şeklindeki kayıtlar da göçe bir gösterge olabilmektedir.¹⁹³

Osmanlı Devleti'ndeki 16. yüzyıl göçleri için, Hüseyin Arslan tarafından yapılan çalışma dikkate değerdir. Hüseyin Arslan, “mühimme defterleri”ni kaynak kullanarak 16. yüzyıl Osmanlı devletinde gerçekleşen göç olaylarını değerlendirmiştir.¹⁹⁴ Osmanlı devletinin 16. yüzyıl sosyal ve ekonomik tarihi için “tahrir defterleri” önemli kaynaktır. Fakat, tahrir defterleri kullanılarak Osmanlı devletinin 16. yüzyıldaki göç durumu tam anlamıyla sistematik ya da çalışma metodu olarak ortaya konmuş değildir.¹⁹⁵

¹⁹⁰ M. Akif Erdoğan, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri Zimmileri”, **I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)**, Kayseri 1997, s. 71-72.

¹⁹¹ Bakınız KKA TD. 14, vrk. 119 b ve çeşitli sayfalar; KKA TD 33, vrk. 136 a-136 b ve çeşitli sayfalar ve diğer tahrirler.

¹⁹² Bu duruma güzel bir örnek olması açısından: “Karye-i Büke tâbi-i Sivas malikane tamam mülk-i Emir Ahmed Çelebi bin Hacı İbrahim Paşa divanı tımar mezkur karyede defter-i atıkde 17 nefer müslüman reaya yazılıb perakende olmağın haliya sakin olan bu zımmiler ki zıkr olunur”, BOA TD 287, s. 422-423.

¹⁹³ “Mezra'a-i Gidiric haric ez-defter şimdi şenlenmiş”, BOA TD 79, s. 620.

¹⁹⁴ Hüseyin Arslan, **16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün**, Kaknüs Yay., 1. Basım, 2001. Şunu belirtmekte yarar vardır ki, Hüseyin Arslan tarafından neşredilen bu eser, mühimme defterleri esas alınarak yapıldığı sebepten bizim yaptığımız çalışmadan farklıdır.

¹⁹⁵ Bu konuda ilk yayın Osman Gümüş tarafından yapılmış ve uluslar arası bir dergide yayınlanmıştır, bkz. Osman Gümüşçü, “Internal Migration ...”. Bu çalışmamızda, adı geçen makale metot olarak

Erhan Afyoncu, tahrir defterlerindeki verilerin tam anlamıyla kullanılmadığını belirterek, bu bağlamda, isimlerin altında yazılı olan memleketlerde iç göç verileri ortaya konularak incelenen bölgenin göç haritasının çıkartılabileceğini belirtmektedir.¹⁹⁶ Şu ana kadar, Türkiye sınırları içinde kalan bölgeler için yapılmış olan tahrir çalışmalarında göç konusu ya hiç incelenmemiş ya da istatistiklere yer verilmeden sadece bir iki paragraf bahsedilerek geçiştirilmiştir.¹⁹⁷ Fakat, yabancılar tarafından özellikle balkanlar için yapılan çalışmalarda göç konusu işlenmektedir ki tahrirlerde gayrimüslim reayanın soyadları da kaydedildiği için çalışma yapmak daha da kolaylaşmaktadır.¹⁹⁸

Faroghi, göç konusunda resmi sınırlama olması hasebiyle kendi istekleri ile göç etmiş olanlarla ilgili belgelerin sınırlı olduğunu, resmen kentli olarak kabul edilen kişilerin, geldikleri yerler hakkında tahrir defterlerinin çoğunda hiçbir bilgi bulunmadığını belirtmektedir.¹⁹⁹ Hattı zatında, tahrir defterlerinde bulunan göç verilerinin, özellikle günümüz Türkiye sınırları içerisindeki topraklar için, tam anlamıyla kullanılmamasında en büyük etken verilerin belli bir sistematik içerisinde bulunmaması ve araştırmacılar için bu verilerin ortaya konup tasnif edilmesinin çok zaman alması olmalıdır. Ayrıca, araştırmacıların önünde metodoloji açısından örnek alabilecekleri çalışmaların olmamasının da bunda payı olduğunu düşünmekteyiz.

Tahrir defterlerindeki göçle ilgili verileri dolaylı ve doğrudan olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Dolaylı verilere, toponimiyle ilgili bilgilerden ulaşabilmekteyiz. Türklerin, Anadolu'ya geldiklerinde, geldikleri bölgeleri

örnek alınmıştır. Fakat, Osman Gümüşçü bizden farklı olarak, daha çok 16. yüzyıldaki göç kavramı mevcudiyeti üzerinde durmuştur.

¹⁹⁶ Erhan Afyoncu, a.g.m., s. 275.

¹⁹⁷ Örneğin, bizim araştırma sahamız içerisinde olan Behisni'yi de incelemiş olan Mehmet Taştımır, çalışmasında göç hareketleri için bölüm açmış ve Kahta, Hısn-ı Mansur ve Behisni kaza merkezlerini incelemiştir. Fakat, verdiği sayısal bilgiler çok eksik olduğu gibi, ilk iki tahrirde Behisni kaza merkezinde göç verisi olmadığını söylemektedir, bkz. Mehmet Taştımır, a.g.e., s. 101-102. Tokat kazasını çalışan Ahmet Şimşirgil ise, Tokat merkezdeki göç hareketlerine bir paragraf yer vererek nerelerden Tokat merkeze göç olduğunu belirtmiş ve her tahrir defterindeki toplam göç adedini (nereden kaç kişi olduğunu belirtmeksizin) vermiştir. Fakat verdiği toplam miktarlar çok eksiktir. Örneğin 1554 tarihli deftere göre verdiği rakam, bizim bulduğumuz rakamın yaklaşık dokuzda biri oranındadır, bkz. Ahmet Şimşirgil, **Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 90.

¹⁹⁸ Osman Gümüşçü, "Internal Migration ...", s. 245.

¹⁹⁹ Suraiya Faroghi, a.g.e., s. 330.

çağrıştıran isimleri ya da kendi geldikleri bölgede bulunan dağ, nehir vs. isimlerini Anadolu'daki coğrafyaya aktardıkları bilinmektedir.²⁰⁰ Bu bağlamda, göç eden kişi ya da guruplar, nüfusu olmayan bir mahale yerleştiklerinde, ya da nüfus olmasına karşın kendi nüfusları ağır bastığında, buraya ya geldikleri yerin/bölgenin adını ya da geldikleri bölgeyi çağrıştıran isimler verebilmekteydiler. Bu açıdan, Ankara şehrinde Koçhisar, Erzurum ve Tiflisi; Bolu'da Karamani; Malatya şehrinde Çürmük (Çermük), Gürci Palanı, Baba Acem (Persian Father); Kayseri'de Gürci; Sultaniye (Karapınar) şehrinde Niğde, Larende ve Aksaray²⁰¹; Merzifon'da Erzincani²⁰²; Tokat'ta Engirilü (Ankaralı)²⁰³, Bursa'da Sivasiler, Acemreis²⁰⁴ isimli mahallelerin bulunması dikkate değerdir.²⁰⁵ Ayrıca, Tarsus'ta, Urfa'dan geldikleri söylenen Taife-i Gurbetân mahallesi²⁰⁶ de bu duruma örnek teşkil eder. Bu durum, sadece şehir merkezindeki mahalleler için değil, kırsaldaki köy ve mezralar için de geçerlidir. Örneğin, Çirmen sancağında Karesili, Saruhanlı ve Kocailinli;²⁰⁷ Malatya kazasında Kırımî,²⁰⁸ Darende'ye bağlı Ovacık nahiyesinde Çorumlu,²⁰⁹ aynı kazaya bağlı Ayvalı nahiyesinde Erzincan;²¹⁰ Tokat kazasına bağlı Tozanlı nahiyesinde Elbistanlı;²¹¹ Behisni kazasına bağlı Keysun nahiyesinde Gürcü²¹² köylerinin/mezralarının varlığı bu durumun göstergesi olabilir. Fakat, biz bu çalışmada bu tür kayıtları dikkate almadık. Çünkü, Aşık Paşazade'nin verdiği bilgi çerçevesinde İstanbul'da bulunan Aksaray İli mahallesinin ilk sakinlerinin Aksaray şehrinden gelenler olduğunu öğrenebilmemize rağmen, diğer bütün kayıtların bu şekilde doğrulamasını yapma imkanımız henüz bulunmamaktadır. Bu tür kayıtlar,

²⁰⁰ Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, C. II, Ankara 2003, s. 11.

²⁰¹ Osman Gümüüşçü, "Internal Migration ...", s. 234.

²⁰² BOA TD 387, s. 386.

²⁰³ KKA TD 14, vrk 142 b.

²⁰⁴ Osman Çetin, a.g.e., s. 23.

²⁰⁵ Şehir ya da bölge isimli mahalle adlarının adı geçen yerden gelenler tarafından kurulduğuna dair en güzel örnek İstanbul'daki Aksaray mahallesi örneğidir. "... Padişahdan emr oldu 'Aksaray'dan ev sür İstanbul'a getir' deyu. İshak Paşa padişahın emrini yerine getirdi, şimdiki halde 'Aksaray ili mahallesi' kim vardır, İshak Paşa sürüb getirdiği halkdır.", bkz. Aşık Paşazade, **Aşık Paşazade Tarihi**, İstanbul 1332 (Hicri), s. 173.

²⁰⁶ Ali Sinan Bilgili, **Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 68.

²⁰⁷ Sıddık Çalık, **Çirmen Sancağı Örneğinde Balkanlar'da Osmanlı Düzeni (15-16. Yüzyıllar)**, Bosna-Hersek Dostları Vakfı Yay., Ankara 2005, s. 111.

²⁰⁸ Göknur Göğebakan, a.g.e., s. 220.

²⁰⁹ BOA TD 408, s. 819-820.

²¹⁰ BOA TD 408, s. 868.

²¹¹ BOA TD 79, s. 117.

²¹² BOA TD 123, s. 358.

kesinlik arz etmemesi nedeniyle bu çalışmada dikkate alınmayacaktır.²¹³ Bu çalışmada, göç için kapsam dışı bırakılan diğer veriler ise, köy/mezralarda daha önceki tahrir verilerine kıyasla ortaya çıkan ya da kaybolan nüfustur.²¹⁴

Tahrir defterlerinde bizim esas aldığımız verileri (doğrudan veriler) incelenen bölge açısından gelen göçler ve giden göçler olarak ikiye ayırabiliriz. Giden göç kayıtları defterlerde nadir olarak geçmektedir. Buna örnek olarak “der X”²¹⁵ ile “gaib”,²¹⁶ “perakende olmuş”²¹⁷ kayıtlarını verebiliriz. Fakat, “gaib” olarak kaydedilen şahıslar ile “perakende olmuş” şeklinde kaydedilen yerleşmelerdeki şahısların nereye gittiğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Gelen göçlere dair veriler ise, a) Açık bir şekilde isimlerin üzerine düşülen notlar: “an X amed”,²¹⁸ “an karye-i X tabi’-i X”,²¹⁹ “an karye-i X”,²²⁰ “an reaya-yı X”,²²¹ b) İsimlerin altına düşülen kayıtlar: “Malatya”,²²² “Gergeri”,²²³ “Erzincanî”,²²⁴ “Şarkî”,²²⁵ c) İsimlerin altında baba adı olarak geçen kayıtlar “Halil veled-i Artukabadî”,²²⁶ “Seydi veled-i

²¹³ Bu çalışmada, bu tür kayıtları dikkate almamamıza rağmen, yapılacak detaylı bir çalışmayla bu tür bilgilerin değerlendirilmesi de mümkündür. Osman Gümüşçü’nün belirttiği üzere toponimik veriler, yabancı araştırmacılar tarafından göç araştırmalarında kullanılmaktadır, bkz. Osman Gümüşçü, “Internal Migration ...”, s. 245.

²¹⁴ Örneğin, Niksar’a bağlı Alan-ı Zünnav köyünde yüzyılın başında sadece 20 nefer gayrimüslim yaşarken, yüzyılın son tahririnde buraya meskun gayrimüslimler dışında 68 nefer müslim yerleşmiştir, bkz. BOA TD 54, s. 113, KKA TD 10, vrk. 28 b-29 a; Ak Pınar köyünde yüzyılın başında 1 nefer bulunurken, bu sayı yüzyılın sonunda 52 nefere çıkmıştır, bkz. BOA TD 54, s. 114, KKA TD 10, vrk. 16 b; Alaüddin köyünde yüzyılın başında 5 müslim nefer kayıtlı iken, bu köy yüzyılın sonunda meskun değildir, bkz. BOA TD 54, s. 104, KKA TD 10, vrk. 58 b; Avare köyünde yüzyılın başında sadece 36 nefer gayrimüslim bulurken, yüzyılın sonunda gayrimüslim nüfus dışında 24 neferlik müslim nüfus da kaydedilmiştir, bkz. BOA TD 54, s. 112, KKA TD 10, vrk. 20 b; Son bir örnek olarak Pigama köyünü verebiliriz. Bu köyde yüzyılın başında 85 müslim vergi neferi tarafından meskundur. Yüzyılın sonunda kayıtlı müslüman nefer sayısı 11’e düşmüş ve bu köye 194 nefer gayrimüslim yerleşmiştir, bkz. BOA TD 54, s. 104-105, KKA TD 10, vrk. 60 b-61 a. Burada, sadece Niksar kazasından bazı örnekler verilmiştir. Buna karşın, bu tür örnekler araştırma sahamızdaki bütün kazalarda mevcuttur.

²¹⁵ Örneğin, bkz. KKA TD 153, vrk. 46 b.

²¹⁶ Örneğin, bkz. BOA TD 408, s. 566.

²¹⁷ Örneğin, bkz. BOA TD 287, s. 422-423.

²¹⁸ Örneğin, bkz. BOA TD 287, s. 37.

²¹⁹ Örneğin, bkz. BOA TD 287, s. 7.

²²⁰ Örneğin, bkz. BOA TD 287, s. 260.

²²¹ Örneğin, bkz. BOA TD. 287, s. 204.

²²² Örneğin BOA TD 79, s. 2.

²²³ Örneğin, BOA TD 408, s. 570.

²²⁴ Örneğin BOA TD 79, s. 16.

²²⁵ Örneğin, bkz. BOA TD 79, s. 9.

²²⁶ Örneğin, bkz. BOA TD 79, s. 14.

Erzincan’ı;²²⁷ d) Deftere düşülen kayıtlar;²²⁸ e) İlk defa çıkan gruplar²²⁹ olarak beş gruba ayırmak mümkündür.

Bu çalışmada, öncelikli olarak şehir merkezlerindeki göç verilerini her kaza için değerlendireceğiz. Niksar kaza merkezinde, en yoğun göç verisi 1520 tarihli defterde görülmektedir. Dışa göç verisi olarak kabul ettiğimiz gaib olarak sadece 1 nefer²³⁰ kayıtlıdır. Niksar’a yapılan göç ise, 24 nefer ile sadece şarktan gelmiştir. Şarktan gelen göçmenlerin 18 neferi (16 hane ve 2 mücerred olarak kaydedilmişlerdir) toplu olarak Ahi Şahin²³¹ mahallesine yerleşmişlerdir. Diğer 6 kişi ise birer ikişer diğer mahallelerde kayıtlıdır. 1574 tarihli son defterde, hat boyu görülen son defterdeki azalan göç verileriyle doğru orantılı olarak, sadece 2 neferlik kayıt bulunmaktadır. Bunların geldikleri yer olarak ise Sivas ve Şam kayıtlıdır.

Kaza İsmi	Niksar				
Defterler	1			3	
Neflerde Göç	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred	Top.Sayı	Belirsiz
Gaib (Giden göç)	1	1	0	0	0
Sivasi	0	0	0	1	1
Şamlu	0	0	0	1	1
Şarki	6	6	0	0	0
Şarkıyan (Cema’at-i şarkıyan)	18	16	2	0	0
TOPLAM	25	23	2	2	2
Neferen Nefs	355	7%	0	1128	0,17%
Hane Nefs	277	8%	0	637	0,31%
Mücerred Nefs	78	3%	0	491	0

Niksar şehir merkezi göç verileri.

İlk defterde göç verilerinin toplam nüfusa oranının % 7, hane verilerinin haneye oranı % 8, mücerred verilerinin mücerrede oranı ise % 3 olarak gerçekleşmiştir. Son

²²⁷ Örneğin, bkz. BOA TD 79, s. 1 a.

²²⁸ Divriği’nin son defteri KKA TD 153, s. 11 a-13 b’de Ermeni mahallesinde geçen “An nefsi-Divriği kadim neferen 527 An garbiyan ki amed 50” kayıttan da anlaşılacağı üzere, burada mahallenin yerli halkı ile sonradan gelenler için bir ayırım yapmıştır. Fakat, bu kaydın bahsettiği 50 nefer, bir önceki tahrir olan BOA TD 252, s. 14’te Ermeni mahallesinden ayrı olarak ikinci bir Ermeni mahallesi gibi kaydedilmiştir. Son defterde ise, mahalleler birleştirilerek tek bir Ermeni mahallesi yazılmış, fakat yerli sayısı ile dışarıdan gelenlerin sayısı düşülen kayıtlarla belirtilmiştir. Buradaki bu kayıttan BOA TD 252’de kayıtlı 50 neferi göç verisi olarak ele alabilmekteyiz.

²²⁹ Tokat’ın ilk iki defterinde mahalle kayıtları arasında Yahudilere dair her hangi bir kayıt bulunmazken, son defterde “Cema’at-i Yahudiyan” kaydı bulunmaktadır. Bunların, göç yoluyla yeni geldiklerini düşünebiliriz, bkz. KKA TD 14, vrk. 154 b.

²³⁰ Nefer olarak kastedilen vergi neferidir. Dolayısıyla, bunların ailesi ile gelebilme ihtimali düşünüldüğünde, sayının daha fazla olması muhtemeldir.

²³¹ BOA TD 54, s. 98.

defterde, oranlar büyük bir düşüş göstermiş, göç verilerinin toplam nüfusa oranı % 0,17 ve haneye oranı ise % 0,37 olarak gerçekleşmiştir.

Kaza İsmi	Niksar		
Defterler	1	3	1+3
Nefslerde Göç	Top.Sayı	Top.Sayı	TOPLAM
Gaib (Giden göç)	1	0	1
Sivasi	0	1	1
Şamlu	0	1	1
Şarki	6	0	6
Şarkıyan (Cema'at-i şarkıyan)	18	0	18
TOPLAM	25	2	27

Niksar şehir merkezi göç verileri toplamı.

Niksar'a Sivas'tan gelen 1 nefer dışında, geri kalan 25 neferi geldiği yer itibariyle uzak bölgeden yapılmış göç olarak değerlendirebiliriz. Uzaktan yapılan göçler, Şam ve Şark'tan gerçekleşmiştir.

Hattımızın diğer şehri Tokat, hatta en fazla göç hareketinin yaşandığı şehir merkezi olmuştur. Tokat, hem göçmen sayısı olarak hem de göçün geldiği yer sayısı olarak en hareketli şehirdir. Tokat, yüzyıl boyunca otuz yedi yerden göç almıştır. Tokat'ın ilk defterinde 47 nefer (45 hane, 2 mücerred) göç verisi bulunmaktadır. 1520 tarihli ilk defterin verilerine bakıldığında, en fazla göç 20 nefer ile şarktan, 10 nefer ile Erzincan'dan gelmiştir. Divriği'den 4 nefer, Malatya ve Çemişgezek'ten ikişer nefer Tokat'ı tercih eden diğer göçmenlerdir. Bunların dışında, Artukabad, Gürcü, Kemah, Niksar, Sivas, Acem, Karahisar, Gerger ve Karaman'dan birer nefer göç için Tokat'ı tercih etmiştir. 1554 tarihli ikinci defterdeki verilere göre, hattımızda en yoğun göçün, 338 vergi neferi ile bu tarihte, Tokat'a yönelik olduğu görülmektedir. Bu göçün % 42'si, bir diğer ifadeyle 140 vergi neferi ilk defterde olduğu gibi yine şarktan gelmiştir. Diğer yoğun göçler ise, 34 neferle Erzincan'dan, 32 nefer ile Merzifon'dan, 18'er nefer ile Artukabad ve Kazabad'dan, 13 nefer ile Kafirni'den gerçekleşmiştir. Geri kalan 83 nefer ise, değişik bölgelerden azar sayıda gelmişlerdir. Son defterde ise, göç verileri düşüş göstermesine karşın, yine de hatta en fazla göç hareketinin yaşandığı yer Tokat olmuştur. İlk iki defterde mevcut olmayan 56 neferlik Yahudiyan cemaatini 1574 tarihli son defterde görmekteyiz. Son defterdeki 18 neferlik Erzincanlı göçmenler ikinci sıradadır. 3'er nefer Şark, Gürcü,

Çemişgezek ve Divriği’den, 2’şer nefer Trabzon, Sivas, Malatya ve Acem’den, 1’er nefer ise Kemah, Arabgir ve İstanbul’dan Tokat merkeze gelmiştir.

Kaza İsmi	Tokat								
Defterler	1			2			3		
Nefslerde Göç	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred
Acem	1	1	0	0	0	0	2	2	0
Amasyalı	0	0	0	2	1	1	0	0	0
Amid	0	0	0	3	3	0	0	0	0
An Şehr-i Tokat	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Arabgiri	0	0	0	1	1	0	1	1	0
Artukabadi	1	1	0	18	18	0	0	0	0
Cincife	0	0	0	4	4	0	0	0	0
Çemişgezegi	2	2	0	6	5	1	3	3	0
Darendevi	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Divriği	4	4	0	4	3	1	3	3	0
Ergani (Diyarbakır)	0	0	0	2	2	0	0	0	0
Erkilet	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Erzincani	10	9	1	34	33	1	18	18	0
Gergerli	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Gürcü	1	0	1	8	7	1	3	3	0
İstanbuli	0	0	0	0	0	0	1	1	0
Kafirni	0	0	0	13	13	0	0	0	0
Karahisar(i) / Karahisarlı	1	1	0	2	2	0	0	0	0
Karamani	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Kazabad (An Kazabad)	0	0	0	18	18	0	0	0	0
Kemahi	1	1	0	6	6	0	1	1	0
Komanat	0	0	0	2	2	0	0	0	0
Kürdi / Kürd	0	0	0	3	3	0	0	0	0
Malatyavi / Malatyalı	2	2	0	1	1	0	2	2	0
Merzifoni	0	0	0	32	30	2	0	0	0
Niksari	1	1	0	5	4	1	0	0	0
Sivasi	1	1	0	3	3	0	2	2	0
Sonisa	0	0	0	3	3	0	0	0	0
Şarki	20	20	0	140	137	3	3	3	0
Şirazi	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Şirvani	0	0	0	2	2	0	0	0	0
Trabzoni	0	0	0	4	2	2	2	2	0
Turhal(i)	0	0	0	8	8	0	0	0	0
Venk(i)	0	0	0	4	4	0	0	0	0
Yahudiyan	0	0	0	0	0	0	56	29	27
Yıldız	0	0	0	5	5	0	0	0	0
Zile	0	0	0	1	1	0	0	0	0
TOPLAM	47	45	2	338	325	13	97	70	27
Neferen Nefs	1885	% 2,5	0	3227	% 10,5	0	3869	% 2,5	0
Hane Nefs	1505	% 3	0	2109	% 15,5	0	2611	% 2,6	0
Mücerred Nefs	380	% 0,5	0	1118	% 1,1	0	1258	% 2,2	0

Tokat şehir merkezi göç verileri.

İlk defterde göç verilerinin toplam nüfusa oranının % 2,5, hane verilerinin haneye oranı % 3, mücerred verilerinin mücerrede oranı ise % 0,5 olarak gerçekleşmiştir. İkinci defterde göçün toplam nefere oranı % 10,5, hane verilerinin haneye oranı % 15,5, mücerred verilerinin mücerrede oranı ise % 1,1 olarak gerçekleşmiştir. Son defterde göç verileri % 71 oranında bir düşüş göstermiş ve göç

verilerinin toplam nüfusa oranı % 2,5, haneye oranı % 2,6 ve mücerrede oranı ise % 2,2 olarak gerçekleşmiştir.

Kaza İsmi	Tokat			
Defterler	1	2	3	1+2+3
Nefislerde Göç	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	TOPLAM
Şarki	20	140	3	163
Erzincani	10	34	18	62
Yahudiyan	0	0	56	56
Merzifoni	0	32	0	32
Artukabadi	1	18	0	19
Kazabad (An Kazabad)	0	18	0	18
Kafirni	0	13	0	13
Gürcü	1	8	3	12
Çemişgezegi	2	6	3	11
Divriği	4	4	3	11
Kemahi	1	6	1	8
Turhal(i)	0	8	0	8
Trabzoni	0	4	2	6
Sivasi	1	3	2	6
Niksari	1	5	0	6
Malatyavi / Malatyalı	2	1	2	5
Yıldız	0	5	0	5
Cincife	0	4	0	4
Venk(i)	0	4	0	4
Acem	1	0	2	3
Amid	0	3	0	3
Kürdi / Kürd	0	3	0	3
Sonisa	0	3	0	3
Karahisar(i) / Karahisarlı	1	2	0	3
Arabgiri	0	1	1	2
Amasyalı	0	2	0	2
Ergani (Diyarbakır)	0	2	0	2
Komanat	0	2	0	2
Şirvani	0	2	0	2
İstanbuli	0	0	1	1
An Şehr-i Tokat	0	1	0	1
Darendevi	0	1	0	1
Erkilet	0	1	0	1
Şirazi	0	1	0	1
Zile	0	1	0	1
Gergerli	1	0	0	1
Karamani	1	0	0	1
TOPLAM	47	338	97	482

Tokat şehir merkezi göç verileri toplamı.

Tokat'a yüzyıl boyunca gelmiş göç verileri toplandığında, toplam 482 vergi neferi çıkmaktadır. Tokat'a en fazla göç, 163 nefer ile Şark'tan gerçekleşmiştir. Tokat'ı tercih eden diğer göçmenler 62 nefer ile Erzincan'dan, 32 nefer ile Merzifon'dan, 19 nefer ile Artukabad'dan, 18 nefer ile Kazabad'dan, 13 nefer ile Kafirni'den, 12 nefer ile Gürcistan'dan, 11'er nefer ile Çemişgezek ve Divriği'den gelmiştir. Geri kalan göç verisi ise, tabloda görüldüğü üzere değişik bölgelere aittir.

Tokat'a yüzyıl boyunca gelmiş toplam 482 nefer göçün 124 neferi Tokat'ın nahiyeleri ile Merzifon, Turhal, Zile, Amasya gibi Tokat'a yakın bölgelerdendir. Tokat'a uzak bölgelerden yapılan 358 nefer göçün yarıya yakını şark'tan gelmiştir. İkinci sırayı ise 62 nefer ile Erzincan almaktadır. Bunların dışında, Çemişgezek, Divriği, Kemah, Trabzon, Malatya, Karahisar vs. şehirlerden azar sayıda göç mevcuttur.

Hattımızda en fazla göç hareketinin yaşandığı ikinci şehir merkezi Sivas'tır. Sivas'ın ilk defterinde, şehir merkezine 146 nefer göç yaşanmıştır. Sivas'a en yoğun göç, 46 nefer ile Erzincan'dan olup, Sivas'a yoğun göç veren diğer yerleşme merkezleri ise 36 nefer ile Divriği, 21 nefer ile Şark ve 17 nefer ile Kemah olmuştur. Sivas'a, Çemişgezek, Darende, Karahisar, Bağdat vs. şehirlerden ise azar sayıda göç gelmiştir. Orta defterde 144 vergi neferi göç gerçekleşmiş ve bu göçün 118 neferi sadece dört bölgeden gelmiştir. Bu dört bölgeden gelen göç tasniflendiğinde, Şark'tan 76 nefer, Kemah'tan 17 nefer, Erzincan'dan 14 nefer, Divriği'den 11 nefer olduğu görülmektedir. Son defterde göç sayısı düşüş göstermiş ve 9 nefer Kemah'tan, 8 nefer Erzincan'dan, 4'er nefer Akşehir ve Karahisar'dan, 1 nefer ise Divriği'den Sivas'a göçmen olarak yerleşmiştir.

Kaza İsmi Defterler	Sivas								
	1			2			3		
Nefslerde Göç	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred
Arabgiri	1	1	0	2	2	0	0	0	0
Bağdatlı	2	2	0	1	1	0	0	0	0
Çemişgezegi	7	7	0	1	1	0	0	0	0
Darendevi	5	5	0	4	3	1	0	0	0
Divriği	36	36	0	11	11	0	1	1	0
Erzincani	46	46	0	14	13	1	8	8	0
Karahisar(i) / Karahisarlı	4	4	0	0	0	0	4	4	0
Karamani	0	0	0	6	6	0	0	0	0
Kemahi	17	17	0	17	17	0	9	9	0
Keysun / Keysunlu	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Kürdi / Kürd	3	2	1	2	2	0	0	0	0
Malatyavi / Malatyalı	1	1	0	1	1	0	0	0	0
Şarki	21	21	0	76	69	7	0	0	0
Venk(i)	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Tokati	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Tuzhisari	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Rum İli	0	0	0	2	2	0	0	0	0
Caniki	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Akşehri	0	0	0	4	4	0	4	4	0
Koçhisari	0	0	0	1	1	0	0	0	0
TOPLAM	146	145	1	144	135	9	26	26	0
Neferen Nefs	1327	11%	0	2380	6,1%	0	3376	0,8%	0
Hane Nefs	1246	11,6%	0	1911	7,1%	0	3062	0,9%	0
Mücerred Nefs	81	1,2%	0	469	1,9%	0	314	0	0

Sivas şehir merkezi göç verileri.

Sivas'ın ilk defterinde, göç verilerinin toplam nüfusa oranı % 11, hane verilerinin haneye oranı % 11,6, mücerred verilerinin mücerrede oranı ise % 1,2'dir. İkinci defterde göçün toplam nefere oranı % 6,1, hane verilerinin haneye oranı % 7,1, mücerred verilerinin mücerrede oranı ise % 1,9 olarak gerçekleşmiştir. Son defterde göç verileri % 82 oranında büyük bir düşüş göstermiş ve göç verilerinin toplam nüfusa oranı % 2,5, haneye oranı % 2,6 ve mücerrede oranı ise % 2,2 olarak görülmektedir.

Kaza İsmi	Sivas			
Defterler	1	2	3	1+2+3
Nefislerde Göç	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	TOPLAM
Kemahi	17	17	9	43
Erzincani	46	14	8	68
Akşehir	0	4	4	8
Karahisar(i) / Karahisarlı	4	0	4	8
Divriği	36	11	1	48
Şarki	21	76	0	97
Karamani	0	6	0	6
Darende	5	4	0	9
Kürdi / Kürd	3	2	0	5
Arabgiri	1	2	0	3
Rum İli	0	2	0	2
Çemişgezek	7	1	0	8
Bağdatlı	2	1	0	3
Malatyavi / Malatyalı	1	1	0	2
Venk(i)	0	1	0	1
Caniki	0	1	0	1
Koçhisari	0	1	0	1
Keysun / Keysunlu	1	0	0	1
Tokat	1	0	0	1
Tuzhisari	1	0	0	1
TOPLAM	146	144	26	316

Sivas şehir merkezi göç verileri toplamı.

Sivas merkezine yüzyıl boyunca gelmiş göç verileri toplandığında 316 vergi neferi yapılmaktadır. Göç verilerine bakıldığında, Sivas'ın en fazla 97 vergi neferi ile şarktan gelen göçmenlerce tercih edildiği anlaşılmaktadır. İkinci sırayı 68 vergi neferi ile Erzincan'dan yapılan göçler oluşturmaktadır. 48 vergi neferi ile Divriği, 43 vergi neferi ile Kemah, Sivas'a gelen yoğun göçün kaynaklığını oluşturmaktadır. Listeye bakıldığında, geri kalan 62 vergi neferinin Darende, Akşehir, Karahisar, Çemişgezek, Arabgir, Tokat, Malatya vs. şehirlerden gelen göçmenler olduğu görülmektedir. Sivas'a yüzyıl boyunca gelmiş toplam 316 vergi neferinin sadece 54 neferi, ki bunun 48'i Divriği'den gelen göçmenlerden oluşmakta, Divriği, Arabgir, Tokat gibi yakın sayılabilecek yerleşmelerdendir. Geri kalan 264 neferi ise, Erzincan,

Kemah, Darende, Şark, Bağdat, Malatya, Çemişgezek gibi uzak şehir ve yerleşmelerden gelen göçmenler oluşturmaktadır. Sivas’a uzak bölgelerden gelen göçmenler içerisinde ilk sırayı 97 vergi neferi ile doğudan gelen ve şarki olarak nitelendirilen göçmenler almaktadır. İkinci sırada 68 vergi neferi ile Erzincan’dan, üçüncü sırada ise 43 vergi neferi ile Kemah’tan gelen göçmenler bulunmaktadır.

Sivas veya Tokat kadar olmasa da, hattımızda yoğun göç hareketinin yaşandığı bir diğer yerleşme Divriği’dir. Öncelikle, ilk defterde mevcut 24 vergi neferi göç hareketinin 9’u Divriği dışına yapılmış ve gaib olarak kaydedilmiş kişilerdir. Geri kalan 15 vergi neferinin 5’i Malatya’dan, 4’ü ise şarktan gelmiştir. Bunların dışına Divriği’ye birer ikişer gelen göçmenlerin Amid’den (Diyarbakır), Arabgir’den, Kemah’tan, Sivas’tan geldikleri gözlenmektedir. Orta defterde mevcut 52 vergi neferi göçmen göz önünde bulundurulduğunda, ilk deftere göre göç konusunda bir artış dikkat çekmektedir. Fakat, ilk deftere göre göçmen gelen yerleşme sayısında düşüş vardır. 1’er nefer Karaman ve Keysun’dan geldiği bilinmesine karşın, geri kalan 50 kişinin geldiği yer konusu net değildir. İlk defterde mevcut olmayan fakat, orta defterde “Cema’at-i gureba-i ermeniyan”²³² şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıt, diğer Ermeni mahallesinden ayrı yazılmıştır. Fakat, yüzyılın son defterinde sadece bir adet Ermeni mahallesi bulunmaktadır ve bu mahallenin sonunda “ Yekun neferen 577 An nefsi-i Divriği kadim neferen 527 An garbiyan ki amed 50”²³³ şeklinde bir kayıt düşülmüştür. Burada adı geçen 50 kişinin maalesef geldiği yeri okuyamadık. Son defterde hakkında kayıt düşülen 50 neferin, orta defterde geçen “cemaat-i gureba-i ermeni” oldukları muhakkaktır. Dolayısıyla, bu 50 vergi neferi, orta defterde göç verisi olarak kullanılmıştır. Son defterde ise, biri Şam ve diğeri Karahisar’dan olmak üzere Divriği merkeze sadece 2 vergi neferi göç bulunmaktadır.

Kaza İsmi	Divriği								
	1			2			3		
Defterler	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred
Nefislerde Göç									
Amid	1	1	0	0	0	0	0	0	0
An Garbiyan ki Amed	0	0	0	50	50	0	0	0	0
Arabgiri	2	2	0	0	0	0	0	0	0
Gaib (Giden göç)	9	9	0	0	0	0	0	0	0

²³² BOA TD 252, s. 14.

²³³ KKA TD 153, vrk. 13 b.

Karahisar(i) / Karahisarlı	0	0	0	0	0	0	1	1	0
Karamani	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Kemahi	2	2	0	0	0	0	0	0	0
Keysun / Keysunlu	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Malatyavi / Malatyalı	5	5	0	0	0	0	0	0	0
Sivasi	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Şamlu	0	0	0	0	0	0	1	1	0
Şarki	4	4	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	24	24	0	52	52	0	2	2	0
Neferen Nefs	788	3%	0	1082	% 4,8	0	1461	% 0,1	0
Hane Nefs	710	% 3,4	0	868	% 6	0	1343	% 0,2	0
Mücerred Nefs	78	0	0	214	0	0	118	0	0

Divriği şehir merkezi göç verileri.

Divriği’de, ilk defterdeki göç verilerinin toplam nüfusa oranı % 3, hane verilerinin haneye oranı % 3,4, ikinci defterde ise göçün toplam nefere oranı % 4,8, hane verilerinin haneye oranı % 6 olarak gerçekleşmiştir. Son defterde göç verisi sadece 2 olup, toplam nüfusa oranı % 0,1, haneye oranı ise % 0,2 olarak hesaplanmaktadır.

Kaza İsmi	Divriği			
Defterler	1	2	3	1+2+3
Neflerde Göç	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	TOPLAM
Amid	1	0	0	1
An Garbiyan ki Amed	0	50	0	50
Gaib (Giden göç)	9	0	0	9
Karahisar(i) / Karahisarlı	0	0	1	1
Karamani	0	1	0	1
Şamlu	0	0	1	1
Şarki	4	0	0	4
Arabgiri	2	0	0	2
Kemahi	2	0	0	2
Keysun / Keysunlu	0	1	0	1
Malatyavi / Malatyalı	5	0	0	5
Sivasi	1	0	0	1
TOPLAM	24	52	2	78

Divriği şehir merkezi göç verileri toplamı.

Divriği merkezine yüzyıl boyunca toplam 78 vergi neferinin göç ettiği tespit edilebilmiştir. Bu rakamın % 64’ünü 50 vergi neferi ile geldiği yeri belirleyemediğimiz Ermeni gurubu oluşturmaktadır. Diğer 28 vergi neferinin 9’u zaten gaib olarak kaydedilmelerinden dolayı dışa göç olarak ele almaktayız. Geri kalanlar ise, 5 vergi neferi ile Malatya’dan, 4 vergi neferi ile şarktan, 2’şer vergi neferi ile Arabgir ve Kemah’tan, 1’er vergi neferi ile Amid, Karahisar, Şam, Karaman, Sivas, Malatya’dan gelmişlerdir. Yapılan göçlere bakıldığında, göçlerin %

84'ü Amid, Karahisar, Şam, Şark gibi uzak mesafelerden, % 16'sı ise Arabgir, Kemah, Malatya, Sivas gibi Divriği'ye yakın bölgelerden yapılmıştır.

Hattımızda en az göç hareketinin yaşandığı yerleşme Darende merkezidir. Burada dikkati çeken en önemli özellik, göç hareketinin dışa yönelik olmasıdır. İlk defterde mevcut 13 vergi neferlik göç hareketinin 10'u gaib olarak kaydedilen dışa göçtür. Diğer 3 vergi neferi ise şarktan gelmiştir. Darende merkeze göç, bir sonraki defterde 1 nefer Divriği'den ve 1 nefer şark'tan olmak üzere 2 vergi neferi olarak gerçekleşmiştir. Son defterde ise sadece 1 vergi neferi Kürd kaydı bulunmaktadır.

Kaza İsmi	Darende								
Defterler	1			2			3		
Nefslerde Göç	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred
Divriği	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Gaib (Giden göç)	10	10	0	0	0	0	0	0	0
Kürdi / Kürd	0	0	0	0	0	0	1	1	0
Şarki	3	3	0	0	0	0	0	0	0
Şarklu	0	0	0	1	1	0	0	0	0
TOPLAM	13	13	0	2	2	0	1	1	0
Neferen Nefs	605	2,2%	0	681	0,4%	0	817	0,1%	0
Hane Nefs	500	2,6%	0	591	0,4%	0	751	0,1%	0
Mücerred Nefs	105	0	0	90	0	0	66	0	0

Darende şehir merkezi göç verileri.

Darende'de mevcut göç hareketleri nüfusa oranlandığında hattın en düşük oranına ulaşmaktayız. İlk defterdeki göç verilerinin toplam nüfusa oranı % 2,2, hane verilerinin haneye oranı % 2,6, ikinci defterde ise göçün toplam nefere oranı % 0,4, hane verilerinin haneye oranı % 0,4 olarak gerçekleşmiştir. Son defterde göç verisi sadece 1 olup toplam nüfusa oranı % 0,1, haneye oranı ise % 0,1 olarak hesaplanmaktadır.

Kaza İsmi	Darende			
Defterler	1	2	3	1+2+3
Nefslerde Göç	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	TOPLAM
Gaib (Giden göç)	10	0	0	10
Kürdi / Kürd	0	0	1	1
Şarki	3	0	0	3
Şarklu	0	1	0	1
Divriği	0	1	0	1
TOPLAM	13	2	1	16

Darende şehir merkezi göç verileri toplamı.

Darende merkezine yüzyıl boyunca toplam 6 vergi neferinin göç ettiği tespit edilebilmiştir. Bu sayının dışında, dışa göç verisi olarak kabul ettiğimiz 10 vergi neferi gaib bulunmaktadır. Darende merkeze gelen 6 vergi neferi göçün % 84'ünü uzak mesafeli, % 16'sını ise kısa mesafeli göç olarak değerlendirebiliriz.

Hattımızın son kaza merkezi Besni'ye gelen göçmen sayısı ilk defterde 8 vergi neferi olup, ayrıca 1 vergi neferini gaib olduğu için dışa göç olarak değerlendirmekteyiz. İlk deftere göre Besni merkeze en fazla göç 3 vergi neferi ile Gerger'den gelmiştir. 1'er vergi neferi ise Acem, Bağdat, Keysun, Kilis, Rumkala'dan göç etmiştir. İkinci defterde göç sayısı artış göstermiş ve 13 vergi neferi olmuştur. 2'şer vergi neferi göç ile Keysun, Kilis, Şark ve Tavas en fazla Besni merkeze göç veren yerleşimler olmuştur. Ayrıca, 2 vergi neferi Kürd Besni'ye yerleşmiştir. Malatya, Karaman, Bağdat'tan ise 1'er vergi neferi göç gelmiştir. Son defterde göç sayısı 11 vergi neferi olmuş ve en fazla göç 4 vergi neferi ile Arabgir'den, 2 vergi neferi ile Zeytun'dan gerçekleşmiştir. Bağdat, Erence, Hısnımansur, Karaman ve Şark'tan Besni merkeze gelen göç sayısı ise 1'er vergi neferi olmuştur.

Kaza İsmi	Besni								
Defterler	1			2			3		
Nefslerde Göç	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred	Top.Sayı	Belirsiz	Mücerred
Acem	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Arabgiri	0	0	0	0	0	0	4	4	0
Bağdatlu	1	1	0	1	1	0	1	1	0
Erencelü	0	0	0	0	0	0	1	1	0
Gaib (Giden göç)	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Gergerli	3	3	0	0	0	0	0	0	0
Hısnı Mansuri	0	0	0	0	0	0	1	1	0
Karamani	0	0	0	1	1	0	1	1	0
Keysun / Keysunlu	1	1	0	2	2	0	0	0	0
Kilislü	1	1	0	2	2	0	0	0	0
Kürdi / Kürd	0	0	0	2	2	0	0	0	0
Malatyavi / Malatyalı	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Rumkala	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Şarki	0	0	0	2	2	0	1	1	0
Tavaslu	0	0	0	2	2	0	0	0	0
Zeytunlu	0	0	0	0	0	0	2	2	0
TOPLAM	9	9	0	13	13	0	11	11	0
Neferen Nefs	398	2,3%	0	427	3,1%	0	520	2,1%	0
Hane Nefs	391	2,3%	0	318	4,1%	0	418	2,6%	0
Mücerred Nefs	7	0	0	109	0	0	102	0	0

Besni şehir merkezi göç verileri.

Besni’de, ilk defterdeki göç verilerinin toplam nüfusa ve haneye oranı % 2,3, ikinci defterde ise göçün toplam nefere oranı % 3,1, hane verilerinin haneye oranı % 4,1 olarak gerçekleşmiştir. Son defterde göç verisi 11 hane olup, toplam nüfusa oranı % 2,1, haneye oranı ise % 2,6 olarak hesaplanmaktadır.

Kaza İsmi	Besni			
Defterler	1	2	3	1+2+3
Nefslerde Göç	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	TOPLAM
Acem	1	0	0	1
Arabgiri	0	0	4	4
Bağdatlu	1	1	1	3
Gaib (Giden göç)	1	0	0	1
Karamani	0	1	1	2
Kürdi / Kürd	0	2	0	2
Şarki	0	2	1	3
Tavaslu	0	2	0	2
Erencelü	0	0	1	1
Gergerli	3	0	0	3
Hısnı Mansuri	0	0	1	1
Keysun / Keysunlu	1	2	0	3
Kilisli	1	2	0	3
Malatyavi / Malatyalı	0	1	0	1
Rumkala	1	0	0	1
Zeytunlu	0	0	2	2
TOPLAM	9	13	11	33

Besni şehir merkezi göç verileri toplamı.

Besni merkezde yüzyıl boyunca göç hareketi olarak ele alabileceğimiz 33 vergi neferi bulunmaktadır. Her üç tahrir defteri dikkate alındığında, Besni merkezi en çok tercih eden göçmenlerin 4 vergi neferi ile Arabgırlilerin olduğu görülmektedir. Besni’yi tercih eden diğer göçmenlerin geldiği bölgeler ise 3’er vergi neferi ile Bağdat, Şark, Gerger, Keysun, Kilis; 2’şer vergi neferi ile Karaman, Tavas, Zeytun; 1’er vergi neferi ile Acem, Erence, Hısnımansur, Malatya ve Rumkala’dır. Besni merkeze gelen göç verilerine bakıldığında, göç edenlerin % 47’sinin Erence, Gerger, Hısnımansur, Keysun, Kilis, Malatya, Rumkala ve Zeytun gibi yakın, % 53’ünün ise Acem, Arabgir, Bağdat, Şark, Tavas gibi uzak bölgelerden geldiği görülmektedir.

Şehir merkezlerindeki göçmen kayıtlarından sonra, kırsaldaki durumu da incelemek gerekir.

Arım kazasının kırsalında, ilk defterde toplam 28 vergi neferlik göç verisi bulunmaktadır. Bu rakamın toplam nefere oranı % 0,6'dır. En fazla göç, 16 vergi neferle şarktan gerçekleşmiştir. Trabzon'dan gelen göçmen sayısı 9 vergi neferidir. 1 vergi neferi ise İstanbul'dan gelmiştir. Bunların dışında, 2 vergi neferi kaza içinde bir başka köye yerleşmiştir. Son defterde ise, her hangi bir göç verisi bulunmamaktadır.

Kaza İsmi	Arım					
Defterler	1					3
Kırsal'da Göç	Top.Sayı	Nim	Bennak	Caba	Mücerred	Top.Sayı
İstanbul	1	1	0	0	0	0
Kaza İçi (Köyden Köye)	1	0	0	1	0	0
Nahiye İçi (Köyden Köye)	1	1	0	0	0	0
Şarki	16	0	0	14	2	0
Trabzon	9	4	1	4	0	0
TOPLAM	28	6	1	19	2	0
Neferen Kırsal	4860	0,6%	0	0	0	9066
Hane Kırsal	3681	0,7%	0	0	0	5225
Mücerred Kırsal	1179	0,2%	0	0	0	3841

Arım kırsalında göç verileri.

Arım kırsalında, göç hareketi içerisinde değerlendirilen verilerin toplam nefere oranı % 0,6, hane verilerinin haneye oranı % 0,7, mücerredlerin mücerrede oranı ise % 0,2'dir. Arım kaza kırsalına yapılan göçlerin % 93'ü İstanbul, şark, Trabzon gibi uzak mesafelerden gelirken, kaza içerisi gerçekleşen 2 vergi neferlik göç % 7 oranı ile yakın mesafeli göçtür.

Niksar kırsalı, hattımız içerisinde nispeten yoğun göçün yaşandığı alanlardan birisidir. İlk defter verilerine göre, en fazla göç 36 vergi neferi ile şarktan gerçekleşmiştir. 1'er vergi neferi ise Artukabad ve Şam'dan Niksar kırsalına göç etmiştir. Son defterde göç verisi olarak sadece şarktan gelen 28 vergi neferi bulunmaktadır.

Kaza İsmi	Niksar						
Defterler	1				3		
Kırsal'da Göç	Top.Sayı	Nim	Caba	Mücerred	Top.Sayı	Caba	Mücerred
Artukabadi	1	0	1	0	0	0	0
Şamlu	1	0	1	0	0	0	0
Şarki	36	2	31	3	0	0	0
Şarkıyan	0	0	0	0	28	14	14
TOPLAM	38	2	33	3	28	14	14
Neferen Kırsal	2409	1,6%	0	0	7601	0,4%	0
Hane Kırsal	1902	1,9%	0	0	4030	0,3%	0
Mücerred Kırsal	507	0,6%	0	0	3571	0,4%	0

Niksar kırsalında göç verileri toplamı.

Niksar kırsalında göçmenlerin toplam nefere oranı % 1,6, hane verilerinin haneye oranı % 1,9, mücerredlerin mücerrede oranı ise % 0,6'dır. Arım kırsalını tercih eden göçmenlerin % 97'si Şam ve şark gibi uzak mesafelerden gelirken, Artukabad kazasından gelen 1 vergi neferi yakın mesafeli göç olup, oranı % 3'tür. Son defterde göçmenlerin nüfusa oranı düşüş göstermiştir. Göç verilerinin toplam nefere oranı % 0,4, hanenin haneye oranı % 3, mücerredin mücerrede oranı ise % 0,4 olarak gerçekleşmiştir. Son defterde sadece 28 vergi neferlik şarktan göç olmuştur ve bu göç verisinin % 100'ü de uzak mesafeli göç olarak değerlendirilebilir.

Yüzyıl boyunca, şehir merkezleri arasında en fazla göçü almış alan Tokat'ın kırsalı incelendiğinde, gelen göçmen sayısı bakımından Sivas'ın ardından ikinci sırada olduğu görülmektedir. Tokat'ın ilk defterinde mevcut 204 vergi neferi göçün 191'ini yani % 94'ünü şarktan gelen göçler oluşturmaktadır. Geri kalan az sayıdaki göç verisini ise, Erzincan'dan gelen 4 vergi neferi, Gürcistan ve Şam'dan gelen 2'şer vergi neferi, Amid ve Çemişgezek'ten gelen 1'er vergi neferi kapsamaktadır. Ayrıca, 3 vergi neferlik Kürd kaydı bulunmaktadır. Orta defterde ise, göç verileri yaklaşık % 51 oranında düşüşle 111 vergi neferi olarak hesaplanmıştır. Göç verilerindeki düşüşe karşın, Tokat kırsalını tercih eden göçmenlerin geldikleri yerleşme sayısı artmıştır. Orta defterde, Tokat kırsalındaki 111 göç verisinin önemli bir yekununu oluşturan 95'ini, bir başka ifadeyle % 86'sını ilk defterde olduğu gibi şarktan gelen göçmenler oluşturmaktadır. Geri kalan yekunu ise, 4 vergi neferi Kürd ve Yıldız'dan gelen 3 vergi neferi ile birlikte Acem, Artukabad, Bağdad, Karaman, Kazabad ve Tozanlu'dan gelen 1'er vergi neferi oluşturmaktadır. Ayrıca, 2 vergi neferi gayrimüslim Tokat kırsalından Tokat merkezine göç etmiştir. İlk defterle orta defter arasında olduğu gibi, orta deftere göre son defterdeki göç kayıtları yaklaşık % 46 oranında düşmüştür. Son defterde mevcut 55 vergi neferi göçün diğer defterlerde olduğu gibi büyük bir kısmını yine şarktan gelenler oluşturmaktadır. % 93 oranı ile şarktan gelen göçmen sayısı 51 vergi neferidir. İncelediğimiz defterlerde şarktan gelen göçmenlerin kayıtları genelde şarki, şarkıyan ya da şarklu şeklinde geçerken, sadece Tokat kırsalında diğer kayıtlarla birlikte "diyâr-ı şarktan gelen"²³⁴ şeklinde

²³⁴ BOA TD 287, s 277; KKA TD 14, vrk. 275 a.

ifade de bulunmaktadır. Şarktan gelen göçmenlerle birlikte Tokat kırsalına yerleşmiş olan 2 vergi neferi Gürcü ile 1'er vergi neferi Kemahlı ve Canıklı bulunmaktadır.

Kaza İsmi	Tokat																				
Defterler	1							2							3						
	Top. Sayı	Çift	N i m	B e n n a k	Caba	Be lir siz	M ü c err ed	Top. Sayı	Çift	N i m	B e n n a k	Caba	Be lir siz	Mü cer red	Top. Sayı	Çift	N i m	Be nn ak	Ca ba	Be lir siz	M ü c err ed
Kırsal'da Göç																					
Acem	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Amid	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Artukabadi	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bağdadi	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Canıklı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0
Çemişgezeği	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Der Şehr (Giden Göç)	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Erzincan(i)	4	0	0	0	3	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Gürcü	2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	0	0	0	1	0
Karamani	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kazabad	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Kemahi / Kemahlı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0
Kürd(i)	3	0	0	0		0	0	4	0	0	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Şamlı	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Şark (Diyar-ı şarkdan gelen)	0	0	0	0	0	0	0	16	0	0	0	7	0	9	24	0	0	6	4	0	14
Şarki	133	0	4	0	107	8	14	79	0	0	3	72	1	3	27	0	0	4	14	8	1
Şarkıyan	50	0	0	0	29	9	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Şarklı	8	1	0	0	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Tozanlı	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Yıldız / Yıldızlı	0	0	0	0	0	0	0	3	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	206	2	7	1	152	17	27	111	0	2	6	87	3	13	55	1	0	10	20	9	15
Neferen Kırsal	8106	%2,5	0	0	0	0	0	13251	%0,8	0	0	0	0	0	21039	%0,3	0	0	0	0	0
Hane Kırsal	5820	%3,1	0	0	0	0	0	8229	%1,2	0	0	0	0	0	11684	%0,4	0	0	0	0	0
Mücerred Kırsal	2286	%1,2	0	0	0	0	0	5022	%0,1	0	0	0	0	0	9355	%0,2	0	0	0	0	0

Tokat kırsalında göç verileri.

Tokat kırsalında, göçmenlerin ilk defterde toplam nefere oranı % 2,5, hane verilerinin haneye oranı % 3,1, mücerredlerin mücerrede oranı ise % 1,2'dir. İkinci defterde göç verilerinin toplam nefere oranı % 0,8, hanenin haneye oranı % 1,2, mücerredin mücerrede oranı ise % 0,1 olarak gerçekleşmiştir. Son defterde ise, göçlerin toplam nefere oranı % 0,3 ile en düşük seviyede kalmıştır. Göçlerde hanenin haneye oranı % 0,4, mücerredlerin mücerrede oranı ise % 0,2 olmuştur. İlk defterde Tokat kırsalına yapılan göçlerin % 100'ünü uzak göç olarak tanımlayabiliriz. Orta defterde ise, Artukabad ve Canık ile birlikte Tokat'ın nahiyeleri olan Kazabad, Tozanlı ve Yıldız'dan gerçekleşmiş olan 8 vergi neferlik (% 7)²³⁵ göçü yakın göç,

²³⁵ 8 vergi neferinin 2 tanesi Tokat kırsalından (Cincife nahiyenin'de Nefs-i Cincife'den) Tokat merkeze yapılmış dışa göçtür, bkz. BOA TD 287, s. 84-87.

geri kalan % 93'lük kısmı ise şark, Acem, Bağdad, Karaman gibi uzak bölgelerden gelen göç olarak değerlendiriliriz.

Sivas, şehir merkezlerine yapılan göçlerde en fazla tercih edilen ikinci yerleşme olurken, kırsala yapılan göçlerde ise en fazla tercih edilen birinci yerleşmedir. Hatta diyebiliriz ki, yüzyıl boyunca incelediğimiz 8 kaza kırsalında kaydını yakalayabildiğimiz göç verilerinin % 71'i Sivas kırsalına aittir. Sivas'a ait ilk defterde toplam 938 vergi neferi göç verisi bulunmaktadır. Hemen her kazada olduğu gibi, göçmenlerin ekserisini şarktan gelenler oluşturmaktadır. Sivas'ın ilk defterinde mevcut 938 vergi neferi göçmenin 643'ü, bir başka ifade ile % 69'u şarklıdır. Şarktan gelenler kadar kesif bir sayıya ulaşamamaları da, Sivas kırsalını tercih eden 85 vergi neferi göçmen Kemahlıdır. Sivas kırsalına yoğun göç veren diğer şehirler ise 40 vergi neferi ile Erzincan, 23 vergi neferi ile Çemişgezek ve 11 vergi neferi ile Darende'dir. Göçmen sayısı az olmakla beraber Malatya'dan 8 vergi neferi, Akşehir'den²³⁶ 7 vergi neferi, Amid, Karahisar, Keysun'dan 5'er vergi neferi, Karaman, Şam, Yıldız ve Sivir'den 1'er vergi neferi de Sivas kırsalını yerleşmek için tercih etmiştir. İkinci defterde de yoğun bir şekilde Sivas'ı tercih eden göçmenlerin geldiği bölgelerin ilk ikisi (şark ve Kemah) değişmemiştir. Sivas kırsalındaki göçmenlerin 174 vergi neferi (yaklaşık % 74) şarklı, 25 vergi neferi ise (% 11) Kemahlıdır. Diğer göçler ise, Çemişgezek (9 vergi neferi), Divriği (8 vergi neferi), Erzincan (4 vergi neferi), Akşehir (4 vergi neferi), Darende ve Gürcistan (2'er vergi neferi), Malatya, Amid, Şam, Arabgir, Erzurum ve Bozok'tan (1'er vergi neferi) gelmiştir. Son defterde mevcut 111 vergi neferi göçün yaklaşık % 86'sını ilk iki defterde olduğu gibi yine şarklı (62 vergi neferi % 56) ve Kemahlılar (33 vergi neferi % 30) oluşturmaktadır. Geri kalan az sayıdaki göç ise 6 vergi neferi ile Gürcistan'dan, 5 vergi neferi ile Divriği'den, 2 vergi neferi ile Akşehir'den ve 1 vergi neferi ile Arabgir'den gelen göçmenlerce gerçekleşmiştir.

²³⁶ Akşehir'le ilgi göç verisi sadece Divriği ve Sivas kırsalında bulunmaktadır. Divriği'de sadece Anzağır nahiyesinin Sökünir karyesinde 1 bennaklık bir kayıt mevcuttur (bkz. BOA TD 252, s. 59). Sivas'ta ise Akşehiri ya da Akşehirli şeklinde geçen göçmen sayısı üç defterde toplam 13 vergi neferidir. Osmanlı döneminde Akşehir, hem Konya yakınlarında bir kazanın, hem de Karahisar-ı şarki'ye bağlı bir nahiye'nin adı olarak kullanılmaktadır. Bizim defterlerde adı geçen Akşehir'in hangisi olduğu muammadır. Fakat göçlerin Sivas'ta yoğunlaşması, bunun Sivas yakınlarında olan, yani Karahisar-ı şarki'ye bağlı nahiye, Akşehir'in olmasını akla daha yakın göstermektedir.

Kaza İsmi	Sivas																				
Defterler	1							2							3						
Kırsalda Göç	Top. Sayı	Çift	Ni m	Be nn ak	Caba	Be lir siz	M ü c err ed	Top. Sayı	Çift	N i m	B e n n a k	Ca ba	Beli rsiz	M ü c err ed	Top. Sayı	Çift	N i m	Be nn ak	Ca ba	Bel irsi z	M ü c e r r e d
Akşehir(i) / Akşehirli	7	0	1	0	6	0	0	4	0	0	0	3	0	1	2	0	0	0	0	1	1
Amid	5	0	2	2	1	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Arabgir / Arabgırlı / Arabgiri	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	1	0
Çemişgezeği	23	0	0	0	23	0	0	9	0	0	0	8	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Darende(vi) / Darendeli	11	0	1	2	8	0	0	2	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Erzincan(i)	40	2	4	0	32	0	2	4	0	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Gürcü	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	2	0	0	6	0	1	0	0	4	1
Karahisar(i)	5	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Karamani	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kemahi / Kemahlu	85	1	2	9	70	1	2	25	0	0	0	21	4	0	33	0	0	0	0	30	3
Kürd(i)	5	0	0	0	5	0	0	3	0	0	0	3	0	0	2	0	0	0	1	0	1
Malatya(vi)	8	0	1	1	5	0	1	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Şamlu	1	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Şarki	448	0	1	31	385	9	22	174	0	0	9	137	18	10	62	0	0	6	15	41	0
Şarkıyan	194	0	1	13	157	6	17	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Şarklu	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Yıldız / Yıldızlı	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Divriği	97	1	3	7	82	2	2	8	0	0	0	6	0	2	5	0	0	0	1	4	0
Keysun	5	1	1	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Sivir	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
An Bozok amed	0	0		0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Erzurumi	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	938	5	17	67	783	20	46	237	0	0	9	190	24	14	111	0	1	6	17	81	6
Neferen Kırsal	6142	%15,3	0	0	0	0	0	5883	%4	0	0	0	0	0	15081	%0,7	0	0	0	0	0
Hane Kırsal	4772	%18,7	0	0	0	0	0	4224	%5,3	0	0	0	0	0	10947	%1	0	0	0	0	0
Mücerred Kırsal	1370	%3,4	0	0	0	0	0	1659	%0,9	0	0	0	0	0	4134	%0,2	0	0	0	0	0

Sivas kırsalında göç verileri.

Sayısal anlamda en yoğun göç olayı Sivas'ta yaşandığı gibi, göçün en kesif biçimde nüfusta oran teşkil ettiği şehir de Sivas olmuştur. Bu bağlamda, Sivas'ın ilk defterine göre göçmenler toplam kırsal nüfusun % 15,3 gibi büyük bir oranını temsil etmektedir. Hane verilerinin haneye oranı % 18,7, mücerredlerin mücerrede oranı ise % 3,4'tür. Orta defterde genel anlamda hemen bütün kazalarda mevcut düşüşe rağmen, ki bu düşüş Sivas'ta yaklaşık % 75 oranında gerçekleşmiştir, yine de göçmenlerin toplam nüfus içerisinde ki payı % 4, hane verilerinin hane içerisindeki payı ise % 5,3 gibi önemli bir oran olmuştur. Bekar göçmenlerin bekarlar içerisindeki oranı ise % 0,9'dur. Son defterdeki nispeten yoğun göç verisine karşın, göçmenlerin toplam nüfus içerisindeki payları % 0,7, hane payları ancak % 1,

mücerred payı ise % 0,2 olabilmektedir. Sivas kırsalına gelen göçmenlerin ilk defterde % 89'u, ikinci defterde % 95'i ve son defterde % 93'ü uzak sayılabilecek bölgelerden gelmiştir. Şarkîler ile Amid, Çemişgezek, Darende, Erzincan, Kemah, Malatya, Bozok, Şam, Erzurum vs. nispeten Sivas'a uzak sayılabilecek yerlerdir. Akşehir, Arabgir, Yıldız, Divriği ve Sivir'den gelen göçmenler diğerlerine göre nispeten daha yakın bölgelerden göç etmiş olup, ilk defterde bunların oranı % 11, ikinci defterde % 5 ve son defterde % 7'dir.

Hattımızda, nispeten yoğun göç hareketlerinin yaşandığı yerleşmelerden Divriği'nin ilk defterinde 25 vergi neferi göç verisi bulunmaktadır. Divriği'den itibaren, hattımızda güneye doğru inildikçe şarki kayıtlarında büyük bir düşüş yaşanmaktadır. Divriği'den kuzeye doğru olan hattımızdaki şehirlerde şarkilerin göç içerisindeki payı % 50'nin çok üzerinde iken Divriği'de sadece % 4'tür. Divriği kırsalını en çok tercih eden göçmenler 8 vergi neferi ile Arabgırlilerdir. İlk defterde Ziniski nahiyesinin Hornavil köyünde reaya yazıldıktan sonra, mahsul kayıtlarına geçmeden “Arabiyan (Garbiyan) ? der karye-i mezbure”²³⁷ başlığı altında 14 nefer yazılmıştır. Öncelikle, yazımdan dolayı “Arabiyan” yada “Garbiyan” konusunda netlik bulunmamaktadır. Fakat, bu 14 neferin 5'inin ismi altında Arabgirî, 1'inin altında ise Kemahî kaydı bulunmaktadır. Geri kalan 8 nefer'den 2'si Arabgirî kaydı düşülen 2 kişinin çocuklarıdır. Biz burada Arabgirî ve Kemahî kaydı bulunanlar dışındaki 8 neferi Arabiyan (Garbiyan) ? başlığı altında yazdık, fakat, bunların Arabgir tarafından gelmiş olması muhtemeldir. Ayrıca, 2'şer vergi neferi Amid ve Kemah'tan, 1'er vergi neferi ise Acem, Erzincan ve şark'tan Divriği kırsalına göç etmiştir. İkinci defterde mevcut 18 vergi neferi göçmenden 8'i yine Arabgırlidir. Divriği kırsalına ilk deftere göre Amid'den 2 vergi neferi gelmiş iken, ikinci defterde bu sayı 6'ya yükselmiştir. Geri kalan 4 vergi neferi göçmen ise 1'er vergi neferi ile Kemah, Akşehir, Malatya ve şarktan gelmiştir. Son defterde göç hareketi kapsamına 4 vergi neferi girmektedir. Bunlardan 1'i Divriği kırsalından Divriği şehir merkezine

²³⁷ BOA TD 408, s. 728. Hornavil gayrimüslim köyüdür ve ayrı başlık altında yazılan 14 nefer de gayrimüslimdir. BOA TD 408'in icmalî olan BOA TD 163'te ise bunu aydınlatmak her hangi bir bilgi mevcut değildir, bkz. BOA TD 163, s. 126. 408 nolu defterden sonra tahrir edilen 252 nolu defterde ise, Hornavil köyünde bununla ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır, bkz. BOA TD 252, s. 97-98.

giden dışa göç olup, bunun mukabilinde 1 vergi neferi ise Divriği merkezden Divriği kırsalına gelmiştir. Ayrıca, Divriği kırsalına Amid'den 2 vergi neferi göç etmiştir.

Kaza İsmi	Divriği																				
Defterler	1							2							3						
	Top. Sayı	Çift	Nim	Benak	Ca ba	Belir siz	Mücer red	Top. Sayı	Çift	Nim	Benak	Ca ba	Belir siz	Mücer red	Top. Sayı	Çift	Nim	Benak	Ca ba	Belir siz	Mücer red
Kırsal'da Göç																					
Acem	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Akşehir(i) / Akşehirli	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Amid	2	0	0	0	0	2	0	6	0	0	0	0	6	0	2	0	0	0	0	2	0
Arabgir / Arabgırlü / Arabgiri	8	0	0	3	0	5	0	8	0	1	2	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Arabiyan (Garbiyan?)	8	0	0	0	0	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Der Şehr (Giden Göç)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0
Erzincan(i)	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kemahi / Kemahlu	2	0	0	0	0	2	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Kürd(i)	2	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Malatya(vi)	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Şarki	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Şarklu	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Şehirlü / An Şehr	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0
TOPLAM	25	0	1	5	0	19	0	18	1	2	2	6	7	0	4	0	0	0	0	4	0
Neferen Kırsal	2615	%1	0	0	0	0	0	3785	%0,5	0	0	0	0	0	5058	%0,1	0	0	0	0	0
Hane Kırsal	2445	%1	0	0	0	0	0	2973	%0,6	0	0	0	0	0	4233	%0,1	0	0	0	0	0
Mücerred Kırsal	170	0	0	0	0	0	0	812	0	0	0	0	0	0	825	0	0	0	0	0	0

Divriği kırsal göç verileri.

İlk deftere göre, Divriği kırsalında sadece 25 vergi neferi göçmen bulunmasına karşın, göçmenlerin toplam nüfustaki oranı % 1 gibi önemli sayılabilecek bir düzeydedir. Tokat'ın ilk defterinde 204 vergi neferi göçmen bulunmasına karşın, toplam nüfusa oranı sadece % 2,5'tur. Dolayısıyla, göçmen sayısı önemli olabilir, ama asıl önemli olan belki de toplam nüfus içerisindeki payıdır. Bu açıdan bakıldığında, bir yerleşme için % 1'lik pay yoğun bir göç göstergesi olabilir. Göçmenlerin haneye oranı ise yine % 1'dir. İkinci defterde göçmen sayısında % 28'lik azalmaya karşın, toplam nüfus içerisindeki payı % 50 azalma ile % 0,5, haneye oranı ise % 0,6 olarak hesaplanmıştır. Son defterde bütün kazalarda görülen genel eğilimi yansıtır bir şekilde, göç verileri minimum seviyeye düşmüş ve 4 vergi neferi göçün toplam nüfus ve hane içerisindeki payları ancak % 0,1'de kalmıştır. Divriği kırsalına gelen göçmenler, diğer kazaların aksine yakın sayılabilecek bölgelerden göç etmiştir. Bu anlamda, ilk defterde toplam göçmen

sayısının % 24'ü (Acem, Amid, şark'tan), ikinci defterde % 45'i (Akşehir, Amid, şark'tan), son defterde ise % 50'si (Amid'den) nispeten uzak sayılabilecek bölgelerden gelirken, ilk defterde % 76'sı (Arabgir, Erzincan, Kemah'tan), ikinci defterde % 55'i (Arabgir, Kemah, Malatya'dan) ve son defterde ise % 50'si (kaza içi) yakın bölgelerden göç hareketine katılmıştır.

Araştırma sahamızdaki kazaların göç verileri kıyaslandığında, en az göç hareketinin yaşandığı yer Darende'dir. İlk defterde mevcut 4 vergi neferi göç hareketinin 2'si şarktan yapılan göçler iken, diğer 2'si gaib olarak kaydedilmiş dışa göçtür. İkinci defterde 6 vergi neferi göç bulunmaktadır. Bu göçün 2'si Şam'dan gelirken, diğerleri 1'er vergi neferi ile Darende, Malatya ve şarktan gelmiştir. Ayrıca, 1 vergi neferi kırsaldan Darende merkeze göç etmiştir. Son defterde, 5 vergi neferi göçün 3'ü Şam'dan gerçekleşmiştir. 1 nefer Karahisar'dan Darende kırsalına göç etmişken, 1 vergi neferi de Kürd kaydı bulunmaktadır.

Kaza İsmi	Darende																				
Defterler	1							2							3						
	Top. Sayı	Çift	Ni m	B e n n a k	Ca ba	Be lir siz	M üc err ed	Top. Sayı	Çift	Ni m	Be nn ak	Ca ba	Be lir siz	M üc err ed	Top. Sayı	Çift	Ni m	Be nn ak	Ca ba	Be lir siz	M üc err ed
Kırsal'da Göç																					
Darende(vi) / Darendeli	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Der Şehr (Giden Göç)	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Gaib (Giden Göç)	2	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Karahisar(i)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0
Kürd(i)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0
Malatya(vi)	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Şamlu	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	2	0	3	0	0	0	0	3	0
Şarki	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Şarklu	1	0	0	1	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	4	0	0	2	0	2	0	6	1	0	1	0	4	0	5	0	0	0	1	4	0
Neferen Kırsal	1943	%0,2	0	0	0	0	0	2601	%0,2	0	0	0	0	0	3098	%0,2	0	0	0	0	0
Hane Kırsal	1633	%0,2	0	0	0	0	0	1971	%0,3	0	0	0	0	0	2265	%0,2	0	0	0	0	0
Mücerred Kırsal	310	0	0	0	0	0	0	630	0	0	0	0	0	0	833	0	0	0	0	0	0

Darende kırsalı göç verileri.

Darende kırsalının göç verileri ilk defterde toplam nefere ve haneye oranı % 0,2, ikinci defterde toplam nefere oranı % 0,2, haneye oranı ise % 0,3'dür. Son defterde ise göçlerin toplam nefere ve haneye oranı ilk defterde olduğu gibi % 0,2'dir. Darende kırsalına ait göç kayıtlarının ilk iki defterde % 50'ser oranı ile yakın

ve uzak mesafeli göçleri eşit bulunmaktadır. Son defterde ise, kayıtların % 100'ü de Şam, Karahisar gibi şehirlerden gelen uzun mesafeli göçtür.

Hattımızda az sayıda göçün gerçekleştiği bir diğer kaza kırsalı ise Besni'dir. İlk defterde mevcut 6 vergi neferi göç kaydının 1'i gaib olarak kaydedilen dış göç verisi olup, 3 vergi neferi şarki ve 2 vergi neferi Kürd kaydı bulunmaktadır. Besni'ye ait ikinci defterde ise, diğer kazalardaki göç verileri düşüşünün aksine % 100'lük bir artışla 12 vergi neferi göç kaydı bulunmaktadır. Bunların 3'er adedi Kürd ve şarklıdır. Ayrıca 2'şer vergi neferi Develili ve Kahtalı, 1'er vergi neferi ise Erencelü ve Kemahlı göçmen bulunmaktadır. Son defter serilerindeki göç verilerindeki düşüş eğilimi, Besni'nin son defterinde de kendini göstermiş ve göçmen kaydı 7'ye düşmüştür. Bu göçmenlerin 3'ü şarklı olup, ayrıca 1'er vergi neferi Kemah ve Arabgir'den gelmiştir. Ayrıca, son defterde 2 vergi neferlik Kürd kaydı bulunmaktadır.

Kaza İsmi	Besni																				
Defterler	1							2							3						
	Top.S ayı	Çift	Ni m	Be nn ak	C a b a	B e l r s iz	Mü cer red	Top. Sayı	Çift	Ni m	Be nn ak	Ca ba	Be l r s iz	M ü c e r r ed	Top. Sayı	Çift	Ni m	Be nn ak	Ca ba	Be l r s iz	M ü c e r r ed
Kırsal'da Göç																					
Arabgır / Arabgırlı / Arabgiri	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0
Develü	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Erencelü	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Gaib (Giden Göç)	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kahtalı	0	0	0	0	0	0	0	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kemahi / Kemahlı	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0
Kürd(i)	2	1	0	1	0	0	0	3	0	0	3	0	0	0	2	0	0	2	0	0	0
Şarki	3	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	1	0	1	0	0	1
Şarklı	0	0	0	0	0	0	0	3	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	6	1	0	4	0	1	0	12	3	1	7	0	0	1	7	2	0	4	0	0	1
Neferen Kırsal	1175	0,5%	0	0	0	0	0	2139	0,6%	0	0	0	0	0	2840	0,3%	0	0	0	0	0
Hane Kırsal	1094	0,5%	0	0	0	0	0	1622	0,7%	0	0	0	0	0	1974	0,4%	0	0	0	0	0
Mücerred Kırsal	81	0	0	0	0	0	0	517	0,2	0	0	0	0	0	866	0,1%	0	0	0	0	0

Besni kırsalı göç verileri.

İlk defterdeki göçmen kayıtlarının toplam nüfusa ve haneye oranı % 0,5'tir. Orta defterde ise oran artış göstermiş ve göçmenlerin toplam nüfusa oranı % 0,6'ya, haneye oranı ise % 0,7'ye yükselmiştir. Mücerred kaydının mücerrede oranı ise % 0,2'dir. Son defterlerdeki düşüş trendinin yansıması olarak 7 vergi neferlik göçmen

kaydının toplam nüfusa oranı % 0,3, hane kayıtlarının haneye oranı % 0,4, mücerred kaydının mücerrede oranı % 0,1 olarak hesaplanmıştır. İlk defterdeki mevcut kayıtlara göre göçlerin % 83'ü uzak mesafeli göç iken, % 14'ü yakın göç kategorisine giren yerleşmelerden gerçekleşmiştir. İkinci defterde ise, Develili, şarklı, Kemahlı gibi göçmenlerle uzak göç kategorisinin oranı % 75, Kahtalı ve Erencelü göçmenlerle yakın göçün oranı ise % 25'tir. Son defterde, göçmenlerin tamamı uzak mesafelerden gelmiştir.

Hattımızın en güneyinde bulunan Nehrül-cevaz, nüfusuna oranla nispeten yoğun göç yaşanmış yerlerden biridir. İkinci defterde mevcut 12 vergi neferi göçmen kaydının 11'i kürd, 1'i ise şarklıdır. Hattın genel görüntüsü itibariyle son defterlerde göç kayıtları en düşük seviyededir. Fakat, Nehrül-cevaz da bu durumun tersi olmuş ve son defterde göçmen kaydı 26'ya çıkmıştır. Son defterde 8 vergi neferi Kürd'ün yanında 6 vergi neferi Arabgirli, 4 vergi neferi şarklı, 3'er vergi neferi Rumkalalı ve Gergerli ile 2 vergi neferi Antep şehir merkezinden gelmiş göçmen kaydına rastlamaktayız.

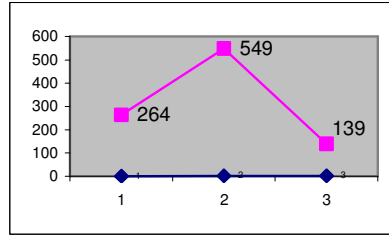
Kaza İsmi	N. Cevaz													
Defterler	2							3						
	Top.Sa yı	Çift	Ni m	Be nn ak	Ca ba	Be lir siz	M ü c err ed	Top. Sayı	Çift	Ni m	Be nn ak	Ca ba	Be lir siz	M ü c err ed
Kırsal'da Göç														
Arabgir / Arabgırlü / Arabgiri	0	0	0	0	0	0	0	6	0	0	5	0	0	1
Gerger	0	0	0	0	0	0	0	3	1	0	2	0	0	0
Kürd(i)	11	1	0	10	0	0	0	8	0	0	6	0	0	2
Rum Kal'a / Rum Kal'alı	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	3	0	0	0
Şarkı	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Şarklu	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	4	0	0	0
Şehirlü / An Şehr	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	2	0	0	0
TOPLAM	12	1	0	11	0	0	0	26	1	0	22	0	0	3
Neferen Kırsal	958	%1,3	0	0	0	0	0	1624	%1,6	0	0	0	0	0
Hane Kırsal	757	%1,6	0	0	0	0	0	1152	%2	0	0	0	0	0
Mücerred Kırsal	201	0	0	0	0	0	0	472	%0,6	0	0	0	0	0

Nehrülcevaz kırsalı göç verileri.

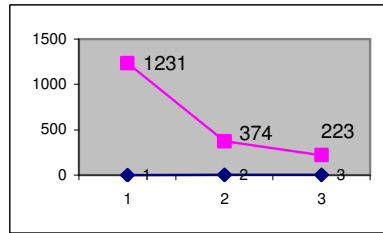
Sayısal anlamdan ziyade, göçmenlerin toplam nüfus içerisindeki paydalarına bakıldığında, ikinci defterde göçmenlerin toplam nüfus içerisindeki payı % 1,3, hane içerisindeki payı ise % 1,6 olarak hesaplanıyor. Son defterde bu oranlar yükselmiş ve göçmenlerin toplam nüfus içerisindeki oranı % 1,6, haneye oranı % 2, mücerrede

oranı ise % 0,6 olmuştur. İkinci defterde mevcut göç kayıtlarının tamamını uzak mesafeli göçler olarak değerlendirmekteyiz, fakat son defterde uzak mesafeli göçler şarklı, Arabgirli, Kürd kayıtları ile % 69 oranında iken, Antepli, Rumkalalı, Gergerli göçmenlerle yakın mesafeli göçlerin oranı % 31 olmuştur.

Araştırma sahamızın şehir ve kırsaldaki göç durumunu tek tek ele aldıktan sonra, genel anlamda bu göçler hakkında değerlendirme yapmak uygun olacaktır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, şehir merkezlerinde yüzyılın ortasında sayısal anlamda zirve yapan göç kayıtları son defterde düşüş göstermiştir. Kırsalda ise ilk defterde sayıca zirvede olan göç kayıtları diğer defterlerde düşüşe geçmiştir. 16. yüzyılın sonlarına doğru hem nüfusun arttığı hem de iç göçün hızlandığı²³⁸ varsayılmasına karşın, son defterlerdeki göç verilerinin az çıkması tahrir eminlerinin bu tür verileri kaydetmemiş olması ya da yoğunlaşan göçlerin yapılan son tahrirlerin akabinde gerçekleşmesi ile alakalı olmalıdır.

Araştırma sahamızda şehir merkezlerine gelen göçlerin defter serilerine göre toplamı.

Araştırma sahamızda kırsala gelen göçlerin defter serilerine göre toplamı.

Son deftere göre, göç kayıtlarının düşüş göstermesi tahrir emini tarafından göçmenlerin göz ardı edilmiş olması ile alakalı olabilir. Sebep ne olursa olsun, aynı defterde tahrir emini nefsler ve kırsal için farklı uygulama yapmayacağı düşüncesi ile

²³⁸ Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 184.

şu an mevcut durumda dikkat çeken en önemli nokta, yüzyılın ortasında sayısal olarak şehir merkezlerinde zirve yapan göç kayıtlarının, kırsalda çok büyük düşüş göstermesidir. Bu durum, göçmenlerin 16. yüzyılın ortasında göç etmek için kırsaldan ziyade çevresi duvarlarla çevrili şehir merkezlerini tercih etmesi ile alakalı olmalıdır. Nitekim, 16. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu kırsalının pek güvenli olmadığı konusunda mühimmelerde pek çok kayda rastlanmaktadır.²³⁹ Faroqhi, 16. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu’da çok değişik bir göçün yaşandığını belirterek taşra idarecilerinin hizmetindeki askerlerin vergi toplama ve soyguncuları cezalandırma bahanesiyle Anadolu kırsalında toplu halde dolaşarak köylülere maddi ve manevi anlamda zarar verdiklerini söylemektedir.²⁴⁰ Göç kayıtlarının ilk defterlere göre yüzyılın ortasındaki defterlerde sınırlı kalmasının bir nedeni de devletin tavrı olabilir. Nitekim, 16. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu’nun pek çok yerinde iç savaş çıkması nedeniyle göç hareketlerinin sınırlandırılması ya da yasaklanması hakkında çok sayıda fermanlar gönderilmiştir.²⁴¹

Her üç tahrir döneminde nefslere ve kırsala yapılan göçler toplandığında dikkati çeken en önemli olgu “şarki / şarkiyân / şarklu” olarak geçen göçmenlerin toplam göç içerisinde sahip olduğu nefslerde % 31, kırsalda ise % 72’lik paylarıdır.

	Kaza İsmi	Arım						Niksar						Tokat						Sivas					
	Defterler	1		2		3		1		2		3		1		2		3		1		2		3	
	Göç	To p. Sa yı	Nü fu sa Or an ı	To p. Sa yı	Nü fu sa Or an ı	To p. Sa yı	Nü fu sa Or an ı	To p. Sa yı	Nü fu sa Or an ı	To p. Sa yı	Nü fu sa Or an ı	To p. Sa yı	Nü fu sa Or an ı	Top. Sayı	Nü fu sa Or an ı	Top. Sayı	Nü fu sa Or an ı	To p. Sa yı	Nü fu sa Or an ı	Top. Sayı	Nü fu sa Or an ı	To p. Sa yı	Nü fu sa Or an ı	Top. Sayı	Nü fu sa Or an ı
		%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Şehir	Şarki / Şarkiyân / Şarklu	x		X		x		24	7	x		0		20	1	140	4,5	3	0,1	21	1,6	76	3,2	0	
Kır	Şarki / Şarkiyân / Şarklu	16	0,3	X		0		36	1,5	x		28	0,4	191	2,4	95	0,7	51	0,3	643	10,5	174	3	62	0,4

²³⁹ Bkz. Mühimme 3 / 261, 262, 348, 363, 453, 457, 487, 1319; Mühimme 9 / 253.

²⁴⁰ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 334.

²⁴¹ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 330.

	Kaza İsmi	Divriği						Darende						Besni						N. Cevaz					
	Defterler	1		2		3		1		2		3		1		2		3		1		2		3	
	Göç	Top. Sayı	Nüfus Oranı %	Top. Sayı	Nüfus Oranı %	Top. Sayı	Nüfus Oranı %	Top. Sayı	Nüfus Oranı %	Top. Sayı	Nüfus Oranı %	Top. Sayı	Nüfus Oranı %	Top. Sayı	Nüfus Oranı %	Top. Sayı	Nüfus Oranı %	Top. Sayı	Nüfus Oranı %	Top. Sayı	Nüfus Oranı %	Top. Sayı	Nüfus Oranı %	Top. Sayı	Nüfus Oranı %
Şehir	Şarki / Şarkıyan / Şarklu	4	0,1	0		0		3	1	1	1,5	0		0		2	0,5	1	0,2	x		x		x	
Kır	Şarki / Şarkıyan / Şarklu	1	0,1	1	0,1	0		2	0,1	1	0,1	0		3	0,3	3	0,2	3	0,1	x		1	0,1	4	0,3

Araştırma sahamız şehir ve kırsalında şarki göçmenler.

	Kaza İsmi	Bütün Hat		
	Defterler	1	2	3
		Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı
Şehir	Şarki / Şarkıyan / Şarklu	72	219	4
Kır	Şarki / Şarkıyan / Şarklu	892	275	148

Şarki göçmenlerin defter serilerine göre toplamı.

Arım, Niksar, Tokat ve Sivas'a ait üç tahrir toplamına göre, merkez ve kırsallarındaki göç kayıtlarında, şarki göçmenler açık ara ile ilk sırada yer alırken, Divriği, Darende, Besni ve Nehrî'l-cevaz'da şarki kayıtlar sayıca ve oranca çok az bulunmaktadır. Dolayısıyla, şarkilerin en azından büyük şehirleri ve özellikle de batı bölgelerini tercih ettikleri söylenebilir. Şarki kayıtlarının özellikle Anadolu'nun orta ve batı bölgelerinde etkili olduğu arşiv kaynaklarına göre varsayılabilir. Bu bağlamda Kütahya,²⁴² Kayseri,²⁴³ Vezirköprü,²⁴⁴ Karakuş²⁴⁵ vs. kaza ve nahiyelerinde şarkilere rastlanmaktadır. Şarkî tabiri ile nerenin kastedildiği ise muammadır. Fakat, genel

²⁴² Mühimme 3/ 457, Kütahya kadısına gönderilen hükümde şark tarafından gelenlerin yaptığı hırsızlık ve şekavetin engellenerek tedip edilmeleri istenmektedir.

²⁴³ Akif Erdoğan, 1584'te Kayseri şehir nüfusunun % 13'ünü şarkiyân olarak nitelendirilen grupların oluşturduğunu söylemektedir, bkz. M. Akif Erdoğan, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri ...", s. 73. Ayrıca, Kayseri'deki şarkıyan kaydı için bkz. BOA TD. 387, s. 200.

²⁴⁴ Vezirköprü kazasının Gedegra nahiyesine bağlı Kubaşdan mezra'sının 1520 tarihinde nüfusu bulunmamaktadır, fakat, 1576 tarihinde yerleşim yeri köye dönüşerek, 60 neferlik şarklu taifesi burayı şenletmiş ve ziraat yapmaya başlamıştır, bkz. Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü ...", s. 535.

²⁴⁵ Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 278.

itibari ile Orta Anadolu'nun doğusunda kalan bölgeler bu tabirin içerisine girer. Akif Erdoğan, 1584'te Kayseri nüfusunun % 13'ünü oluşturan ve “şarkiyân” olarak nitelendirilenlerin, Doğu Anadolu'lu heteredoks konar göçer Yörük aşiretlerinin olabileceğini ifade etmektedir.²⁴⁶ Mehmet Öz, Samsun'un Meğde köyünde “cemaat-i şarkiyân”dan söz edildiğini belirterek, bunların 16. yüzyıldaki Osmanlı-Safevi çatışması yüzünden İran sınırına yakın yerlerden iç kısımlara göçen bir grup olduklarını ifade etmektedir.²⁴⁷ Cook, Şarkiyân ifadesi için, parantez içerisinde kelime belirsiz demiş, bunların Çaldıran mücadelesinin bir ürünü olabileceğini belirtmiştir.²⁴⁸ Bizim araştırma sahamızdaki şarkiyân kayıtları ile konar-göçer yörüklerden ziyade yerleşik reaya kastedilmektedir. Sivas'ın ilk defterinde, kırsalda mevcut 643 vergi neferi şarki göçmenin 13'ü hıristiyandır. Benzer şekilde, Tokat'ın yüzyılın ortasına ait defterinde, şehir merkezinde mevcut 140 vergi neferi şarkinin 6'sı hıristiyandır. Dolayısıyla, “şarki” tabirinin etnik, sosyal ya da dini bir anlamdan ziyade bölgesel bir anlam ihtiva etmesi daha mümkün görülmektedir.

Şarki göçmenlerin, araştırma sahamızda en fazla tercih ettikleri bölgenin Sivas olduğu anlaşılmaktadır. Hattımızda, her üç tahrir toplamına göre şehirlerde mevcut 295 vergi neferi şarkinin 163'ü Tokat, 97'si ise Sivas'ta bulunuyordu. Her üç tahrir toplamına göre, kırsalda mevcut 1315 vergi neferi şarkinin ise 337'i Tokat, 879'u Sivas'ta kayıtlıdır. Şarkilerin en yoğun olduğu dönemde, bir fikir vermesi açısından toplam nüfusa göre kıyaslandığında ise, Tokat'ın orta defterinde şehir merkezinin % 4,5'luk, Sivas'ın ilk defterinde kırsaldaki % 10,5'luk paydaları şarki göçünün önemini gösterir. Belgelerden anlaşıldığı üzere, gittikleri yerlerde dağınık olarak yerleşen şarkilerin, nadiren toplu olarak yerleştikleri görülmüştür. Sivas'ın ilk defterindeki verilere bakıldığında, Sivas merkezde sadece 10 mahallede şarki kaydı bulunmakta ve sadece bir mahallede 4 vergi neferi bulunurken, iki mahallede 3 vergi neferi, 4 mahallede 2 vergi neferi, üç mahallede 1 vergi neferi bulunmaktadır. Sivas kırsalında ise şarkiler 143 köy ve mezraya dağılmıştır. Bu köy ve mezraların %

²⁴⁶ M. Akif Erdoğan, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri ...”, s. 73. Huricihan İslamoğlu, 16. yüzyılın ikinci yarısında Kızılbaş isyanları döneminde İran'a kaçan aşiretlerin Anadolu'ya dönmeleri söz konusu olduğunu belirterek kendi araştırma sahasındaki bilgilerde geçen “cema'at-i şarkiyân” ibaresinin Doğu Anadolu'dan gelmiş aşiretleri tanımlamak için de kullanıldığını belirtmektedir, bkz. Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 278.

²⁴⁷ Mehmet Öz, a.g.e., s. 72.

²⁴⁸ M.A. Cook, a.g.e., s. 20.

69’unda şarkilerin 1-5 vergi neferi arası, % 21’inde ise 6-10 vergi neferi arası nüfusları bulunurken, yerleşmelerin sadece % 10’unda şarkilerin 11-17 vergi neferi arası nüfusları vardır. Gerek şehir merkezi gerekse kırsaldaki verilere bakıldığında, bir yerleşmeye şarkilerin toplu olmaktan ziyade seyrek olarak yerleştikleri görülmektedir. Şarkilerin, Sivas’ın ilk defterinde bulundukları 143 köy ve mezranın 20’si sadece şarkilerden oluşmaktadır ve bu yerleşmelerin 12’si mezra, 8’i köydür.

Şarkilerin yoğun olduğu Tokat’ın orta defterinde, şehir merkezinde mevcut 140 vergi neferi şarki 41 mahalleye dağılmış ve 37 mahallede 1 ila 7 vergi neferi arası şarki bulunurken, toplu yerleşme sayılabilecek 2 mahallede 12’şer, 1 mahallede 15 ve 1 mahallede 18 vergi neferi şarki bulunmaktadır. Tokat’ın ilk defterine göre kırsala bakıldığında, 191 vergi neferinin 66 köy ve mezraya dağıldığı görülmektedir. Bunlardan 49’unda, bir başka ifade ile % 75’inde şarkilerin mevcudiyeti 1 ila 3 vergi neferi arasında iken, 17’sinde 4 ila 9 vergi neferi arasındadır. Tokat kırsalında, sakinleri sadece şarkiler olan yerleşme sayısı 8’dir.

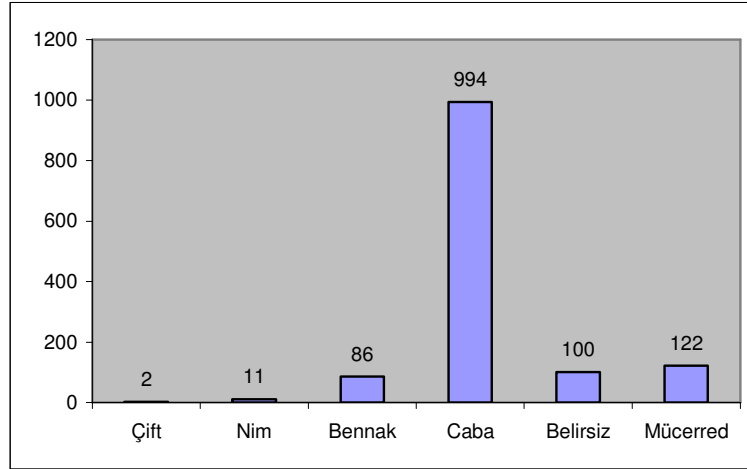
Şarki kayıtlı kişilerin göç ettikleri yerlere geçici olmaktan ziyade kalıcı olarak geldiklerini düşünmekteyiz. Bu bağlamda örneğin, 16. yüzyılın ikinci yarısına ait Tokat defterinde Meris mezasına yerleşen şarkiler, yüzyılın son defterinde de bu yerleşmede mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir.²⁴⁹ Ayrıca, bir kısım şarkilerin devlet tarafından atıl durumdaki bölgelere yerleştirilerek şenletme amacıyla kullanıldıkları da düşünülebilir.²⁵⁰ Tokat ve Sivas’ta şarkilerin yerleştiği mezarların ekserisinin sonraki defterlerde köye dönüştüğü göz önüne alınırsa, şarkilerin, genel

²⁴⁹ Mezra’a-i Meris (Merit) tabi’i Kazabad malikane tabi’i malikane-i karye-i Reis zikr olan mezra’aya diyar-ı şarkdan gelüb şenledüb ziraat iden bunlardır, BOA TD 287, s. 277; Karye-i Meris tabi’i Kazabad malikane-i karye-i Reis Zikr olunan karyeye diyar-ı şarkdan gelüb şenledüb ziraat idenler bunlardır divani tumar, KKA TD 14, vrk. 275 a.

²⁵⁰ “Karye-i Esen Çermik tâbi’i Sivas malikane vakf-ı zaviye-i Emir Ahmed haliya harab olmağın zikr olan çermiğe ehl-i sahib olanlar gelüb gitmeleri lazım ve labüdd (zaruri, gerekli) olub müslümanlar sakin bulunmak için bir derviş ihyası elzem eylemeğın Rum beylerbeyisi Şadi Paşa divanisine mutasarrıf olub şenledüb ayendeye ve revendeye hıdmet itmek için eline mektub virüb ber muceb-i mektub-ı mirmiran sebt-i defter olundu.” Bu karyede sadece şarkiyan olarak kaydedilmiş 6 caba bulunmaktadır, BOA TD 79, s. 627. Ayrıca, “.....zikr olan mezra’aya diyar-ı şarkdan gelüb şenledüb ziraat iden bunlardır”, BOA TD 287, s. 277.

bir değişle göçmenlerin, mezraların köye dönüşmesinde ya da bir diğer ifade ile kırsal hayatın fiziki anlamda gelişmesinde de etkisi olduğu söylenebilir.²⁵¹

Şarkilerin kırsaldaki nüfus hareketleri içerisindeki % 72’lik payları dolayısıyla, ekonomik durumları ile ilgili kayıtların ayrıca ele alınmasının uygun olacağı düşüncesindeyiz.

Üç tahrir serisi toplamına göre Şarkilerin kırsalda sahip oldukları toprak durumu.

Çift	Nim	Bennak	Caba	Belirsiz	Mücerred
0,2%	0,8%	6,5%	75,5%	7,5%	9,5%

Üç tahrir serisi toplamına göre Şarkilerin kırsalda sahip oldukları toprak durumu (yüzdelik).

Tabloda, kırsaldaki şarkilerin % 75,5’luk bir kesimi caba yani topraksız olarak görülmektedir. Ayrıca % 9,5’luk kesim ise bekar olarak kaydedilmiştir. Mücerredlerin de topraksız olduğu düşünöldüğünde, hattımızda mevcut şarkilerin % 85’inin işleyecek topraklarının olmadığı görölmektedir. Bu orana, belirsiz olarak kaydedilen % 7,5’luk kesimi de katmak gerektiği düşüncesindeyiz. Dolayısıyla, hattımızdaki şarkilerin sadece % 7,5’luk kesimi toprak tasarruf etmekte ve bunun da

²⁵¹ Bu konuda bazı örnekler için bkz. BOA TD 287, s. 277, KKA TD 14, vrk. 275 a; BOA TD 79, s. 552, KKA TD 14, vrk. 42 b; BOA TD 79, s. 617, KKA TD. 14, vrk. 38 b; BOA TD 79, s. 543, BOA TD 287, s. 28; BOA TD 79, s. 569-570, KKA TD 14, vrk. 38 a; BOA TD 79, s. 539, BOA TD 287, s. 402; BOA TD 79, s. 543, KKA TD 14, vrk. 43 b; BOA TD 79, s. 615, KKA TD 14, vrk. 51 a-51 b; BOA TD 79, s. 637, KKA TD 14, vrk. 78 b-79 a.

% 6,5'u nimden daha az toprak tasarruf eden bennaklardan oluşmaktadır. Toprak tasarruf etmemeleri nedeniyle geçim sıkıntıları olabileceğini düşündüğümüz şarki göçmenlerin, bunu aşmak için ufak toprak parçaları olarak nitelendirilen zeminleri işlediğini varsayabiliriz. İncelenen tahrirlerde pek çok zemin kaydının şarkiler tasarrufunda olduğu görülmektedir.²⁵² Geçim darlığını aşmak için ihtiyaç olan toprağı, baltalık yoluyla elde etmek bir diğer çıkar yoldur.²⁵³ Ayrıca, şarki göçmenlerin bazı mezraları tasarruf ettikleri de görülmektedir.²⁵⁴

Şarkilerden sonra, araştırma sahamıza üç tahrir dönemindeki toplama göre en fazla göç veren bölge Kemah kazasıdır. Kemahlılar, göç için daha çok kırsal tercih etmişlerdir. Toplam 149 vergi neferi ve kırsaldaki toplam göçe % 8 oranı ile kırsalda şarkilerden sonra en kalabalık grup Kemahlılardır. Şehir merkezlerinde 53 vergi neferi bulunan Kemahlılar, nefslerde gerçekleşmiş nüfus hareketleri içerisindeki % 6'lık oranları ile dördüncü yoğunluk gösteren gruptur.

	Tokat			Sivas			Divriği			Besni		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Nefs	1	6	1	17	17	9	2	0	0	0	0	0
Kırsal	0	0	1	85	25	33	2	1	0	0	1	1

Kemahlıların şehir ve kırsalda dağılımı.

Kemahlılara, şehir merkezlerinden sadece Tokat, Sivas ve Divriği'de rastlanırken, kırsalda bunlara Besni'de eklenmiştir. Kemahlı göçmenlerin en çok tercih ettikleri kaza Sivas'tır. Şehir merkezlerinde bulunan Kemahlı göçmenlerin % 81'i, kırsalda bulunan Kemahlı göçmenlerin ise % 96'sı Sivas kazasında kayıtlıdır. Kemah'tan gelen göçmenlerin, en fazla yüzyılın başında göç hareketine katıldıkları

²⁵² Örnekler için bkz. BOA TD 287, s. 354-355, 364-365, 370, 390-391, 392, 396-397, 398, 35 a; KKA TD 14, vrk. 31 a-31 b, 36 b, 39 a-39 b, 185 a.

²⁵³ Örneğin bkz. KKA TD 14, 275 a.

²⁵⁴ Mezra'a-i Söğüdü-yi Diğer haric ez-defter 3 mudluk yerdir zikr olan Şarki taifesi ekerler, bkz. BOA TD 287, s. 440; Mezra'a-i Dekami tabi-i karye-i Öyük 5 mudluk yerdir der tasarruf-ı Abdulhalil veled-i Şarki ma'a Gavs veled-i Beylü, bkz. BOA TD 287, s. 119.

görülmektedir. Kemah kazasının yüzyılın başında nüfus kaybına uğradığı göz önüne alındığında,²⁵⁵ bu durumun göçle alakalı olduğu anlaşılmaktadır.

Toplam göçte, Kemahlılardan sonra üçüncü sırayı Erzincanlılar almaktadır. Kemahlıların aksine Erzincanlılar, şehir merkezlerinde yoğunluk kazanır. Şehir merkezlerinde bulunan 130 vergi neferi (nefslere yapılan göçlerin % 13'ü) ile şarkilerden sonra şehirlerde en kalabalık grup Erzincanlılardır. Kırsalda ise 49 vergi neferi (kırsala yapılan göçün % 3'ü) Erzincan'dan gelmiş olup, en kalabalık dördüncü göçmen grubudur. Erzincanlılar, yüzyılın başında göç için özellikle Sivas merkezi tercih ederken yüzyılın ortasından itibaren göç hareketi yoğunluğu Tokat merkeze kaymıştır. Kemah kazasında olduğu gibi Erzincan kazası da yüzyılın başında nüfus kaybına uğramıştır.²⁵⁶ Bu durumla paralel olarak Erzincanlı göçmenlerin 16. yüzyılın başında daha yoğun olduğu görülmektedir. Tokat'a her üç tahrir döneminde gelen toplam göçlerin % 13'ü, Sivas'a gelen göçlerin ise % 22'si Erzincanlıdır.

	Tokat			Sivas			Divriği		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Nefs	10	34	18	46	14	8	0	0	0
Kırsal	4	0	0	40	4	0	1	0	0

Erzincanlıların şehir ve kırsalda dağılımı

Erzincanlılar, şehir merkezlerimizden sadece Sivas ve Tokat'ta hemen hemen aynı yoğunlukta görülmektedir. Kırsalda ise, Sivas ve Tokat ile birlikte Divriği'nin ilk defterinde (1 vergi neferi) mevcuttur. Buna karşın, Erzincanlıların kırsala yaptığı göçlerin % 90'ı Sivas'ta kayıtlıdır.

Şehirlerdeki ve kırsaldaki göçlerin % 6'şarlık payı Divriği'den gelen göçmenlere aittir. Genel toplamda ise, hattımızda göç hareketine katılan en büyük dördüncü gruptur. Şehir merkezlerinde 60, kırsalda ise 111 vergi neferi Divriği'den gelen göçmen bulunduğu göz önüne alındığında, Divriğili göçmenlerin de Kemahlılar gibi daha ziyade kırsalı tercih ettikleri anlaşılr.

²⁵⁵ İsmet Miroğlu, a.g.e., s. 137.

²⁵⁶ İsmet Miroğlu, a.g.e., s. 138.

	Tokat			Sivas			Darende		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Nefs	4	4	3	36	11	1	0	1	0
Kırsal	0	0	0	98	8	5	0	0	0

Divriğililerin şehir ve kırsalda dağılımı.

Divriğili göçmenler özellikle Sivas olmak üzere, Tokat ve Darende şehir merkezlerinde görülürken, kırsalda sadece Sivas kazasında bulunuyorlardı. Divriğililerin en yoğun göçleri, yüzyılın ilk defterinde görülmektedir. Divriği kazası kayıtlarına bakıldığında, 16. yüzyılın ilk defterinde nereye gittikleri belli olmayan 9 “gaib” kaydı bulunmaktadır. Divriği’nin son defterinde şehirde kayıtlı 1 vergi neferi Divriği kırsalından gelmişken, kırsalda kayıtlı 1 vergi neferi ise Divriği şehir merkezinden gelmiştir. Bu durum, Ravenstein’in “her göç, aksi istikamette göçe sebep olur- each migration produces a movement in the opposite direction.” kuralını doğrular şekildedir.

Göçmenler içerisinde en dikkat çeken Tokatlılardır. Tokat şehir merkezinden her hangi bir göç gerçekleşmezken, kırsalından pek çok göç olayı yaşanmıştır. Şehir merkezlerine yönelen göçlerin yaklaşık % 5,5’u Tokatlılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Tokat kırsalından 49 vergi neferi yüzyılın ikinci yarısına ait defterde artık şehir merkezindedir. Ayrıca, Sivas merkezde de 2 vergi neferi Tokatlı bulunmaktadır. 5 vergi neferi ise Tokat’ın kendi nahiyeleri içerisinde mekan değiştirmiştir. Tokat kırsalından 1 vergi neferi de Sivas kırsalına göç etmiştir.

	Tokat			Sivas		
	1	2	3	1	2	3
Nefs	0	49	0	1	1	0
Kırsal	0	4	1	1	0	0

Tokatlıların şehir ve kırsalda dağılımı

Her ne kadar Huricihan İslamoğlu, “Öte yandan toprak parçalanması ve ortaya çıkan toprak kıtlığı tarımsal üretimin artması önünde önemli engeller oluşturmadığına göre, onaltıncı yüzyılda Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde nüfus artışının kırlık bölgelerde bir geçim buhranı yaratarak köylüleri kentlere göçe

zorladığını varsayabilir miyiz? Büyük bir olasılıkla hayır.”²⁵⁷ dese de, Tokat’ın ilk defterinde kırsalda kayıtlı reayanın yaklaşık % 0,7’si Tokat merkeze göçmüştür. Bu oranın araştırma sahamız dışında kalan şehir merkezleri de dikkate alındığında daha fazla olması muhtemeldir. Toprak bölüşümü ve baltalık kayıtlarının, Tokat kırsalında yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkması ve yoğunluk kazanması ile Tokat kırsalından yapılan bu göçler birlikte düşünüldüğünde Huricihan İslamoğlu’nun görüşlerine katılmak mümkün olmamaktadır. Tokat kırsalından en fazla göç, Tokat’ın en gelişmiş bölgesi Kazabad nahiyesinden yapılmış olması da üzerinde ayrıca düşünülmesi gereken bir konudur.

Nispeten yoğun sayılabilecek bir göç ise Çemişgezek’ten yapılmıştır. Çemişgezekliler tarafından gerçekleştirilen, 19 vergi nefer şehir merkezlerine, 33 vergi nefer ise kırsala, göç bulunmaktadır.

.	Tokat			Sivas		
	1	2	3	1	2	3
Nefs	2	6	3	7	1	0
Kırsal	1	0	0	23	9	0

Çemişgezeklilerin şehir ve kırsalda dağılımı.

Araştırma sahamızda, Çemişgezeklilerin göç ettiği Tokat ve Sivas olmak üzere iki kaza bulunmaktadır. Çemişgezekliler, göçte yoğun olarak Sivas’ı tercih etmişlerdir. Çemişgezek sancağının 16. yüzyıldaki yıllık nüfus artış hızı % -3,5 olarak gerçekleşmiştir. Çemişgezek sancağının toprakları, tarıma elverişsiz,²⁵⁸ ana yollardan uzak, ticaret ve sanayi bakımından gelişmeye elverişsiz bir bölgede bulunmaktadır. Bu nedenle, sancakta yıllık nüfus artış hızı eksi yönünde gelişmiştir. 16. yüzyıl Çemişgezek sancağı üzerine çalışan Mehmet Ali Ünal, nüfus kaybını sancağın dışa göç vermesi olarak değerlendirebileceğini belirtmektedir. Nitekim Ünal, Harput şeriye sicillerinde Çemişgezek’ten Harput’a kaçan reayanın geri gönderilmesi için pek çok kaydın olduğunu söylemektedir. Ayrıca, şeriye sicillerine

²⁵⁷ Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 184.

²⁵⁸ 1541 tarihli kanunamede Çemişgezek için “vilayet-i mezburenin ekseri kuhistan olup yerleri tamam çifte ve nim çifte mütehammil olmayub ol ol asıl kuraya resm-i çift ta’yin olunmayub resm-i zemin yazılmış” denilmektedir, bkz. Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, s. 89.

göre Erzurum, Diyarbakır, Sivas beylerbeyi ve kadılarına hitaben yazılan yazılarda bu bölgeden kaçanların adı geçen yerleri tavattun ettiği belirtilmektedir.²⁵⁹

Arabgir'den, 11 vergi neferi şehir merkezlerine, 25 vergi neferi ise kırsala göç etmiştir. Arabgırlilerin, hattımızdaki göç verileri içerisindeki payı, ancak % 1 olarak gerçekleşmiştir. Arabgırliler, göç için kuzey batı yönlerindeki Tokat ve Sivas şehir merkezleri ile birlikte komşu oldukları Divriği şehrini tercih ettikleri gibi, yüzyılın sonlarına doğru Besni şehir merkezi bir diğer tercih noktalarıdır. Kırsala yaptıkları göçlerde ise, 16. yüzyılın ilk yarısında Sivas ve Divriği'ye, yüzyılın sonlarında ise Besni ve Nehrülceviz'a yönelmişlerdir.

	Tokat			Sivas			Divriği			Besni			N. Cevaz		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Nefs	0	1	1	1	2	0	2	0	0	0	0	4	0	0	0
Kırsal	0	0	0	0	1	1	8	8	0	0	0	1	0	0	6

Arabgırlilerin şehir ve kırsalda dağılımı.

Araştırma sahamızdaki göçmenler arasında dikkat çeken bir grup vardır ki, bu da Merzifonlulardır. 32 vergi neferi ile sadece Tokat şehir merkezine göç etmiş olan Merzifonlular, hattımızdaki toplam şehre göçün % 3'lük kısmını oluşturur. Tokat'ın yüzyılın ortasına ait defterinde rastladığımız Merzifonlu göçmenlerin tamamının Hristiyan olmasından dolayı, Tokat'ın Hristiyan mahallelerinden altısına dağılmışlardır. Açıklayıcı her hangi bir bilginin olmaması nedeniyle, bu grubun gönüllü, bir sürgün veya başka bir olay neticesinde geldikleri konusunda bir yorum yapamıyoruz. Fakat, Merzifon'dan sadece Tokat'a belli bir dönemde göçün gelmesi ve hattımızdaki diğer kazalarda, en azından yoğun bir şekilde göç alan Sivas'ta her hangi bir mevcudiyetlerinin olmaması düşündürücüdür.

Araştırma sahamıza ait kaynaklarda Trabzonlu göçmenler de mevcuttur. Trabzon'un fethi sonrası yapılan ikinci bir sürgün, 1519-1523 yılları arasında meydana gelmiş ve bu sürgünle Hristiyan nüfustan İstanbul, Niğbolu ve Tokat'a sürülenler olmuştur. Hanefi Bostan, bununla ilgili Trabzon sancağına ait tahrirlerde

²⁵⁹ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, s. 62-63.

bilgi olmamasına karşın sürgünün yapıldığı yerlerin tahrirlerinde bilgiler bulunduğunu söylemektedir.²⁶⁰ Araştırma sahamızda, yüzyılın başına ait defterde, Arım kazası kırsalında 9 vergi neferi Trabzonlu bulunmaktadır. Bunlardan 8'i gayrimüslimdir. Bu gayrimüslim göçmenler, Trabzon'dan yapılan sürgünün neticesinde gelmiş olmalıdır. Bu tarihte, Arım kazasında 1 nefer de müslim göçmen bulunmaktadır. Sürgünlerin, gayrimüslimlere uygulandığı göz önüne alındığında, bu Trabzonlu müslüman göçmenin 1514 yılında Trabzon'da çıkan büyük hasarlı yangın²⁶¹ akabinde perakende olanlarla bir alakası olabilir. Tokat'ın yüzyılın ortasına ait tahririnde ise, şehir merkezinde 1'i müslüman olmak üzere 4 Trabzonlu göçmen bulunmaktadır. Trabzon'dan yapılan ikinci sürgünün 1519-1523 yılları arasında olduğu göz önüne alındığında, bu göçmenlerin 1520 tarihli defterde bulunmaması, göçlerin 1520 sonrası yapılmış olması ile alakalı olması kuvvetle muhtemeldir. Hanefi Bostan, 1565-66 tarihli Trabzon Şer'iyye sicilinde dört farklı kayıta şehir halkının "perakende" olduğuna dair kayıtların olduğunu ifade etmektedir.²⁶² Tokat'ın son tahririnde görülen 2 vergi neferlik gayrimüslim Trabzonlunun bu kayıta bir bağı olduğunu varsaymaktayız.

Trabzonlu	Arım			Tokat		
	1	2	3	1	2	3
Nefs	0	0	0	0	4	2
Kırsal	9	0	0	0	0	0

Trabzonluların şehir ve kırsalda dağılımı

Araştırma sahamıza yoğun göçmenin geldiği yerler hakkında yukarıda kısaca bilgiler verdik. Genel göç tablosunda görüldüğü üzere hattımıza her üç tahririn şehir ve kırsal toplamına göre yukarıda bahsettiklerimizin dışında 1-24 vergi neferi aralığında pek çok yerden göçmen gelmiştir. Bu nedenle tek tek hepsinden bahsedilmeyecektir. Fakat, sayıca az olmasına karşın araştırma sahamız içerisindeki kazalardan dışarıya yapılan göçlere kısaca değinmekte yarar vardır.²⁶³

²⁶⁰ Hanefi Bostan, a.g.m., s. 171.

²⁶¹ Hanefi Bostan, a.g.m., s. 173.

²⁶² Hanefi Bostan, a.g.m., s. 173.

²⁶³ Divriğili ve Tokatlı göçmenlerden yukarıda bahsedildiği için burada anlatmıyoruz.

Arım kazasında 16. yüzyılın yüz yılın son defterine göre kaza içerisinde köyden köye yapılmış 2 vergi neferlik göç bulunmaktadır.

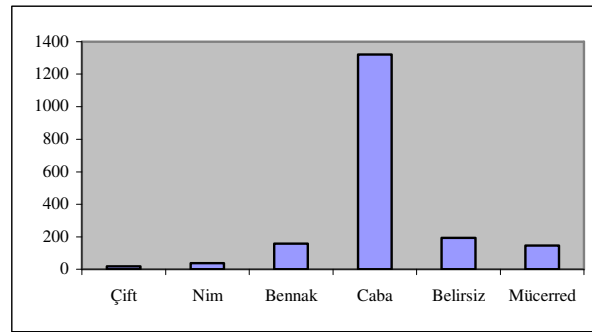
Niksar'ın ilk defterine göre şehir merkezinden dışa göç olarak nitelendirilebilecek 1 vergi neferi gaib bulunmaktadır. Bunun dışında, Niksarlıların araştırma sahamız içerisinde göç için tercih ettikleri tek yer Tokat'tır. 16. yüzyıla ait Tokat'ın ilk defterinde şehir merkezinde 1 vergi neferi, orta defterinde ise 5 vergi neferi Niksarlı göçmen bulunmaktadır.

Sivas, yüzyıl boyunca göç almasına karşın çeşitli nedenlerle 9 vergi neferi (araştırma sahamız içerisinde) göç de vermiş bir şehirdir. 16. yüzyılın başı olarak nitelendirebileceğimiz ilk defterlere göre Tokat merkezde 1, Divriği merkezde 1 vergi neferi Sivaslı bulunuyordu. Yüzyılın ortasında Tokat şehir merkezinde 3 vergi neferi, sonunda ise 2 vergi neferi Sivaslı kayıtlıdır. Sivas kazasının Koçhisar nahiyesinden ise yüzyılın ortasında 1 vergi neferi Sivas merkeze yerleşmiştir.

Darende'den göç eden toplam vergi neferi yüzyıl boyunca 37'dir. Darendelilerin büyük bir çoğunluğu göç etmek için Sivas kazasını tercih etmiştir. Sivas'ın ilk defterine göre Sivas şehir merkezinde 5, kırsalında ise 11 vergi neferi Darendeli bulunmaktadır. Sivas'ın bir sonraki defterinde ise şehir merkezinde 4, kırsalında 2 vergi neferi Darendeli kayıtlıdır. Tokat'ın orta defterinde ise 1 vergi neferi Darendeli şehir merkezinde kayıtlıdır. Darende'nin ilk defterinde ise şehir merkezinden dışarı göçmüş 10 vergi neferi gaib bulunmaktadır. Darende'nin ikinci defterinde ise 1 vergi neferi kaza içerisinde köyden köye göç etmiştir.

Dışa göçte Besnililerin ilk tercihi Sivas'tır. Sivas'ın ilk defterine göre şehir merkezinde 1 vergi neferi (Keysun nahiyesinden), kırsalında ise 5 vergi neferi Besnili (Keysun nahiyesinden) bulunuyordu. Divriği merkezde ise yüzyılın ortasında 1 vergi neferi Besnili (Keysun nahiyesinden) mevcuttu. Besni kazasının kırsalından Besni şehir merkezine yüzyılının başında 1, ortasında 2, sonunda ise 1 vergi neferi göç etmiştir. Ayrıca, yüzyılın ortasında Besni kırsalında köyden köye 1 vergi neferi ikamet değiştirmiştir. Bunların dışında, Besni kazasına ait ilk defterde Besni merkezde 1 vergi neferi gaib bulunmaktadır.

16. yüzyıl boyunca kaydına rastladığımız göçmenlerin % 70'i caba, %10,5'u belirsiz ve % 8'i mücerredir. Bu duruma göre, göçmenlerin, yaklaşık % 88,5'unun şahsı adına işleyebileceği toprağı mevcut değildir. Şahsı adına işleyeceği toprağı bulunan göçmenlerin % 1'i çift, % 2'si nim ve %8,5'u bennak olarak kayıtlıdır. Göçmenlerin, muhtemel yaşayabilecekleri ekonomik sıkıntıyı aşmak için bazı zeminleri işlediğı görülmektedir. Bunun dışında, şahısların üzerinde kayıtlı olan “ma'a biraderes ve x” türü kayıtlardan ve baltalık kayıtlarından göçmenlerin toprak işlediğı anlaşılmaktadır.

Üç tahrir serisi toplamına göre kırsaldaki göçmenlerin sahip oldukları toprak durumu.

Çift	Nim	Bennak	Caba	Belirsiz	Mücerred
1%	2%	8,5%	70%	10,5%	8%

Üç tahrir serisine göre kırsaldaki göçmenlerin sahip oldukları toprak durumu (yüzdelik).

Sonuç olarak, 16. yüzyıl Anadolu'su sanıldığıının aksine çok hareketli bir nüfusa sahiptir. Bu bağlamda, göçlerin büyük bir çoğunluğu ekonomik temelli²⁶⁴ olup, genel itibari ile toplu olmaktan ziyade ferdidir. Günümüzde olduğu gibi, ekonomik temelli göçler “daha iyi yaşam standardı yakalama umudu” için yapılmıştır. 16. yüzyılda göç hareketleri, sadece şehir merkezlerine yönelik olmayıp, şehirden şehre, şehirden kırsala, kırsaldan şehre ve kırsaldan kırsala da yapılan göçler mevcuttur. Şunu belirtmeliyim ki, tahrir defterleri kullanılarak 16. yüzyıl göçleri ile

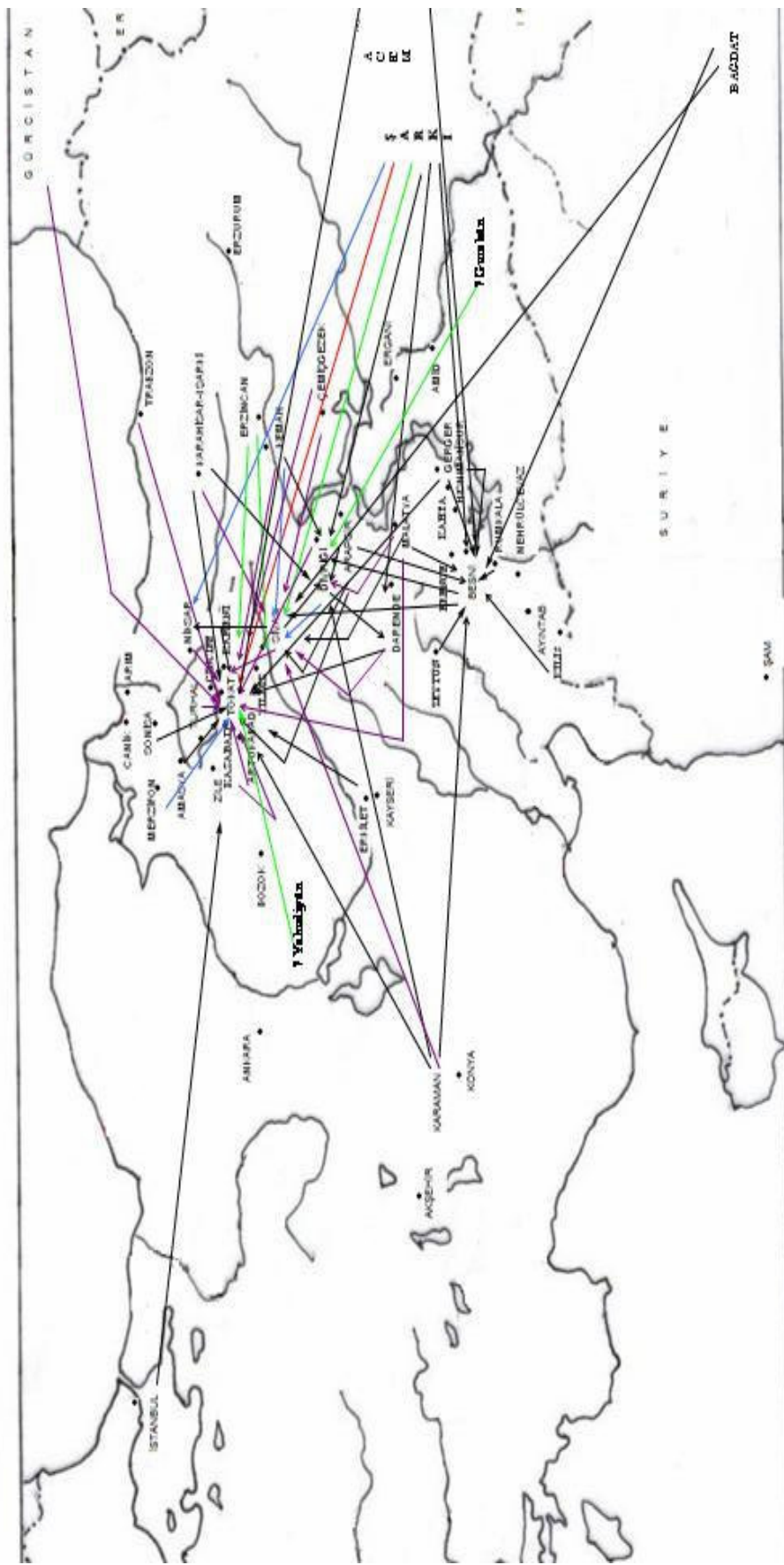
²⁶⁴ Suraiya Faroqhi, Osmanlı Devleti'nin kentlere göçte esnek davrandığını belirterek şu görüşlere yer verir: “Kente göçün içerdiği güçlüklerle karşın, Osmanlı görevlilerinin bu konudaki yaklaşımı ilk bakışta görüldüğünden çok daha esnekti. Konunun ekonomik yönü düşünülürse, tek mantıklı tutumun esnek bir yaklaşım benimsenmesi olduğu görülür. Çünkü insanlar ancak geçimlerini sağlayabilirlerse vergi ödeyebilirlerdi.”, bkz. Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 332.

ilgili daha önce yapılmış detaylı bir çalışmanın olmaması nedeniyle (Osman Gümüşçü'nün makalesi hariç), veriler girilirken metot anlamında bazı sıkıntılar yaşanmıştır. Bu sıkıntının en büyüğü hiç şüphesiz, bilgisayara girilen göç verilerin yanında geçen “veled-i o”, “birader-i o” gibi kayıtların dikkate alınmamasıdır. Sonradan dikkatimi çeken bu eksiklik, aslında tekrar göç verilerini bulup, yanlarında kayıtlı “veled-i o”, “birader-i o” gibi kayıtları da göç verilerine ekleyerek giderilebilirdi. Fakat, zaman açısından yaşadığımız sıkıntılar nedeniyle bu işlemi yapamadık. Mücerred göçmenlerin belki de toplam mücerrede oranı bu nedenle haneye göre düşük kalmaktadır. Bu açıklama, göçmenlerin aileleri ile değil de genelde tek olarak göçtükleri fikrini göz ardı ettirebilir. Hattı zatında, bazı mücerred göçmenler bulunsa da, genel olarak göçmenler aileleri ile birlikte hareket etmişlerdir. Buradan hareketle ve bazı arşiv kayıtlarından da destek bularak, göçmenlerin geçici olmaktan ziyade göç ettikleri bölgeye kalıcı geldiklerini söyleyebiliriz. Ayrıca, her defterin en az üç kontrolden geçmesine karşın, yine de bazı göç verilerinin gözden kaçtığı sonradan tespit edilmiştir. Hem göçmenlerin yanında kaydedilmiş olan çocuklarının veya kardeşlerinin bulduğumuz toplam sayıya eklenmemiş olmasını hem de gözden kaçmış olan kayıtları dikkate aldığımızda, aslında bizim bulduğumuz rakamdan daha fazla göçmenin olduğu anlaşılmaktadır.

Kaza İsmi	Nefs		Kırsal	
Defterler	1+2+3		1+2+3	
Göç Verileri	Top.Sayı	Toplam Göçe Oranı	Top.Sayı	Toplam Göçe Oranı
Şarki / Şarkıyan / Şarklu	295	30%	1315	72%
Erzincani	130	13%	49	3%
Divriği	60	6%	110	6%
Yahudiyan	56	6%	0	
Kemahi	53	6%	149	8%
An gureban ki Amed	50	5%	0	
Merzifoni	32	3%	0	
Çemişgezegi	19	2%	33	2%
Artukabadi	19	2%	2	
Tokat (Kazabad / An Kazabad)	18	2%	1	
Malatyavi / Malatyalu	13	1%	11	1%
Tokat (Kafirni)	13	1%	0	
Karahisar(i) / Karahisarlı	12	1%	6	
Gürcü	12	1%	12	1%
Kürdi / Kürd	11	1%	0	
Arabgiri	11	1%	25	1%
Karamani	10	1%	2	
Darendevi	10	1%	14	1%
Turhal(i)	8		0	
Sivasi	8		0	
Akşehir	8		14	1%
Trabzoni	6		9	
Niksari	6		0	
Bağdatlı / Bağdadi	6		1	

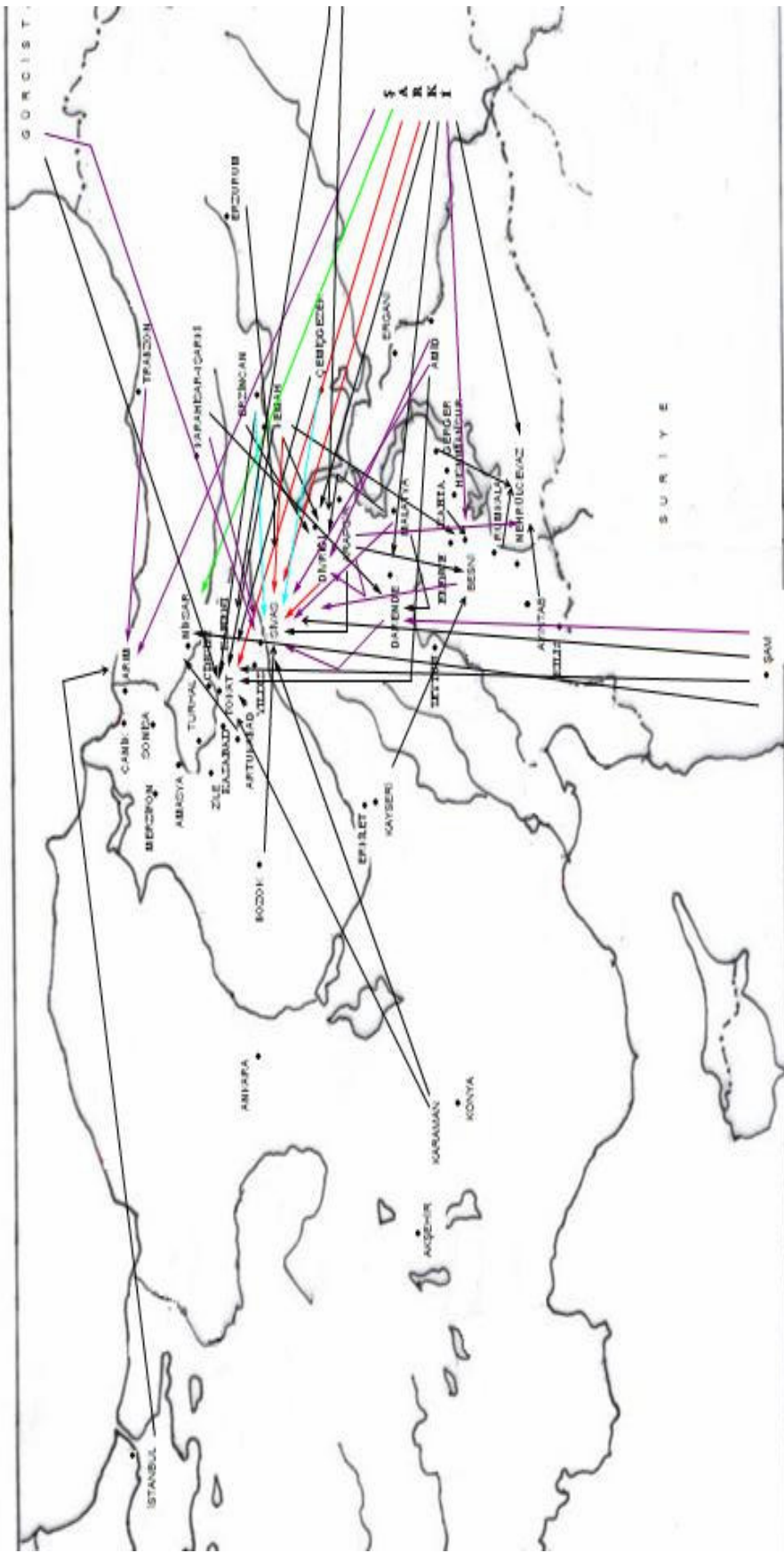
Tokat (Yıldız / Yıldızlı)	5		4	
Tokat (Venk / Venkî)	5		0	
Besni (Keysun / Keysunlu)	5		5	
Gergerli	4		3	
Tokat (Cincife)	4		0	
Amid	4		17	1%
Acem	4		2	
Sonisa	3		0	
Kilislü	3		0	
Zeytunlu	2		0	
Tavaslu	2		0	
Şirvani	2		0	
Şamlu	2		10	1%
Rum İli	2		0	
Tokat (Komanat)	2		0	
Ergani (bugün Diyarbakır'a bağlı)	2		0	
Amasyalı	2		0	
Zile	1		0	
Tuzhisari	1		0	
Tokati	1		0	
Şirazi	1		0	
Rum Kal'a / Rum Kal'ah	1		3	
Sivas (Koçhisari)	1		0	
İstanbuli	1		1	
Hısmı Mansuri	1		0	
Erkilet	1		0	
Besni (Erencelü)	1		1	
Caniki / Canıklü	1		1	
Tokat (An Şehr-i Tokat)	1		0	
Develü	0		2	
Kahtalu	0		2	
Bozok [An Bozok amed]	0		1	
Erzurumi	0		1	
Divriği (Sivir)	0		1	
Tokat (Tozanlu)	0		1	
Arabiyan [Garbiyan?]	0		8	
Gaib (Giden Göç) (Darende'den)	10		2	
Gaib (Giden Göç) (Besni'den)	1		1	
Gaib (Giden Göç) (Divriği'den)	9		0	
Gaib (Giden Göç) (Niksar'dan)	1		0	
Der Şehr (Giden Göç) (Tokat'ın köyünden Tokat merkeze))	0		2	
Der Şehr (Giden Göç) (Divriği'nin köyünden Divriği merkeze)	0		1	
Der Şehr (Giden Göç) (Darende'nin köyünden Darende merkeze)	0		1	
Şehirlü / An Şehr (Antep merkezden N.Cevaz köyüne)	0		2	
Şehirlü / An Şehr (Divriği merkezden Divriği köyüne)	0		1	
Kaza İçi (Köyden Köye) (Arım)	0		2	

Araştırma sahamızdaki mevcut göçlerin sayısı ve oranı.

Şehir Merkezlerine Yapılan Göçler. (Haritadaki oklar, göç hareketine katılan vergi neferi nüfusun % 92'sini, göç hareketi gerçekleşen 57 yerleşmenin ise 33'ünü temsil eder)

1-4 vergi neferi Siyah ; 5-19 vergi neferi Mor; 20-49 vergi neferi Mavi; 50-99 vergi neferi Yeşil; 100+ vergi neferi Kırmızı

Kırsal Bölgeye Yapılan Göçler. (Haritadaki oklar, göç hareketine katılan vergi neferi nüfusun % 98'ini, göç hareketi gerçekleşen 41 yerleşmenin ise 25'ini temsil eder)

1-4 vergi neferi Siyah ; 5-19 vergi neferi Mor; 20-49 vergi neferi Mavi; 50-99 vergi neferi Yeşil; 100+ vergi neferi Kırmızı

2.4. NÜFUS-TOPRAK İLİŞKİSİ

Osmanlı Devleti ekonomisinin tarıma dayalı olması hasebiyle kırsal nüfus, istisnalar hariç, ya üzerinde belirli miktarda toprak bulunan çiftçi, ya da üzerinde toprak bulunmayan fakat toprak işçisi durumunda olan köylülerden oluşmaktadır. Tahrirlerde, köylerde yazılı reayanın altında geçen çift, nim, bennak, caba, mücerred vs. türü kayıtlar, adı geçen reayanın ziraat amaçlı tasarrufunda bulunan toprak miktarını niteler.

Çift tabir edilen toprak miktarının verimine göre 60-150 dönüm arası olduğu bilinmektedir. Nim ise bu toprak parçasının yarısına tekabül eder. Fakat, çift veya nim toprakların aynı miktarda dönüme tekabül etmeyeceği de aşıkardır. Bennak/ekinli bennak olarak yazılan reayanın elinde bulunan toprak miktarı ise, nim çiftten daha az olan yerleri ifade etmektedir. Raiyetin altında kaydedilen çift, nim veya bennak gibi tabirlere dayanarak, ekilen ya da tasarruf edilen toprak miktarını tahmin etmek, her birim toprağın aynı miktarda dönüme tekabül etmemesi nedeniyle oldukça güçtür. Reaya, üzerinde kayıtlı topraktan başka, zeminler de tasarruf edebilmekteydi.²⁶⁵

Çift, nim ya da bennak olarak kayıtlı kişiler toprak tasarruf eden evli ve bir hane olarak kabul edilmektedir. Buna karşın, cabalar evli ve toprağı bulunmayan, mücerredler ise bekar ve toprağı bulunmayan reayayı tanımlar.²⁶⁶

²⁶⁵ Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı ...”, s. 433; Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü ...”, s. 520.

²⁶⁶ Karesi kanunnamesinde olduğu üzere bazı kanunnamelerde bennak, hiç toprağı olmayan evli yani hane reisi olarak nitelendirilmektedir, bkz. Deniz Karaman, a.g.m., s. 427. “.... Hiç yeri olmayub evli olanlardan resm-i bennak oniki akçe ve ...”, Ömer Lütfi Barkan, **XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar**, C. 1, İstanbul 1943, s. 22.

Kırsal Nüfusa Ait Nefer Verileri.

Kaza İsmi	Arım			Niksar			Tokat			Sivas		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı
Çift	72	x	44	76	x	47	390	305	255	66	14	29
3 Çift	0	x	0	0	x	0	0	0	0	0	0	0
2 Çift	0	x	0	0	x	0	1	2	2	3	0	0
1,5 Çift	0	x	0	1	x	0	0	0	0	0	0	0
Çift-Nim	0	x	0	0	x	0	10	6	8	0	0	0
Çift-Bennak	0	x	0	0	x	0	2	5	4	0	0	0
Nim	1577	x	1001	835	x	518	2141	1515	1574	683	306	563
1,5 Nim	12	x	0	18	x	1	0	0	0	0	1	0
Nim-Bennak	2	x	4	2	x	10	54	47	26	3	10	2
Nim-Nim	0	x	3	0	x	1	0	6	9	0	0	1
Nim-Nim-Bennak	0	x	1	0	x	0	0	0	2	0	0	0
Nim-Caba	0	x	0	2	x	0	0	0	0	0	0	0
Nim-Zevle	0	x	0	0	x	0	1	1	1	0	0	0
Nim-Mücerred	0	x	0	1	x	0	0	0	0	0	0	0
Bennak (Ekinli Bennak)	572	x	433	279	x	386	638	525	1226	546	336	1933
1,5 Bennak	0	x	0	1	x	0	0	0	0	0	0	0
2 Bennak	0	x	0	0	x	0	0	0	3	0	0	0
Bennak-Bennak	0	x	1	0	x	2	1	4	2	0	0	0
Caba	1221	x	2896	647	x	2151	2206	5401	5367	2953	3100	2377
Zevle	0	x	5	0	x	0	0	0	0	0	0	0
Belirsiz	225	x	837	40	x	914	376	412	3205	518	457	6042
Mücerred	1179	x	3841	507	x	3571	2286	5022	9355	1370	1659	4134
Hane Kırsal	3681	x	5225	1902	x	4030	5820	8229	11684	4772	4224	10947
Neferen Kırsal	4860	x	9066	2409	x	7601	8106	13251	21039	6142	5883	15081

Kaza İsmi	Divriği			Darende			Besni			N. Cevaz		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı	Top.Sayı
Çift	137	209	99	224	119	54	353	752	655	x	355	401
3 Çift	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	2
2 Çift	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	5	10
1,5 Çift	0	1	0	0	0	0	0	0	0	x	0	4
Çift-Nim	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Çift-Bennak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Nim	386	446	469	301	568	553	131	214	543	x	42	30
1,5 Nim	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Nim-Bennak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Nim-Nim	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Nim-Nim-Bennak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Nim-Caba	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Nim-Zevle	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Nim-Mücerred	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Bennak (Ekinli Bennak)	36	124	298	20	216	352	0	11	0	x	353	699
1,5 Bennak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
2 Bennak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Bennak-Bennak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Caba	463	577	1092	521	612	986	376	624	775	x	0	0
Zevle	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Belirsiz	1423	1616	2275	567	456	320	234	24	2	x	2	6
Mücerred	170	812	825	310	630	833	81	517	866	x	201	472
Hane Kırsal	2445	2973	4233	1633	1971	2265	1094	1625	1975	x	757	1152
Neferen Kırsal	2615	3785	5058	1943	2601	3098	1175	2142	2841	x	958	1624

Kırsal bölgelerdeki reayaların nefer bilgilerine (çift, nim, bennak, caba, mücerred vs.) bakıldığında, Arım, Niksar, Tokat, Sivas, Divriği ve Darende kazalarında 16. yüzyılın ilk defterlerine göre yüzyılın sonunda çift tasarruf eden reaya sayısında azalma söz konusudur. Nim tasarruf eden reaya sayısında ise Arım, Niksar, Tokat, Sivas ve Nehrülceva' da düşüş görülürken, Divriği, Darende ve Besni kazalarında artış vuku bulmuştur. Bennak miktarı toprak tasarrufunda bulunan reaya sayısı, Arım kazasında mevcut kısmi düşüşe karşın, inceleme sahamızdaki diğer bütün kazalarda artış göstermiştir. Hane kategorisine dahil edilen evli, fakat toprak tasarrufunda bulunmayan (baltalıklar, zeminler ve toprak bölüşümüne bağlı olarak kaydedilen “ma'a biradereş” türü kayıtlar hariç) caba reaya sayısı ise, Sivas kazasında görülen kısmi düşüş²⁶⁷ dışında, Arım, Niksar, Tokat, Divriği, Darende ve Besni kazalarında, mücerredlerden sonra, en fazla artış gösteren ikinci gruptur. Nehrülceva nahiyesinde ise caba reaya kayıtlı değildir. Bu durum hiç şüphesiz, nahiyenin bulunduğu alanın coğrafi durumu ile alakalı olup, nüfusa yeterli toprak bulunması ile ilgilidir. Bütün kazalarda en fazla artış gösteren grup, hiç şüphesiz mücerredlerdir.²⁶⁸ Mehmet Öz, mücerredlerin nüfusa oranının 16. yüzyıl sonlarına doğru aşırı bir şekilde arttığını ve bu artışın geç evlenmeler olarak yorumlanabileceği gibi, kayıt esasının değişmesi ile de alakalı olabileceğini belirterek, mücerred sayısının ihtiyatlı kullanılması gerektiğini ifade etmektedir.²⁶⁹

²⁶⁷ Görünürde bir düşüş olmasına karşın, gayrimüslim reyalarda belirsiz olarak kaydedilenlerin önemli bir kısmı cabadır. Dolayısıyla, Sivas kazasında da caba sayısında önemli ölçüde artış vuku bulmuştur.

²⁶⁸ Mücerred kavramı, genel itibarıyla her hangi bir iş görebilir (kisbe kâdir) bekar kişiyi niteler. Mücerredlerin hangi yaştan itibaren kaydedildikleri ise muammadır. Örneğin, Aydın mufassalında mücerred için 17-18 yaşına varmış ifadesi kullanılmıştır: “... ve mücerred kisbe kâdir oğlan ki onyed onsekiz yaşına varmıştır defter(de) mücerred kayd oldum demek mukayyed değildir altı akça resm-i mücerred vire bir evden kaç nefer olursa bu makule kisbe kadir oğlan resm-i mücerred vire ...”, KKA TD 144, vrk. 318 a. Bir liva kanununa göre ise, 25 yaşça balığ (erişkin) olup babasının yanında bir işte çalışıp gelir ve kazanç sağlayan kimseye mücerred denilmektedir, bkz. Hüseyin Arslan, a.g.e., s. 93; Mücerred tabiri için ayrıca bkz. M.A. Cook, a.g.e., s. 64-65.

²⁶⁹ Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı ...”, s. 437. Mücerred rakamların ihtiyatlı kullanılmasına dair Divriği ve Darende kazaları bilgileri örnek verilebilir. Divriği kazasının 408 nolu defterinde 1346 gebran haneye karşılık 34 mücerred, 252 nolu defterinde 1605 gebran haneye karşılık 386 mücerred ve 153 nolu defterinde 2256 gebran haneye karşılık 113 mücerred kayıtlıdır. Darende kazasının ise, 408 nolu defterinde 350 gebran haneye karşılık 3 mücerred, 252 nolu defterinde 391 gebran haneye karşılık 44 mücerred ve 153 nolu defterinde 218 gebran haneye karşılık 2 mücerred kayıtlıdır. İспенçe vergisi nefer üzerinden alınması hasebiyle, tahrir emininin mücerredleri, vergi anlamında etkisizliği nedeniyle, tam olarak kaydetme ihtiyacı hissetmediği aşıkardır.

Aşağıdaki tablo, çift, nim ve bennak miktarı veya daha fazlası yer tasarruf eden reaya sayılarını göstermektedir.

Kırsal bölgelerde toprak tasarruf eden reaya verileri.

Kazalar	Arım			Niksar			Tokat			Sivas		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Çift ya da çiftten büyük toprak tasarruf eden reaya sayısı	72	x	48	77	x	48	403	324	280	69	14	30
Nim ya da nimden büyük toprak tasarruf eden reaya sayısı	1591	x	1005	858	x	529	2196	1563	1601	686	317	565
Bennak ya da bennakdan büyük toprak tasarruf eden reaya sayısı	572	x	434	280	x	388	639	529	1231	546	336	1933
Caba	1221	x	2896	647	x	2151	2206	5401	5367	2953	3100	2377
Zevle	0	x	5	0	x	0	0	0	0	0	0	0
Belirsiz	225	x	837	40	x	914	376	412	3205	518	457	6042
Mücerred	1179	x	3841	507	x	3571	2286	5022	9355	1370	1659	4134
Neferen Kırsal	4860	x	9066	2409	x	7601	8106	13251	21039	6142	5883	15081
Hane Kırsal	3681	x	5225	1902	x	4030	5820	8229	11684	4772	4224	10947

Kazalar	Divriği			Darende			Besni			N. Cevaz		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Çift yada çiftten büyük toprak tasarruf eden nefer sayısı	137	210	99	224	119	54	353	752	655	x	360	417
Nim yada nimden büyük toprak tasarruf eden reaya sayısı	386	446	469	301	568	553	131	214	543	x	42	30
Bennak yada bennakdan fazla toprak tasarruf eden reaya sayısı	36	124	298	20	216	352	0	11	0	x	353	699
Caba	463	577	1092	521	612	986	376	624	775	x	0	0
Zevle	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Belirsiz	1423	1616	2275	567	456	320	234	24	2	x	2	6
Mücerred	170	812	825	310	630	833	81	517	866	x	201	472
Neferen Kırsal	2615	3785	5058	1943	2601	3098	1175	2142	2841	x	958	1624
Hane Kırsal	2445	2973	4233	1633	1971	2265	1094	1625	1975	x	757	1152

Burada, belirtilmesi gereken bazı özel hususlar bulunmaktadır. Tabloya bakıldığında belirsiz kategorisi Besni ve Nehrülcevaz dışında²⁷⁰ sayısal anlamda önem arz etmektedir. Bu durumun nedeni ise ilk başta çift resmine tabi olan gayrimüslimlerin, yüzyılın son tahririnde ispençeye tabi kılınmalarıdır. Gayrimüslimler, ispençeye tabi kılındıklarında ise nefer bilgileri (çift, nim, bennak vs.) belirtilmeden yazılmaktadır. Bu bağlamda, Arım²⁷¹ ve Niksar²⁷² kazalarının ilk defterlerinde gayrimüslim nüfus çift resmine tabi iken, yüzyılın son defterlerinde bu uygulamadan vazgeçilerek ispençeye bağlanmışlardır. Buna bağlı olarak, Niksar

²⁷⁰ Bunun nedeni, Besni kırsalında gayrimüslim bulunmaması ve Nehrülcevaz'da ise çift resminin yüzyıl boyunca devam etmesidir.

²⁷¹ Arım kazasının ilk defteri olan BOA TD 54'de 509 gebran hanenin 4 çift, 256 nim, 78 bennak kaydı bulunmaktadır.

²⁷² Niksar kazasının ilk defteri olan BOA TD 54'de 325 gebran hanenin 13 çift, 162 nim, 33 bennak kaydı bulunmaktadır.

kazasının son defterinde gayrimüslim reayanın nefer bilgilerinde çift, nim, bennak türü kayıtlar bulunmamaktadır. Her ne kadar, Arım kazasında gayrimüslim reaya nefer bilgilerinde 1 çift, 7 nim kaydı varsa da bunlar toprağın ortak işlendiğini gösteren “beca” türü kayıtlar düşülmesine bağlı olarak belirtilmiştir. Tokat kazasının gayrimüslim reayaya ait nefer bilgileri 16. yüzyılın ilk ve orta defterinde mevcuttur. Fakat, yüzyılın son tahririnde ise gayri müslim reaya ispençeye tabidir. Tokat’ın son tahririnde bazı gayrimüslim reayanın nefer bilgileri (çift, nim, bennak vs.) bulunmasına karşın, bunlar üzerinde toprak bölüşümüne dair kayıtlar bulunması hasebiyle kaydedilmişlerdir. Dolayısıyla, mevcut nefer bilgileri tam durumu aksettirmez. Tokat kazasının son tahririnde mevcut belirsizlerin önemli bir kısmı caba durumunda olan reayayı nitelendirmektedir. Sivas kazasında ise durum biraz farklıdır. Yüzyılın ortasına ait defter eksik olması hasebiyle değerlendirme dışı tutulmuştur. Yüzyılın ilk ve ikinci defterinde gayrimüslim reaya çift resmine bağlıdır.²⁷³ Yüzyılın son tahririnde gayrimüslimler ispençeye tabi olmasına karşın nefer bilgileri kaydedilmiştir.²⁷⁴ Mevcut nefer bilgilerine bakıldığında, caba dışındakiler gerçeği yansıtır biçimdedir. Fakat, belirsiz olarak kaydedilenlerin önemli bir kısmı caba olmalıdır. Divriği²⁷⁵ ve Darende²⁷⁶ kazalarında ise 16. yüzyıla ait üç tahrirde de gayrimüslim reaya ispençeye tabidir. Dolayısıyla, bu iki kazaya ait reaya nefer bilgilerinde mevcut çift, nim, bennak ve caba rakamları sadece müslim reayaya aittir. Besni kazasında gayrimüslim bulunmamaktadır. Nehrülceva’da ise gayrimüslimler çift resmine tabidir. Dolayısıyla, Besni ve Nehrülceva’da her hangi bir problem bulunmamaktadır.

Nitekim, aşağıda kırsal bölgelerdeki reayanın tasarrufunda bulunan toprak miktarları oranlarını gösteren tabloyu değerlendirirken, yukarıdaki bilgilerin dikkate alınması gerekir.

²⁷³ Sivas kazasının 16. yüzyılın ilk defteri olan BOA TD 79’da 2438 gebran hanenin 60 çift, 532 nim, 283 bennak ve 1488 caba kaydı bulunmaktadır.

²⁷⁴ Sivas kazasının 16. yüzyılın son defteri olan KKA TD 14’de 6265 gebran hanenin 28 çift, 334 nim, 512 bennak ve 14 caba kaydı bulunmaktadır. Sivas kazasının son defterinde gayrimüslim reayanın nefer bilgileri (çift, nim ve bennak için) yüzyılın sonunda görülen toprak tasarrufundaki düşüş göz önüne alındığında tutarlı görülmektedir. Fakat, belirsiz olarak kaydedilenlerin önemli bir kısmı cabayı nitelendirmelidir.

²⁷⁵ Divriği kazasının gayrimüslim vergi neferi ise defterlere göre şu şekilde: BOA TD 408: 1346 hane, 34 mücerred; BOA TD 252: 1605 hane, 368 mücerred; KKA TD 153: 2256 hane, 113 mücerred.

²⁷⁶ Darende kazasının gayrimüslim vergi neferi ise defterlere göre şu şekildedir: BOA TD 408: 350 hane, 3 mücerred; BOA TD 252: 391 hane, 44 mücerred; KKA TD 153: 218 hane, 2 mücerred.

Kırsal bölgelerdeki reyanın tasarrufunda bulunan toprak miktarı oranları.

	Arım			Niksar			Tokat			Sivas		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Çift	1,48%	x	0,48%	3,21%	x	0,61%	4,98%	2,41%	1,28%	1,17%	0,23%	0,19%
Nim	32,86%	x	11,16%	35,99%	x	6,99%	27,21%	11,93%	7,75%	11,17%	5,39%	3,75%
Bennak	11,81%	x	4,85%	11,72%	x	5,23%	8,58%	4,41%	6,02%	8,93%	5,88%	12,83%
Caba	25,12%	x	31,93%	26,94%	x	28,29%	27,21%	40,75%	25,50%	48,07%	52,69%	15,76%
Zevle	0%	x	0,05%	0%	x	0%	0,01%	0,01%	0,01%	0%	0%	0%
Belirsiz	4,62%	x	9,23%	0,16%	x	12,02%	4,63%	3,10%	15,23%	8,43%	7,76%	40,06%
Mücerred	24,25%	x	42,30%	21,05%	x	46,98%	28,20%	37,89%	44,46%	22,30%	28,19%	27,41%

	Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Çift	5,23%	5,56%	1,95%	11,52%	4,57%	1,74%	30,04%	35,10%	23,05%	x	38,10%	26,66%
Nim	14,76%	11,78%	9,27%	15,49%	21,83%	17,85%	11,14%	9,99%	19,11%	x	4,38%	1,84%
Bennak	1,37%	3,27%	5,89%	1,02%	8,30%	11,36%	0%	0,51%	0%	x	36,84%	43,04%
Caba	17,70%	15,24%	21,58%	26,81%	23,52%	31,82%	32%	29,13%	27,27%	x	0%	0%
Zevle	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	x	0%	0%
Belirsiz	54,41%	42,69%	44,97%	29,18%	17,53%	10,32%	19,91%	1,12%	0,07%	x	0,20%	0,36%
Mücerred	6,50%	21,45%	16,31%	15,95%	24,22%	26,88%	6,89%	24,13%	30,48%	x	20,98%	29,06%

Kırsal bölgelerdeki reyanın tasarrufunda bulunan toprak miktarları oranlarını gösteren tabloya bakıldığında, Arım, Niksar ve Tokat kazaları benzerlik arz eder. Nitekim, bu üç kazada reaya tasarrufunda bulunan çift, nim ve bennak miktarı toprakların oranı yüzyılın başına göre sonunda düşüş göstermiştir. Buna karşın caba ve mücerred oranı yüzyılın sonunda artmıştır.²⁷⁷ Sivas kazasında çift ve nim oranında düşüş görülmektedir. Bennak oranında ise Arım, Niksar ve Tokat'ın aksine artış mevcuttur. Tokat kazasında olduğu gibi, Sivas kazasında da caba oranında düşüş bulunmasına karşın, Tokat için geçerli olan gayrimüslim belirsizlerin önemli kısmının caba olduğu gerçeği nedeniyle, tablodaki mevcut düşüşe rağmen, Sivas kazasında da caba oranında bir artış vuku bulduğunu söyleyebiliriz. Divriği kazasında çift ve nim oranı düşmüştür. Darende kazasında ise çift oranı düşerken, nim oranı yükselmiştir. Ayrıca, her iki kazada da bennak, caba ve mücerredlerin oranlarında yükselme bulunmaktadır. Besni kazasında çiftin oranı düşmesine karşın, nim ve mücerred oranında artış bulunmaktadır. Besni kazasında kayıtlı vergi neferi bazında caba sayısı artmışken, oran açısından düşüş bulunmaktadır. Besni kazasında yüzyılın başında yaklaşık % 20 oranında bulunan belirsizlerin konar-göçer Yörükler olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim, ilk defterde kayıtlı konar-göçerlerin daha sonraki defterlerde kaydedilmemesi nedeniyle belirsiz oranı % 1'e kadar düşmüştür.

²⁷⁷ Her ne kadar Tokat kazasında yüzyılın başına göre sonunda caba oranında % 1,71'e tekabül eden bir düşüş bulunsun da, bu durum belirsiz olarak kaydedilen gayrimüslimlerin önemli bir miktarının caba olduğu göz önüne alındığında artış olduğu muhakkaktır.

Son olarak, Nehrülcevaz'da çift ve nim oranları düşerken, bennak ve mücerred oranlarında artış bulunmaktadır.

Sonuç olarak, her kazanın mevcut konumuna göre değişiklik gösteren özel verilerini dikkate almazsak, genel olarak mevcut çift ve nim oranı yüzyılın başına göre sonunda düşüş göstermiştir. Buna karşın, kısmi olarak bennak oranında bir artış söz konusudur. Fakat, özellikle topraksız reaya olarak nitelendirilebilecek caba ve mücerredlerde önemli bir artış vardır. Caba oranı artışında muhtemel önemli bir etken, mevcut göçlerin etkisine de bağlı olarak, toprak üzerinde artan nüfus baskısıdır. Mücerred oranının artışı ise, nüfusun mevcut toprak üzerindeki baskısına bağlı olarak “iktisadi ve içtimai hayattaki değişmelerin”,²⁷⁸ örneğin sosyal yapıdaki, evliliklerin gecikmesi gibi, bir değişimin göstergesi olmalıdır.²⁷⁹ Netice itibariyle, bütün kazalar için mevcut nüfus baskısına bağlı olarak “çift” ve “nim” bütünlüğünün korunduğunu söylemek güçtür. Buna karşın, çift, nim ve bennak miktarı toprak tasarruf eden reaya oranı Divriği, Darende, Besni ve Nehrülcevaz'da yüzyılın sonunda artış göstermiştir.²⁸⁰ Fakat, aynı şeyleri Arım, Niksar, Tokat ve Sivas kazaları için söylemek mümkün değildir. Nitekim, adı geçen kazalarda çift, nim ve bennak miktarı toprak tasarruf eden reaya oranı yüzyılın sonunda düşüş göstermiştir.²⁸¹ Dolayısıyla, Arım, Niksar, Tokat ve Sivas kazalarında toprak üzerindeki mevcut nüfus baskısının önemli bir sorun olduğunu söyleyebiliriz.

²⁷⁸ Üçler Bulduk, **XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Sancağı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 228.

²⁷⁹ Cook, kesin bir yargı olarak söylemese de, mücerred sayısındaki artışın geç evlenmelere bağlanabileceğini ifade etmektedir, bkz. M.A. Cook, a.g.e., s. 65. İnsan ve çevre üzerine çalışmalar yapmış bir teoriyen olan Robert Malthus'a göre seks ve açlık biyolojik bir ihtiyaçtır. Bu anlamda en zor olan ikinci ihtiyacı karşılamaktır. Bu açıdan insan sayısı ile yiyecek miktarı arasında bir dengesizlik oluşacaktır. Bu durumu engellemek için alınan tedbirlerin başında evliliği geciktirmek olmuştur, bkz. Robert W. Kates, “İnsan-Çevre Geleneği: Takip Edilmeyen, Halen Bizi Bekleyen Yol”, (Çev. Yılmaz Arı), **20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi**, Çizgi Kitabevi, 2005 Konya, s. 212; Malthus'un benzer görüşleri için ayrıca bkz. Haluk Cillov, a.g.e., s. 22-23.

²⁸⁰ Çift, nim ve bennak miktarı toprak tasarruf eden reaya oranları Darende kazasında yüzyılın başında % 28,03, yüzyılın sonunda % 30,95 (Son tahrirde, Yeni-il kazasına bağlanan köyler nedeniyle reaya kaybına uğradığı da ayrıca göz önüne alınmalı); Besni kazasında yüzyılın başında % 41,18, yüzyılın sonunda 42,16; Nehrülcevaz nahiyesinde yüzyılın başında % 42,48, yüzyılın sonunda % 71,54; Divriği kazasında yüzyılın başında % 21,36, yüzyılın sonunda % 17,11 (Bu düşüş, Yeni-il kazasına bağlanan köyler nedeniyle uğradı reaya kaybına bağlanmalıdır).

²⁸¹ Çift, nim ve bennak miktarı toprak tasarruf eden reaya oranları Arım kazasında yüzyılın başında % 46,15, yüzyılın sonunda % 16,49; Niksar kazasında yüzyılın başında % 50,92, yüzyılın sonunda % 12,83; Tokat kazasında yüzyılın başında % 40,77, yüzyılın sonunda % 15,05; Sivas kazasında

Nitekim, reaya nefer bilgileri çifte dönüştürüldüğünde Divriği, Darende, Besni ve Nehrülceva’da 16. yüzyılın sonunda artış vuku bulmasına karşın, Arım, Niksar ve Tokat kazalarında düşüş vardır. Her ne kadar adı geçen son üç kazadan farklı olarak Sivas kazasında artış varsa da, bu durum bennak sayısında görülen artıştan kaynaklanmaktadır.

Reaya üzerine kayıtlı toprak miktarları.

Kaza İsmi	Arım			Niksar			Tokat			Sivas		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Kırsal Nefer Tasarrufundaki	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı
Çift	72	x	44	77,5	x	47	404	320	271	72	14	29
Nim	1597	x	1013	867	x	531,5	2206	1581	1631	686	317,5	567
Bennak	574	x	440	282,5	x	398	696	585	1268	549	346	1935
Caba	1221	x	2896	649	x	2151	2206	5401	5367	2953	3100	2377
Zevle	0	x	5	0	x	0	1	1	1	0	0	0
Belirsiz	225	x	837	40	x	914	376	412	3205	518	457	6042
Mücerred	1179	x	3841	508	x	3571	2286	5022	9355	1370	1659	4134
Hane Kırsal	3681	x	5225	1902	x	4030	5820	8229	11684	4772	4224	10947
Neferen Kırsal	4860	x	9066	2409	x	7601	8106	13251	21039	6142	5883	15081
Toplam Çift Adedi (Çift ve Nimlerin dönüştürülmesi)	870,5	x	550,5	511	x	313	1507	1110,5	1086,5	415	173	312,5
Toplam Bennakların ve Zevlenin 1/4 ile Çifte dönüştürülmesi	143,5	x	111	70,5	x	99,5	174	144,5	317	137	86,5	484
Dönüştürülmüş Toplam Çift Adedi	1014	x	661,5	581,5	x	412,5	1681	1255	1403,5	552	259,5	796,5

Kaza İsmi	Divriği			Darende			Besni			N. Cevaz		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Kırsal Nefer Tasarrufundaki	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı	Top. Sayı
Çift	137	210,5	99	224	119	54	353	752	655	x	365	433
Nim	386	446	469	301	568	553	131	214	543	x	42	30
Bennak	36	124	298	20	216	352	0	11	0	x	353	699
Caba	463	577	1092	521	612	986	376	624	775	x	0	0
Zevle	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Belirsiz	1423	1616	2275	567	456	320	234	24	2	x	2	6
Mücerred	170	812	825	310	630	833	81	517	866	x	201	472
Hane Kırsal	2445	2973	4233	1633	1971	2265	1094	1625	1975	x	757	1152
Neferen Kırsal	2615	3785	5058	1943	2601	3098	1175	2142	2841	x	958	1624
Toplam Çift Adedi (Çift ve Nimlerin dönüştürülmesi)	330	433,5	333,5	374,5	403	330,5	418,5	859	926,5	x	386	448
Toplam Bennakların ve Zevlenin 1/4 ile Çifte dönüştürülmesi	9	31	74,5	5	54	88	0	2,5	0	x	88	175
Dönüştürülmüş Toplam Çift Adedi	339	464,5	408	379,5	457	418,5	418,5	861,5	926,5	x	474	623

yüzyılın başında % 21,27, yüzyılın sonunda % 16,77. Özellikle Arım ve Niksar’da gayrimüslimlerin yüzyılın sonunda ispençeye tabi kılındıkları da göz önüne alınsa, yinede mevcut bir düşüş aşıkardır.

Arım, Niksar, Tokat ve Sivas kazalarında mevcut toprak üzerindeki aşırı nüfus baskısının bir sonucu olarak, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha da ağırlıklı olarak, çift, nim ve bennakların kardeşler, amca çocukları ya da akraba dışı şahıslarla ortak işlenmeye başlandığı görülmektedir. Ortak olarak yazılan bu kişiler genel itibariyle caba ya da mücerredlerdir. Bu durum, artan nüfusa bağlı olarak aşırı derecede artış gösteren ve işleyecek toprağı bulunmayan cabaların toprak üzerindeki baskısını gösterir. Bu tür kayıtlara Divriği, Darende, Besni ve Nehrülcevaz'da rastlanmamaktadır.

Reaya üzerinde ortak toprak kullanımına dair kayıtların oranları.

Kaza İsmi	Arım									Niksar								
Defterler	1			2			3			1			2			3		
Kırsal Nefer Tasarrufundaki	Top.Sayı	Beca sayısı	Oran	Top.Sayı	Beca sayısı	Oran	Top.Sayı	Beca sayısı	Oran	Top.Sayı	Beca sayısı	Oran	Top.Sayı	Beca sayısı	Oran	Top.Sayı	Beca sayısı	Oran
Çift	72	22	31%	x	x	x	44	43	98%	76	1	1%	x	x	x	47	39	83%
2 Çift	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%
1,5 Çift	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%	1	0	0%	x	x	x	0	0	0%
Çift-Nim	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%
Çift-Bennak	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%
Nim	1577	427	27%	x	x	x	1001	956	96%	835	12	1%	x	x	x	518	474	91%
1,5 Nim	12	3	25%	x	x	x	0	0	0%	18	0	0%	x	x	x	1	1	100%
Nim-Bennak	2	0	0%	x	x	x	4	4	100%	2	0	0%	x	x	x	10	10	100%
Nim-Nim	0	0	0%	x	x	x	3	3	100%	0	0	0%	x	x	x	1	1	100%
Nim-Nim-Bennak	0	0	0%	x	x	x	1	1	100%	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%
Nim-Caba	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%	2	0	0%	x	x	x	0	0	0%
Nim-Zevle	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%
Nim-Mücerred	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%	1	0	0%	x	x	x	0	0	0%
Bennak	572	114	20%	x	x	x	433	368	85%	279	5	2%	x	x	x	386	257	67%
1,5 Bennak	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%	1	0	0%	x	x	x	0	0	0%
2 Bennak	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%
Bennak-Bennak	0	0	0%	x	x	x	1	1	100%	0	0	0%	x	x	x	2	2	100%
Caba	1221	8	1%	x	x	x	2896	2	1%	647	0	0%	x	x	x	2151	2	1%
Zevle	0	0	0%	x	x	x	5	3	60%	0	0	0%	x	x	x	0	0	0%
Belirsiz	225	3	1%	x	x	x	837	0	0%	40	6	15%	x	x	x	914	6	1%
Mücerred	1179	3	1%	x	x	x	3841	1	1%	507	1	1%	x	x	x	3571	1	1%
Neferen Kırsal (Toplam Beca sayısına oranı)	4860	580	12%	x	x	x	9066	1382	15%	2409	25	1%	x	x	x	7601	793	11%
Hane Kırsal (Toplam Beca sayısına oranı)	3681	580	16%	x	x	x	5225	1382	27%	1902	25	1%	x	x	x	4030	793	20%
Çift-Nim-Bennak ların kendi beca toplamına oranı	2235	566	25%	x	x	x	1487	1376	93%	1215	18	2%	x	x	x	965	784	81%

Reaya üzerinde ortak toprak kullanımına dair kayıtların oranları.

Kaza İsmi	Tokat									Sivas								
Defterler	1			2			3			1			2			3		
Kırsal Nefer Tasarrufundaki	Top.Sayı	Beca sayısı	Oran	Top.Sayı	Beca sayısı	Oran	Top.Sayı	Beca sayısı	Oran	Top.Sayı	Beca sayısı	Oran	Top.Sayı	Beca sayısı	Oran	Top.Sayı	Beca sayısı	Oran
Çift	390	69	18%	305	246	81%	255	242	95%	66	10	15%	14	10	72%	29	18	62%
2 Çift	1	0	0%	2	2	100%	2	2	100%	3	0	0%	0	0	0%	0	0	0%
1,5 Çift	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%
Çift-Nim	10	0	0%	6	6	100%	8	6	75%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%
Çift-Bennak	2	0	0%	5	3	60%	4	3	75%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%
Nim	2141	328	15%	1515	1161	77%	1574	1425	91%	683	67	10%	306	209	68%	563	225	40%
1,5 Nim	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	1	1	100%	0	0	0%
Nim-Bennak	54	6	11%	47	42	89%	26	24	92%	3	1	33%	10	3	30%	2	1	50%
Nim-Nim	0	0	0%	6	6	100%	9	8	89%	0	0	0%	0	0	0%	1	0	0%
Nim-Nim-Bennak	0	0	0%	0	0	0%	2	2	100%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%
Nim-Caba	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%
Nim-Zevle	1	1	100%	1	0	0%	1	1	100%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%
Nim-Mücerred	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%
Bennak	638	39	6%	525	321	61%	1226	570	47%	546	5	1%	336	148	44%	1933	320	17%
1,5 Bennak	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%
2 Bennak	0	0	0%	0	0	0%	3	2	67%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%
Bennak-Bennak	1	0	0%	4	4	100%	2	2	100%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%
Caba	2206	4	1%	5401	23	1%	5367	18	1%	2953	4	1%	3100	1	1%	2377	0	0%
Zevle	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%	0	0	0%
Belirsiz	376	12	3%	412	10	2%	3205	3	1%	518	2	1%	457	2	1%	6042	0	0%
Mücerred	2286	9	1%	5022	6	1%	9355	6	1%	1370	1	1%	1659	1	1%	4134	1	1%
Neferen Kırsal (Toplam Beca sayısına oranı)	8106	468	6%	13251	1830	14%	21039	2314	11%	6142	90	1%	5883	375	6%	15081	565	4%
Hane Kırsal (Toplam Beca sayısına oranı)	5820	468	8%	8229	1830	22%	11684	2314	20%	4772	90	2%	4224	375	9%	10947	565	5%
Çift-Nim-Bennak ların kendi beca toplamına oranı	3223	443	14%	2416	1791	74%	3112	2287	74%	1301	83	6%	667	371	56%	2528	564	22%

Yukarıdaki tabloya bakıldığında, 16. yüzyılın başında kısmi olarak baskı altında olan çift, nim ve bennaklar, yüzyılın sonuna gelindiğinde daha fazla baskı altına girmiştir.²⁸² Bu bağlamda, reaya üzerindeki ortak toprak kullanımına dair kayıtların toplam oranlarına bakıldığında, durum daha da açıklık kazanmaktadır. Özellikle çift ve nimlerin üzerindeki baskı % 80-90'a çıkmıştır. Aşağıdaki mevcut tablo bu durumu açıklar mahiyettedir.

²⁸² Bu baskıya karşın, toprak bütünlüğünü bozmamak için toprak bir kişi üzerine kaydedilip, ortak kullanıma dair kayıtlar düşülmektedir, bkz. Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü ...”, s. 521.

Reaya üzerinde ortak toprak kullanımına dair kayıtların toplam oranları.

Kaza İsmi	Arım			Niksar			Tokat			Sivas		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Kırsal Nefer Tasarrufundaki	Oran	Oran	Oran	Oran	Oran	Oran	Oran	Oran	Oran	Oran	Oran	Oran
Çift-Nim-Bennakların kendi beca toplamına oranı	25%	x	93%	2%	x	81%	14%	74%	74%	6%	56%	22%

Toprak üzerindeki nüfus baskısının bir diğer yansıması, zemin miktarlarında kendini göstermektedir. Nehrülcevaş nahiyesinde zemin kaydı bulunmamaktadır. Divriği, Darende ve Besni kazalarında ise önemsiz sayılabilecek miktarda zemin kaydı bulunmaktadır. Zeminlerin yoğun olarak bulundukları kazalar ise Arım, Niksar, Tokat ve Sivas'tır. Adı geçen kazalarda mevcut zemin sayıları yüzyıl içerisinde iki katına çıkmıştır. Zemin sayısında görülen artış, mevcut toprakların parçalanması suretiyle elde edilmiş olabileceği gibi, yeni toprakların tarıma açılması ile de elde edilmiş olabilir. Hattı zatında, mevcut zeminlerin önemli bir kısmı cabalar tasarrufundadır. Bu durum, toprak üzerindeki nüfus baskısının bir başka göstergesidir.

Araştırma sahamızdaki zemin kayıtları (zemin, el-mevkuf / mevkuf zemin, el-müşellemiyye zemin vs.)

	Arım			Niksar			Tokat			Sivas		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Zemin Aded	1564	x	2021	327	x	625	496	1669	1573	179	356	371
Belirsiz	34	x	75	20	x	20	25	54	50	2	7	35
Kıt'a	0	x	12	8	x	13	16	17	27	0	0	0
Çift	200,5	x	108,5	16	x	26	67,5	162	162	10	2	14
Çift-Bennak	0	x	0	0	x	0	0	0	1	0	0	0
Nim	1138,5	x	1490	232	x	339,5	316	989	872	106	148	125
Çift ve Nim	0	x	0	0	x	0	0	1	1	0	0	0
Zevle	0	x	1	0	x	3	0	1	1	0	0	0
Zevle-Nim	0	x	0	0	x	1	0	0	0	0	0	0
Bennak	197	x	303	60	x	138	75	303	294	59	138	133
Mud	21	x	6	0	x	21	17,5	57	65,5	4	45	55
Kilelik	10	x	182	10	x	984	45	1975	2305	0	879	992
Öküzlük	53	x	34	0	x	9	5	19	15	5	1	6
Nim-Bennak	1	x	3	0	x	2	2	15	17	0	0	0
Çifte dönüştürülmüş zemin miktarı ²⁸³	851	x	959	150	x	248	254,5	778	721	77	124,5	126

²⁸³ Zeminler çifte dönüştürülürken, 200 kile 1 çift; 10 mud 2 öküzlük; 1 kıt'a 20 kilelik; 1 belirsiz ise 20 kilelik (kilelik olarak kaydedilen zeminlerin ortalaması olduğu varsayılmıştır) yer olarak ele alınmıştır.

Araştırma sahamızdaki zemin kayıtları (zemin, el-mevkuf / mevkuf zemin, el-müşellemiyye zemin vs.)

	Divriği			Darende			Besni			N. Cevaz		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Zemin Aded	1	0	10	4	0	22	3	1	1	0	0	0
Belirsiz	0	0	6	2	0	1	2	0	0	x	0	0
Kır'a	2	0	1	3	0	0	1	0	0	x	0	0
Çift	0	0	4,5	0	0	9	0	1	2	x	0	0
Çift-Bennak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Nim	0	0	1	0	0	12	0	0	0	x	0	0
Çift ve Nim	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Zevle	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Zevle-Nim	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Bennak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Mud	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Kilelik	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Öküzlük	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Nim-Bennak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Çifte dönüştürülmüş zemin miktarı ¹⁹	0,2	0	6	0,5	0	15	0,3	1	2	x	0	0

İncelediğimiz tahrirlerde, toprak üzerindeki nüfus baskısına verilebilecek bir diğer örnek ise “baltalık” kayıtlarıdır. Yerleşme isimlerinden sonra adları kaydedilen bazı reayanın üzerinde “balta yeri X kilelik” şeklinde kayıtlar düşülmüştür. Bazı yerleşmelerde ise, “mezkur karyenin hududunda reayası kuhiden feth ittüğü yerlerin mahsulu ve rusumu ve karye-i mezbureye sonradan gelüb tavattun iden reayanın rusumu karye-i mezbure hasılıyla mahsub olduğu kayd olundu” açıklaması olmasına karşın, reayaların üzerinde “X kilelik” şeklinde geçen kayıtlarda açıkça baltalık ifadesi bulunmamaktadır.²⁸⁴ Bu çalışmada, bu tür kayıtlar da baltalık olarak ele alınmıştır. Ayrıca, belirtilmesi gereken bir diğer husus da, bazı yerleşmelerde bulunan kayıtlarda, adı geçen köyde reayanın dağdan açtığı topraklar bulunduğu belirtilmesine karşın,²⁸⁵ reaya kayıtları üzerinde baltalık toprakların kaç kilelik olduğuna dair açıklamaların bulunmayışıdır.²⁸⁶ Buradan hareketle, baltalık olarak açılan arazi miktarının, aslında, kaydedilenden daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.

Cook, çeşitli tahrir ve kanunnamelerde geçen “taşın ağacın arıdub”, “bir yerün kimesne kökün sökse”, “sonradan kütüğün söküb açılan yerler”, “balta açuğı”

²⁸⁴ Örneğin bkz. KKA TD 33, vrk. 200 a.

²⁸⁵ “mezkur karyenin hududunda reayası kuhiden feth ittüğü yerlerin mahsulu ve rusumu ve karye-i mezbureye sonradan gelüb tavattun iden reayanın rusumu karye-i mezbure hasılıyla mahsub olduğu kayd olundu”.

²⁸⁶ Örneğin bkz. KKA TD 14, vrk. 214 a, 234 b, 235 a, 235 b, 236 b, 239 a, 239 b, 247 b, vd..

ifadelerinin de baltalık tabirini karşıladığını belirtmektedir.²⁸⁷ İncelediğimiz tahrirlerde, baltalığa izafeten daha ziyade “balta yeri” ya da “... reayası kuhiden feth ittüğü ..” tabirleri kullanılmış olsa da, “... boz ve matrab araziden feth olunan ...”,²⁸⁸ “... kuhiden ve boz ve maraziden feth ...”,²⁸⁹ “... an kuhi kuşde ...”²⁹⁰ ifadeleri de kullanılmıştır.

Baltalık tabiri, reaya tarafından tarıma açılan araziye nitelendirmektedir. Baltalık olarak ifade edilen arazi, ağaç veya çalılıklar temizlenerek ya da fiziki olarak tarıma elverişsiz taşlık vs. topraklar, yapılan çalışmalarla ziraata açılarak elde edilmektedir. Yılmaz Kurt, 16. yüzyıl boyunca mülk edinmenin en açık işlediği yolun, “kendi baltasıyla açmak” olduğunu ifade etmektedir.²⁹¹

Araştırma sahamızın mevcut tahrirlerine göre, Divriği, Darende, Besni ve Nehrülceva kazalarında baltalık kayıtları bulunmamaktadır. Yüzyılın başında Arım kazasında mevcut dört baltalık kaydı²⁹² istisna tutulursa, Arım, Niksar, Tokat ve Sivas kazalarında baltalık kayıtlarının yüzyılın ortasında varlığı görülmektedir.

Baltalık kayıtlarının kazalara göre dağılımı.

Baltalık Kayıtları	Arım			Niksar			Tokat			Sivas		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Aded	4	x	236	0	x	237	0	767	322	0	114	70
Kilelik	0	x	1633	0	x	1798	0	8743	3430	0	2778	1379
Bennak Balta Yeri	4	x	6	0	x	4	0	0	16	0	0	0
Mud	0	x	0	0	x	1	0	1	0	0	4	1
Zemin Aded	0	x	7	0	x	5	0	0	6	0	0	0
Mezra Aded	0	x	0	0	x	0	0	0	1	0	0	0
Açıklama Adedi ²⁹³	0	x	19	0	x	16	0	0	24	0	0	7

²⁸⁷ M.A. Cook, a.g.e., s. 79.

²⁸⁸ KKA TD 14, vrk. 47 b.

²⁸⁹ KKA TD 14, vrk. 98 a.

²⁹⁰ KKA TD 10, vrk. 26 a-26 b.

²⁹¹ Yılmaz Kurt, Osmanlı Toprak Yönetimi”, **Osmanlı**, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 64

²⁹² Yüzyılın başına ait tahrirlerde, sadece Arım kazasında baltalık kayıtlarına rastlanmaktadır. Arım kazasında toplam 4 bennak nefer, sahip oldukları toprakları baltası ile açarak elde etmiştir. Bu bağlamda, Eyüb karyesinde 1 bennak (bkz. BOA TD 54, s. 412), Necmeddin karyesinde 2 bennak (bkz. BOA TD 54, s. 413) ve Bey Kilise karyesinde 1 bennak (bkz. BOA TD 54, s. 414)’ın üzerine düşülen “baltası yeri ile” kayıtları, adı geçen toprakların baltalık yolu ile elde edildiğini göstermektedir.

²⁹³ Yerleşmelerde, “mezkur karyenin hududunda reayası kuhiden feth ittüğü yerlerin mahsulu ve rusumu ve karye-i mezbureye sonradan gelüb tavattun iden reayanın rusumu karye-i mezbure hasılıyla mahsub olduğu kayd olundu” şeklinde geçen kayıt adedi.

Baltalık kayıtlarının kazalara göre dağılımı.

Baltalık Kayıtları	Divriği			Darende			Besni			N. Cevaz		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Aded	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Kilelik	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Bennak Balta Yeri	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Mud	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Zemin Aded	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Mezra Aded	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Açıklama Adedi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0

Araştırma sahamızı bir bütün olarak ele alırsak, yüzyılın ortasında mevcut baltalık kayıtlarının % 63,5’u caba, % 15,9’u belirsiz, % 8,2’si mücerredlerin üzerindedir.

Nefer gruplarının sahip olduğu baltalık miktarları.

Kaza İsmi	Arım						Niksar					
Defterler	1		2	3			1		2	3		
	Aded	Kilelik		Aded	Kilelik		Aded	Kilelik		Aded	Kilelik	Mud
TOPLAM	4	0	x	236	1633	0	0	x	237	1798	1	
Çift	0	0	x	2	13	0	0	x	13	76	0	
Nim	0	0	x	45	324	0	0	x	49	289	0	
Nim-Bennak	0	0	x	0	0	0	0	x	0	0	0	
Bennak	0	0	x	27	177	0	0	x	24	177	0	
Caba	0	0	x	131	976	0	0	x	127	1094	1	
Mücerred	0	0	x	17	141	0	0	x	8	49	0	
Belirsiz	0	0	x	1	2	0	0	x	7	113	0	
Bennak Balta Yeri	4	0	x	6	0	0	0	x	4	0	0	
Zemin Aded	0	0	x	7	0	0	0	x	5	0	0	

Kaza İsmi	Tokat						Sivas								
Defterler	1		2			3		1		2			3		
	Aded	Kilelik	Aded	Kilelik	Mud	Aded	Kilelik	Aded	Kilelik	Aded	Kilelik	Mud	Aded	Kilelik	Mud
TOPLAM	0	0	767	8743	1	322	3430	0	0	114	2778	4	70	1379	1
Çift	0	0	7	28	0	2	37	0	0	0	0	0	0	0	0
Nim	0	0	80	535	0	55	492	0	0	0	0	0	0	0	0
Nim-Bennak	0	0	2	8	0	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0
Bennak	0	0	21	87	0	22	246	0	0	0	0	0	0	0	0
Caba	0	0	497	5928	1	164	1960	0	0	62	1437	0	54	1141	1
Mücerred	0	0	67	758	0	28	330	0	0	5	85	0	3	56	0
Belirsiz	0	0	93	1399	0	28	362	0	0	47	1256	4	13	182	0
Bennak Balta Yeri	0	0	0	0	0	16	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Zemin Aded	0	0	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Baltalık olarak geçen 11521 kilelik²⁹⁴ toprağın ise % 64'ü cabaların, % 23'ü belirsizlerin ve % 7,3'ü mücerredlerin tasarrufundadır. Buradan da anlaşılacağı üzere, ziraat yapabilecek toprağa sahip olmayan bir kısım reaya –caba, mücerred, belirsiz-, baltalık yoluyla elde ettiği topraklarda ziraat yapmaktadır. Yüzyılın ortasında, çift, nim ya da bennak miktarı işleyebilecek toprağı bulunan reayaların, adet olarak toplam baltalık kayıtlarındaki payı % 12,4, kilelik olarak baltalık toprağındaki payı % 5,86 iken, yüzyılın sonunda toplam baltalık kayıtlarındaki payı % 29,2'ye, baltalık toprağındaki payı ise % 22,23'e yükselmiştir. Nitekim, ister o yerin reayası olsun, ister dışardan gelmiş olsun dağ ve bozdan açılan yerlerden elde edilen gelirlerin karye hasılına dahil edileceğine dair kayıtların yüzyılın sonunda ortaya çıkmış olması, yeni ziraat alanlarına daha da ihtiyaç duyulduğunu gösterir. Bu tür kayıtların yüzyılın sonunda ortaya çıkması, aynı zamanda toprağın tasarrufuna yönelik hukuki bir sorunun da varlığına işaret eder.

Baltalık toprak tasarruf eden reayanın nefer bilgilerine göre oranları.

Defterler	Bütün Hattın Toplamı			
	2		3	
%	Adet	Kilelik	Adet	Kilelik
Çift	0,8	0,3	2	1,5
Nim	9	4,7	18,2	13,4
Nim-Bennak	0,2	0,06	0,1	0,03
Bennak	2,4	0,8	8,9	7,3
Caba	63,5	64	58	62,8
Mücerred	8,2	7,3	6,8	7
Belirsiz	15,9	23	6	8

Son tahrirlerde, üzerinde çift, nim ve bennak miktarı işleyebileceğı toprağı bulunan kişilerin baltalık toprağındaki payının % 22,23'e yükselmesinden, artık bu dönemde toprak tasarrufunda bulunan şahısların da geçimleri için yeni ziraat alanları arayışı içine girdikleri sonucu çıkarılabilir. Bu sonuç, sadece baltalık kayıtları için değil, zemin kayıtları için de geçerlidir.

²⁹⁴ 2 kile 1 dönüme eşittir, bkz. M.A. Cook, a.g.e., s. 22.

Baltalık topraklarının, yüzyılın ortası ile kıyaslandığında,²⁹⁵ yüzyılın sonunda hem çifte dönüştürülmüş şekliyle, hem de adet olarak azalma göstermesi izafi bir azalmaya işaret eder.

Baltalık toprakların tekabül ettiği çift miktarı²⁹⁶

Kaza İsmi	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			N.Cevaz		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Baltalık kayıtları (çifte dönüştürülmüş)	0	x	8	0	x	9	0	44	17	0	14	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0

Gerçekte ise, böyle bir durumun söz konusu olması, artan nüfusun toprak üzerindeki baskısı göz önüne alındığında ihtimal dışıdır. Nitekim, son tahrirlerde belki de baltalık kayıtlarının oldukça artması sebebiyle, tahrir emini ayrı ayrı kayıtları vermekten imtina ederek karye mahsullerinin sonunda, genel bir açıklama²⁹⁷ yapma gereği duymuştur. Arım, Niksar, Tokat ve Sivas kazalarının son tahririnde toplam 66 yerleşmede bu türden açıklama bulunmaktadır. Özellikle, bu karyelerin ormanlık ve dağlık alanlarda bulunduğu göz önüne alınırsa, günümüzde de zaman zaman yapıldığı gibi artan nüfusun ihtiyacına ve yerleşme bölgesinin coğrafi yapısına göre yeni tarım alanları açılması yoluna gidilmiştir.

Şu ana kadar anlatılanlarla, toprak üzerinde, artan nüfusun bir baskısı olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. 16. yüzyılda reayanın tasarruf ettiği toprak miktarında bir azalma söz konusu olup olmadığı ise, nefer bilgileri, zemin, baltalık ve çiftlik kayıtlarının tekabül ettiği çift miktarının hesaplanması ile tahmini olarak ortaya konulabilir. Yukarıda, nefer bilgilerinin, baltalık ve zemin kayıtlarının tekabül ettiği çift miktarı ilgili tabloların sonunda verilmiştir. Aşağıda ise çiftlik kayıtları ele alınarak, aynı amaca uygun olarak tekabül ettiği çift miktarı hesaplanacaktır.

²⁹⁵ Arım ve Niksar kazaları, orta defterlerinin bulunmaması nedeniyle değerlendirme dışı tutulmuştur.

²⁹⁶ Çifte dönüştürme sırasında 200 kile 1 çift; 1 mud 20 kile olarak kabul edilmiştir. Baltalık bennaklar nefer bilgilerine, baltalık zeminler ise zemin tablolarına dahil olması nedeniyle bu tabloya dahil değildir.

²⁹⁷ “mezkur karyenin hududunda reyası kuhiden feth ittüğü yerlerün mahsulu ve rusumu ve karye-i mezbureye sonradan gelüb tavattun iden reyanın rusumu karye-i mezbure hasılıyla mahsub olduğu kayd olundu”.

Hattımız dahilindeki kazalarda mevcut çiftlik-i X, çiftlik-i (kadimlik) malikane, çiftlik-i kadimlik, çiftlik-i zaviye, çiftlik-i mevkuf, çiftlik-i müsellemiye, çiftlik-i sipahiyan, çiftlik-i nökeran, çiftlik-i mescidlerin toplam adetleri ve ne kadar yere tekabül ettikleri aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Çiftlik-i X, Çiftlik-i (kadimlik) Malikane, Çiftlik-i Kadimlik, Çiftlik-i Zaviye, Çiftlik-i Mevkuf, Çiftlik-i Müsellemiye, Çiftlik-i Sipahiyan, Çiftlik-i Nökeran, Çiftlik-i Mescid

Çiftlikler	Arım			Niksar			Tokat			Sivas		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Toplam Kayıt Adedi	69	x	103	21	x	19	100	91	80	4	0	8
Çift	21	x	56,5	23,5	x	9	83	64	68	2	0	1
Nim	9	x	3	0	x	1	5	2	5	1	0	1
Öküzlük	58	x	81,5	0	x	0	0	0	0	0	0	0
Bennak	1,5	x	4,5	7	x	0	0	0	0	0	0	0
Kıt'a	0	x	0	0	x	0	0	0	0	0	0	0
Kilelik	0	x	0	0	x	10	15	30	45	0	0	0
Belirsiz	11	x	19	4	x	12	15	26	13	1	0	6
Çifte Dönüştürülmüş Çiftlikler²⁹⁸	56	x	102	26	x	11	87	68	72	3	0	2

Çiftlikler	Divriği			Darende			Besni			N. Cevaz		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Toplam Kayıt Adedi	16	8	8	4	3	8	0	3	0	x	0	0
Çift	7	3	5	0	3	4,5	0	0	0	x	0	0
Nim	3	4	3	0	1	5	0	0	0	x	0	0
Öküzlük	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Bennak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Kıt'a	0	0	0	0	0	0	0	7	0	x	0	0
Kilelik	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Belirsiz	7	1	0	4	0	0	0	0	0	x	0	0
Çifte Dönüştürülmüş Çiftlikler³⁴	9	5	7	0,5	4	7	0	1	0	x	0	0

Çiftliklerin yoğun olarak bulunduğu kazalar Arım, Niksar ve Tokat'tır. 16. yüzyılın başına göre sonunda Arım kazasında mevcut çiftlik sayısı yükselmişken Niksar ve Tokat'ta düşüş bulunmaktadır. Tabloda görüldüğü üzere, Arım ve Tokat kazaları dışında, insan-toprak ilişkileri bağlamında çiftlik sayı ve miktarlarının pek önem arz etmediği anlaşılmaktadır.

²⁹⁸ 200 kile: 1 çift; 1 kıt'a: 20 kilelik yer olarak kabul ettik; 1 belirsiz: Kilelik olarak kaydedilen zeminlere bakılarak ortalama 20 kile olarak kabul ettik.

Arım, Niksar, Tokat ve Sivas kazalarında “hasşa çiftlik”ler bulunmaktadır. Hasşa çiftlikler, “sipahinin kendi nam ve hesabına işlettiği ve fakat mülk statüsünde bulunmayan toprak parçalarını” nitelendirmektedir.²⁹⁹ Hasşa çiftlikler, doğrudan sipahi tarafından işlenebildiği gibi, kiraya verilmek suretiyle de işletilebilmektedir. Bu tür çiftlikler, reaya çiftliklerinden farklı usul ve kaidelerle bir takım askeri vazifeler karşılığında çiftçi askerlerin tasarrufuna verilmektedir.³⁰⁰

Araştırma sahasında mevcut hasşa çiftlikler.

Çiftlik-i Hasşa	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			N. Cevaz		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
1 Öküzlük	14	x	10	0	x	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
1,5 Öküzlük	1	x	0	0	x	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
3 Öküzlük	2	x	2	0	x	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
4 Öküzlük	1	x	1	0	x	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
1 Nim	5	x	8	1	x	1	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
1 Çift	1	x	1	0	x	5	44	48	44	23	12	15	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
2 Çift	0	x	0	0	x	0	16	17	16	1	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
3 Çift	0	x	0	0	x	0	2	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
4 Çift	0	x	0	0	x	0	2	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
30 Mud	1	x	0	0	x	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Çiftlik-i Hasşa	0	x	0	0	x	9	0	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Çiftlik-i Hasşa 1	0	x	0	41	x	37	5	3	7	31	26	20	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Çiftlik-i Hasşa 2	1	x	0	1	x	0	84	66,5	73	72	32	44	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Çiftlik-i Hasşa 3	0	x	0	0	x	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Çiftlik-i Hasşa 4	0	x	0	3	x	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Çiftlik-i Hasşa 5	0	x	0	1	x	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Çift-Nim	0	x	0	0	x	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Çifte dönüştürülmüş	21	x	15	60,5	x	59,5	272	239	241	202	108	127	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0

Çiftlik-i Hasşa Malikane	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			N. Cevaz		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
1 Öküzlük	1	x	0	0	x	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Çiftlik-i Hasşa Malikane 1	0	x	0	0	x	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Çiftlik-i Hasşa Malikane 2	0	x	0	1	x	1	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Çifte dönüştürülmüş	0,5	x	0	2	x	2	5	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0

Bir hasşa çiftlik, sipahiye yaklaşık 200 akça gelir getirmektedir.³⁰¹ Emine Erdoğan, 1463 tarihli Ankara tahrir defterinde sıklıkla “bir hasşa çiftlik vardır, ortak

²⁹⁹ Feridun Emecen, **XVI. Asırda Manisa Kazası**, TTK Yay., Ankara 1989, s. 223. Hasşa kaydedilen yerler sadece çiftliklerden müteşekkil olmayıp, bağ, değirmen, çayır gibi yerler de hasşa olabilmektedir, bkz. Deniz Karaman, a.g.m., s. 446. Halil İnalçık, I. Süleyman’dan önce her sipahi tasarrufuna bir çiftlik genişliğinde arazi ve bir bağ, çayır, meyve ağaçları, değirmen verildiğini ifade etmektedir. Hasşa olarak bilinen bu tasarruf biçimiyle sipahinin, bağımlı köylülerin sağladığı emekle bütün bu mal varlığını idare edebileceği düşünülmektedir, bkz. Halil İnalçık, a.g.e., s. 160.

³⁰⁰ İsmet Miroğlu, a.g.e., s. 179.

³⁰¹ Deniz Karaman, a.g.m., s. 449.

dutar” ve “iki hassa çiftlik vardır, ortak dutar” gibi ifadelerin geçtiğini belirterek, “bu tür işletme tarzında timarlıya bu koşullar altında ortaklık kurmuş olan köylü, *ortak* veya *ortakçı* terimleriyle bilinmekteydi. Bu terimlerin arkadaş, iş ortağı gibi anlamları bulunmaktadır. N. Beldiceanu’ya göre, bu sistem padişaha ait büyük hasları, ekabirin haslarını ve büyük vakıf toprakları işleyen ortakçı kullar cemaatinin sistemini hatırlatmaktaydı. Timarlı, ortağının emrine yalnızca toprak vermekle kalmıyor, aynı zamanda çekim hayvanı olarak öküz de vermektedir. Bir timar rezervinde (hassa çiftlik) çalışan bir reayanın öküzlerden başka, toprağı sürme ve ekim için gereken araçları da sipahiden sağlama şansı büyüktür” yorumunu yapmaktadır.³⁰²

Hassa çiftliklere ait tabloya bakıldığında, 16. yüzyılın başına göre sonunda hassa çiftlikler’de bir azalma olduğu görülmektedir. Benzer durum, Ayaş kazasında da vuku bulmuş ve Deniz Karaman bu durumu hassa çiftliklerin giderek tapulu araziye dönüştürülmesi olarak yorumlamıştır.³⁰³

Araştırma sahasında mevcut çiftliklerin tekabül ettiği çift miktarları.

Çiftlikler	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği			Darende			Besni			N. Cevaz		
Çifte dönüştürülmüş	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Çiftlikler	56	x	102	26	x	11	87	68	72	3	0	2	9	5	7	0,5	4	7	0	1	0	x	0	0
Çiftlik-i Hassa	21	x	15	60,5	x	59,5	272	239	241	202	107,5	127	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
Çiftlik-i Hassa Malikane	0,5	x	0	2	x	2	5	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
TOPLAM	77,5	x	117	88,5	x	72,5	364	312	313	205	107,5	129	9	5	7	0,5	4	7	0	1	0	x	0	0

Hassa çiftlikler ve diğer çiftliklerin çifte dönüştürülmesi ile elde edilen tablo yukarıdadır. Mevcut bu tabloya göre, çiftliklerin ağırlıklı olarak bulunduğu kazalar Arım, Niksar, Tokat ve Sivas’tır. Diğer kazalarda çiftlik miktarı ya çok az ya da hiç bulunmamaktadır. 16. yüzyılın sonunda Arım ve Darende kazası dışındaki kazalarda çiftliklerin tekabül ettiği çift miktarında azalma gerçekleşmiştir.

Arım, Niksar, Tokat ve Sivas kazalarında, askeri/muaf grupların genel nüfus içerisinde hatırı sayılır bir yekunde bulunmasına paralel olarak, bu grupların elindeki çiftliklerin miktarda önemli bir sayı teşkil etmektedir. Diğer kazalarda ise muaf

³⁰² Emine Erdoğan, a.g.t., s. 147-148.

³⁰³ Deniz Karaman, a.g.m., s. 449.

gruplarının pek fazla olmaması nedeniyle, bu tür çiftlik kayıtları da önem arzedecek düzeyde bulunmamaktadır.

Yukarıda, ayrı ayrı ele alınan çiftlikler, zeminler, baltalıklar ve reaya üzerine kayıtlı toprakların (nefer bilgilerine göre) çifte dönüştürülmüş miktarları aşağıdaki tabloda verilmiştir. Bu tablodan anlaşılabacağı üzere, ele aldığımız dönem ve idari üniteler içerisinde en fazla toprak miktarı reaya üzerine kayıtlı (nefer bilgilerine göre) olanlara aittir. Toprak sisteminin reaya temeline oturması sebebiyle bu durum gayet doğaldır. Ancak, Arım, Niksar ve Tokat kazalarında, diğerlerinin aksine, reaya nefer bilgilerinin tekabül ettiği çift miktarında yüzyıl sonunda azalma mevcuttur. Buna karşın, zemin ve baltalıkların sayı ve çifte dönüştürülmüş miktarları açısından artışı söz konusudur.

Araştırma sahasında mevcut ekilebilir toprağın tekabül ettiği çift miktarı.

Çifte Dönüştürülmüş	Arım			Niksar			Tokat			Sivas		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Çiftlikler	77,5	x	117	88,5	x	72,5	364	312	313	205	107,5	129
Zeminler	851	x	959	150	x	248	254,5	778	721	77	124,5	126
Reaya üzerine kayıtlılar	1014	x	661,5	581,5	x	412,5	1681	1255	1403,5	552	259,5	796,5
Baltalıklar	0	x	8	0	x	9	0	44	17	0	14	7
TOPLAM	1942,5	x	1745,5	820	x	742	2299,5	2389	2454,5	834	505,5	1058,5

Çifte Dönüştürülmüş	Divriği			Darende			Besni			N. Cevaz		
Defterler	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Çiftlikler	9	5	7	0,5	4	7	0	1	0	x	0	0
Zeminler	0,2	0	6	0,5	0	15	0,3	1	2	x	0	0
Reaya üzerine kayıtlılar	339	464,5	408	379,5	457	418,5	418,5	861,5	926,5	x	474	623
Baltalıklar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0
TOPLAM	348	469,5	421	380,5	461	440,5	419	863,5	928,5	x	474	623

Daha önce de ifade edildiği üzere, Arım, Niksar, Tokat ve Sivas kazalarında önceleri çift resmine bağlı olan gayrimüslim reaya, yüzyılın sonunda ispençeye tabi kılınmıştır. Dolayısıyla yukarıdaki tabloda, adı geçen kazaların, Sivas hariç,³⁰⁴ son tahrirlerinde reaya üzerine kayıtlı çifte dönüştürülmüş toprak miktarlarında eksiklik söz konusudur. Bu şekilde eksik olduğunu düşündüğümüz toprak miktarı, yaptığımız

³⁰⁴ Sivas kazasının son tahririnde mevcut gayrimüslim reaya nefer bilgileri önceki defterlerle kıyaslandığında her hangi bir eksiklik göze çarpmamaktadır.

hesaplamalar ile aşağıdaki tabloya eklenmiştir. Ayrıca, aşağıdaki tabloda Divriği ve Darende kazalarına ait nüfus ve toplam çift miktarına ait rakamlar sadece müslüman reayaya aittir. Ancak, müslim vergi neferi ve müslim hane başına düşen ortalama çift miktarının gayrimüslimlerde de aynı oranda olacağı varsayılmıştır.

Araştırma sahasında mevcut ekilebilir toprak miktarının tekabül ettiği toplam çift miktarı ile vergi neferi ve hane başına düşen ortalama çift miktarı.

Kaza İsmi	Arım			Niksar			Tokat			Sivas			Divriği ³⁰⁵			Darende ³⁰⁶			Besni			N.Cevaz		
Defter	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Toplam Çift	1942,5	x	1745,5 + (112) ³⁰⁷ = 1857,5	820	x	742 + (88) ³⁰⁸ = 830	2299,5	2389	2454,5 + (200) ³⁰⁹ = 2654,5	834	505,5	1058,5	348	469,5	421	380,5	461	440,5	419	863,5	928,5	x	474	623
Kır Nüfusu	4860	x	9061	2409	x	7601	8106	13327	21045	6142	5883	15081	1235	1794	2689	1590	2166	2877	1175	2139	2840	x	958	1624
Vergi neferi başına düşen çift miktarı	0,40	x	0,19 (0,21)	0,34	x	0,10 (0,11)	0,28	0,18	0,12 (0,13)	0,13	0,09	0,07	0,28	0,26	0,16	0,24	0,21	0,15	0,35	0,40	0,32	x	0,5	0,38
Hane Kırsal	3681	x	5225	1902	x	4030	5820	8229	11684	4772	4224	10947	1103	1368	1977	1283	1580	2047	1094	1625	1975	x	757	1152
Hane başına düşen çift miktarı	0,52	x	0,34 (0,36)	0,43	x	0,19 (0,21)	0,40	0,29	0,21 (0,23)	0,18	0,12	0,10	0,32	0,34	0,21	0,30	0,29	0,22	0,38	0,53	0,47	x	0,63	0,54

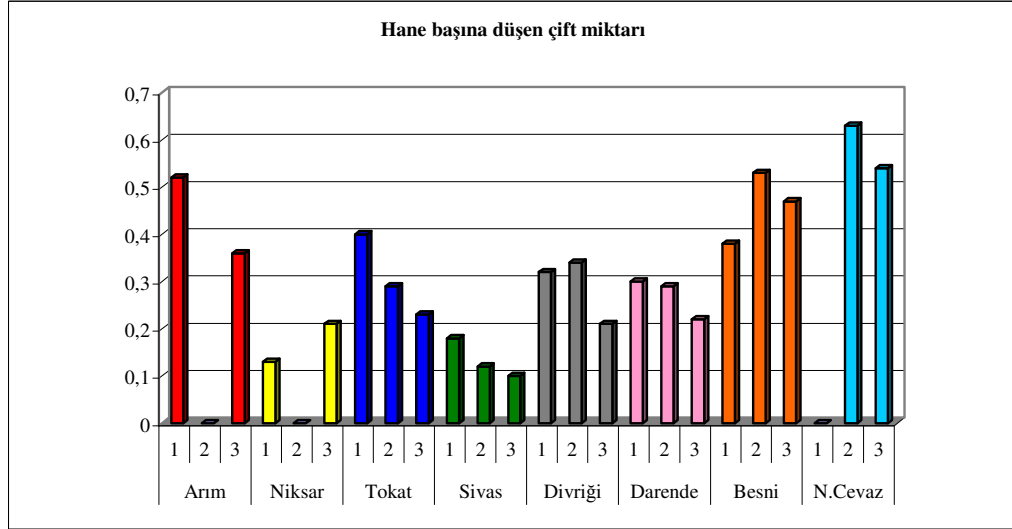
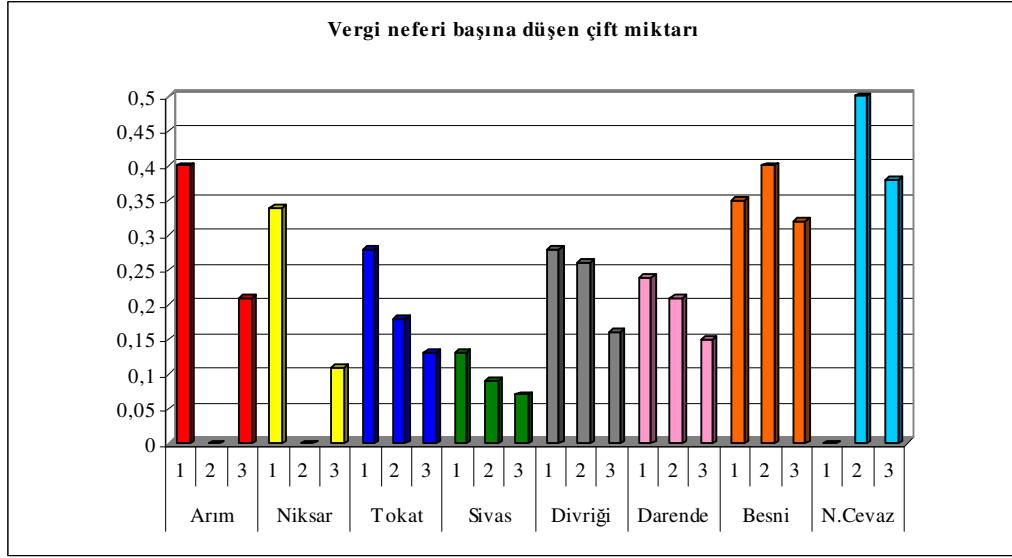
³⁰⁵ Nüfus ve çift bilgileri sadece müslüman reayayı kapsamaktadır.

³⁰⁶ Nüfus ve çift bilgileri sadece müslüman reayayı kapsamaktadır.

³⁰⁷ Gayrimüslim reayaların eksik çift miktarı. Arım kazasında ilk defterde müslüman reayanın mevcut nefer bilgilerinin son defterdeki düşüş oranına göre kıyaslanarak, son defterde gayrimüslim reayanın tahmini olarak 112 çifti olmalıdır. İlk defterde müslim reayanın nefer bilgileri 865 çifte, son defterde ise 657 çifte tekabül etmektedir. Bu düşüş oranı kıstas olarak alındığında, ilk defterde gayrimüslim reayanın nefer bilgileri 148,5 çift iken son defterde 112 çift olmalıdır.

³⁰⁸ Gayrimüslim reayaların eksik çift miktarı. Niksar kazasında ilk defterde müslüman reayanın mevcut nefer bilgilerinin son defterdeki düşüş oranına göre kıyaslanarak, son defterde gayrimüslim reayanın tahmini olarak 88 çifti olmalıdır. İlk defterde müslim reayanın nefer bilgileri 479,5 çifte, son defterde ise 412,5 çifte tekabül etmektedir. Bu düşüş oranı kıstas olarak alındığında, ilk defterde gayrimüslim reayanın nefer bilgileri 102 çift iken son defterde 88 çift olmalıdır.

³⁰⁹ Gayrimüslim reayaların eksik çift miktarı. Tokat kazasında ilk defterde müslüman reayanın mevcut nefer bilgilerinin son defterdeki düşüş oranına göre kıyaslanarak, son defterde gayrimüslim reayanın tahmini olarak en az 200 çifti eksik olmalıdır. İlk defterde müslim reayanın nefer bilgileri 1412 çifte, son defterde ise 1348,5 çifte tekabül etmektedir. Bu düşüş oranı kıstas olarak alındığında, ilk defterde gayrimüslim reayanın nefer bilgileri 269 çift iken son defterde 256 çift olmalıdır. Dolayısıyla, gayrimüslimlerin 200 çifti eksiktir.

Netice itibariyle, araştırma sahamızın bütününde, artan nüfus baskısına bağlı olarak hane başına düşen ortalama çift miktarı düşüş göstermiştir. Hane başına düşen ortalama çift miktarı yüzyılın başında, kazalara göre, 0,18-0,63 çift arasında iken yüzyılın sonunda 0,10-0,54 çift aralığına gerilemiştir. Hane başına düşen çift miktarının nispeten düşük olmasında etken, topraksız (sahip oldukları zemin ve baltalıklar hariç) olarak nitelendirilen cabaların da haneye dahil edilmiş olmasıdır.

Cook, çalışma alanı olan Aydın, Hamid ve Rum bölgelerinde yaptığı incelemelerde nüfus artışına oranla toprağın çok fazla artmadığını ortaya koymuştur. Cook'un belirttiği üzere, araştırma sahasında, bir köylünün tasarruf ettiği arazi

miktarı bir çiftin yarısından fazla değildir ve 16. yüzyılın sonlarına doğru bu üçte bire ya da dörtte bire kadar düşmüştür ki yaklaşık orta kalitede 30 dönüm toprağa tekabül eder. Cook, bu miktar toprağın o dönem için yeterli görülebileceğini ifade etmektedir.³¹⁰ Cook'un bulguları ile bizim inceleme sahamızdaki veriler birbirini tamamlar niteliktedir. Nitekim, artan nüfus baskısına bağlı olarak, bir hanenin tasarrufunda bulunan toprak miktarı araştırma dönemimizde düşüş göstermiştir.

Huricihan İslamoğlu-İnan, "Fakat Cook'un bulgularına dayanarak onaltıncı yüzyılın sonlarında köylü üretimi üzerindeki ana sınırlayıcı unsurun toprak kıtlığı olduğu sonucuna varabilir miyiz?" sorusuna cevap arayarak böyle bir olguya varılamayacağını iddia etmektedir.³¹¹ Fakat, gerek baltalık gerekse toprağın ortak kullanımına dair kayıtların yüzyılın sonunda önem arz edecek düzeye ulaşmış olmasının toprağın üzerindeki nüfus baskısından başka açıklaması mümkün gözükmemektedir.

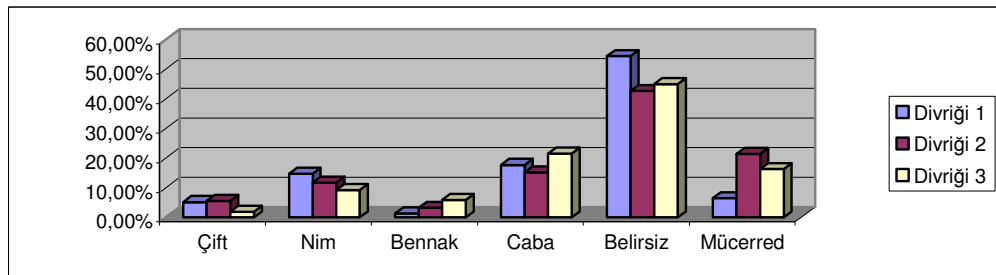
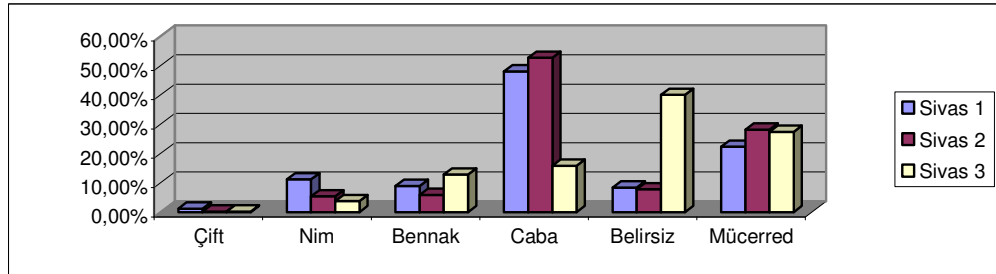
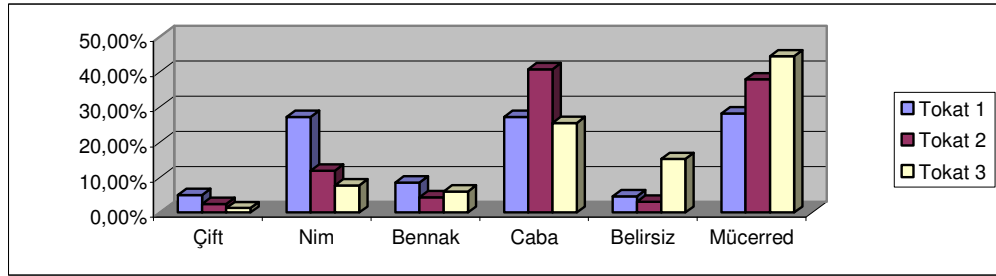
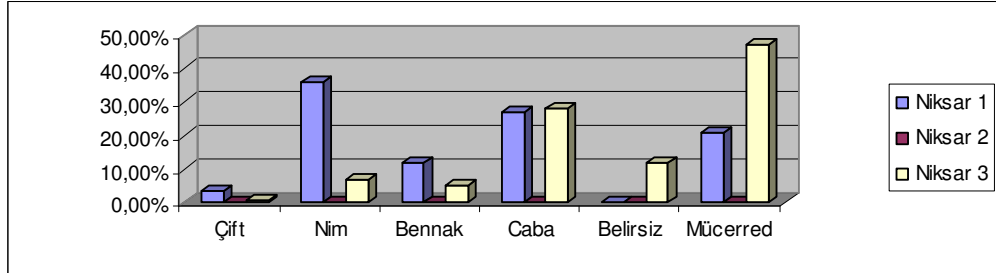
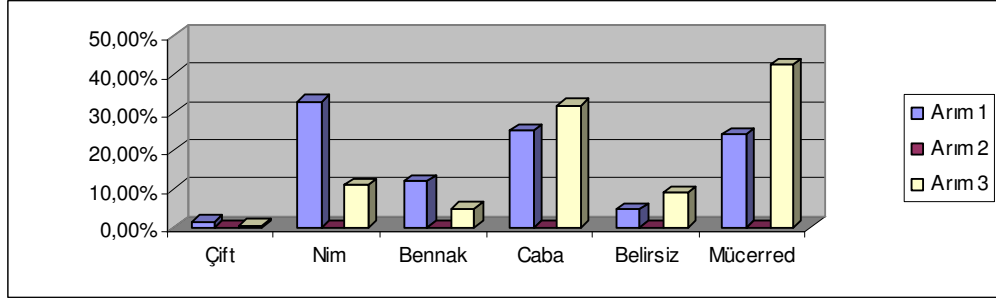
Genel bir değerlendirme yapacak olursak, toprak tasarruf şekillerine göre yapılan tasnif açısından Arım, Niksar, Tokat ve Sivas kazaları benzerlik göstermektedir. Toprak-insan ilişkisi kapsamında bu idari üniteler aynı kategoride değerlendirilebilir. Keza, incelediğimiz alandaki diğer idari ünitelerden Divriği ve Darende diğer bir kategori oluştururken, Besni kazası ve Nehrülceviz nahiyesi ise farklılık arz etmektedir. Genel olarak üç ayrı kategoride yer alan bu kazalardan ilk kategoriyi oluşturanlarda toprak tasarruf eden çift sahipliği oranında ilk defterle son defter arasında yaklaşık % 40-50 kadar bir azalma söz konusudur. Sayı itibarıyla zaten ekilebilir toprakların çok az bir kısmını oluşturan çift sahipliğindeki bu azalma, toprakların verimi ile ilgili olduğu gibi, ekilebilir alanda mükim olan nüfusun artışı ile de ilgilidir. Nüfus arttıkça, çift tasarruf edenlerin oranı düşmektedir. Benzer değerlendirme, daha az miktarda toprak tasarruf eden, fakat vergi nüfusunun çoğunluğunu temsil eden nim ve bennaklar için de geçerlidir. İkinci kategoride yer alan Divriği ve Darende bölgesi için de tasarruf edilen topraklarda nüfus artışına paralel olarak ekilebilen arazinin artmadığı aşıkardır. Ancak bu durum, bölgenin demografik yapısı ve coğrafi şartları ile ilgilidir. Bu nedenle, birinci kategoride yer

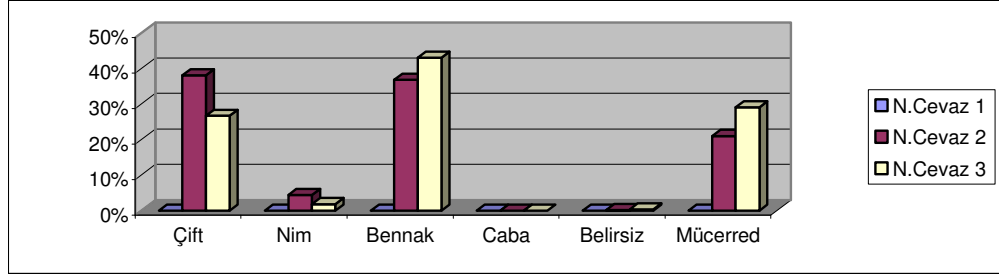
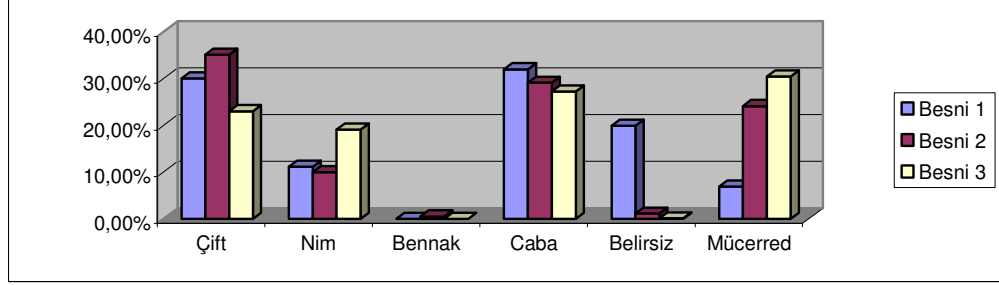
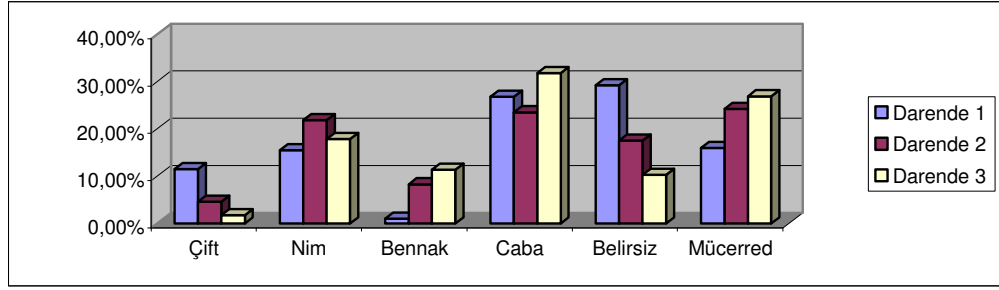
³¹⁰ M.A. Cook, a.g.e., s. 11.

³¹¹ Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 179-184.

alan kazlardaki gibi çift hariç, toprak tasarruf biçimlerinde istikrarlı bir tablo yoktur. Nitekim, artan nüfusun toprak ihtiyacını temin yolunda bir zorunluluğun gereği olarak, birinci kategoride yer alan kazalarda görülen “baltalık” yeri açmaya yönelik kayıtlara bu iki kazada rastlanmaz. Bu nedenle, incelediğimiz bölgelerin ortasında yer alan bu iki kaza, adeta bir geçiş coğrafyasıdır. Nitekim, üçüncü kategori diyebileceğimiz, daha güneyde yer alan Besni ve Nehrülceva’da coğrafi yapı tamamen değişik özellikler arz etmektedir. Bu bölgeler, kuzeyinde yer alan idari ünitelere nazaran daha verimli, sulak alanlara ve ovalara sahiptir. Bu nedenle, diğerlerinin aksine, bu iki kazada çift tasarruf edenlerin sayısında, diğer tahrirlere göre biraz azalma görülse de, bu azalma, nüfus artışı göz önüne alındığında, önemsiz bir orana tekabül etmektedir. Caba ve bennaklarda görülen istikrarsız oranlar ise, bölgenin göç alması ile doğrudan ilişkilendirilebilir. Besni ve Nehrülceva’da, toprak bölüşümünün bir göstergesi olan “beca” türü kayıtlara rastlanmaması, “zemin”lerin bulunmaması gibi hususlar ekilebilir toprakların yoğun bir nüfus baskısına maruz kalmadığının bir diğer göstergesidir. Halbuki, Arım’dan Darende’ye kadar olan bölgelerde (Arım, Niksar, Tokat ve Sivas kazaları) yeni baltalıkların açılması, zemin kayıtlarındaki artışlar, toprağa olan talebin ne derece yoğun olduğunu göstermektedir. Bu yeni açılan tarım arazilerinin de toprak-nüfus nispetini karşılayamaz hale gelmesi, “beca” türü kayıtlar ile daha belirgin bir hal alır. Ekilebilir arazinin birim ünitesini bozmadan aynı yerin hane sahipleri arasında dönüşümlü işlenmesi veya hariçten ziraat edenlerle paylaşılması, ekilebilir arazinin nüfus artışı karşılayamadığını açıkça göstermektedir. Dolayısıyla, tarımla uğraşan köylüler, gittikçe yoksullaşmakta ve bu durum devletin iktisadi düzenini sarstığı gibi, sosyal yapıyı da etkilemektedir. Son defterlerde, “belirsizler” kategorisindeki artışlar veya gayrimüslim nüfusun kayıtlarının daha düzensiz tutulması (toprak tasarruf biçimlerinin kayıt edilmemesi) belki de bu durumla ilgilidir. Caba ve mücerredlerdeki artışlar da bu düzensizlikle ilgili olduğu kadar, bölgedeki nüfus artışı ve göçlerle izah edilebilir.

Kazalara göre nefer gruplarının toplam nüfus içerisindeki oranları.

SONUÇ

Kaza ya da sancak bazında yapılan çalışmaların değeri göz ardı edilmemesine karşın, artık tahrir çalışmalarının daha geniş bölgeler üzerinde karşılaştırılmalı yapılması gerekliliği, tahrir konusunda uzman pek çok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir.

Bu çalışma, şimdiye kadar yapılan kaza/sancak çalışmalarından farklı bir bakış açısı ile yapılmıştır. Bunda hiç şüphesiz en önemli etken, çalışma sahasının genişliği ve kullanılan tahrir defteri sayısının fazlalığıdır. Bu çalışmada, Osman Gümüüşçü'nün Larende Kazası araştırmasında uyguladığı metod esas alınmasına karşın, çok sayıda kazanın çalışılması hasebiyle, Osman Gümüüşçü'den farklı olarak “mukayese” üzerinde durulmuştur. Yerleşme ve nüfus bölümlerinde, doğal ortam ile karşılıklı etkileşim ortaya konmaya çalışılmış ve bunların kazalara yansması incelenmiş, bunu yaparken de “**dağılışı, nedensellik ve kıyaslama**” ilkeleri uygulanmıştır.

Netice itibariyle, bu çalışmada ortaya çıkan başlıca sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

Araştırma sahamıza ait şehirlerin önemli bir kısmında iktisadi açıdan bir büyüme söz konusudur. Genel anlamda, şehir nüfuslarında yüzyıl boyunca artış mevcut olup, nüfus artışına paralel olarak da şehirlerde fiziki anlamda bir gelişme söz konusudur. Bu gelişme, hiç şüphesiz her bir şehrin iktisadi kapasitesiyle doğrudan alakalı olmuştur.

16. yüzyılda köy sayılarında bir artış göze çarpmaktadır. Kazalarda gerçekleşen yıllık nüfus artış oranına göre bu sayı her kazada değişmektedir. Hattımız dahilinde, köye dönüşen 247 mezranın 128'si köye dönüşmeden önce meskun değilken, köye dönüşen 109 yerleşme meskun hale gelmiştir. Dolayısıyla, bir yerleşmenin köy olarak kaydedilmesi için nüfus “önemli” bir etken olmuştur.

Genel olarak, 16. yüzyılın başında köy olarak kaydedilen yerleşmelerin mevcudiyetlerini büyük ölçüde devam ettirdikleri görülmektedir. Araştırma sahamızda yüzyılın başında kayıtlı toplam 963 köyün % 92'si (882 adet) köy olarak yüz yıl boyunca varlıklarını korumuşlardır. Yerleşme devamlılığı açısından ise, yüzyılın başında kayıtlı köylerin % 95'i (910 adet) mevcudiyetlerini (mezraya dönüşmüş olsalar dahi) devam ettirmişlerdir.

Yüzyılın başına ait defterlerle yüzyılın sonuna ait defterler kıyaslandığında, mezra sayılarında ne çok belirgin bir artış ne de çok belirgin bir düşüş gözükmemektedir. 16. yüzyılın sonunda Niksar, Tokat, Divriği, Darende ve Besni kazalarında mezra sayısında yüzyılın başına göre cüzi bir sayıda artış bulunmasına karşın, Arım, Sivas ve Nehrülceva' da cüzi bir düşüş bulunmaktadır. 16. yüzyılın başına göre yüzyılın sonunda mezra sayılarında belirgin bir artış-düşüş görülmemesine karşın, yüzyıl içerisinde önemli sayıda mezra ortadan kalkmış ya da kurulmuştur. Mezraların yüzyıl boyunca istikrarlı bir mevcudiyet ortaya koydukları söylenemez. Araştırma sahamızda meskun mezraların yaklaşık % 53'ü zaman içerisinde köye dönüşmüşlerdir.

Genel itibariyle, kırsal bölgelerin yıllık nüfus artış hızı şehirlere nispetle daha fazla olmuştur. Araştırma sahamızda, kırsal bölgelerin yıllık nüfus artış hızları genel nüfus artış hızının biraz üzerinde, fakat hat boyu dengeli bir şekilde gitmişken, şehirlerde yerel şartlara bağlı olarak bu durum farklılık arz etmiştir.

Niksar, Tokat, Sivas ve Darende şehirlerinde müslim nüfus gayrimüslimlere göre daha hızlı artmıştır. Buna karşın, Divriği ve Besni şehirlerinde gayrimüslimlerin nüfus artış hızı daha fazla olmuştur. Her şehrin kendi yerel şartlarına bağlı olarak müslim-gayrimüslim nüfus artış hızı değişmiştir.

Kırsal bölgelerin tamamında, şehirlerden farklı olarak, müslüman nüfus artış hızı genel nüfus artışının üzerinde ve hat boyu paralel bir şekilde cereyan etmiştir. Fakat, Darende ve Nehrülceva kırsalında gelişen yerel şartlara bağlı olarak diğer kazaların aksine gayrimüslim nüfus artışı genel nüfus artışının çok altında kalmıştır.

Hattımızdaki şehir nüfusunun kırsala oranları % 13 ile % 25 arasında değişmektedir. Şehir kır oranlamasında, yüzyıl boyunca Divriği'den kuzeye doğru olan hatta belirli bir düzen görülmektedir. İnceleme yaptığımız hatta, yüzyılın başından sonlara doğru gidildikçe şehir nüfusunun kırsala göre oranı düşüş gösterir. Fakat bu düşüş, çok keskin bir düşüş değildir. Ayrıca, dikkat çeken bir husus da kuzeyden güneye doğru inildikçe şehir nüfusunun kır nüfusuna oranının yükselme eğilimi göstermesidir.

Müslümanların birlikte olduğu vergi nüfus aralığı, ilk ve ikinci defterde maksimum 100-199, son defterde ise 2 mahalle ile 200-299 aralığındadır. Müslümanların aksine gayrimüslimler, gittikçe kalabalıklaşan mahallelerde beraber oturmayı tercih etmişlerdir. Gayrimüslimlerin, ilk defterde bulundukları maksimum vergi nüfus aralığı 300-399'dur. Orta ve son defterde 400-499 ve 500-599 vergi nüfus aralığında gayrimüslim mahaller bulunmaktadır. Yeni kurulan mahallelere bakıldığında da, 38 mahallenin 35 tanesi müslüman, 3 tanesi gayrimüslim mahallesidir. Buradan hareketle, gayrimüslimlerin daha çok kalabalık gruplar halinde yaşamayı tercih ettikleri varsayılabilir.

16. yüzyılın sonlarında, meskun yerleşmelerin nüfussal açıdan bir değişim yaşadığı görülmektedir. Nüfusu az olan meskun yerleşme sayısı yüzyılın sonuna doğru önemli ölçüde azalma göstermiştir. Hattımızda, 16. yüzyılın her üç döneminde de meskun köylerin ağırlıklı nefer aralığı 10-49'dur. Bu nüfus aralığını kendi içerisinde 10-19, 20-49 olarak ayırdığımızda, yüzyılın başında her kazada farklı aralık ağırlıklı iken, yüzyılın sonunda 20-49 nefer aralığı bütün kazalarda daha ağırlık kazanmıştır. Buna karşın, yüzyılın başında kazaların meskun yerleşmelerinde önemli bir oranda pay tutan 1-9 nefer nüfus aralığının, yüzyılın sonlarına doğru gidildikçe payında azalma olduğu görülmektedir. Bu durumun böyle olmasında hiç şüphesiz artan nüfusun etkisi bulunmaktadır. Araştırma sahamızda, yüzyılın başında meskun yerleşmelerin seyrek nüfuslu olmasına karşın, yüzyılın ortasına ve sonuna gelindiğinde artık yerleşmelerin kalabalıklaştığı görülmektedir. Bu bağlamda, 100+ nefere sahip yerleşme sayısı 39'dan 132'ye çıkmıştır. Meskun yerleşmelerin kalabalıklaşmasında, güvenlik kaygısı da bir etken olmuştur.

16. yüzyıl boyunca, araştırma sahamızdaki kazalarda gayrimüslim nüfusun oranında bir azalma söz konusudur. Bunda etken olan ise, bölgelere yapılan müslüman göçün daha fazla olması yanında, konar-göçerlerin yerleşik hayata geçmesi ve müslüman nüfusun yıllık artış oranının gayrimüslimlere göre daha hızlı gitmesidir. Hat boyu sadece 38 ihtida hareketinin olması nedeniyle, gayrimüslim oranının düşüşünde ihtidanın bir etkisi olmamıştır.

Osmanlı devletinin 16. yüzyıl sosyal ve ekonomik tarihi için “tahrir defterleri” önemli kaynaktır. Fakat, tahrir defterleri kullanılarak Osmanlı devletinin 16. yüzyıldaki göç durumu tam anlamıyla sistematik ya da çalışma metodu olarak ortaya konmuş değildir. Bu bağlamda, yaptığımız inceleme sonucunda, 16. yüzyıl Anadolu’sunun sanıldığı gibi aksine çok hareketli bir nüfusa sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Yapılan göçlerin büyük bir çoğunluğu ekonomik temelli olup, genel itibarı ile toplu olmaktan ziyade ferdidir. 16. yüzyılda göç hareketleri, sadece şehir merkezlerine yönelik olmayıp, şehirden şehre, şehirden kırsala, kırsaldan şehre ve kırsaldan kırsala da yapılan göçler mevcuttur. Hattı zatında, bazı mücerred göçmenler bulunsa da, genel olarak göçmenler aileleri ile birlikte hareket etmişlerdir. Buradan hareketle göçmenlerin geçici olmaktan ziyade göç ettikleri bölgeye kalıcı geldiklerini söyleyebiliriz.

Araştırma sahamızın bütününde, artan nüfus baskısına bağlı olarak hane başına düşen ortalama çift miktarı düşüş göstermiştir. Hane başına düşen ortalama çift miktarı yüzyılın başında, kazalara göre, 0,18-0,63 çift arasında iken yüzyılın sonunda 0,10-0,54 çift aralığına gerilemiştir. Toprak üzerindeki nüfus baskısına bağlı olarak özellikle yüzyılın ortasından itibaren gerek zemin gerekse baltalık kayıtlarında artış bulunmaktadır. Toprak üzerindeki nüfus baskısının bir diğer yansıması ise toprağın ortak kullanımına dair kayıtların yüzyılın sonunda önemli ölçüde artış göstermesidir.

KAYNAKÇA

I- Yayınlanmamış Arşiv Kaynakları:

- a) İstanbul Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi:
- Tahrir Defterleri No: 54, 79, 287, 408, 252, 71, 123, 997, 163, 156
- Mühimme Defterleri No: 3, 9
- b) Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi:
- Tahrir Defterleri No: 33, 10, 14, 153, 142, 161

II- Yayınlanmış Arşiv Kaynakları:

- 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1993
- 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1997
- 373 Numaralı Ayıntab Livası Mufassal Tahrir Defteri (950/1543)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2000

III- Basılmış Kaynaklar:

- Aşık Paşazade, **Aşık Paşazade Tarihi**, İstanbul 1332 (Hicri)
- BARKAN, Ömer Lütfi, **Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I Kanunlar**, İstanbul 1943
- BARKAN, Ömer Lütfi – MERİÇLİ, Enver, **Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri I**, TTK Yay., Ankara 1988
- İNALCIK, Halil, **Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid**, TTK Yay., Ankara 1987
- YİNANÇ, Refet – ELİBÜYÜK, Mesut, **Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)**, Gazi Üniversitesi Yay. No: 31, Ankara 1983

IV- İncelemeler:

- ACUN, Fatma, “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, I, 1999
- AÇIKEL, Ali – SUSAM, Tekin, “Artukabad Kazasının Yerleşim ve Nüfus Yapısı (1455-1600)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XVIII, S. 2, İzmir 2003

- AÇIKEL, Ali, “Şer’iyye Sicillerine Göre Tokat’ta İhtida Hareketleri (1722-1897)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 23, Erzurum 2004
- AFYONCU, Erhan, “Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 11, 2003
- AKAR, Hasan – GÜNEŞ, M. Necati, **Niksar’da Vakıflar ve Tarihi Eserler**, Niksar Kaymakamlığı-Niksar Belediyesi Yay., 2002
- AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye’nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1453-1599)**, II, Ankara 2000
- AKGÜNDÜZ, Ahmed – ÖZTÜRK, Said – BAŞ, Yaşar, **Darende Tarihi**, İstanbul 2002
- AKSOY, Erdal, **Yörük ve Türkmenlerin Sosyo-Kültürel Yapısı (Kırıkkale Karakeçili Aşireti Örneği)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001
- AKURGAL, Ekrem, **Anadolu Uygarlıkları**, Net Yay., 1995
- ALKAN, Ahmet, “Fatih Dönemi Osmanlı Şehri”, **Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi**, S. 2, Konya 1988
- ALKAN, Mustafa, “Türkiye’nin Temelleri Ya da Göç”, **Orta Karadeniz Kültürü**, Ankara 2005
- ALKAN, Mustafa, **Adana’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004
- ALP, Sedat, **Hitit Çağında Anadolu**, Tubitak Yay., Ankara 2002
- ARMAĞAN, Mustafa, “Osmanlı Şehrine Kavramsal Bir Yaklaşım”, **Osmanlı**, C. 5
- ARSLAN, Hüseyin, **16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün**, Kaknüs Yay., 1. Basım, 2001
- ATALAY, İbrahim – MORTAN, Kenan, **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, İnkılap Yay., Ankara 2003
- ATALAY, İbrahim, “Türkiye’de Kır Yerleşmelerinin Arazi Degredasyonu Üzerindeki Etkileri”, **Coğrafya Araştırmaları**, C. 1, S. 1, Şubat 1989
- ATALAY, İbrahim, **Genel Beşerî ve Ekonomik Coğrafya**, İzmir 1999
- ATALAY, İbrahim, **Türkiye Jeomorfolojisine Giriş**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1987
- BALGALMIŞ, Abdulkadir, “Divriği”, **İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yay., C. 9, İstanbul 1994
- BALTA, Evangelia, **Rural and Urban Population In The Sancak of Euripos In The Early 16th Century**, Athens 1992
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, **Türkiyat Mecmuası**, X, 1953

- BARKAN, Ömer Lütü, **XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zırai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar**, C. 1, İstanbul 1943
- BAYKARA, Tuncer, “Türklerde ve Anadolu’da Şehir Hayatı”, **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara 1987
- BAYKARA, Tuncer, **Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, IQ Yay., İstanbul 2004
- BEŞİRLİ, Mehmet, **Orta Karadeniz Kentler Tarihi I Tokat**, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Yay., Tokat 2005
- BIJİŞKYAN, P. Minas, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819**, (Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1969
- BİLGİÇ, Emin, “Anadolu’nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler”, **Belleten**, S. 39, Ankara 1946
- BİLGİLİ, Ali Sinan, **Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001
- BOSTAN, Hanefi, “15. ve 16. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskan Hareketleri”, **Trabzon Tarihi İlimi Toplantısı (6-8 Kasım 1998)**, Trabzon, 1999
- BOSTAN, Hanefi, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, TTK Yay., Ankara 2002
- BRAUDEL, Fernand, **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, C. 1, İmge Yay., Ankara 1993
- BULDUK, Üçler, “Çorum Sancağının Osmanlı İdari Teşkilatındaki Yeri-I”, **OTAM**, S. 3, Ankara 1992
- BULDUK, Üçler, **XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Sancağı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993
- CİLLOV, Haluk, **Nüfus İstatistikleri ve Demografinin Genel Esasları**, İstanbul 1960
- COOK, M.A., **Population Pressure In Rural Anatolia 1450-1600**, London Oxford University Pres, Newyork Toronto 1972
- Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sivas**, Sivas Valiliği Yay., Sivas 1998
- ÇALIK, Sıddık, **Çirmen Sancağı Örneğinde Balkanlar’da Osmanlı Düzeni (15-16. Yüzyıllar)**, Bosna-Hersek Dostları Vakfı Yay., Ankara 2005
- ÇETİN, Osman, **Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)**, TTK Yay., Ankara 1994
- ÇINAR, Hüseyin – GÜMÜŞÇÜ, Osman, **Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası**, Çubuk Belediyesi Yay., Ankara 2002
- ÇİÇEK, Kemal, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Yöntem Arayışları”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 97, 1995
- DARKOT, Besim, “Divriği”, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yay., C. 3, İstanbul 1993

- DARKOT, Besim, “Niksar”, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yay., C. 9, İstanbul 1988
- DARKOT, Besim, “Samsun”, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yay., C. 10, İstanbul 1993
- DARKOT, Besim, “Sivas”, **İslam Ansiklopedisi**, MEB. Yay., C. 10, İstanbul 1993
- DARKOT, Besim, “Türkiye’de Nüfus Hareketleri”, **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, C. 2, S. 5-6, İstanbul 1953
- DARKOT, Besim, **Türkiye İktisadi Coğrafyası**, İstanbul 1958
- DARLİNG, Linda T., “Mali Belgeler ve Osmanlı tarihi: Yeni Bin Yıl İçin Bazı Hedefler”, **Osmanlı**
- DEL MONTE G.F. – TİSCHLER J., **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI**, 1978
- DEMİR, Mustafa, **Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri**, Ege Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1996
- DEMİR, Nilüfer, **Birey, Toplum, Bilim: Sosyoloji Temel Kavramlar**, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 2004
- DOĞRU, Halime, **XV. – XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi**, TTK Yay., Ankara 1997
- DOĞRU, Halime, **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, Afa Yay., İstanbul 1992
- DURMUŞ, İlhami, “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, **Belleten**, C. 61, S. 231, Ankara 1997
- ELİBÜYÜK, Mesut, “Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak: Mufassal Defterler”, **Coğrafya Araştırmaları**, C. 2, S. 2, Şubat 1990
- ELİBÜYÜK, Mesut, **Matematik Coğrafya Evren, Gezegenler, Dünya, Zaman**, Ekol Yay., Ankara 2000
- EMECEN, M. Feridun, **XVI. Asırda Manisa Kazası**, TTK Yay., Ankara 1989
- EMECEN, M. Feridun, “Osmanlılar’da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler”, **Osmanlı**, C. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999
- EMİROĞLU, Mecdi, “Coğrafi Bölgelere Göre Kırsal Yerleşmelerin Yüzölçümü, Parsel Sayısı ve Genişlikleri İle İlgili Bir Araştırma”, **Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, S. 3-4, Ankara 1971
- ERDEM, İlhan, “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkilerinde Sivas”, **Selçuklular Zamanında Sivas Sempozyumu Bildirileri (29 Eylül-1 Ekim 2005)**, Sivas 2006
- ERDEM, Sargon, “Tokat Kelimesi Üzerine Düşünceler”, **Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)**, Ankara 1987
- ERDOĞAN, Emine, **Ankara’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri’nin Analizi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004

- ERDOĞRU, M. Akif, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri Zimmileri”, **I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)**, Kayseri 1997
- ERDOĞRU, Mehmet Akif, “Osmanlı Kıbrısı’nda İhtida Meselesi (1580-1640)”, **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir 1999
- ERGENÇ, Özer, “16. Yüzyıl Ankara’sı: Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri”, **Tarih İçinde Ankara**, (ODTU Eylül 1981 Seminer Bildirileri), Ankara 1984
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, II, Ankara 1981
- ERGENÇ, Özer, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, **Belleten**, LII/203, Ankara 1988
- ERGENÇ, Özer, **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara 1995
- ERKAN, Süleyman, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**, Trabzon 1996
- ERSAN, Mehmet, “Bizans İmparatorluğu’nun İskan Politikası ve Sivas’ta Ermeni Varlığı”, **Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyum Bildirileri (29 Eylül-1 Ekim 2005)**, Sivas 2006
- ERTÜRK, Volkan, **XVI. Yüzyılda Akşehir Sancağı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007
- FAİST, Thomas, **Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar**, Bağlam Yay., İstanbul 2003
- FAROQHİ, Suraiya, “Anadolu Şehrsel Ağının Onaltıncı Yüzyıldaki Gelişimi”, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, (Çeviren: Emine Sonnur Özcan), Doğubatı Yay., Ankara 2006
- FAROQHİ, Suraiya, “Taxation and Urban Activities in Sixteenth-Century Anatolia”, **International Journal of Turkish Studies**, I/1, Whiter 1979-1980
- FAROQHİ, Suraiya, **Osmanlıda Kentler ve Kentliler**, (Çeviren: Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1994
- FİCHTER, Joseph, **Sosyoloji Nedir?**, (Çev. Prof. Dr. Nilgün Çelebi), Anı Yay., 7. baskı, Ankara 2004
- GÖDE, Kemal, “XIV. Yüzyılda Tokat/Eratnalılar Hakimiyetinde Tokat”, **Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)**, Ankara 1987
- GÖĞEBAKAN, Gökür, **XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)**, Malatya Belediyesi Yay., Malatya, 2002
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “15-16. Asırlarda Eyalet-i Rum”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 6, Ankara 1965
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Tokat”, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yay., C. 12/ 1, İstanbul 1993

- GÖKBİLGİN, Tayyib, **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar**, İstanbul 1982
- GÖKÇE, Turan, “XIV. Yüzyıl Sonları ve XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İdari Taksimatında Görülen Kaza Sayısındaki Artışa Dair Bazı Tespitler”, **Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara’ya Armağan Tarih Yazıları**, (Derleyen: Prof. Dr. M. Akif Erdoğan), IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2006
- GÖKÇE, Turan, **XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lazkıyye (Denizli) Kazası**, TTK Yay., Ankara 2000
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız, “MÖ. 2000’li Yıllardan Günümüze Giresun’daki Türk Varlığı”, **Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996 Bildiriler**, İstanbul 1997
- GÖKHAN, İlyas, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Memluk Devleti’nin Anadolu Politikası ve Eretna Beyle Olan İlişkileri”, **Selçuklular Zamanında Sivas Sempozyumu Bildirileri (29 Eylül-1 Ekim 2005)**, Sivas 2006
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Hâne Deyimi Hakkında”, **İÜEFTD**, S. 32, İstanbul 1979
- GÖYÜNÇ, Nejat, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, TTK Yay., Ankara 1991
- GÜLER, İbrahim, “18. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Nüfus Hareketleri Olarak İç Göçler”, **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 36, İstanbul 2000
- GÜLSOY, Ersin, **16. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası (1519-1548)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, , **XVI. Yüzyılda Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus**, TTK Yay., Ankara 2001
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, “Internal Migration in Sixteenth Century Anatolia”, **Journal of Historical Geography**, S. 30/2, 2004
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, **Tarihi Coğrafya**, Yeditepe Yay., İstanbul 2006
- GÜNDÜZ, Tufan, “Kayseri’de Mezraların Köye Dönüşmesinde Konar-Göçer Aşiretlerin Rolü”, **II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)**, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay., Kayseri 1998
- GÜNEŞ, Ahmet, “Osmanlı Tahrir Defterleri ve Bunların Tarih Yazıcılığında Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 150, 2004
- GÜNGÖRDÜ, Ersin, **Türkiye’nin Coğrafyası**, Ankara 2006
- GÜRBÜZ, Adnan, **XV.-XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme**, Dergah Yay., İstanbul Ağustos 2001.
- GÜRTAN, Kenan, **Demografik Analiz Metodları**, İstanbul 1969
- HALAÇOĞLU, Ahmet, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-13)**, TTK Yay., Ankara 1994

- HALAÇOĞLU, Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, Ankara 1998
- İNALCIK, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C. 1, (Çeviren: Halil Berktaş), Eren Yay., İstanbul 2000
- İPEK, Nedim, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)**, TTK Yay., Ankara 1994
- İSLAMOĞLU-İNAN, Huricihan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, İletişim Yay., İstanbul 1991
- İZBİRAK, Reşat, **Türkiye 1**, MEB Yay., İstanbul 1972
- İZCAN, Ömer – BAŞLI, İ. Azmi – FIRINCI, Ömer, **Coğrafya 2 Türkiye Bölgeler Coğrafyası**, Sürat Yay., İstanbul 1988
- JOHNSON, G. Allan, **The Blackwell Dictionary of Sociology**, Oxford 2000
- KANKAL, Ahmet, “16. Yüzyılda İdari-İktisadi ve Sosyal Açısından Kargı Kazası”, **OTAM**, S. 3, Ankara 1992
- KANKAL, Ahmet, **Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Çankırı Sancağı**, Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993
- KARABAĞ, Servet – ŞAHİN, Salih, **Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası**, Ankara 2003
- KARABORAN, H. Hilmi, “Şehir Coğrafyası ve Şehirsiz Fonksiyonlar”, **Fırat Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler**, C. 3, S. 1, Elazığ 1989
- KARAMAN, Deniz, “16. Yüzyılda Ayaş Kazası –İktisadi Tahlil Denemesi-”, **Belleten**, C. LXVI, S. 246
- KATES, Robert W., “İnsan-Çevre Geleneği: Takip Edilmeyen, Halen Bizi Bekleyen Yol”, (Çev. Yılmaz Arı), **20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi**, Çizgi Kitabevi, 2005 Konya
- KELLNER-HEINKELE, Barbara, “Memlûk Döneminde Bilâd Eş-Şam ve Türkmenler”, (Çeviren: Alpaslan Demir), **60. Yılında Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan**, Ankara 2003
- KESİK, Muharrem, “Danişmendîliler Zamanında Sivas (1071-1175)”, **Selçuklular Zamanında Sivas Sempozyumu Bildirileri (29 Eylül-1 Ekim 2005)**, Sivas 2006
- KILIÇ, Orhan, **XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)**, Tamga Yay., Ankara 1999
- KOCA, Salim, **Türk Kültürünün Temelleri**, C. II, Ankara 2003
- KRAMERS, J.H., “Mahalle”, **İA**, MEB Yay., C. VII, İstanbul 1993
- KUBAN, Doğan, “Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, **Vakıflar Dergisi**, VII (1953)
- KURT, Yılmaz, “1572 tarihli Adana Mufasssal Tahrir Defteri'ne Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma”, **Belleten**, C. LIV, 1990

- KURT, Yılmaz, “Adana Sancağında Kişi Adları”, **AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi 1990-1991**, C. XV, S. 26, Ankara 1991
- KURT, Yılmaz, Osmanlı Toprak Yönetimi”, **Osmanlı**, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999
- KUZUCU, Kemalettin, “1838 Tarihli Bir Deftere Göre İlbeyli Kazasında Nüfus Hareketleri”, **Akademik Araştırmalar**, S. 3, Erzurum 1996
- KUZUOĞLU, Remzi, **Eski Asurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007
- LLYOD, Seton, **Türkiye’nin Tarihi**, Tübitak Yay., Ankara 1997
- MAHIROĞLU, Adnan, **Seyyahların Gözüyle Sivas**, İstanbul 2001
- MAHIROĞULLARI, Memduh Ahmet, **İlkçağlardan Günümüze Sivas İli**, Sivas 2003
- MİROĞLU, İsmet, **Kemah Sancağı ve Erzincan Sancağı (1520-1566)**, TTK Yay., Ankara 1990
- NASHEF, Kh., **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IV**, Wiesbaden, 1991
- Niksar Dün, Bugün, Yarın**, Niksar Belediyesi Yay., Niksar 1988
- ÖKSE, A. Tuba, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Sivas”, **Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu (15-17 Mayıs 2003) Bildirileri**, Sivas 2003
- ÖKSE, A. Tuba, “Sivas’da Hitit Çağı Öncesi Yerleşim Sistemlerinde Devamlılık ve Değişim”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 22, S. 1, Ankara 2005
- ÖNGÖR, Sami, **Coğrafya Terimleri Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 1980
- ÖZ, Mehmet, “Osmanlı Klasik Döneminde Tarım”, **Osmanlı**, Editör Güler Eren, III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskan ve Nüfus (1485-1576)”, **Belleten**, S. 219, Ankara 1994
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, **Vakıflar Dergisi**, XXII, 1991
- ÖZ, Mehmet, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, TTK Yay., Ankara 1999
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Danişmendliler”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 8, Çağ Yay., İstanbul 1988
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Mengüçükler”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 8, Çağ Yay., İstanbul 1988
- ÖZÇAĞLAR, Ali, “Çarşamba Ovası ve Yakın Çevresinde Araziden Faydalanma”, **Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 3, Ankara 1994
- ÖZÇAĞLAR, Ali, “Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler”, **Coğrafya Araştırmaları**, S. 3, Şubat 1991

- ÖZÇÖREKÇİ, Hatice, “Anadolu’da Küçük Şehir Araştırmaları”, **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 3, S. 1, Ankara 1944
- ÖZDEĞER, Hüseyin, **Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1988
- ÖZDEMİR, Mustafa, “Orta Karadeniz Bölgesinin Tarihi Coğrafyasına Başka Bir Bakış”, **Orta Karadeniz Kültürü**, Ankara 2005
- RAMSAY, W. M., **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası**, MEB Yay., İstanbul 1960
- RIFAT, Ahmet, **Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafya**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1300
- SAMİ, Şemseddin, **Kâmus-ı Türkî**, Çağrı Yay., İstanbul 1996
- Samsun İl Yıllığı**, Samsun Valiliği 2000
- SAVAŞ, Saim, **XVI. Asırda Anadolu’da Alevilik**, Vadi Yay., Ankara 2002.
- SEMPLE, Ellen, “Fizikî Çevrenin İnsana Etkileri”, (Çev. Yılmaz Arı), **20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi**, Çizgi Kitabevi, Konya 2005
- SEVGİN, Nazmi, **Anadolu Kaleleri**, Ankara 1959
- SOLAK, İbrahim, “16. Yüzyılda Pazarcık (1526-1563)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 10, 2003
- STODDARD, R.H. – WISHART, D.J. – BLOUET, B.W., **Human Geography**, 1986
- STRABON, **Coğrafya Anadolu (Kitap: XII, XIII, XIV)**, (Çeviren Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 1987
- SUCU, Mustafa, **Adıyaman İli ve İlçeleri**, Adana 1985
- ŞAHİN, İlhan, “XVI. Yüzyılda Halep ve Yeni-il Türkmenleri”, **Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri**, Yör-Türk Vakfı Yay., Tarsus 2000
- ŞAHİN, Kamil, **Danışmendliler Döneminde Niksar (1071-1178)**, Niksar 1999
- ŞENEL, Şennur, **19. Yüzyıl Ortalarında Ankara Eyalet Merkezinin Sosyal ve İktisadi Durumu**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2002
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet, **Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990
- TAHSİN, Hasan, **Sivas Vilâyeti Sıhhi ve İctimaî Coğrafyası**, Hilal Matbaası, İstanbul 1932
- TANOĞLU, Ali, “İskân Coğrafyası Esas Fikirler, Problemler ve Metod”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XI, 1954
- TARHAN, M. Taner, “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”, **Anadolu Araştırmaları**, VIII (1980)’den Ayrı Basım

- TAŞKIN, Osman, **XIX. Yüzyılda Darende Kazası'nın Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı**, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2002
- TAŞTEMİR, Mehmet, “Besni”, **İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992
- TAŞTEMİR, Mehmet, **XVI. Yüzyılda Adıyaman (Besni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi**, TTK Yay., Ankara 1999
- TEXİER, Charles, **Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, (Çev. Ali Suat / Latin Harflerine aktaran Kâzım Yaşar Koprıman, Sadeleştiren Musa Yıldız), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yay., C. 3, Ankara 2002
- TEZCAN, Mehmet, “XI. yy. Başlarında Ermenilerin Doğu Roma Tarafından Bölgeye Göçürülmesi ve Selçuklu Fethi Döneminde Sivas”, **Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyum Bildirileri (29 Eylül-1 Ekim 2005)**, Sivas 2006
- THEODORSON, A. George- THEODORSON G., Achilles, **A Modern Dictionary Of Sociology**, London 1979
- Tokat İl Yıllığı 1988**, Tokat Valiliği Yay., Tokat 1988
- TUĞLACI, Pars, **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul 1985
- TUNÇDİLEK, Necdet, **Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi**, İstanbul 1986
- TUNÇEL, Harun, “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 10, S. 2, Elazığ 2000
- TURAN, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri”, **Belleten**, C.XI, S.41, s. 213.
- TURAN, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993
- Türkiye Mülkî İdare Bölümleri Belediyeler Köyler**, T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yay., Seri II, S. 5, 1 Ağustos 1977 durumu.
- UMAR, Bilge, **İlkçağda Türkiye Halkı**, İnkılap Yay., Ankara 1999
- UMAR, Bilge, **Türkiye’deki Tarihsel Adlar**, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1993
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, “Eretna. ‘Alâ Al-Din Eretna’”, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yay., C. 4, İstanbul 1993
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C. 1, TTK Yay., Ankara 1982
- ÜNAL, Mehmet Ali, “Tahrir Defterlerindeki Bilgilerin Güvenilirliği”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 1, 1995
- ÜNAL, Mehmet Ali, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağı’nın Demografik Yapısı”, **Tarih İçinde Harput**, Elazığ 1992
- ÜNAL, Mehmet Ali, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, TTK Yay., Ankara 1999
- ÜNAL, Mehmet Ali, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı**, TTK Yay., Ankara 1989
- VARLIK, M. Çetin, “Eretna Beyliği”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 8, Çağ Yay., İstanbul 1988

- VARLIK, M. Çetin, “Taceddin Oğulları Beyliği”, ”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 10, Çağ Yay., İstanbul 1989
- WITHERICK, M.E., **Population Geography**, Longman London Newyork, 1995
- WITTEK, Paul, “Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi I (1969)**, Ankara 1970
- YASAK, İbrahim – KALELİ, Ahmet, **Dünden Bugüne Sivas İli**, Seyran Yay., Sivas 1988
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri”, **I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (13-17 Ekim 1986) Bildirileri**, Samsun 1988
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Türkiye’de Yer Adı Verme Usulleri ve Yer Adı Değişikliklerinin Tarihi Gelişimi”, **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 1984
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1985
- YILMAZ, Kazım, **Nizip ve Sosyo Ekonomik Gelişme**, İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990
- YOLALICI, M. Emin, **XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK Yay., Ankara 1988
- ZEYREK, H. Turgut- ZEYREK, Ali Nadir – ZEYREK, Ayşegül, **Besni Parala-Octacuscum-Bahasna**, Besni Belediyesi Yay., İstanbul 2006

V- Haritalar:

- Harita Genel Komutanlığı tarafından hazırlanan 1/200.000 ölçekli: Samsun (1947), Ünye (1953), Reşadiye (1947), Sivas (1947), Gürün (1953), Elbistan (1948), Amasya (1952), Divriği (1952), Malatya (1953), Adıyaman (1953), Birecik (1948); 1/500.000 ölçekli Samsun (1975), Sivas (1975), Gaziantep (1975), Sivas (1946), Hatay (1946)
- Harita Genel Direktörlüğü tarafından hazırlanan 1/800.000 ölçekli: Sivas (1936), Malatya (1936)

ÖZET

Osmanlı sosyal ve iktisat tarihi açısından önemli bir kaynak olan tahrir defterlerine dayalı olarak yapılan çalışmamızda, Arım, Niksar, Tokat, Sivas, Divriği, Darende, Besni ve Nehrülceviz kaza/nahiyelerine ait bilgiler çerçevesinde XVI. yüzyıldaki sosyo-ekonomik yapı hakkında yorumlara gidilmeye çalışılmıştır. Çalışma alanımız, sınırlı bir bölge içerisindeki kazalardan ziyade, geniş bir alana tekabül eden kuzeyden güneye doğru inen bir hattır. Bu hattın en önemli özelliği ise, kısa mesafelerde dahi fiziki ve beşeri özellikler bakımından çeşitlilik arz etmesidir. Bu bağlamda, araştırma için belirlenen alan dahilinde, kuzeyden itibaren hem fiziki özellikler hem de beşeri özellikler bakımından çeşitlilik ve zenginlik vardır.

Çalışma dönemimiz, tahrir defterlerinin tanzim tarihine bağlı olmak kaydıyla XVI. yüzyıldır. Hattımıza ait fiziki haritanın çizilmesi akabinde lokalizasyonu yapılarak, 16. yüzyıldaki yerleşme durumu ortaya çıkarılmıştır. Alanın 16. yüzyıldaki idari bölünüşü üzerinde durulmuş ve yüzyıl içerisinde her hangi bir idari değişiklik olup olmadığına bakılmıştır. Bu bağlamda, Darende ve Divriği kazalarında, köy bazında, gerçekleşen idari değişiklik ortaya konmuş ve bu idari değişiklik yaptığımız değerlendirmelerde göz önüne bulundurulmuştur. Coğrafyanın yerleşme, nüfus ve iktisadi hayatı etkilemesi nedeniyle, hattımızın coğrafi özellikleri, bölgelere ait haritaların okunması ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Yerleşme kısmında, yerleşmenin üç temel ögesi olan şehirler, köyler ve mezralar ayrı ayrı ele alınarak, kazalar arasındaki farklılıklara göre değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmeler sırasında nüfus ve iktisadi hayat verileri de dikkate alınmıştır.

Nüfus bölümünde, öncelikle nüfus artışı üzerinde durularak yıllık nüfus artış hızları hesaplanmış ve bulunan bu rakamların ne anlam ifade ettiği, hem araştırma sahamızdaki genel durum hem de daha önce yapılmış çalışmalar dikkate alınarak, irdelenmiş, buna bağlı olarak da bazı çıkarımlar yapılmıştır. Nüfus dağılışı bölümü ile amaçlanan ise, nüfusun yerleşmeleri hangi boyutta nasıl etkilediği konusudur. Bu bağlamda, araştırma sahamıza ait şehir ve kırsal nüfusu verileri kıyaslanmış, ayrıca

yerleşmelerdeki nüfusun yüzyıl içerisindeki değişimleri ele alınmıştır. Nüfus bölümünde işlenen son konu ise göçler olmuştur. Daha önce yapılan çalışmalarda yeterince konu edilmeyen göç verileri bilgisayar ortamına aktarılmış, göçlerin yerleşme, nüfus ve iktisadi hayat üzerindeki tesirleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Şehir ve kırsal bölgelere yapılan göçler dikkate alınarak iki göç haritası hazırlanmıştır. Tahrirlerde mevcut toprağa ait verilerin yüzyıl içerisindeki değişimlerine bağlı olarak hattımızda mevcut durum ortaya konarak, yaşanan sıkıntılar irdelenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma, şimdiye kadar yapılan kaza/sancak çalışmalarından farklı bir bakış açısı ile yapılmıştır. Bunda hiç şüphesiz en önemli etken, çalışma sahasının genişliği ve kullanılan tahrir defteri sayısının fazlalığıdır. Bu çalışmada, Osman Gümüşçü'nün Larende Kazası araştırmasında uyguladığı metod esas alınmasına karşın, çok sayıda kazanın çalışılması hasebiyle, Osman Gümüşçü'den farklı olarak “mukayese” üzerinde durulmuştur. Yerleşme ve nüfus bölümlerinde, doğal ortam ile karşılıklı etkileşim ortaya konmaya çalışılmış ve bunların kazalara yansımaları incelenmiş, bunu yaparken de **“dağılışı, nedensellik ve kıyaslama”** ilkeleri uygulanmıştır.

ABSTRACT

In this study, we explain the social-economic structure of the subdivisions as Arım, Niksar, Tokat, Sivas, Divriği, Darende, Besni and Nehrülcevaz in the 16th century the bases of Ottoman *Tahrir Defters* (Ottoman Cadastral Registers) that are important in point of the Ottoman social and economic history. Our study field is a line, lies north-south direction, rather than the subdivisions in a limited region. A most important feature of the line is physical and human differences in short distances. In this context, there are variety and richness in point of physical and human features in the study field, beginning from north.

The study deal with the 16th century, in which the *tahrir defters* had been registered. After drawing of the line map, we have been made localization and, by way of this, we find out the settlement situation in the 16th century. Administrative divisions of the field are dwelled on and, changes on administrative divisions are researched. In this context, in the subdivisions of Darende and Divriği, we find out the administrative changes, on base of village, and these changes are born in mind for the evaluations. Because of the settlement affecting on population and economic life, we put forward the geographic features of the line via map investigations of the region.

In the settlement section, the cities, villages and *mezraas* (arable fields) are taken up separately and are evaluated according to differences between the subdivisions. During these evaluations, datum on population and economic life are taken into consideration.

In the population section, firstly population growth is dwelled on and annual growths are calculated. Afterwards, results of calculation are investigated in view of our study and other researches studied before. In this context, datum on the city population and the rural population are compared, changes on population in the settlements are discussed. Migrations are the last issue in the population section. Datum on migrations is transferred to computer, and influences the migrations on settlement, population and economic life are examined. Migrations to city and rural

regions are examined, and map of these migrations prepared. The problems in this century are found out via changes in *tahrir defters* during the centuries in the above mentioned line.